

В.П.Газін
С.А.Копилов

**НОВІТНЯ
ІСТОРІЯ
КРАЇН**

**ЄВРОПИ
ТА
АМЕРИКИ**

1945-2002 РОКИ

В.П.Газін
С.А.Копилов

**НОВІТНЯ
ІСТОРІЯ
КРАЇН
ЄВРОПИ
ТА
АМЕРИКИ
1945-2002 РОКИ**

За редакцією академіка УАН,
професора А.О.Копилова

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Навчальний посібник
для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
"Либідь"
2004

ББК 63.3(0) бя 73
Г13

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти: доктор історичних наук, професор *Ю. І. Макар*,
Чернівецький національний університет
ім. Ю. Федьковича

доктор історичних наук, професор *С. С. Троян*,
Рівненський державний гуманітарний університет
доктор історичних наук, професор *В. С. Степанков*,
Кам'янець-Подільський державний університет

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1697 від 22.10.03)*

Головна редакція літератури
з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *О. Н. Вітрученко*

Посібник "Новітня історія країн Європи та Америки. 1945–2002 роки" призначений для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, учителів середніх шкіл, усіх, хто цікавиться історією повоєнного часу.

На багатому фактичному матеріалі у ньому висвітлюються історія країн двох континентів і головні тенденції та проблеми суспільного розвитку після Другої світової війни. З позицій історизму піддано всебічному аналізу процеси краху комунізму в Східній Європі та розглянуто їхній вплив на подальший розвиток світу, становлення нових незалежних держав і формування нового світопорядку, в основу якого закладаються цінності економічної, політичної та соціальної демократії. Особливу увагу приділено явищам суспільного розвитку, що визначилися на зламі тисячоліть, таким як глобалізація світової економіки, співпраця незалежних держав у системі економічної і політичної інтеграції, вплив інформаційної революції на науково-технічний прогрес, розширення ареалу постіндустріалізму, інтернаціоналізація зусиль у вирішенні глобальних проблем людства.

Важливим постулатом, яким послуговувалися автори цієї праці, є подальше переосмислення післявоєнної історії, очищення її від нашарувань міфів та ідеологічних догм. Водночас вони не претендують на остаточне слово в оцінці досліджуваних проблем і сподіваються, що такий підхід приверне увагу дослідників при опрацюванні даної теми.

У посібнику вперше визначаються і висвітлюються теми, що віддзеркалюють історію становлення після подій 1989–1991 рр. таких держав, як Росія, Білорусь, Словаччина, країн Балтії

і Балканського півострова, які постали після розвалу комуністичних режимів.

У сюжетах історії розвинутих демократичних країн особливий акцент зроблено на висвітленні передумов успіхів демократії у соціально-економічній, політичній, духовній царині, а в розділах, присвячених посткомуністичним країнам, найбільше уваги приділено проблемам переходу до ринкової економіки та демократії, становленню системи парламентаризму і формуванню правової держави, труднощам перехідного періоду.

Зміст і тематика посібника відповідають програмним завданням Міністерства освіти і науки України стосовно вивчення проблем всесвітньої історії у вищих навчальних закладах та середній школі.

Розділи I, II, VI–XII, XVI, XVIII, XXVII підготував В.П.Газін; III–V, XIII–XV, XVII, XIX–XXVI – С. А. Копилов.

Суспільний розвиток
у післявоєнний період.
Характер і основний зміст сучасної епохи

Наслідки Другої світової війни, насамперед перемога антигітлерівської коаліції, коаліції крихкої, нестабільної, в якій перед лицем спільної загрози тимчасово об'єдналися західні демократії і комуністичний Радянський Союз, котрі прагнули у власних інтересах використати досягнуту перемогу (Захід — сприяти поступу демократії, СРСР — насадити тоталітаризм), призвели до незнаних доти протиборства й конфронтації. Системне протиборство та конфронтація спричинили суперечливі процеси, що охопили єдиний світ. Весь післявоєнний період характеризується чітко виявленими протилежними тенденціями.

По-перше, це — протистояння тоталітаризму і демократії. Моделі демократії (парламентська, президентська) і моделі тоталітаризму (сталінська, тітовська, кадаровська) співіснували в роздвоєному єдиному світі. У завершеному вигляді, вважають німецькі історики, тоталітаризм проявився у сталінському Радянському Союзі. Навіть у фашистській Німеччині, на їхню думку, економіка розвивалася за законами вільного ринку. На іншому полюсі протистояння у повоєнний період небачену досі еволюцію переживала демократія, як найбільш адекватна матеріальним і духовним запитам людини форма організації суспільного життя на принципах свободи, права та відповідальності, як форма гармонійного поєднання суспільного й індивідуального інтересу. Демократичні принципи в післявоєнний період широко реалізовувалися також через закріплення їх у консти-

туційних законах та діяльності відповідних державних структур (парламентів і т. ін.), які в демократичних країнах створюються за формулою представницького народовладдя. На зміну праву сили прийшла сила права. У цьому чи не найважливіший здобуток демократії. У боротьбі проти тоталітаризму відбувалося становлення правових держав — головний здобуток демократії, що перемогла.

По-друге — протистояння капіталізму і соціалізму. Соціалізм, який внаслідок перемоги Радянського Союзу у Другій світовій війні відчутно розширив свій територіальний ареал, проголосивши спокусливі лозунги та ідеї, кинув виклик демократії і капіталістичному світові.

По-третє — націоналізм і інтернаціоналізм: очевидними були прагнення народів до створення своїх національних держав і водночас — об'єктивні процеси інтернаціоналізації у вирішенні проблем планети, насамперед економічного характеру. При цьому якщо капіталізм, не ставлячи за мету руйнування того й іншого, розглядав цю дихотомію кризь призму пошуку шляхів поєднання національних інтересів та інтернаціональних потреб, то соціалізм культивував відразу до націоналізму як край негативного суспільного явища, підносячи інтернаціоналізм виключно як вираження суті пролетарської єдності. Тим самим сіялися зерна розбрату і ненависті, внаслідок чого військова сила розглядалася як єдиний засіб насадження комунізму на планеті. Сама ж ідея інтернаціоналізму, таким чином, опинилася в жорстких класових рамках.

Не менш гострою виявилася у післявоєнний період традиційна в історії *протилежність “гуманізм і пацифізм — насильство і війна”*. У жорсткому силовому протистоянні двох систем ідеї гуманізму та пацифізму були піддані нелегкому випробуванню, посиленому ракетно-ядерним протистоянням, що загрожувало спопелити увесь світ. Марксизм-ленінізм і політична практика сформували в СРСР негативну традицію щодо світового пацифізму та гуманізму, ідей миротворства, ненасилля та моралі. Класова боротьба завжди розглядалася як війна, без особливих поправок на її внутрішній або ж зовнішній характер.

Чи не тому мілітаризація усього суспільного життя розглядалася як пріоритетна категорія в усіх сферах діяльності

наддержави. У підсумку — поведінка наддержав визначалася взаємним страхом і турботою перед усе про свою безпеку. У глобальному просторі цих змагань соціалістичний Радянський Союз виступав як суто військова наддержава, в той час як капіталістичні США з їх розвинутою ринковою економікою мали можливість здійснювати не лише достатні військові витрати, а й потужно розвивати виробництво матеріальних благ, що не давало підстав кваліфікувати Сполучені Штати Америки як військову наддержаву.

Воєнно-силова політика, до якої не раз удавалися обидві наддержави, що тривалий час після війни визначали політичний клімат планети, ніде не дала бажаних результатів. Незважаючи на величезну перевагу у військовій силі, Сполученим Штатам Америки не вдалося запобігти насадженню комунізму у В'єтнамі, так само як і Радянський Союз не зумів його насадити в Афганістані. Політико-стратегічні цілі, таким чином, не були досягнуті ні тими, ні іншими. Що ж стосується безпосереднього зіткнення, то обидві сторони його уникали: усвідомлення загрози ядерного знищення планети поступово стало нормою поведінки. Та ж сама небезпека ядерного самознищення прирєкла світ на довготривалу “холодну війну”, в яку мимохіть був утягнутий весь світ. Сама “холодна війна” була виграна Заходом тому, що СРСР, як імперія, продемонстрував свою внутрішню неспроможність, афганська війна оголила вразливі точки комуністичної системи. У 1985 р. новий генсек М. Горбачов та його команда, поступово переводячи вектор радянської зовнішньої політики в русло нового політичного мислення, тим самим фактично визнали, що комуністична система не в змозі далі продовжувати гонку озброєнь. Це зумовлювалося не тільки неспроможністю радянської економіки адекватно відповісти на новий виклик Заходу, а й цілковитою дискредитацією комуністичної ідеї. Протиборство по лінії “Схід—Захід”, що виникло відразу ж після війни, пішло на спад.

Застосування принципів нового політичного мислення у зовнішній політиці, горбачовська перебудова радянського суспільства виявили головну специфіку й особливість соціалізму: він не піддається реформуванню, а спроби його демократизації призводили лише до появи гігантських тріщин у похмурому будинку “світлого майбутнього”. Як

тільки ослабли важелі силового тиску з боку центру світового соціалізму — СРСР, соціалістичні країни Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) одна за одною, як по команді, вийшли в 1989 р. з режиму тоталітаризму, відмовивши комунізму в праві на життя. Так починалася зміна суспільного ладу в НДР, Польщі, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Югославії, Албанії. Сумнів щодо комуністичної ідеї поставив під питання й доцільність існування останньої у світі імперії. У 1991 р. захитався і став розколюватися на національні держави Радянський Союз.

Таким чином, останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменувалося подіями, які завершили спір, започаткований у 1917 р., між капіталізмом і соціалізмом, між нормальною цивілізацією, яка удосконалювалася шляхом саморозвитку, і схемою омріяного багатьма поколіннями, принадного, але викривленого бачення світу, його суспільного устрою. Соціалізм упав не внаслідок війни, як фашизм, не внаслідок якогось гігантського катаклізму, а в результаті саморозкладу, власної неспроможності, неефективності як системи економічної та політичної несвободи, в яку він поставив індивіда, виробника матеріальних благ. Мрія залишилася мрією, а всі спроби її реалізації наштовхнулися на відсутність інтересу виробника, у якого відчужена власність, до плодів своєї праці. Утопія породила антиутопію з притаманною їй системою примусової праці, суворою регламентацією всього суспільного життя, зведенням людини до звичайної статистичної одиниці.

Крах комунізму у Східній Європі призвів до змін на політичній карті Європи та Азії. Стали утверджувати себе нові держави: Азербайджан, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Росія, Словаччина, Туркменістан, Узбекистан, Україна, Чехія, Словенія, Хорватія.

Посткомуністичні країни, що опинилися у складній обстановці переходу від комунізму до демократії та ринкової економіки, інакше кажучи, до сучасного капіталізму, дістали відчутну підтримку від передових розвинутих країн світу (США, Німеччини, Японії, Італії, Франції, Великої Британії, Канади та ін.), використовували їхній досвід, заново освоювали багатогранність економічного та політичного плюралізму. Водночас відбувалося нелегке психологічне

одужання мільйонів і мільйонів людей, наркотованих комуністичною ідеологією, прилучення їх до цивілізованого розвитку. Ідеологічна догма про світову соціалістичну систему як основний чинник суспільного прогресу зазнала краху.

Основний зміст нашої епохи став визначатися завданнями створення світового співтовариства, здатного успішно і раціонально розв'язувати наболілі проблеми. А це можливо лише за умов демократії, ринкової економіки, ефективної регулюючої ролі правової держави, цілеспрямованої соціальної політики тощо.

**Економічний розвиток
двох суспільних систем.
Роль і вплив НТР у повоєнному світі**

Друга світова війна кардинально вплинула на економічне становище розвинутих капіталістичних країн. Німеччина, Японія та Італія чекали милості від переможців. Англія і Франція зазнали значних втрат. Матеріальні збитки Франції сягали 21,5 млрд дол. Чистий прибуток США, що стали арсеналом для країн антигітлерівської коаліції, становив 117 млрд дол. Саме США, запропонувавши “план Маршалла”, стали базою економічного відродження післявоєнної Європи. Американські капітали сприяли закладенню основ майбутньої процвітаючої Західної Європи.

Характерною рисою післявоєнного розвитку капіталістичних країн було те, що він відбувався за законами ринкової економіки, а тому з самого початку йому були притаманні конкуренція і безпосередньо пов'язана з нею інтенсифікація виробництва. Водночас у соціалістичних країнах, очолюваних СРСР, економічний розвиток базувався на плановій економіці, внаслідок чого екстенсивність стала єдиним шляхом до тимчасових успіхів, досягнутих надмірними, нічим не виправданими матеріальними витратами. Якщо в перші післявоєнні роки перевага в темпах розвитку за рахунок тотальної мобілізації резервів та ресурсів, досі не задіяних у слаборозвинутих у цілому країнах, що опинилися в системі планової державної економіки, була на боці соціа-

лізму, то у другій половині 50-х — на початку 60-х років країни з ринковою економікою повністю перехопили ініціативу, стали випереджати країни соціалізму. Після того як можливості екстенсивного розвитку були вичерпані, економіка соціалістичних країн почала пробуксовувати. Пошуки шляхів прискорення виробництва гасилися вірністю догмі й усвідомленням небезпеки, котра, на думку правлячої партійно-державної номенклатури, крилася у відступі від “основ” і в будь-якій модернізації.

Тим часом країни з ринковою економікою успішно запроваджували все, що давало імпульс виробництву, це, своєю чергою, сприяло створенню надійної соціальної сфери, від чого залежали, насамперед, політична стабільність та спокій у державі. Тут варто назвати кілька основних факторів, що сприяли економічному розвитку демократичних країн у післявоєнний період.

Це, насамперед, використання системи державного регулювання. Держава скрізь, раніше чи пізніше, переставала грати роль нічного сторожа. Щоб не допустити кризових явищ, унаслідок яких відбувалася руйнація продуктивних сил і виникала політична та соціальна напруженість, держава вдається до економічних та соціальних заходів, покликаних стимулювати виробництво, контролювати його стан через банківську ставку, податкову систему, замовлення, величину платні, робочого тижня тощо. Регулювання вийшло за межі внутрішньої політики, стало міжнародним явищем. Так, найболючіші питання економічних взаємовідносин, господарського життя світу в цілому стали вирішуватися на щорічних зустрічах керівників великої “сімки” (США, Англія, Канада, Німеччина, Франція, Італія, Японія). Унаслідок реалізації комплексу всіх згаданих заходів, внутрішнього і зовнішнього порядку, кризові явища 1973—1975, 1980—1982 рр. не мали таких згубних наслідків, як світова економічна криза 1929—1933 рр., хоча сучасні масштаби виробництва набагато більші за тодішні. Проте державне регулювання, обґрунтоване в 20—30-х роках англійським економістом Джоном Мейнардом Кейнсом, теж не є універсальним засобом благополучної економіки. Післявоєнне захоплення під тиском лівих націоналізацією економіки ускладнило економічні проблеми в Англії та

Франції. Державна економіка виявилася малорухливою і не-ефективною, внаслідок чого з 80-х років у цих країнах здійснюється реприватизація, що сприяло поліпшенню економічної кон'юнктури. Однак ніде в розвинутих країнах немає однотипної економіки. Йдеться лише про дотримання таких пропорцій між державним і приватним сектором, які не обмежували б свободу ринкової економіки.

Отже, *першим фактором*, що позитивно вплинув на економіку капіталістичних країн, стало застосування у міжнародних масштабах регулюючого чинника, що підтверджується створенням у 1946 р. першої світової валютної системи — Бреттон-Вудської. Ішлося, насамперед, про встановлення золотодоларового стандарту. Американський долар став світовими грошми й обмінювався по курсу 35 доларів за одну трійську унцію золота (31,1 г). Долар, таким чином, став ключовою валютою, засобом розрахунків у системі міжнародного платіжного обігу, а також основною резервною валютою, тобто виконував функцію нагромадження. Бреттон-Вудська валютна система проіснувала до 1971 р. Причини її краху комплексні: валютні лихоманки 60-х років, валютна та енергетична криза початку 70-х, поява трьох центрів економічної сили, тривога правлячих кіл США за вичерпання золотого запасу (в 1948 р. золотий запас США становив 21 686 т, а в 1970 р. — лише 9839 т).

Нова світова валютна система, що прийшла на зміну Бреттон-Вудській, — Ямайська — остаточно сформувалася у 1978 р. В її основі — ринковий, плаваючий курс валют, у тому числі й долара, відносно золота. В Ямайській системі відбулося вирівнювання ролі твердих валют. Поряд з долларом у світі успішно функціонували і користувалися довір'ям німецька марка, японська ена, французький франк тощо, тобто гроші, за якими стояла потужна і стабільна економіка. Не втратив ваги й долар, хоча його монополія закінчилась. І це логічно. США перестали бути єдиним центром економічної сили у світі.

Другим фактором була реалізація інтеграційних тенденцій, які стали виразно проявлятися в Європі ще за довоєнних часів. Нинішній Євросоюз, що об'єднує 15 країн, — своєрідний прообраз майбутнього світового співтовариства. Досвід засвідчує: чим структурнішою і розвиненішою стане

економічна інтеграція, тим менше ризику та небезпеки конфліктів. Однак життя переконує, що прагнення до інтеграції там, де для цього ще не склалися необхідні умови (високий рівень економічного розвитку, усталена демократія як норма суспільного життя, відсутність політичних амбіцій тощо), приречені на невдачу.

Третім фактором, мабуть найважливішим, що впливав на всі сфери суспільного життя, стала науково-технічна революція (НТР). Три великі винаходи минулого століття створили базу сучасного виробництва: ядерний реактор (1942), транзистор (1948), лазер (1960). Наприкінці 50-х — на початку 60-х років розпочався новий етап НТР. Особливо швидко розвивалися хімія та хімічні технології, атомна промисловість, космонавтика. НТР викликала різючі зміни у виробництві, сфері праці, соціальній структурі суспільства. Найкращі результати дала НТР у країнах з розвинутою економікою. Науково-технічну революцію спричинила насамперед конкуренція — головний двигун розвитку виробництва в умовах економічної свободи. Саме в розвинутих країнах НТР стала могутнім чинником прискорення виробництва, структурної перебудови в напрямі створення пріоритетних галузей, які визначають обличчя сучасної економіки. Свідченням цього можна вважати той факт, що НТР у тоталітарних країнах, де виробник не був заінтересований у результатах своєї праці, новації планово “проштовхувались” лише у військово виробництво або ж те, що мало демонструвати “переваги соціалізму” (космос). З цією метою у закритих секретних містечках створювалися штучні острови високої заохочувальної зарплати і достатку, куди спрямовувалися великі бюджетні асигнування. Воєнні та політичні мотиви у підході до НТР переважали над економічними та соціальними потребами. НТР, таким чином, стала основним мірилом спроможності обох систем, показником їхньої життєвості. Якщо капіталістична система сповна використала досягнення НТР, то нездатність соціалізму скористатися науково-технічним прогресом виявилася очевидною.

НТР сприяла прискоренню темпів виробництва взагалі, і цивілізаційної зрілості суспільства зокрема. Так, за 50 післявоєнних років азійцям удалося досягти того, на що Заходові довелося витратити кілька століть. На базі НТР швидко роз-

вивалися новітні галузі промисловості (виробництво пластмас, електронно-обчислювальної техніки, ракетобудування). Почали використовуватися нові види енергії — атомна, плазмова, сонячна. Докорінні зміни відбулися і в традиційних галузях: металургійній, машинобудівній, текстильній. Виник новий елемент продуктивних сил — керуючі машини, пристрої, що давали можливість автоматизувати виробництво. Компанії, що виробляли новинки, збагачувались. Хто не приділяв увагу модернізації, не використовував нові технології — відставав і залишався позаду не тільки в економіці.

НТР спричинила “зелену революцію” у сільському господарстві. Використання високоякісних мінеральних добрив, хімічних та біологічних засобів боротьби із шкідниками та бур’янами, стимуляторів росту, виведення високоврожайних сортів рослин та ефективних порід тварин зняли проблему харчування у багатьох країнах світу.

Унаслідок НТР значні зміни відбулися і в соціальній сфері суспільства. Чим масштабніше впроваджувались її досягнення, тим швидше зростав рівень життя населення. І це аж ніяк не залежало від наявності природних ресурсів. Яскравим прикладом тут може слугувати досить бідна на мінеральну сировину Японія.

НТР змінила характер трудової діяльності людини. Зросли роль творчих управлінських та контролюючих функцій, вимоги до освітнього цензу людини. Сучасне виробництво споживає дедалі менше простої фізичної сили, надаючи перевагу інтелекту. Зменшується кількість і роль “синіх комірців”, зростає вага і значення “білих комірців”. Упродовж останніх 25 років спостерігається скорочення частки зайнятих в обробній промисловості — “деіндустріалізація”. Вона стала наслідком успішного економічного розвитку і підвищення життєвого рівня людей. Водночас зростала зайнятість у сфері послуг.

У 70-х роках розпочався новий етап НТР, який триває й понині. Він характеризується подальшим зрощенням науки та виробництва, прискоренням науково-технічних перетворень, використанням найновіших досягнень науково-технічної думки у військових (надточна зброя) та мирних цілях (системи телекомунікації, нові матеріали та біотехнологія, що являє

собою сукупність методів, які використовують живі організми і біопроцеси для виробництва цінних для народного господарства продуктів — кормових дріжджів, ферментів тощо). Універсальним стало використання мікроелектроніки та мікропроцесорів. Однак людина в умовах НТР не загубилася, а, навпаки, стала центром останньої, основною продуктивною силою прискорення самої НТР та суб'єктом, що виграє від розвитку науково-технічного прогресу.

Свідченням того, наскільки пов'язані між собою фактори регулюючої ролі держави та НТР у капіталістичному суспільстві, може слугувати такий приклад. Коли на початку 70-х років на Заході вибухнула енергетична криза, то держава мобілізувала фінансові ресурси і розробила програми, а НТР підказала практичні шляхи вирішення проблеми — через АЕС, нетрадиційні види палива.

Однак слід однозначно зауважити, що широке запровадження досягнень науки і техніки можливе лише за умов ринкової економіки, економічної та політичної свободи.

Характерною прикметою світової економіки є її глобалізація. Після краху комунізму у Східній Європі дедалі більше країн включається в систему світогосподарських зв'язків. Один із найвідоміших сьогодні американських спеціалістів у галузі світової економіки проф. Лестер Туроу писав із цього приводу: “У 90-ті роки стало зрозумілим, що людство уже володіє всіма технологіями в галузі комунікацій і транспорту, які тільки необхідні для формування повною мірою глобальної економіки. Товари можуть створюватися у будь-якому місці світу залежно від того, де їх виробництво обійдеться дешевше, і збуватися там, де їх вдасться продати за найвищою ціною. Національні економіки замінюються глобальним господарством”. Учений вважає, що основними силами, які викликали зміни, “стали крах комунізму і поява технологій, які роблять можливим становлення глобальної господарської системи”. Глобалізація виявляється у стандартизації технології, діяльності фінансових інститутів, національної статистики, у боротьбі із забрудненням довкілля. Стандарт поширюється також на освіту і культуру. Запроваджується уніфікація вимог до податкової політики та політики зайнятості. Посилюється також глобалізація економічних зв'язків. У 1980 р. інвестиції у Східну Азію сягали

1,3 млрд дол., а в 1994 — 42,7 млрд дол. Водночас близько половини населення країн, що розвиваються, живуть у замкнутій економіці, відірвані від руху капіталу, міжнародного економічного обміну. Глобалізація, таким чином, ще не стала глобальною і наštовхується, як показали події грудня 1999 р. в Сіетлі (США), січня 2000 р. в Давосі (Швейцарія), липня 2001 р. в Генуї (Італія), на значний опір, особливо з боку населення слаборозвинутих країн, яке вважає, що вона призводить до використання капіталів не там, де вони потрібні в першу чергу. Однак реальність підтверджує рух світової економіки в напрямі глобалізації. Уже сьогодні її інфраструктуру складають такі міжнародні організації, як Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ФАО (Продовольча і сільськогосподарська організація ООН), МОП (Міжнародна організація праці), СОТ (Світова організація торгівлі), “Велика сімка”, регіональні організації (близько 60), багатонаціональні корпорації (близько 60 тис.), інституційні інвестори (пенсійні та інвестиційні фонди, страхові компанії), неурядові організації (рух “зелених”, “лікарі без кордонів” і т. ін.), великі міста (Лондон, Нью-Йорк, Токіо, Франкфурт, Париж), окремі індивіди (наукові працівники, університетські професори, артисти, видатні підприємці на зразок Б.Гейтса).

Примітною ознакою 90-х років став приватизаційний процес у багатьох країнах, у тому числі й розвинутих, що є показником прагнення зробити економіку більш ефективною. Лише з 1988 по 1997 р. урядами від приватизації отримано 242 млрд дол.

Водночас у 90-х роках видозмінювалася **регулююча функція держави**. Зокрема, спостерігався відхід від норм та принципів кейнсіанства. Держава з учасника економічного зростання трансформується в гаранта основ законності, політичної стабільності та макроекономічної обстановки, соціального забезпечення та освіти, захисту довкілля.

Не менш важливим є також розширення соціальної сфери. На перше місце вийшли проблеми людського капіталу, зростання ролі моральних цінностей. Та й самі економічні успіхи стали наслідком великих зусиль у соціальній сфері, охороні здоров'я, створенні здорового клімату в суспільстві.

Важливу роль у становленні світової економіки як єдиної системи відіграють міжнародні організації, особливо такі, як ГАТТ, МБРР, МВФ, ЄБРР тощо. Генеральна угода про тарифи та торгівлю (ГАТТ) створена в 1947 р. Її діяльність спрямована на регулювання світової торгівлі, зниження митних та інших бар'єрів. Діяльність Міжнародного валютного фонду, створеного у 1944 р., має за мету підтримку валютних курсів. З 1944 р. функціонує Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), який опікується питаннями надання позик тим чи іншим країнам з метою їхнього подальшого розвитку чи виходу з економічної кризи. У 1990 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) для обслуговування посткомуністичних країн Східної Європи. Водночас з розширенням традиційних економічних зв'язків (торгівля, інвестиції капіталів) з'явилися нові транснаціональні компанії, спільні підприємства, спільні наукові проекти тощо.

Кардинальні зміни, що відбулися в економіці та суспільстві унаслідок процесу поглиблення НТР та краху комуністичної системи у Східній Європі, дають можливість зазирнути в майбутнє сучасного виробництва. Цілком очевидно, що процеси, які мають місце уже сьогодні — проникнення мікроелектроніки в усі сфери життя, диверсифікація виробництва, — будуть поглиблюватися. Триватиме формування міжнародної економічної системи як єдиного цілого, в якому національні економічні комплекси виступатимуть обов'язковими і необхідними елементами виробництва. Розгортатиметься суперництво за заповнення ніш світового ринку. Висока конкурентоспроможність для національних економік стане єдиним пропуском на світовий ринок до цих ніш. Хід конкурентної боротьби визначатиметься тим, хто володіє базисними технологіями, інакше кажучи, тим, хто вироблятиме й постачатиме найважливіші елементи всіх виробництв і технологій (наприклад, логічні чіпи, мікропроцесори, програмні продукти). Виграватиме в цій конкурентній боротьбі той, хто матиме, таким чином, високотехнологічні виробництва. А тому основою структурної політики має стати підтримка високотехнологічних галузей та науково-дослідних і дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР).

Ситуація на світовому ринку загострюється також у зв'язку з появою нових конкурентів з Центральної та Східної Європи, перевагою яких є низькі ціни на робочу силу.

З крахом тоталітаризму і виходом на світовий ринок нових держав конкуренція у світі ще більше загостриться, спонукання до новацій стануть ще сильнішими, і дослідницька робота та її практичне втілення у системі НТР поглибляться і глобалізуються. А тому регулюючі дії з боку міжнародних структур ООН будуть у край необхідними, щоб не допустити дублювання в тих чи інших напрямках, розпорошення сил і засобів. Об'єктивно цьому сприятиме глобалізація виробництва, основана на інтернаціоналізації господарських зв'язків, комп'ютеризації та інтернетизації економіки. Уже сьогодні з'явилися компанії, у яких дослідження проводяться у Німеччині, проектування у Норвегії, складові частини надходять з Тайваню, а монтажні роботи здійснюються у Південній Кореї. Усі зв'язки забезпечуються через Інтернет.

Метаморфози сучасного капіталізму. Постіндустріальне суспільство

Новітній період європейської історії, особливо післявоєнного часу, наочно продемонстрував неспроможність ленінської теорії імперіалізму та висновку Леніна про переростання монополістичної стадії розвитку останнього в соціалістичну. Ще за свого життя Ленін мав нагоду засумніватися в цьому, коли жовтневий переворот у Росії став для розвинутих країн не провісником переходу до соціалізму, а сигналом біди, яку будь-що треба відвернути. Капіталізм, що базується на приватній власності, економічній свободі та матеріальному інтересі, не зник. Навіть більше, під впливом змін у продуктивних силах, науково-технічної революції, що розпочалася в середині 20-х років, він, так би мовити, удосконалювався. Світова економічна криза 1929 — 1933 рр. засвідчила, що стадія індивідуалістично-монополістичного капіталізму, яку Ленін сприйняв за останню стадію капіталізму, поступилася місцем стадії державно-монополістичного капіталізму (ДМК). Свідченням цього у 30-ті роки став “новий курс” американського прези-

дента Рузвельта, а в перше післявоєнне десятиріччя державне регулювання закріпилося як норма життя передових країн Європи та Північної Америки. За нової ситуації фінансові й економічні важелі держави заявили про себе як активні чинники господарської та соціальної стабілізації. Час розгулу монополій, їх намагання підпорядкувати собі всіх і все, безповоротно минув. Система ДМК утверджувалася в період наступу тоталітаризму на Сході Європи. Поряд з економічною соціальна сфера стала головною прерогативою діяльності демократичної держави. Мобілізація можливостей приватно-капіталістичної системи, як відповідь на демагогічні претензії лівототалітарного світу виграти “історичне змагання” і домогтися “цілковитої та остаточної перемоги”, — не остання причина становлення нової стадії капіталізму.

Хронологічні рамки ДМК охоплюють другу половину 20-х — першу половину 30-х років (початок НТР, проявом якої стала широка капіталістична раціоналізація, “новий курс” Рузвельта) — кінець 50-х — 60-ті роки ХХ ст. Для головних капіталістичних країн — це період розвинутого індустріального суспільства.

З початку 70-х років економіка провідних країн набуває нових характерних ознак, з появою яких постає питання: що таке капіталізм сьогодні? На основі досягнень НТР, яка здешевила устаткування, зробила його малогабаритним і доступним середньому класові, відбувалася трансформація найманої праці в самостійну трудову діяльність виробника. З’явилися сімейні та групові підприємства, котрі на конкурентній основі кооперуються з товарно-виробничими системами, як центрами складання з вузлів і деталей готової продукції. Лише в США таких підприємств понад 30 млн. Хоча це не означає, що мегапідприємства втратили своє значення. А в фінансово-грошовій сфері, де у визначенні економічної стратегії держави помітну роль відіграють провідні банківські установи, навпаки, відбуваються процеси подальшої концентрації капіталів. Тим більше, що діяльність таких установ давно набула інтернаціонального характеру. Про це свідчить, зокрема, злиття у 2000 р. таких фінансових гігантів, як “Дойче банк” і “Дрезднер банк” і утворення другого за величиною банку світу з балансовою сумою в 1,2 трлн євро.

Мала економіка посіла місце основного виробника ВВП, а найчисленнішим класом розвинутих країн, спроможним займатися організацією власного виробництва — надзвичайно гнучкого, маневреного й до того ж основаного на поєднанні досягнень сучасної НТР, особливо мікроелектроніки, з індивідуальною працею, — став середній клас. Відбувається розукрупнення, розпорошення власності. Як назвати цю нову стадію капіталізму? Виходячи з масштабності цих процесів, включеності у них величезного числа тих, хто створює власне виробництво, хто отримує дивіденди (тільки у США таких понад 50 млн), західні автори кваліфікували цю нову суспільну метаморфозу як **народний капіталізм, або постіндустріалізм.**

Саме наприкінці 50-х й упродовж 60-х років розвинуті демократичні суспільства набували рис, які дали підстави визначити їх як постіндустріальні. Ми стали свідками того, як третя цивілізаційна революція, основана на новаціях, започаткувала новий етап у розвитку людства — постіндустріалізм.

Постіндустріалізм — це таке суспільство, де на провідних позиціях закріплюється сфера послуг, наука і освіта, а бізнесмени поступаються місцем ученим і професіональним спеціалістам, в якому попри соціальну нерівність панує високий рівень соціального захисту. Виникненню постіндустріалізму сприяли не тільки НТР, а й демократичний розвиток атлантичної цивілізації, мирне вирішення взаємних конфліктів. Демократична ідея, вільна ринкова економіка, економічна та політична свобода особи і соціальної групи, спонтанний розвиток нових технологій, зростання ролі і значущості інтелекту у вирішенні всіх суспільних проблем стали об'єднувчою і поступальною основою постіндустріалізму. Вигравши “холодну війну”, західні держави здобули солідний карт-бланш світового визнання їхніх принципів політичного та економічного життя. Головною умовою постіндустріалізму є високотехнізоване суспільство. Основними центрами постіндустріалізму стали США, Західна Європа та Японія.

Постіндустріалізм — нова стадія виробництва, в центрі якого стоїть людина з її талантом, професійно-кваліфікаційними навичками, сукупністю знань тощо. Він виступає фактором зміни обличчя як окремих суспільств, так і світу в цілому.

Сама теорія постіндустріального суспільства з'явилася наприкінці 40-х — у 50-х роках у провідних демократичних країнах (США, Німеччина, Франція) на базі розвитку ДМК та НТР. Теорія постіндустріалізму претендує на оптимістичне тлумачення суспільного процесу, доводить неспроможність і недоцільність соціальних революцій. Яка стадія наступна? Відповідь на це дасть майбутнє.

Однак якщо в країнах так званого “золотого мільярда” (Західна Європа, Північна Америка, Японія), на які припадає 80 % світових прибутків, утверджувався й прогресував постіндустріалізм, то в переважній більшості країн світу економіка і суспільство в цілому ще далекі від цього рівня розвитку. Країни Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), велика четвірка Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі), Індія в Азії, Єгипет в Африці характеризуються середнім рівнем розвитку. Найчисленнішу групу складають країни, що розвиваються (більшість країн Латинської Америки, Африки, добра половина азійських країн). Окрему групу складають посткомуністичні країни, особливо на теренах колишнього СРСР, що характеризуються, насамперед, відсутністю соціально орієнтованої економіки, мають значний, але громіздкий і далекий від досконалості й сучасного рівня промисловий потенціал. Причин такого відставання багато. Особливо дається взнаки самоізоляція окремих країн, яка дуже небезпечна у світі сучасної економіки.

Партійно-політична система та її роль у сучасному суспільстві

У структурі сучасного суспільства важливе місце посідають політичні партії. Слово “партія” має латинське походження (лат. *pars* (*partis*) означає “частина”, “галузь”, “відділ”). Політична партія — це частина будь-якої соціальної групи, найбільш активна та організована.

Партійно-політичні системи, як характерна риса насамперед демократичних суспільств ХХ ст., відрізняються за формою одна від одної. Так, якщо в Англії та США склали-

ся двопартійні системи, в більшості західноєвропейських країн — багатопартійні, то для тоталітарних режимів Східної Європи характерною була однопартійна система. Лише в окремих випадках тоталітарний режим створював видимість багатопартійності (Польща, НДР), що виглядало як рудимент знищеної демократії, оскільки залишені для демократичного фасаду партії визнавали керівну та спрямовуючу роль компартій і діяли під їхнім керівництвом.

Багатопартійність віддзеркалює складну соціальну структуру суспільства. Чи не тому в посткомуністичних країнах соціальна невизначеність перехідного періоду плодить десятки різних, часто-густо карликових за кількістю членів і значенням партій. Лише на основі поступової стабілізації економічної та політичної ситуації завершується формування великих соціальних груп (наприклад, середнього класу), відбувається процес злиття близьких за своєю програмною суттю партій.

Політичні партії в суспільстві, як об'єктивний фактор, детерміновані проблемами суспільного життя. Саме через них, їхнє розмаїття реалізується представницька демократія, що являє собою форму постійного відтворення системи народовладдя в суспільстві. За нормальних умов партії сходили з політичної арени тоді, коли суспільна потреба в них відпадала.

Зміцнення демократії після Другої світової війни, прилучення до її принципів все нових і нових країн, кількісне зростання середнього класу, перетворення його на основну силу державної та соціальної стабільності стали визначальною передумовою піднесення значимості демократичних партій як провідної політичної сили. У передових країнах вони виражають інтереси найчисленніших груп населення. Саме правочентристські партії (ХДС/ ХСС у Німеччині, ХДП в Італії, Республіканська та Демократична партії у США, СФД у Франції) та лівоцентристські партії (лейбористська в Англії, СДПН у Німеччині, соціалісти у Франції) об'єднують своїх прихильників із різних соціальних верств, що є наслідком здобутків демократії та політики соціального консенсусу, підкріплених досягненнями НТР, високоіндустріальним розвитком та загальним добробутом громадян. Демократія не виключає існування крайніх лівих і крайніх правих партій та організацій (комуністи, націоналісти, неофашисти). Нерідко

їх присутність на флангах партійно-політичного спектра змушує урядові партії діяти більш зважено і розсудливо, особливо в соціальній сфері.

Політичні партії, що здобули депутатські мандати на виборах до законодавчого органу, але не беруть участі у формуванні органів виконавчої влади, складають парламентську опозицію. Таким чином, у новообраних парламентах, як правило, формується правляча більшість і опозиція. Опозиція — пильний сторож правлячої партії чи коаліції, критик і коригувальник її політики. Опозиція — це та ж конкуренція, тільки в політиці. Вона об'єктивно необхідна для вдосконалення й оздоровлення суспільного та державного організму, пошуку оптимальних варіантів вирішення проблем, що ставить життя. Однак стабільність у суспільстві досягається там, де правляча партія і опозиція діють у площині демократії. Там же, де ця площина вузька або взагалі відсутня, політична боротьба, як правило, набуває ознак гострого міжпартійного конфлікту, що створює напруженість і невпевність у суспільстві, викликає негативні наслідки в усіх сферах життя. Така ситуація спостерігалася в ряді країн колишньої соціалістичної системи.

Лівий рух, його трансформація

До лівих, як правило, відносять соціал-демократів, соціалістів, а також комуністів. Усі три течії в лівому русі, як відомо, стали виявлятися ще на зламі ХІХ—ХХ ст. Сьогодні найвпливовішою силою, що відповідає вимогам часу, є соціал-демократія, яка з минулого століття, пройшовши стадію революційного марксизму, дедалі більше схилилася до стратегії реформізму. Соціал-демократія перестала розглядати соціалізм як якусь суспільну модель й орієнтується на вдосконалення суспільних відносин у рамках існуючого ладу за умов демократії і демократичними засобами. Наявність численних пересудів ліво- та праворадикального характеру стосовно сучасної соціал-демократії змушує дещо детальніше зупинитися на її ролі та позиції лівих у післявоєнний час.

Після Другої світової війни вплив соціал-демократії в ряді країн Західної Європи був досить значним. У перші повоєнні роки відбувалося організаційне відновлення її структур: у 1947 р. створено Комітет інтернаціональних соціалістичних конференцій — Коміско, у 1951 р. перетворений на Соціалістичний Інтернаціонал (СІ). Тоді ж на франкфуртському конгресі було прийнято декларацію “Цілі й завдання демократичного соціалізму”, де, на противагу марксистській теорії класової боротьби, викладена теорія політичної та економічної демократії, вперше заявлено, що соціалістичне планування сумісне зі збереженням приватної власності в основних галузях економіки, а шлях до соціалізму лежить через еволюцію суспільства. Декларація, таким чином, узаконила визнання приватної власності, що донедавна для соціал-демократії було досить делікатним питанням. У документі простежується відмова від марксистсько-ленінської теорії наукового соціалізму і боротьби з так званим імперіалізмом (у ленінському розумінні цього слова), оскільки термін “імперіалізм” після війни став уживатися західними публіцистами та політологами виключно в розумінні агресивної політики.

Саме поняття “демократичний соціалізм” уособлює два взаємопов’язані моменти: економічну демократію, що виступає як реальне право людини чи групи людей набувати, володіти та розпоряджатися власністю, з одного боку, і політичну демократію, як похідну категорію економічної свободи, її породження, — з іншого. Соціал-демократи дійшли висновку, що без економічної демократії, економічної свободи не може бути політичної свободи, політичної демократії, конкуренції політичних партій, умів індивідів, незалежної особистості як такої. У цьому полягав відхід соціал-демократії від марксистсько-ленінської догми, що стало наслідком тривалої еволюції, практичного переосмислення історичного шляху розвитку людства особливо після 1917 р.

Важливим проявом демократичного соціалізму, результатом взаємодії економічної і політичної демократії є соціальна демократія, котра певною мірою урівнює життєві шанси тих, хто з тих чи інших причин неспроможний використати постулати соціальної справедливості, надані людині демократією у правовому суспільстві. Зважена і реальна соціальна

політика, на думку соціал-демократів, можлива лише за умов високоефективного ринкового виробництва.

З початком переходу капіталізму в постіндустріальну фазу пов'язана дальша еволюція соціал-демократії. У прийнятій в 1959 р. Бад-Годесберзькій програмі німецької соціал-демократії зроблено рішучий крок у напрямі остаточного визнання приватної власності та ринкових відносин як основи цивілізованого, прогресивного розвитку суспільства. Соціал-демократія однозначно стала на захист ринкового господарства і зробила значний внесок у створення моделі соціальної держави, що є важливим надбанням людської цивілізації післявоєнного часу.

Прийнятий у 1962 р. новий програмний документ Соц-інтерну “Світ сьогодні: соціалістична перспектива” підтвердив остаточний розрив соціал-демократії з реальним соціалізмом Східної Європи. Для соціал-демократії поняття соціалізм дедалі більше асоціювалося з активною соціальною політикою. Саме тому в західноєвропейських країнах соціал-демократія — невід’ємна частина партійно-політичної структури, а дуже часто й державної влади. Вона забезпечує модернізацію системи в рамках приватної власності та вільної ринкової економіки.

Водночас соціал-демократія зарекомендувала себе відкритим противником тоталітарних режимів, порушень прав людини, борцем за повсякденні інтереси людей. Її діяльність спрямована на використання переваг демократії для того, щоб змусити ринок служити людині, а не “державі”, “нації” чи магнатам з “корпорацій”. Соціал-демократія несумісна з імперіалізмом, націоналізмом, державництвом та мілітаризмом. Вона відкидає авантюри і барикадний терор.

Серйозним конкурентом соціал-демократичному реформізму є ліберальний реформізм центристських партій, таких як консервативна партія в Англії, ХДС/ХСС у Німеччині тощо. Нерідко через свою схильність до перерозподільчих функцій (що призводило до гальмування технологічної модернізації виробництва) соціал-демократи, основна маса електорату яких — наймана робоча сила, щоб не йти на радикальні заходи у справі урізування соціальних витрат, змушені були поступатися місцем своїм правоцентристським конкурентам. Останні не тільки справлялися з поставленими

завданнями, а й успішно модернізували економіку, що в кінцевому рахунку приводило до підвищення життєвого рівня населення.

Після Другої світової війни соціал-демократичні партії стали називати себе народними, оскільки виражали інтереси більшості соціальних груп — робітників, дрібних службовців, частини чиновників і менеджменту, лікарів, юристів, учителів та ін. Технологічні зміни у сфері виробництва, зростання індивідуального характеру діяльності, комп'ютеризація закріпили тенденцію зростання впливу соціал-демократії у розвинутих країнах. Поява “нової середини”, пов’язаної з новим типом зайнятості, її ціннісні орієнтації штовхають соціал-демократію на позиції соціального лібералізму.

Перевага соціал-демократії полягає в тому, що вона прагне одночасно політичними методами реалізувати дві основні цінності, якими керується людина. Це свобода і соціальна справедливість. Соціал-демократи своєю діяльністю доводять можливість практичної реалізації цих категорій. Разом з тим, цінність “соціальна справедливість” вони намагаються пов’язати з правом людини на приватну власність, виступають за створення на приватновласницьких і державних підприємствах гідних умов праці, належного соціального страхування, участі у володінні підприємством через пільгові акції тощо, наполегливо проводять у життя реформи, особливо в галузі трудових стосунків.

Соціал-демократи далекі від утопічного підходу до суспільства. Це проявляється в тому, що вони не прагнуть до створення “держави загального благоденства”, виражають лише намір, відповідно до якого за людиною залишається головна роль у влаштуванні свого життя на основі трудової діяльності. Тільки так, на їхню думку, можна подолати тенденцію до соціального утриманства, яке позбавляє суспільство загальної потреби в розвитку. Разом з тим, соціал-демократи відмовились від намірів створення справедливого суспільства, звернулися до ціннісних установок свободи, справедливості, солідарності, взяли курс на реалізацію їх за умов демократії і демократичними методами. А процес цей, зрозуміло, є безконечним.

Нині Соціал-демократичний об’єднує близько 140 соціалістичних і соціал-демократичних партій, є найбільшою міжнародною

політичною організацією зі світовою структурою. З'їзди проводяться один раз на три роки. В 11 із 15 країн ЄС соціалісти перебувають при владі. Проте катастрофічні втрати на останніх виборах свідчать, що соціал-демократи втрачають популярність. Найдалекоглядніші політики від соціал-демократії — англійський прем'єр-міністр Тоні Блер і канцлер Німеччини Г. Шрöder — шукають шляхи оновлення світового соціалістичного руху, підтримують ідею “третього шляху”, центральне місце в якому вони відводять людському факторові, оскільки такі цінності, як знання, ідеї, творчість уже сьогодні мають не менше значення, ніж фінансовий капітал. А формула комуністів “хто не працює, той не їсть” трансформувалася у формулу “хто не працює — той не отримує допомоги”. Курс колишніх лейбористів на досягнення рівності в розподілі соціальних благ відходить у минуле. Якщо для традиційних соціал-демократів первинними є інтереси трудящих, то для неосоціал-демократів — підприємців, бо саме вони забезпечують робочі місця для перших. Такою є філософія “третього шляху”. В рішеннях XXI Паризького конгресу Соцінтерну (8—10 листопада 1999 р.) зафіксовано наявність розбіжностей між старими і новими соціал-демократами, які знайшли відображення у відповідній декларації, де, з одного боку, наголошувалося на важливості ринкових відносин, а з іншого — заявлялося про необхідність критичного ставлення до капіталізму.

Прихильники реформістських методів побудови соціалістичної моделі суспільства називали себе соціалістами. Незгодні з ними створювали комуністичні партії.

Проте останнім часом різниця між соціал-демократами і соціалістами фактично зникає. І ті й інші обстоюють соціал-демократичну платформу. Лейбористська партія Великобританії, Партія праці Голландії, Соціалістична партія Франції стоять на одних і тих же позиціях — демократії, соціальної держави, реформ як методу дій, орієнтації на подальшу гуманізацію суспільних відносин.

Західноєвропейські комуністи, які вийшли із соціал-демократії і по-іншому ніж російські більшовики трактували марксистські положення, у 70—80-х роках ХХ ст. переглянули своє ставлення до диктатури пролетаріату, “буржуазної демократії” у рамках “єврокомунізму”. Фактично “євроко-

муністи” визнали принципи парламентської демократії, погодилися з реаліями ринкової економіки і дотримувалися комуністичної фразеології лише з метою збереження власної ідентичності. Повністю перейшли на соціал-демократичну платформу італійські комуністи, в урядовій “лівій опозиції” співробітничали з соціалістами комуністи Франції. А східнонімецька компартія (СЄПН) Е. Хонеккера, перейменувавши себе на ПДС (Партія демократичного соціалізму), також переглянула свої ортодоксальні позиції в бік парламентської демократії. Схожі процеси спостерігалися в Польщі, Угорщині, Чехії.

Водночас розвал КПРС не привів до створення масових партій на теренах СРСР. Причина відома. Об’єктивно соціал-демократія міцна в розвинутих, стабільних країнах. З іншого боку, значна маса активних у політичному плані людей залишилася в полоні марксистсько-ленінської ортодоксії, що сприяло реанімації на старих ідейних засадах компартій в Росії, Україні та інших країнах СНД. Їх прихід до влади в будь-якій з цих країн завів би суспільство у глухий кут, оскільки повернення назад — це шлях у нікуди, а рух уперед не відповідає заскорузлій і спростованій життям доктрині. Однак соціал-демократія, що конституювала себе у країнах СНД, виявилася передчасною. Відсутність розвинутого ринку, його механізмів означає, що сфера її діяльності поки що відсутня.

Глобальні проблеми сучасності

Людське суспільство вступило у ХХІ ст. Які проблеми воно взяло з собою в майбутнє? Їх чимало. Більшість із них мають глобальний характер і можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями всього людства. Створення дієздатного світового співтовариства, спроможного своєчасно реагувати на планетарні потреби, об’єднати всі державно-територіальні утворення, які прагнуть до співробітництва та розв’язання невідкладних завдань, стає одним із найактуальніших завдань. Після краху комуністичних режимів можливості формування світового

співтовариства різко збільшились, а відповідно зросли й шанси вирішення глобальних проблем.

Однією з найбільш частих є загроза хімічного, радіаційного, транспортного та промислового забруднення довкілля. І “внесок” розвинутих країн тут найбільш вагомий. Так, на початку 90-х років на США припадало 25 % атмосферних викидів вуглекислоти, на країни колишнього СРСР — 19, Євросоюзу — 14, Китай — 10 %. Справжнім лихом для довкілля стали автомобілі. У 1970—1990 рр. їх кількість зросла з 250 до 560 млн, а річне споживання нафти — з 17 млрд барелей до 24 млрд. Щорічне виробництво відходів у містах збільшилося з 302 млн т до 420 млн. Реалізація Віденської конвенції 1985 р. і Монреальського протоколу 1987 р. про зниження рівня виробництва хлорфторвуглеводних речовин, що руйнують озоновий шар, засвідчили можливість співробітництва на світовому рівні у збереженні довкілля. У 1969—1971 рр. у Швеції, США, Канаді, Великій Британії, Японії були створені відомства, що відповідають за охорону довкілля.

Невідкладним завданням є очищення планети від хімічної, ядерної та бактеріологічної зброї, величезні запаси якої накопичилися унаслідок багаторічної фатальної гонки озброєнь після Другої світової війни. Не менш очевидною після чорнобильської аварії є проблема використання ядерної енергії в мирних цілях. Стурбованість людства ситуацією, що склалася, привела до створення в 1968 р. групою громадських діячів, бізнесменів і вчених “Римського клубу” з метою вивчення найважливіших проблем планети. Проаналізувавши потреби людства та ресурси планети, “Римський клуб” прогнозує катастрофу уже в першій половині ХХІ ст., якщо економіка досягне меж зростання. Проблема, ставши політичною, у багатьох країнах світу покликала до життя партії зелених.

Непросто складається демографічна ситуація. На жовтень 1999 р. чисельність населення землі перевищила 6 млрд осіб. Якщо населення розвинутої Європи щороку зменшується на 1,2 млн чол., то в Африці воно, навпаки, збільшується на 15 млн. Демографічний вибух у країнах Африки, Азії та Латинської Америки гостро ставить питання про забезпечення населення світу продуктами харчування. Тільки “зелена революція” у виробництві сільськогосподарської продукції і регулювання народжуваності на міжнародному рівні зможуть

наблизити світ до вирішення цієї проблеми. Не зжито таке негативне явище, як локальні конфлікти. У 90-ті роки спостерігалася тенденція до їх збільшення. Лише з 1990 по 1996 р. на планеті відбулося більш як 45 збройних конфліктів. Центр протистояння сторін перемістився у райони краху комуністичних імперій — на пострадянський простір, Балкани. Конфлікти у цих регіонах, як правило, мають національно-етнічний характер, відзначаються масштабністю, непримиренністю сторін і важко піддаються врегулюванню. Як показала косівська криза 1999 р., при цьому не завжди досягається злагожденість і однастайність миротворців.

Зміни в середовищі проживання, внаслідок виробничої діяльності людини, стали причиною того, що людство зіткнулося з такими невідомими раніше важкими недугами, як променева хвороба, СНІД. На липень 2002 р. від ВІЛ-інфекції померло близько 20 млн чол. Найбільша кількість хворих в Африці. Останнім часом СНІД швидко поширюється в Азії та Східній Європі. 2/3 населення світу страждає від нестачі питної води. Жодна окремо взята країна не може вирішити проблеми планетарного характеру. Із всесвітнім лихом можна боротися лише спільними зусиллями.

Чимдалі людство відчуває нестачу енергоносіїв. Запаси нафти, вугілля, газу з часом вичерпаються. Та й видобуток їх стає дедалі дорожчим: доводиться застосовувати надглибоке буріння, освоювати шельфи морів та океанів. Пошуки альтернативних доступних і дешевих видів палива — сьогоднішня турбота вчених усієї земної кулі.

Загальносвітовою стала проблема збереження і примноження лісів. Легені планети — ліси амазонської сельви, Екваторіальної Африки та сибірської тайги — нещадно вирубуються, і наслідки цього можуть бути катастрофічними для планети та людства. Як скоро світове співтовариство стане виплачувати грошову компенсацію власникам лісів за ощадливе ставлення до рослинного світу?

У світі поширюються злочинність та наркоманія. За даними ООН 50 млн осіб вживають наркотики. 1989 р. від наркоманії померло 3827 чол., наприкінці століття ця цифра становила в середньому 100 тис. осіб щороку і мала тенденцію до зростання. Уже сьогодні боротьба з наркоманією та злочинністю набуває інтернаціонального характеру, стає одним із першочергових завдань світового співтовариства.

Не зникла ядерна загроза. До легального ядерного клубу долучаються все нові й нові нелегальні члени. 11 травня 1998 р. на полігоні Покхаран три ядерні вибухи здійснила Індія. 28 травня ядерний заряд випробував і її суперник — Пакистан. 14 жовтня 1999 р. сенат США відхилив закон про заборону всіх видів ядерних випробувань, мотивуючи це необхідністю модернізації ядерної зброї. Її розповзання і відсутність надійних запобіжників подальшого вдосконалення і нагромадження можуть створити критичні ситуації для людства.

Не вирішені проблеми бідності, зайнятості, прав людини. Важливим завданням є прилучення відсталих регіонів Землі на принципах демократії до надбань сучасної технотронної революції, до практики розумної взаємодії з природою та заохочення сміливого входження у світ сучасної цивілізації.

Не відійшла в минуле й проблема відвернення війни. Зникнення конфронтації по лінії “Схід—Захід” не виключає можливості виникнення іншої, по іншій осі і з іншою конфігурацією. Симптомів цього достатньо. Не допустити сповзання людства до нового протистояння — одне з головних завдань сучасності і майбуття.

Чи є організація, здатна консолідувати світове співтовариство для вирішення означених глобальних проблем? Нинішня вага й авторитет ООН, відпрацьований нею механізм розв’язання конфліктів і вирішення політичних та економічних проблем світу можуть стати основою практичного втілення в життя невідкладних міжнародних завдань за умови їх цілковитої відповідності національним інтересам усіх країн. Думається, рішення Саміту тисячоліття (Нью-Йорк, 5—8 вересня 2000 р.) про необхідність реформування ООН відповідно до завдань, що їх ставить перед собою світове співтовариство у XXI ст., послужать цій меті.

Міжнародний тероризм — нова загроза світу

Останнім часом новим лихом, що викликає особливе занепокоєння світової спільноти, визнано міжнародний тероризм. Унаслідок відкритості сучасного світу, потужній інформаційній і транспортній інфраструктурі тероризм став інтернаціональним явищем,

проблемою світовою, розв'язати яку можна лише загальним об'єднанням зусиль. Характерною ознакою тероризму є те, що він не має і не визнає ані національних кордонів, ані географічних меж. Він загальнодоступний, поліцентричний, безвідповідальний і дуже небезпечний. Узбецький політолог Ф. Ф. Толіпов характеризує тероризм як *“небезпечне соціально-політичне явище, що проявляється у людиноненавистницькій ідеології і злочинних діях, спрямованих на залякування населення, чиненні тиску на органи влади та управління, інших фізичних і юридичних осіб з метою досягнення політичних, ідеологічних або особистих злочинних цілей”*. У другій половині ХХ ст. він набув небаченого розмаху. Лише з 1968 по 1995 р. жертвами міжнародного тероризму стали майже 9 тис. чоловік. Ідеологія тероризму як культу і практики насильства дуже часто має промарксистське і прокомуністичне забарвлення. Під антиімперіалістичними й прокомуністичними гаслами діють “Ірландська республіканська армія” (ІРА, Великобританія), баскська терористична організація ЕТА (Асоціація борців за свободу Басконії), заснована 1959 р., “Пряма дія”, заснована у Франції 1974 р., “Фракція Червоної Армії” (існує з кінця 60-х років у Німеччині), “Червоні бригади”, створені в Італії в 1970 р. У Греції такого роду організація — “Народно-революційна боротьба” — з'явилася в 1974 р. В Японії на ідеологічній суміші марксизму і традиційного японського мілітаризму в 1970 р. була створена “Червона Армія Японії”, яка підтримує зв'язки з багатьма терористичними організаціями світу. Перуанська організація “Сендеро Луміносо”, учасники якої сповідують маоїстську ідеологію, ще донедавна спільно з терористичною групою “Тупак Амару” контролювали третину території країни. Терористи останньої в 1996—1997 рр. 126 днів утримували в Лімі 500 заручників. Більшість із учасників екстремістських угруповань, безперечно, є продуктом краху ідей комунізму, багаторічного системного протистояння, “холодної війни”, що виявилось у переході найбільш радикальних елементів до крайніх методів боротьби — до терору, як помсти неприйнятному суспільству.

З іншого боку, тугий вузол суперечностей на Близькому Сході, наступ ісламського фундаменталізму, невдачі національно-визвольної боротьби породили терористичні організації,

що діють на основі ісламських принципів. Це такі організації, як “Хамас” (1987), “Ісламський фронт порятунку”, що діє в Алжирі від 1989 р. В Єгипті з початку 70-х років діє організація “Ісламський джихад”, яка у 1981 р. організувала вбивство президента Анвара Садата. Однак найнебезпечнішою для світового співтовариства виявилася “Аль-Каїда” (“основа”), створена саудівським мультимільонером Усамою бен Ладеном у 1989 р. Після приходу до влади талібів “Аль-Каїда” улаштувалася на території Афганістану, розгорнула мережу своїх злочинних організацій у багатьох країнах світу. Вістря свого терору бен Ладен спрямував проти США, оскільки вони, на його думку, нав’язують свою волю ісламсько-арабському світу.

Тероризм не обминув і Сполучені Штати Америки. На території штатів Мічиган, Арізона і Монтана діє крайня права організація “Народне ополчення”, яка організувала вибух в Оклахома-Сіті (квітень 1995 р.). З 1968 р., після вбивства Мартіна Лютера Кінга, у країні функціонує терористична група чорношкірих американців “Чорні пантери”. Це далеко не повний перелік існуючих у світі екстремістських організацій, основною метою яких є терор, що здійснюється окремими людьми, групами і навіть державами.

З початком ХХІ ст. міжнародний тероризм став глобальною загрозою. 11 вересня 2001 р. терористи спрямували захоплені ними пасажирські літаки на відомі всьому світові будівлі Нью-Йорка (Всесвітній центр торгівлі) та Вашингтона (Пентагон). Унаслідок цього несподіваного нападу загинуло більше як 3 тис. осіб. Після 11 вересня 2001 р. боротьба з міжнародним тероризмом стала найактуальнішою проблемою для цивілізованого світу. Країни світу опинилися в новому геополітичному вимірі, поділилися на тих, хто проголосив війну тероризмові, й тих, хто його підтримує. Могутня антитерористична коаліція на чолі зі США, що склалася після 11 вересня 2001 р., засвідчила рішучість світового співтовариства об’єднати свої зусилля у боротьбі з тероризмом. Водночас приходить усвідомлення того, що без здійснення соціально-економічних, гуманітарних, політичних, інформаційно-ідеологічних та інших конкретних заходів світового масштабу спроби подолати тероризм самими лише жорсткими, силовими методами приречені на невдачу.

Передумови тоталітаризму
в країнах ЦПСЄ

Перемога над фашизмом не принесла країнам ЦПСЄ ані свободи, ані демократії, як це мало місце на Заході Європи. Натомість, одні — визволені, а інші, окуповані Червоною Армією, незабаром опинилися в лещатах системи, яка з 1917 р. демагогією і насильством утверджувала себе на 1/6 земної кулі. Історія трагедії країн Східної Європи після Другої світової війни ще чекає своїх дослідників.

Якими ж були передумови цього неординарного післявоєнного процесу?

По-перше, країни ЦПСЄ внаслідок розгрому фашистської Німеччини та її союзників на східному фронті були окуповані (Румунія, Угорщина, Болгарія) або визволені (Польща, Чехословаччина, Югославія) військами Червоної Армії. Свою воєнну перемогу радянське керівництво розглядало як тріумф соціалістичного ладу і мало на меті закріпити її шляхом поширення соціалізму радянського типу як подальшого вияву переможної ходи світової комуністичної революції. Тим більше, що до 1947 р. на території всіх цих країн перебували війська Червоної Армії. А тому твердження представників демократичної історіографії щодо ключової ролі СРСР у комунізації країн ЦПСЄ спростувати дуже і дуже непросто.

По-друге, курс на комунізацію країн ЦПСЄ всебічно підтримували місцеві компартії, лідери яких колишні активні діячі Комінтерну (Г. Димитров, Б. Берут, В. Пік, М. Ракоші, К. Готвальд та ін.), що прибули в обозі Червоної

Армії, вбачали у цьому можливість приходу до влади у своїх країнах. Компартії, що брали активну участь у русі Опору, шукали підтримки в частини люмпену, яка сподівалася, що з ліквідацією колишніх порядків і державних структур зуміє задовольнити свої розподільчі амбіції.

По-третє, місцева буржуазія здебільшого була ослаблена або заплямована колабораціонізмом, а тому завадити соціалізації не змогла.

По-четверте, жорсткий, неприкритий тиск з боку Радянського Союзу доповнювався ейфорією післявоєнного часу, в якій переплелися надія на краще майбутнє, байдужість, втома, породжені війною. Як наслідок цього, усталені суспільні й морально-етичні цінності та орієнтири у свідомості значної частини громадян виявилися деформованими.

Без урахування цих обставин неможливо збагнути перебіг подій у країнах народної демократії в повоєнний період.

Соціально-економічні та політичні
перетворення у другій половині 40-х років.
Їх наслідки

Післявоєнні перетворення у країнах ЦПСЄ радянська історіографія розглядала раніше як революції, що в більшості країн у своєму розвитку пройшли два етапи: народно-демократичний та соціалістичний. Якщо з твердженням про етапи можна погодитися, то говорити про революції в марксистській трактовці доводиться зі знаком мінус, хоча в перетвореннях 1944/1945—1947/1948 рр. мали місце як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним, безперечно, був післявоєнний процес формування широкого спектра політичних партій, що свідчило про наявність демократичних тенденцій у суспільному розвитку країн ЦПСЄ. Водночас відбувалося становлення в одних (Румунія, Болгарія) та відновлення в інших (Чехословаччина, Польща, НДР) парламентської системи. У Румунії, Болгарії, Угорщині та Югославії ліквідовано монархії. Прогресивним явищем також слід вважати аграрну реформу.

Водночас її крайня зарадикалізованість не могла не викликати сумнівів. По суті, реформа в такій формі була спрямована проти розвитку ринкової економіки на селі: маса власників дрібних і найдрібніших селянських господарств, на думку комуністів, мала переконатися в необхідності колективізації. Позитивним моментом був злам фашистського державного апарату в Румунії, Угорщині, Болгарії, а також відновлення національної незалежності Польщі, Чехословаччини, Югославії та Албанії.

Водночас здійснювалися й інші перетворення, що об'єктивно вели до насадження тоталітарної системи комуністичного типу (лівототалітарної системи) у країнах ЦПСЄ. Проведена в кілька етапів тотальна націоналізація банків, шахт, рудників, фабрик, заводів, транспорту, на решті середніх та дрібних підприємств призвела до присвоєння та монополізації державою власності. Знищення ринкової економіки та економічної свободи спричинило згортання політичної свободи, а відтак — ліквідацію існуючої соціально-класової структури суспільства. Зникали власники і пов'язані з ними категорії населення: великі та середні землевласники, промисловці та підприємці і т. ін. Внаслідок цього одна за одною розпускалися або ліквідовувалися політичні партії — конкуренти комуністів. Відповідно до нової соціально-економічної структури формувалася і зміцнювалася державна влада, що уособлювала, насамперед, нічим не обмежену владу комуністичних партій, їхніх лідерів. Представницька демократія з її вільними виборами повсюдно зникає. Народні фронти, що певний час слугували комуністам декоративним фасадом для імітації демократії та багатопартійності, камуфляжем насадження тоталітаризму і формою контролю партійно-політичної системи, внаслідок посилення монопольної влади компартій перетворилися на суто символічну прикрасу диктатури, а їхні учасники — колишні партнери комуністів — розігнані або ж ліквідовані. Головною опорою партократичної влади стали силові структури, насамперед репресивні органи.

Дві тенденції у країнах ЦПСЄ в повоєнний час.
Сутність народної демократії

Таким чином, прогресивні можливості, що були закладені перемогою над фашизмом, не були реалізовані через відомі причини, хоча з перших післявоєнних років у країнах ЦПСЄ у питанні вибору шляхів подальшого розвитку виокремилися дві тенденції: демократична і тоталітарна. Боротьба між їхніми прихильниками не була мирною, як це стверджували радянські історики. Ніде до влади комуністи не прийшли мирним, парламентським шляхом. Насильства і репресії скрізь супроводжували становлення системи тоталітаризму. У Чехословаччині — це лютневий комуністичний переворот 1948 р.; в Угорщині — розгром “Угорської спільності” і фізичне усунення керівників найвпливовіших партій — опонентів комуністів — Партії дрібних сільських господарів та Соціал-демократичної партії; у Румунії — відкритий терор проти “історичних” партій: Націонал-цараністської та Націонал-ліберальної; в Польщі — кривава війна проти прихильників Миколайчика та крайовиків. І всюди союзником компартій виступав Радянський Союз, НКВС якого не тільки взяв під свій контроль вишкіл репресивних органів країн народної демократії, а й безпосередньо чинив суд і розправу над противниками тоталітаризму в країнах ЦПСЄ.

Поступово склався новий клас, клас партійно-державної бюрократії, так званої номенклатури, який зосередив у своїх руках важелі панування — владу, власність та ідеологію. На вершині владної піраміди нового класу, яка будувалася суворо по вертикалі, стояв партійний вождь, який уособлював силу і могутність номенклатури. Серед низів насаджувався культ мудрого і всезнаючого вождя. З одного боку, непогрішимий вождь мав увіковічнювати систему, а з іншого, — караючи ворогів і навіть своїх, хто через певні причини відступав від генеральної лінії монопартії, дбати про її зміцнення. Культ особи був фактично конкретним відображенням всезагального культу партійної держави. Закономірний факт: культ особи швидко прижився і виріс до гіпертрофічних розмірів у тих країнах, де в попередній історії була відсутня практика демократії (Болгарія, Румунія, Радянський Союз, Китайська Народна Республіка, Північна Корея, Албанія).

Форма політичної організації суспільства, що утвердилася в ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи, дістала назву народної демократії. Її в 1944 р. запровадив Сталін на противагу реальній демократії Заходу. Проте в жонглюванні цим терміном він не був першим. У гітлерівців “народний” і “національний” уособлювали особливий тип “демократії” — фашистський, де народ (нація) втілює себе у волі вождя за формулою: один народ, одна держава, один фіюер. Однак термін “народна демократія” має ще глибшу змістову й теоретичну основу. За канонами марксистсько-ленінської доктрини поняття “народ” тотожне поняттю “трудящі”. До останніх зараховувалися лише наймані робітники, пролетаризовані селяни, частина інтелігенції, що сприйняла комуністичну ідеологію. Всі інші категорії населення — підприємці, дрібні та середні власники, господарі — селяни, вільнодумна інтелігенція — підлягали експропріації, ліквідації та зникненню з арени життєвого спектра. Лад народної демократії, як бачимо, свідомо і насильно виносив за рамки суспільства цілі соціальні групи населення, тобто народна демократія з самого початку була спрямована на розпалювання класової боротьби, викорінення господаря, знищення ринку та приватної власності, економічної та політичної свободи і побудову в кінцевому підсумку міфічного “світлого майбутнього”.

Тоталітаризм і його характерні риси

Тоталітаризм — це всезагальний контроль держави над усіма суспільно важливими аспектами життя громадян, включаючи їх спосіб мислення. Тоталітаризм — це режим особистої несвободи, коли політика, економіка, духовна сфера життя — все підпорядковано державі. Звідси — командно-адміністративна система, монополія на владу й істину, насильство та репресії проти тих, хто крокує не в ногу. Фундаментом тоталітаризму, його базою стало цілковите одержавлення основних знарядь та засобів виробництва, відчуження працівника від власності, перетворення його на придаток системи, націоналізація свідомості.

Всесилля партократичної держави з'явилося тоді, коли ком-партії, знищивши приватну власність, оволоділи всім національним багатством.

Найхарактерніші ознаки тоталітаризму: державна власність на знаряддя та засоби виробництва, централізована планова економіка, панування розподільчих принципів над вартісними, однопартійна система, в основі якої “єдино вірне вчення”, відсутність поділу влади і правової держави, псевдопредставницька система, що насправді є механізмом самопризначення партійно-державної номенклатури на всі посади державної влади й управління зверху донизу, підміна соціальної справедливості лозунгами соціальної рівності, демагогічна пропаганда диктатури робітничого класу, який насправді поставлений у жалюгідне та безправне становище, панування класових пріоритетів у зовнішній політиці. Усі ці ознаки виявилися і діяли упродовж більш як сорокарічної історії тоталітаризму в країнах народної демократії.

Спільне й відмінне в політичних режимах СРСР та соціалістичних країн ЦПСЄ.
Становлення міждержавних відносин

У 1948—1949 рр., після завершення націоналізації та розгрому політичних сил опозиції, у країнах ЦПСЄ насаджується тоталітарна система, що на тривалий час стало трагедією народів регіону.

Тоталітаризм у країнах народної демократії мав певні відмінності від радянського тоталітаризму. Водночас тоталітарна система кожної окремої країни мала свої особливості, характерні риси. Деякі з них слугували комуністичним лідерам колись демократичних країн як прикриття від критики з боку Заходу. Проте імітація багатопартійної системи в Польщі, НДР та Чехословаччині навряд чи когось могла ввести в оману, оскільки визнання дозволеними партіями керівної ролі комуністів у суспільстві могло викликати хіба що гірку іронію.

Відмінністю було також визнання селянської трудової власності на землю, що завадило комуністам у деяких країнах (Польща, Югославія) здійснити колективізацію сільського

господарства. Причини, що змусили комуністів піти на цей крок, були скоріше історичними, аніж ідеологічними. На відміну від Російської імперії, де віками панувала общинна власність на землю з її постійними переділами, внаслідок чого у селянина не виробилася психологія земельного власника, в означених країнах традиційно закріпилася індивідуальна приватна власність на землю.

Певні відмінності існували також у рівні націоналізації приватної власності. Якщо в Росії після 1917 р. більшовики націоналізували навіть велосипеди, що належали так званим буржуазним елементам, то в НДР, Польщі, Угорщині, Югославії значною мірою функціонувала дрібна приватна власність, хоча її можливості обмежувалися найрізноманітнішими адміністративними заборонами тощо.

Що ж до термінів “радянська влада” і “народна демократія”, то вони обидва обґрунтовувались марксистським положенням про так звану диктатуру пролетаріату і за змістом та практикою діяльності нічим особливим не відрізнялися.

Відмінності та специфічності тоталітаризму в окремих країнах соціалістичної Східної Європи були спричинені як історичними, так і ментальними особливостями.

Взаємовідносини, що встановилися між країнами ЦПСЄ і Радянським Союзом, були відносинами підлеглості, взаєминами “старшого” і “молодших” братів. У практиці стосунків всі призначення на найвищі державні посади були, фактично, неписаною прерогативою Кремля, а численні радянські радники в силових та репресивних органах контролювали все внутрішньополітичне життя країн народної демократії. Цим же опікувалися радянські послы. Жорсткий контроль, перебування радянських військ на території більшості країн ЦПСЄ призвели до того, що керівництво соціалістичних країн було досить обмеженим у своїй внутрішній та зовнішній політиці. Хоча зовні все виглядало більш-менш пристойно. Радянське керівництво європейським соціалістичним світом здійснювало опосередковано, через організації, які мали символізувати рівність у прийнятті рішень, колективну думку, участь лідерів країн соцтабору у виробленні програми дій і наступну обов'язковість її виконання у плані “єдиної погодженої політики”. До 1947 р. патронат над процесом комунізації

здійснювали підпорядковані сталінському керівництву численні служби Комінтерну, офіційно розпущеного ще 1943 р. Проте його апарат, що складався із спеціалізованих № 205, 100, 99 і закордонного бюро компартій в Москві, виконував ті ж самі комінтернівські функції директивного керівництва компартіями. З 1947 р. ці прерогативи були покладені на Інформаційне бюро комуністичних партій (Комінформ), створене наприкінці вересня того ж року на конференції дев'яти компартій (Радянський Союз, Польща, Югославія, Болгарія, Румунія, Чехословаччина, Угорщина, Франція та Італія), що відбулася у Шклярській Порембі на крайньому південному заході Польщі. З 1955 р. керівництво соціалістичною співдружністю стало здійснюватися через структури Варшавського договору. Необхідність в Інформбюро відпала і 1956 р. воно було ліквідоване.

В економічному співробітництві в перші післявоєнні роки переважав простий обмін, що здебільшого мав бартерний характер. Нормального ринку, як такого, не було, а застосовувалася практика суб'єктивного погодження цін. Відсутність економічної заінтересованості партнерів аж ніяк не сприяла зростанню виробництва. Навпаки, всі підозрювали усіх в упередженості та несправедливості.

Етапи тоталітаризму

Тоталітарна система у країнах ЦПСЄ проіснувала 40 років і пройшла у своєму розвитку три етапи.

Перший етап (середина 40 — початок 60-х років) — період формування за зразком радянської моделі основ командно-адміністративної системи, період прискореного, хоча й екстенсивного та малораціонального розвитку економіки. Однак задіяні ресурси та резерви швидко вичерпались.

Другий етап (60—70-ті роки) характеризувався спробами командно-адміністративної системи прискорити економічний розвиток шляхом реформ. Проте економічні реформи, що здійснювалися в усіх соціалістичних країнах, завершилися

провалом, оскільки корінні перетворення зачіпали інтереси правлячої партійно-державної номенклатури. Звільняючи економіку від директивного управління, вони руйнували тоталітарну систему — соціалізм, тому їх проведення всіляко гальмувалося, а економічна несвобода позбавляла виробників можливості забезпечити інтенсифікацію “народного господарства”. Економічна нестабільність, застій та кризові явища посилювалися.

У 80-ті роки розпочався *третій етап*, що супроводжувався глибокою економічною та політичною кризою соціалістичної системи. Швидко зростало економічне відставання соціалістичних країн від демократичних. Так, НДР відстала від ФРН на 25 років, Чехословаччина від Австрії — на 35, Болгарія від Туреччини — на 40 років. Серед населення соціалістичних країн наростало усвідомлення необхідності покінчити з тоталітарною системою, як гальмом суспільного прогресу.

Економічний розвиток країн ЦПСЄ. Провал економічних реформ

Економіка країн ЦПСЄ у роки перших п'ятирічок характеризувалася досить високими темпами розвитку. Були збудовані та реконструйовані сотні підприємств, створені галузі важкої промисловості навіть у тих країнах, які до війни були аграрно-сировинними придатками індустріальної Європи. Однак твердити про якісь успіхи та переваги соціалістичної системи господарювання не доводиться. Певні результати були досягнуті екстенсивними, командно-адміністративними методами. На догоду модному промисловому розвитку ламався багатівіковий поділ праці. Тисячі селян традиційно аграрних країн (Румунія, Болгарія) відривалися від звичної праці і направлялися на соціалістичні будови, унаслідок чого страждали як сільське господарство, так і промисловість. Якість виробленої продукції була невисокою, про її конкурентоздатність на світовому ринку не могло бути й мови.

Статистичні дані про динаміку розвитку економіки в період так званих успіхів були значно перебільшені. Йдеться про звичайне маніпулювання цифрами, розраховане на необізнаність читача. Ніде в соціалістичній статистиці не знайти даних щодо приросту валового національного продукту в грошовому виразі, оскільки вони були не на користь соціалістичних країн. Досягнуті неймовірним напруженням зусиль рівні розвитку виробництва підірвали продуктивні сили соціалістичних країн. Щоправда, Чехословаччина та НДР, які мали висококваліфіковану робочу силу та попередню практику високоорганізованого капіталістичного виробництва, до 60-х років трималися навіть у десятці найбільш розвинених країн Європи. Проте це було наслідком дії напрацьованого попереднього потенціалу, акуратності й дисципліни робітників, сформованих у дототалітарний період. Невдовзі й там планова централізована система, відсутність індивідуального інтересу та конкуренції призвели до руйнівного промислового відставання від індустріальних сусідів. Коли ж можливості екстенсивного розвитку були вичерпані, почалася стагнація тоталітарної економіки і суспільства. Економічна несвобода виявилася несумісною з переходом до інтенсифікації. Підтверджувалася перевірена практикою аксіома, що є два способи організації суспільного виробництва: або через включення індивідуального інтересу людини, або шляхом примусу. Комуністична система виявилася спроможною лише на друге.

Спроби зупинити наростання кризових явищ в економіці шляхом реформ (НДР — 1963 р., Чехословаччина — 1965, Угорщина — 1968, Польща — середина 60-х—70-ті роки, Румунія — кінець 60-х—70-ті роки і т. ін.) завершилися провалом. Реформи не зачіпали основ існуючого ладу, були поверховими. Необхідність радикальної ломки суспільного ладу, його політичних інститутів категорично не сприймалася керівною елітою командно-адміністративної системи, а будь-які спроби, здійснювані у цьому напрямі, нещадно придушувались.

Наростання боротьби проти тоталітаризму

Трагічні події 1953 р. (НДР), 1956 р. (Угорщина, Польща), 1968 р. (Чехословаччина), 1980—1981 рр. (знову Польща) яскраво засвідчили історичну неспроможність тоталітаризму і необхідність повернення на шлях демократії та цивілізації. Незважаючи на жорстоке придушення народних виступів проти командно-адміністративної системи, ключова роль в якому належала Радянському Союзові, вони не пройшли безслідно. У Німецькій Демократичній Республіці певною мірою збереглися острови приватної власності. У Польщі невпинна боротьба проти тоталітарної системи, попри жорстокий тиск з боку керівництва СРСР та місцевих сталіністів, зірвала проведення насильної колективізації. В Угорщині після народного повстання 1956 р. розпочалася “ера Кадара” — поступова, обережна лібералізація, яка готувала психологічні, політичні та економічні основи демонтажу комуністичного тоталітаризму. До сталінської моделі соціалізму Угорщина так і не повернулася. В Югославії розрив з СРСР у 1948 р. сприяв утвердженню системи самоврядного соціалізму, який урешті-решт виявився різновидом ліберальної моделі тоталітаризму, і всі спроби здійснити в його рамках ринкові реформи завершилися провалом.

Міжнародні організації соціалістичних країн

Найвідомішими організаціями соціалістичних країн були Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ, 1949 р.) та Організація Варшавського договору (ОВД, 1955 р.). РЕВ, унаслідок своєї структури, командних методів і форм роботи, так і не зуміла забезпечити створення єдиного економічного простору, прискорити економічний розвиток країн, що входили до неї. Головною функцією РЕВ був той же поділ та перерозподіл матеріальних цінностей, притаманний соціалізму. Основне завдання іншої, військово-політичної організації — Організації Варшавського договору — полягало в тому, щоб забезпечити не стільки оборону від можливої агресії з боку Заходу (хоча це

був основний аргумент для виправдання існування ОВД), скільки недоторканність і збереження тоталітарної системи, не допустити виходу соціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи із зони тотального контролю з боку СРСР. Війська Варшавського договору не раз застосовувалися проти союзних держав, народи яких прагнули вирватися з тоталітарної системи. Ця тактика дістала теоретичне обґрунтування у “доктрині Брежнева”.

Антитоталітарні демократичні революції 1989 р.

На середину 80-х років соціалізм у Східній Європі себе повністю вичерпав і рано чи пізно був приречений на загибель. Перелом настав 1989 р. Швидкоплинні революційні процеси охопили майже всі соціалістичні країни Східної Європи: НДР (жовтень—листопад), Болгарію і Чехословаччину (листопад), Румунію (грудень). Ще раніше, влітку 1989 р., почався рішучий демонтаж тоталітарної системи в Польщі, до якого з початку жовтня приєдналася також Угорщина. 1989 р. увійде в історію людства, як переломний у відході від більшовицького комуністичного експерименту, в доцільності і правильності якого засумнівалося навіть радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим. Горбачовське керівництво розуміло: без реформування системи радянський комунізм може просто вибухнути і поховати всіх під своїми уламками. Звідси перебудова, нове політичне мислення, відмова від насильства та силової політики в міжнародних справах, у тому числі й щодо союзників по соціалістичній співдружності. З горбачовською перебудовою сам Радянський Союз почав поступово відходити від тоталітарної системи. Ставало зрозумілим, що радянським танкам нічого більше “захистити” у країнах Східної Європи. Адже танки на Будапешт і Прагу посилалися не стільки проти “контри”, не стільки “обстоювати” принципи, якими не можна поступитися, скільки захищати радянський тоталітаризм.

Причини краху крилися в самій системі. В економічному укладі, основаному на екстенсивному розвиткові та підневільній праці. Знищення приватної власності, економічної

свободи, вільного підприємництва, тобто ринкової економіки, відмова від природного розвитку виробництва на користь надуманої схеми привели країни Східної Європи до постійного дефіциту найнеобхіднішого і, нарешті, до економічної катастрофи. Понад 40 років тому німецький філософ К. Ясперс у своїй книзі “Витоки історії та її мета” написав: *“Страшно дивитися на те, як обманна віра в тотальне планування, яка нерідко виникає на ґрунті істинного ідеалізму, змушує людину через її діяльність все глибше, крок за кроком, занурюватися саме в те, що вона намагалася подолати — злидні, несвободу та беззаконня”*. Економічна причина зумовлює політичну. Позбавлений власності громадянин перестав бути повноцінною незалежною особою і потрапив у цілковиту залежність від партійно-державної номенклатури. Порушення прав людини, переслідування свободи та інакомислення стали буденною справою численних секретних служб, створених режимом для власної безпеки. Лише в Радянському Союзі штатна чисельність КДБ сягала 700 тис. чол., “штазі” в НДР налічувала 100 тис., “секурітате” в Румунії — 120 тис. чоловік і т. д. Насильство над людиною, позбавлення її природних прав стало можливим з позбавленням людини власності. Демагогія про соціалістичну демократію втратила свою привабливість. Обіцянки соціалістичного раю залишилися обіцянками. Накреслені соціальні програми перетворилися на паперову фікцію, оскільки соціалістична система господарства не може створити ті блага, які передбачалося розподіляти. Ідеологія комунізму, зіткнувшись зі сферою реальної практики, виявила свою цілковиту неспроможність. Потрібні були роки злиднів та поневірянь, аби зрозуміти, що “велике вчення” крім бідувань та розпачу, втрати тверезого осмислення життєвих проблем нічого не принесло.

За таких умов горбачовські спроби реформувати соціалізм у Радянському Союзі, виявити у ньому якусь потенцію нових імпульсів розвитку завершилися провалом. Задум здійснити не вдалося. На відміну від радянських лідерів, тверезо мислячі політики з партійно-державного істеблшменту країн ЦПСЄ це зрозуміли. Так, колишній член Політбюро ЦК СЄПН Г. Шабовські писав із цього приводу на сторінках східноберлінської газети “Трібюне”: *“Насильне впровадження в життя соціальної утопії закінчилось провалом. Це була хвороба не тільки НДР. Поспішність, з якою нині Радянський Союз*

рветься до ринкової економіки, виявляє непомічену раніше логіку перебудови: соціалізм, який в 1917 р. відважився на революційний стрибок від теорії до практики, не підлягає перетворенню, реформуванню. Його можна тільки ліквідувати. Провал експерименту очевидний. Соціальна захищеність, якою так пишався наш соціалізм, виявилась векселем на майбутнє, який сьогодні поданий до оплати. Ярмо соціальних програм ми звалили на економіку, якій не давав дихнути корсет планового господарства, тобто бюрократія, папери, накази”.

Разом з ідеологією зникли створені нею міфи про загальну кризу капіталізму, про неминучість кінцевої перемоги соціалізму, про вибір “третім світом” некапіталістичного шляху розвитку. Ця ідеологічна зашореність ретельно насаджувалася відповідними установами, в тому числі й органами масової інформації. Однак міфи почали сприйматися як міфи. Соціалізм виявився несправедною справою, загальна криза капіталізму — надуманою тезою, а країни “третього світу”, що обрали соціалізм, опинилися в жалюгідному стані.

Суперечки навколо проблеми антитоталітарних демократичних революцій та краху комунізму не вщухають і досі. Прихильники соціалізму-комунізму стверджують, що причиною краху останніх стали помилки, допущені конкретними людьми, — Е. Хонеккером, Н. Чаушеску, Г. Гусаком, М. Горбачовим та ін. Відхід від цієї тези, особливо на теренах колишнього Радянського Союзу, відбувається дуже й дуже повільно, що пояснюється насамперед важким економічним становищем країн-спадкоємиць. Що ж до країн ЦПСЄ, то в них цю тезу нині мало хто поділяє. Більшість електорату дотримується думки, що відповідальність за те, що сталося, мають нести сама система, а також дійсні творці тоталітаризму — комуністичні партії, котрі являли собою напіввійськові організації, побудовані на принципах демократичного централізму, всеприсутності та злиття з державою. Самі партійні вожді виявилися заручниками цього механізму. Сплеск антикомунізму — розплата за минуле, монополізм, переслідування інакомислячих.

У більшості країн ЦПСЄ антитоталітарні демократичні революції відбувалися мирно. Основною причиною такого розвитку подій було те, що тоталітаризм втратив будь-яку підтримку в суспільстві (за винятком, звичайно, номенклату-

ри, хоча й вона, між іншим, неоднозначно сприймала події, її реформаторське крило розуміло необхідність кардинальних перетворень). Робітничий клас, який постійно і повсюдно проголошувався гегемоном соціалістичного будівництва, найсвідомішим класом, котрий безпомилково вказує шлях у “світле майбутнє”, став ударною силою антитоталітарних революцій, довівши тим самим, що він не хоче бути камуфляжним прикриттям панування партійно-державної номенклатури. Крім того, чим більшу історичну практику демократії мав той чи інший народ, тим делікатніше, без соціальних ексцесів відбувалася антитоталітарна революція. Так було в Чехословаччині, НДР. У ході наростання боротьби там швидко появилися численні демократичні організації, які спрямовували суспільний протест у мирне русло. І навпаки, там, де практика демократії була відсутня, а перехід до комунізму стався як перехід від однієї форми тоталітаризму до іншої, там боротьба набувала кривавого характеру (Румунія).

Специфічні причини обумовили також моделі антитоталітарної революції. “Оксамитові” революції в Чехословаччині, НДР, Болгарії усунули від керівництва партійно-державну номенклатуру. Інтелігенція, значною мірою дисидентська, що керувалася завданнями зламу тоталітарної системи, здобула всебічну підтримку широкого загалу. В Румунії перемога над тоталітаризмом була здобута в результаті всенародного повстання проти диктатури Чаушеску та його клану. Механізм антитоталітарної революції в Польщі був запущений знизу масовим рухом багатомільйонної “Солідарності”. Демократичні революційні перетворення в Угорщині, що поступово визрівали вже в “еру Кадара”, розпочалися зверху реформаторським крилом УСРП.

Наслідки антитоталітарних демократичних революцій. Початок посткомуністичної епохи

У ході антитоталітарних революцій комуністи змушені були відмовитися від монополії на владу. З конституцій країн ЦПСЄ вилучено статтю, що узаконювала цю монополію. Керівна роль партії не може

більше декларуватися й узаконюватися, її треба домагатися через виборчий бюлетень прийнятною для народу програмою і копіткою працею по її виконанню, бо розчарувати виборця дуже легко, а завоювати довір'я — важко. Багатопартійність, опозиція стали звичайною атрибутикою парламентської держави.

Це засвідчили перші вільні (після 1945 р.) вибори у країнах ЦПСЄ, більшість із яких відбулися в 1990—1991 рр. В Угорщині до влади прийшла коаліція на чолі з Угорським демократичним форумом, у Чехословаччині — Громадянський форум, у Румунії — Фронт національного порятунку, в НДР — християнські демократи, які основним пунктом своєї програми ставили проблему об'єднання Німеччини.

Крах комунізму, як теорії і практики, означав також крах тих партій, що стояли на платформі марксизму-ленінізму. Комуністичні партії або припинили своє існування, або перейшли на платформу західної соціал-демократії. Так, у січні 1990 р. припинила своє існування ПОРП. Тривалой еволюції зазнала СЕПН. БКП трансформувалася в Болгарську соціалістичну партію. В 1990 р. у двох югославських республіках до влади прийшли некомуністи. На певний час зникла комуністична партія Румунії, яка відкрито підтримала диктатора у грудні 1989 р. Гасла демократичного соціалізму, якими комуністи намагалися замаскувати збанкрутілу теорію, послужили лише засобом поступової еволюції свідомості частини обивателів в сторону демократичного мислення.

У ході та після антитоталітарних демократичних революцій у країнах ЦПСЄ відбулися разючі зміни. Формувалася багатокладна економіка, виникла і функціонує багатопартійна система з її свободами та людськими правами. Остаточо ліквідовано загрозу повернення до тоталітаризму Маркса—Леніна. Процес реформування суспільства набув незворотного характеру. Навіть прихід до влади лівих у 1993—1994 рр. у Польщі та Угорщині, спричинений страхом частини населення перед безробіттям, швидким соціальним розшаруванням, втратою упевненості в завтрашньому дні, зростанням злочинності та іншими явищами, що супроводжували перехідний період, не міг серйозно вплинути на процес розбудови демократичного ладу в країнах ЦПСЄ. Та й

ліві, екс-комуністи, відмовилися вже від марксистсько-ленінських догм і переймають досвід європейської соціал-демократії. Тим більше, що проблеми перехідного періоду вирішувалися досить успішно. Так, Польща в середині 90-х років за темпами розвитку економіки опинилася на другому місці в Європі, а Чехія мала бюджет із знаком плюс.

Особливе значення для країн ЦПСЄ мав прихід до влади нових людей, колишніх дисидентів, противників тоталітарного режиму, людей з демократичним напрямом мислення. Головною позитивною ознакою нових керівників, таких як Вацлав Гавел, Желю Желев, Йозеф Анталл, Тадеуш Мазовецький, Лех Валенса, було те, що вони не мали негативно-го досвіду, досвіду командно-адміністративної чи партійної роботи в умовах тоталітаризму.

Процеси, що відбуваються сьогодні у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, не мають аналогів у минулому. Вперше в історії здійснюється перехід від ліворадикального тоталітаризму до демократії та сучасного цивілізованого суспільства. Безперечно, він буде тривалим і непростим.

Формування регіону Центральної та Східної Європи (ЦСЕ)

Після оксамитових революцій 1989 р., які покінчили з соціалізмом у країнах колишньої Східної Європи, вивели їх зі стану васальної залежності, привели до розпаду федерацій Югославії і Чехословаччини, завершився процес фундаментальних змін у регіоні. Зник поділ на Східну і Західну Європу. Між Західною Європою і Росією виник регіон із 18 країн з населенням 190 млн чол. і сукупним валовим продуктом 900 млрд дол. (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Словенія, Хорватія, Македонія, Югославія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Україна, Молдова, Латвія, Литва, Естонія та, з певним застереженням, Білорусь, яка дедалі більше тяжіє до об'єднання з Росією).

Це район змішаних етносів, що характеризується підвищеною національною чутливістю і “балканізацією”, тобто спробами вирішувати власні проблеми за участю і підтримкою великих держав. До того ж за останні 50 років у регіоні зросло недовір'я до Росії, яка силою нав'язала тут соціалізм, а окремі народи позбавила суверенітету. Водночас невіра в демократизацію Росії змушувала країни ЦСЄ дистанціюватися від неї. Певну роль у цьому процесі відіграла й зовнішня політика Росії, зокрема розгорнута нею кампанія з метою недопущення розширення НАТО на Схід, що сприймалася як імперська. Звідси прагнення примкнути до західноєвропейських структур — НАТО та ЄС. Така позиція країн ЦСЄ засвідчує їх повернення до Європи, європейський вибір. Відмова від розширення НАТО на Схід означала б для них визнання російського вето на їхні власні рішення. А це вже розцінюється як втручання у внутрішні справи, що, зрозуміло, викликає абсолютне неприйняття. Вислання Варшавою на початку 2000 р. дев'яти російських дипломатів, звинувачених у шпигунстві, стало демонстрацією нових, незвичних для Росії, міждержавних відносин, що стали реаліями регіону ЦСЄ.

Усі спроби Росії не допустити виокремлення регіону, його гравітації у бік Заходу навіть шляхом каяття за 1956 р. в Угорщині і 1968 р. у Чехословаччині не дали бажаного результату. Навіть економічні та соціальні труднощі першої половини 90-х років не сприяли об'єднанню Росії з її колишніми васалами і напівколоніями. Період попередньої 45-річної “дружби” обидві сторони розцінювали з протилежних позицій. Сателіти вважали себе експлуатованими, а радянське суспільство було впевнене, що звалило на свої плечі важкий тягар добродійства, допомагаючи своїм “молодшим братам” будувати соціалізм. До того ж за лояльність не завжди слухняних союзників доводилося платити високу ціну. Значною мірою цю слухняність забезпечувала дешева сировина з Радянського Союзу. Коли ж Росія запровадила світові ціни на сировину і розрахунки за неї у конвертованій валюті, структура колишніх зв'язків вмиль розвалилася. Якщо у 70—80-ті роки 40 % господарських зв'язків РЕВ було орієнтовано на СРСР і лише 25 % — на Захід, то наприкінці 1990-х років 70 % експорту Польщі й Угорщини, 57 % — Чехії та Словаччини йшло на Захід.

Починаючи від 1993 р. західні прямі інвестиції ринули до країн ЦСЄ, особливо туди, де швидко й ефективно проводилися реформи, що сприяли переходові до ринкової економіки. Це було особливо помітно в Польщі, Чехії та Угорщині. ЦСЄ став динамічним районом Європи. За даними Комісії Європейського Союзу середньорічні темпи зростання ВВП десяти країн ЦСЄ (Болгарія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія) у 1996—1997 рр. сягали 5 %. Особливо успішно розвивалася Польща — у 1995 р. цей показник склав 7 %, у 1997 — 6,7 %. За темпами економічного розвитку в Європі Польща поступалася лише Ірландії. Економічні успіхи означених країн дають відчутні результати: зменшується безробіття, згортається інфляція, поступово, але неухильно зростає добробут населення. Однак різниця у рівні життя в цих країнах досить значна.

Початок реалізації європейського вибору

Своє майбутнє країни ЦСЄ пов'язують з інтеграцією у Західну Європу. Перші успіхи на цьому шляху були досягнуті уже в 1999 р., коли членами НАТО стали Польща, Угорщина, Чехія. Однак масове входження країн регіону до європейських структур було започатковане наприкінці 2002 р. На саміті НАТО у Празі, що відбувся 22 листопада 2002 р., було прийняте рішення про запрошення до Альянсу Естонії, Латвії, Литви, Болгарії, Румунії, Словаччини та Словенії. Вони стануть повноправними членами НАТО у 2004 р. Через три тижні, 12—13 грудня, Копенгагенський саміт глав держав-членів Європейського Союзу запропонував десяти європейським країнам (Естонія, Латвія, Литва, Кіпр, Мальта, Польща, Словацька Республіка, Словенія, Угорщина та Чеська Республіка) стати повноправними членами Союзу. Вісім із них — країни регіону ЦСЄ, колишні соціалістичні країни й навіть радянські та югославські республіки. Протягом двох наступних років їм доведеться докласти чимало зусиль, щоб наблизитися до показників, яких вимагає членство в такому поважному Союзі. На саміті визначена й майбутня група вступників до ЄС. Болгарія, Румунія і, мабуть, Хорватія стануть його членами у 2007 р.

ЛИТВА

"Розлучення" по-литовськи

Перебудова в Радянському Союзі дала поштовх новому етапові національно-визвольного руху в Литві, анексія якої у 1940 р. Радянським Союзом більшістю литовців розцінювалася як тимчасова окупація. У жовтні 1988 р. відбувся Установчий з'їзд литовського руху за перебудову — "Саюдіса", який узяв курс на досягнення Литвою державної незалежності. Активізувалася також діяльність Ліги свободи Литви — антикомуністичної організації, котра виникла ще в 1978 р. Не залишилось осторонь перебудовчих процесів керівництво компартії Литви, очолюване А. Бразаускасом. Саме він зініціював скасування ст. 6 республіканської конституції, підготував небачені на теренах Радянського Союзу закони про політичні партії, про пресу та інші засоби масової інформації, відродив справжнє поняття приватної власності. У грудні 1989 р. XX з'їзд КПЛ прийняв рішення про вихід зі складу КПРС і створення на соціал-демократичних засадах Демократичної партії праці (ДПП).

Наступним кроком на шляху незалежності Литви стали парламентські вибори у березні 1990 р., що вперше в республіках СРСР відбувалися на багатопартійній основі. Перемогу на виборах здобули прихильники незалежності, а лідер "Саюдіса" В. Ландсбергіс став головою Верховної Ради. 11 березня 1990 р. було прийнято Акт про відновлення незалежності литовської держави — Литовської Республіки. На ці кроки Вільнюса радянське керівництво відповіло економічною блокадою республіки й моделювало ситуацію повалення нового литовського уряду і запровадження прямого президентського правління.

Для початку наступальних дій у Литві Кремль вичікував сприятливого моменту й провокував російськомовне населення республіки на підтримку своїх планів. Під приводом забезпечення призову литовських юнаків до лав Радянської Армії у Литву були введені додаткові підрозділи десантних військ.

10 січня 1991 р. 22 робітничі колективи союзних підприємств Вільнюса, не без підштовхування ззовні, оголосили політичний страйк. Після одного з мітингів протесту їхні представники попрямували до Верховної Ради, щоб передати депутатам резолюцію. У парламент їх не пустили, а під його стінами між маніфестантами і службовцями Департаменту охорони краю, а також добровольцями литовської армії виникла сутичка, під час якої кілька чоловік дістали поранення. Ситуація, що склалася, вимагала політичних рішень, однак кремлівські лідери зробили ставку на ефект залякування цивільного населення із застосуванням десантних військ і бронетехніки. Всупереч здоровому глузду, сила знову стала головним аргументом у політичних суперечках.

Уранці 11 січня на вулицях Вільнюса з'явилися танки, що почали стріляти навсебіч холостими залпами. Десантні підрозділи зайняли будівлю Департаменту охорони краю, Будинок преси. Того ж дня промосковськи налаштовані політичні сили утворили Комітет національного порятунку, метою якого проголошувалося відновлення чинності радянської конституції в Литві. Наступного дня десантники та спецпідрозділи союзного МВС оточили головний поштамт, телецентр і телебашту, у місті було запроваджено комендантську годину. В ніч на 13 січня, застосувавши сльозоточивий газ проти мирних жителів, радянські війська розпочали штурм телецентру. Під час цієї операції "умиротворення" було вбито 13 чоловік, у тому числі один військовослужбовець, і 163 особи дістали поранення, що викликало хвилю протестів як на Заході, так і в союзних республіках. Відтак від подальшого застосування силових методів та запровадження в бунтівній республіці президентського правління Кремль відмовився.

Отже, спроба військового перевороту в Литві зазнала невдачі. І хоча в республіці залишалися радянські війська і продовжував діяти антиконституційний Комітет національного порятунку, 90 відсотків учасників загальнолитовського

референдуму, що відбувся 9 лютого 1991 р., позитивно відповіли на запитання про їхнє ставлення до незалежності республіки. Так Москва прогала двічі: і радянську владу за допомогою багнетів не відновила, і мимоволі сприяла перемозі голови Верховної Ради Литви В. Ландсбергіса, який став символом незалежності Литви.

Січніві події у Вільнюсі поглибили процеси поляризації литовського суспільства. Формула вибору компартії на платформі КПРС — “соціалістична Литва” у складі Союзу, наділена атрибутами національного суверенітету, остаточно збанкрутувала. “Саюдіс”, Демократична партія праці й уряд Г. Вагнорюса обстоювали курс на цілковиту незалежність поза Союзом, самостійне входження до європейського та міжнародного співтовариства, відмову від соціалістичного вибору, декомунізацію. Генпрокуратура Литви порушила карні справи проти лідерів компартії “за публічні заклики до порушення суверенітету Литовської держави” й участь у незаконних “комітетах національного порятунку”.

Перехідний період Бразаускаса — Ландсбергіса

Литовська республіка, домігшись незалежності, приступила до проведення економічних реформ. Їх основою була програма приватизації державної власності, для участі в якій громадяни Литви отримували приватизаційні чеки. Роздержавленню підлягали насамперед дрібні й середні об’єкти промисловості, сфери торгівлі, а також житло й земля. Зв’язок, транспорт, військові та природоохоронні підприємства, лісове господарство на початковому етапі не підлягали приватизації. Литовським громадянам також компенсувалося втрачене ними в перші роки радянської влади майно. Ці заходи сприяли стабілізації соціально-психологічної ситуації в республіці.

Реформування економіки супроводжувалося скороченням промислового виробництва, руйнуванням фінансово-кредитної системи. Криза охопила аграрний сектор, де лідери “Саюдіса” ліквідували колгоспи, але при цьому не віддавали землю селянам, і застерігали від захоплення ринковою економікою. У 1992 р. інфляція сягала 1163 %. Економічна

реформа не була підкріплена соціальними заходами найбільш близького й знайомого Литві шведського типу. На адресу Ландсбергіса, який ще влітку 1991 р. був оточений ореолом героя, почала лунати відверта критика. Не додавали авторитету “Саюдісу” й досить неприваблива кампанія проти експрем’єра К. Прунскене, конфлікт парламенту з прем’єром Г. Вагнорюсом, спроби націоналістичного крила в парламенті перетворити поляків, росіян, білорусів, що проживали в Литві, на громадян другого сорту. Унаслідок цього між населенням і владою, що виступала під демократичними лозунгами, утворився значний розрив.

25 жовтня 1992 р. на всенародному референдумі прийнято конституцію Литовської Республіки. Відповідно до Основного закону, Литва проголошувалася незалежною демократичною республікою. Державна влада здійснюється сеймом, президентом республіки й урядом. Вищий судовий орган — Верховний суд. Президент обирається всім населенням республіки строком на п’ять років, але його повноваження суттєво обмежуються. До складу вишого законодавчого органу — сейму — входить 141 депутат. Законодавці обираються за змішаною (пропорційною і мажоритарною) системою на чотири роки. Уряд очолюється прем’єр-міністром, якого, зі схвалення сейму, призначає й звільняє президент.

На парламентських виборах у листопаді 1992 р. перемогу здобула Демократична партія праці (ДПП). Її лідер А. Бразаускас у березні 1993 р. був обраний президентом Литовської республіки. Отримавши від попередників важкий спадок, команда Бразаускаса змогла дещо виправити становище. Зусиллями Литовського банку вдалося зміцнити тимчасову національну валюту талон (купон), а в червні 1993 р. була запроваджена національна валюта — лит. З метою його підтримки у країні заборонялося використання іноземної валюти, унаслідок чого інфляція знизилася до 180 % у 1993 р. і 45 % у 1994 р. Через аукціони, продаж акцій було продовжено роздержавлення підприємств. Проте, як і раніше, приватизації не підлягали стратегічні об’єкти, а також земля, що, як вважали лідери ДПП, могла опинитися в руках іноземців. Однак у 1994 р. у приватному секторі було задіяно 63,5 % від загальної кількості зайнятих. У 1995 р. визначилась тенденція зростання виробництва сільгосппродукції у приватних фермерських господарствах, площа яких становила

дві третини від загальної площі угідь. Водночас зберігалася тенденція падіння чисельності зайнятих в економіці, переважно за рахунок еміграції російськомовного населення. У 1994—1997 рр. спостерігалось поступове збільшення ВВП з 1,7 до 5 %. Завдяки зусиллям президента Бразаускаса й уряду у вересні 1993 р. останній російський солдат залишив територію республіки.

Однак уряд ДПП з її посткомуністичною ідеологією не зміг уникнути деяких принципових помилок, що виявилися у гальмуванні реформ, тоді як ситуація вимагала рішучих дій. Нерідко захищалися інтереси політичних номенклатурних кланів, практикувались субсидування й підтримка нерентабельних підприємств, їх захист від банкрутства. Реформування недостатньо супроводжувалося заходами соціального захисту населення. У сукупності з іншими чинниками це зумовило відставання Литви у сфері економічних реформ від своїх балтійських сусідів — Латвії та Естонії.

Прорахунки президентської команди Бразаускаса в економічній сфері, звинувачення на її адресу в комуністичному минулому були використані опозицією в ході парламентських виборів 1996 р. Більшість депутатських мандатів у сеймі виборола Консервативна партія — політичний наступник “Саюдіса”, лідер якої В. Ландсбергіс зайняв крісло спікера. Уряд Литви вдруге очолив Г. Вагнорюс, який відразу проголосив курс на тотальну приватизацію. Консерваторам вдалося знизити дефіцит державного бюджету, поліпшити інвестиційний клімат. У 1997 р. іноземні капіталовкладення зросли майже удвічі, досягнувши 1 млрд доларів, а наступного року — 2 млрд. Головними інвесторами республіки були Німеччина, США й Велика Британія.

На шляху до високорозвинутої економіки,
ЄС і НАТО

Перехідний період пострадянської литовської історії, відомий як доба Бразаускаса—Ландсбергіса, завершився перемогою на президентських виборах 1997 р. володаря університетських дипломів Мюнхена й Іллінойса, американського вченого-еколога В. Адамкуса.

Зусилля глави держави й уряду Р.Паксаса були спрямовані на завершення економічних реформ та інтеграцію країни в Північноатлантичний альянс і Євросоюз. У 1999 р. глава уряду відмовився поставити підпис під угодою з американською компанією “Вільямс інтернешенл”, що передбачала продаж останній 33 % акцій і передачу прав на керівництво литовським нафтокомплексом, вважаючи, що цей інвестиційний проект суперечить інтересам литовської держави. Проте більшість членів уряду підтримали угоду, і Р. Паксас разом з міністрами-однорумцями подав у відставку. Наступні події засвідчили, що прем’єр мав рацію: американці невдовзі продали свою частку й пішли з керівництва Мажекяйського НПЗ.

Партійно-політична система Литви перебувала на стадії формування. У жовтні 2000 р. за депутатські мандати змагалися 28 партій і рухів. Найбільші з них — “Союз Вітчизни” (литовські консерватори), лівоцентристський “Новий союз”, відновлена 1989 р. Соціал-демократична партія, Демократична партія праці. За результатами виборів уряд сформували центристські партії — Союз лібералів Литви й “Новий союз”. Прем’єр-міністром республіки вдруге став лідер ліберальних демократів Р. Паксас. Його уряд намагався зменшити безробіття (8% загального числа зайнятих), підвищити рівень заробітної плати, відновити субсидії сільському господарству. Однак економічні труднощі та чергова урядова криза спричинили відставку цього кабінету влітку 2001 р.

Новим прем’єр-міністром став перший президент Литовської республіки, лідер соціал-демократичної більшості в сеймі А. Бразаускас. Він спрямував зусилля на зменшення політизації литовського суспільства, виведення країни з економічної кризи та інтеграцію Литви до Євросоюзу й НАТО. У 2002 р. рівень ВВП в республіці перевищив 26 млрд доларів. При цьому близько 72 % ВВП було створено приватними власниками, малим і середнім бізнесом. Уперше за роки незалежності Литва увійшла до числа так званих високорозвинених країн, про що згадувалося у звіті ООН “Зміцнення демократії у роз’єднаному світі”. Одна з головних проблем, яку сьогодні намагається розв’язати Литва, перш ніж вона стане у 2004 р. повноправним членом Євросоюзу, — це закриття єдиної в республіці атомної станції — Ігналінської,

що працює на застарілих реакторах РБМК (як і Чорнобильська АЕС).

Важливою подією в житті республіки стали президентські вибори, які проводилися у два тури в грудні 2002 — січні 2003 рр. Новим главою Литовської республіки став колишній прем'єр литовського уряду Р. Паксас, під керівництвом якого країна стала повноправним членом європейських структур і НАТО.

Зовнішня політика

Головні цілі зовнішньої політики Литви — збереження дружніх відносин із сусідніми державами й інтеграція в Європейське товариство. У лютому 1994 р. Литва приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”, з лютого 1998 р. вона — асоційований член Євросоюзу, до якого республіка увійде в 2004 р. Наприкінці 2002 р. Литва підтримувала стосунки із 165 країнами, а її головними торговельними партнерами були Німеччина й Росія.

У нормальному руслі розвивалися стосунки між Литвою і Україною, що базувалися на стабільній правовій основі. Обидві країни співробітничали в економічній, політичній і культурній сферах, в ряді міжнародних організацій. Традиційними стали візити й зустрічі глав держав і урядів двох країн, зокрема в жовтні 2002 р. відбувся вже п'ятий візит до Литви президента України Л. Кучми. Торговельно-економічний оборот між Литвою і Україною у 2001 р. дорівнював 264 млн доларів, а наприкінці 2002 р. обсяги прямих інвестицій з Литви в Україну становили близько 8 млн доларів. В Україні функціонують 113 підприємств за участю литовського капіталу, половина з яких є спільними підприємствами. Пріоритетними напрямками розвитку двосторонніх відносин є співробітництво у галузі транспорту, транзиту й перевезення вантажів. Керівництво обох країн усвідомлює необхідність пошуку нових можливостей для інтенсифікації двосторонніх відносин, ураховуючи перспективу вступу Литви до ЄС.

ЛАТВІЯ

Перервана незалежність: 1940 — 1991 рр.

У латвійського народу давні мова й культура, проте лише 18 листопада 1918 р. було проголошено створення Латвійської Республіки. Величезних втрат країні завдали радянська окупація 1940 р. та німецька — 1941—1945 рр. Наприкінці Другої світової війни в Латвії вдруге встановлено радянську владу й вона знову опинилася в ізоляції від решти Європи.

У повоєнний період у республіці розпочато прискорену індустріалізацію, що супроводжувалася завезенням робочих рук з інших радянських республік, а тотальна колективізація призвела до ліквідації хутірських господарств і депортації “неблагонадійних” латвійських фермерів та їхніх сімей до Сибіру. Натомість на 4,2 млн га родючої землі було розміщено десятки військових об’єктів, зокрема Салдуський полігон авіаційних мішеней та радіолокаційна станція (РЛС) у Скрунді. Півстоліття радянізації обернулися для невеличкої Латвії складною демографічною ситуацією. Наприкінці 80-х років з 2,7 млн її жителів латвійці становили 52 відсотки, в Ризі ж латиші складали лише третину населення.

Після прийняття курсу на перебудову економіки й демократизацію соціально-політичної системи в СРСР у Латвії розпочався процес пробудження нації, що дістав назву “Атмода” (“Пробудження”). Він був спрямований на активне проведення реформ в економіці, створення умов для демократичного розвитку суспільства і припинення штучного розмивання латишів як титульної нації республіки. Та насамперед ішлося про реальне надання Латвії суверенітету, декларованого союзним республікам конституцією СРСР. У 1988 р. створюються масові громадські організації. Найбільш впливовими серед них були Народний фронт Латвії (НФЛ) і Рух за національну незалежність Латвії (РННЛ). Активізувався також реформаторський рух у Латвійській комуністичній партії (ЛКП), який об’єднував в основному латишів, що становили близько 39 % усіх комуністів республіки. З цього крила ЛКП сформувалася Соціал-демократична партія. На противагу НФЛ, на початку 1989 р. організаційно оформився

рух “Інтерфронт”, що виступав за збереження соціалістичного ладу й Радянського Союзу. Усі новостворені організації були різнонаціональними за своїм складом.

4 травня 1990 р. Верховна Рада Латвії ухвалила “Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки”. Головою Верховної Ради Латвії і лідером країни став колишній секретар ЦК ЛКП А. Горбунов. Уряд республіки очолив учений-математик І. Годманіс. Економічна програма народофронтівського уряду відкрила Латвії шлях до свободи підприємництва, денаціоналізації, реформування форм власності.

Парламентові й уряду, діяльність яких спрямовувалась на зміцнення підвалин суверенної держави, навесні—влітку 1990 р. протистояла антиурядова коаліція. До її складу входили Інтерфронт, Об’єднана рада трудових колективів, Компартія Латвії на платформі КПРС, що через парткоми контролювала великі підприємства Риги, Даугавпілса, Єлгави, а також армія й загін міліції особливого призначення (ЗМОП). 15 травня 1990 р. група офіцерів загону намагалася захопити будинок Верховної Ради в Ризі, але була розігнана республіканською міліцією. За дивним збігом, того ж дня представники офіцерства інших частин Прибалтійського військового округу штурмували будинок Верховної Ради Естонії. А 14 січня 1991 р., після подій біля Вільнюського телецентру, загін міліції особливого призначення зробив невдалу спробу захопити Будинок радіо в Ризі. 3 березня 1991 р. в Латвії відбувся всенародний референдум, переважна більшість учасників якого висловилися за вихід республіки зі складу СРСР.

У дні серпневого путчу 1991 р. в Москві підрозділи Радянської армії та спецзагони міліції черговий раз стали організаторами безчинств і свавілля на вулицях латвійської столиці. Ці події спричинили прийняття Верховною Радою Латвії 21 серпня 1991 р. Закону про державний статус, яким Латвія проголошувалася незалежною демократичною республікою. Наступного дня незалежність Латвії визнали Естонія й Литва, 24 серпня — Росія, Данія, Фінляндія, 26 — Україна, 27 — ФРН, 2 вересня — США.

Економічні перетворення

Після проголошення незалежності Латвія пережила більш глибоку економічну кризу, ніж сусідня Естонія. Перехід до ринкової економіки розпочався в 1991 р. лібералізацією цін, яка продовжувалась і протягом наступного року. Посиленню фінансової дисципліни сприяло запровадження навесні 1992 р. латвійського рубля, який у червні 1993 р. було замінено національною валютою — латом. Це дало можливість знизити рівень інфляції з 950 % у 1992 р. до 35 % у 1993 р. Проте успіхи антиінфляційної політики не були доповнені позитивними зрушеннями у сфері виробництва. Згортання економічних зв'язків з Росією та іншими колишніми радянськими республіками й різке подорожчання традиційного імпорту (сировина, паливо) призвели до обвального спаду виробництва: у 1992 р. виробництво промислової продукції скоротилося на 35 %, наступного року ще на 38 %. Це спричинило розвал державного сектора економіки, який раніше працював як на союзний комплекс, так і на внутрішній ринок (легка та харчова промисловість).

Розпочата восени 1993 р. приватизація проводилася повільними темпами, а кількість зайнятих на приватизованих підприємствах різко скорочувалась. Відповідно до закону “Про придбання землі у приватну власність” започатковано передачу землі сільським господарям. У республіці різко зросло безробіття, у 1996 р. його рівень становив 7,1 % працездатного населення (за даними профспілок 18 %). Було ліквідовано значну частину соціальних гарантій по лінії освіти та охорони здоров'я, скасовано державні дотації на комунальні послуги й житло. Конфліктну ситуацію в суспільстві посилювало повернення колишнім власникам — латишам — майна, що належало їм до 1940 р.

Ринкові перетворення в Латвії були підтримані Заходом. У листопаді 1992 р. Євросоюз виділив країнам Балтії позики, а в ході візиту американського президента Б. Клінтона до Риги (1994) було оголошено про заснування Балтійсько-Американського фонду підприємництва для сприяння розвиткові приватного сектора.

Прискоренню економічних перетворень у Латвії сприяла нова програма реформ, розроблена коаліційним урядом правих сил після фінансової кризи 1995 р. На озброєння було взято програму партії “Саймнієкс” (“Господар”), суть якої — домогтися розвитку сільського господарства шляхом його експортної орієнтації й різкого скорочення промислового виробництва. Однак ця програма була реалізована лише частково. Майже всі промислові підприємства (заводи ВЕФ, “Радіотехніка”, вагонобудівний, напівпровідників та ін.) були ліквідовані. Це здавалося націонал-патріотам справою корисною, оскільки мало спричинити еміграцію за межі країни нелатвійського населення, що працювало на цих підприємствах. Проте й аграрний сектор, не витримавши конкуренції на ринках Заходу, опинився у глибокій кризі. Його частка у ВВП зменшилася з 22 % у 1991 р. до 8 % у 1997 р. Більш як удвічі скоротилися посівні площі, значно знизилася продуктивність праці. У саму Латвію 68 % продовольства для населення надходило із Західної Європи.

Протягом 90-х років в економіці країни відбулося помітне зростання питомої ваги сфери послуг. Транспортні перевезення, транзит російської нафти й нафтопродуктів через латвійські порти Ригу і Вентспілс, розвиток обробної промисловості, швидке збільшення обсягів фінансових послуг, що зумовлювалося прагненням національних лідерів перетворити Латвію на “Балтійську Швейцарію”, стали чи не єдиним каталізатором економічного відродження країни. Спостерігався приплив у латвійську економіку західних інвестицій. Найбільші інвестиції в латвійську економіку здійснювали Данія, Велика Британія, Німеччина, Швеція та США. Основна частина коштів вкладалася в підприємства транспорту і зв'язку, харчову й деревообробну промисловість. Найбільше значення у сфері зовнішньої торгівлі для республіки відігравали ринки ЄС, куди йшла майже половина латвійського експорту й імпорту.

Зрештою, за перші десять років незалежності в латвійській економіці відбулися серйозні структурні зміни: частка харчової промисловості у формуванні ВВП зросла з 26 до 34 %, деревообробної — з 2 до 19 %, тоді як металообробка, машинобудування скоротилися з 28 до 12 %. Водночас частка приватного сектора в сільськогосподарському виробництві

зросла з 28 до 77 %. Однією з найсерйозніших національних проблем кінця 90-х років залишалася бідність. У республіці було чимало людей, в основному на селі, доходи яких становили менше одного долара на день, тоді як офіційний прожитковий мінімум передбачав щоденний дохід у 4,8 долара. Індекс безробіття у країні в 2002 р. становив 8 %. Цього року Латвія вперше увійшла до списку 53 високорозвинених країн світу, доставши у звіті ООН “Зміцнення демократії у роз’єднаному світі” індекс розвитку 0,8. Розмір ВВП держави у 2002 р. становив 17 млрд доларів.

На шляху до західної демократії

Традиції, що збереглися в Латвії з часів незалежності першої половини ХХ ст., дали змогу латвійському народові досить швидко відновити цивілізовані норми існування. Основним законом стала конституція Латвійської Республіки, прийнята 15 лютого 1992 р. і доповнена кількома поправками у 1993 і 1994 рр. Від сучасних конституцій вона відрізняється стислістю і лаконічністю, у ній відсутній розділ, присвячений громадянським правам і свободам. Вищим законодавчим органом країни є Сейм, що складається із 100 народних представників. Президент республіки обирається сеймом на три роки і не може обіймати цю посаду більше двох термінів поспіль. Президент призначає главу Кабінету міністрів, якому доручає формувати склад уряду. Загалом правова система й суспільно-політичні інституції республіки були наближені до західноєвропейських стандартів. Символом здобутої незалежності й суверенітету республіки стали регулярні латвійські збройні сили, які в 1995 р. склалися із трьох батальйонів (3 тисячі чоловік) і морського флоту (250 чоловік). Повітряні сили мали кілька навчальних і транспортних літаків.

Важливим кроком на шляху повернення Латвії до Європи й гармонізації міжнаціональної ситуації в республіці мав стати Закон про вільний розвиток національних і етнічних груп та їх право на культурну автономію (1995). Проте цей закон не виконувався, а зусиллями націонал-радикалів у

країні культивувався міжнаціональна нетерпимість. Із 40 партій і рухів абсолютно більшістю прокламувались етнічні цілі й латиська Латвія. Наслідком такої ситуації стало припинення діалогу між народом і владою, латишами і нелатишами, громадянами і апатридами (від грецького — люди, позбавлені батьківщини), між Латвійською Республікою і Російською Федерацією.

У 1994 р. президентом Латвії вдруге став Г. Ульманіс, зусиллями якого вдалося на деякий час нормалізувати відносини зі східним сусідом. У ході переговорного процесу Москва навіть вибачилася перед Ригою за сталінські часи й було досягнуто домовленості про виведення з країни російських військ до 31 травня 1994 р., за винятком РЛС у Скрунді.

Економічні труднощі перехідного періоду вивели в ході парламентських виборів 1995 р. на політичну авансцену Латвії націонал-радикальну партію “За Батьківщину і волю”. Ця партія разом із центристськими партіями “Шлях Латвії” і “Господар” сформувала коаліційний уряд, який очолив один із лідерів правих Г. Крастс. Вихід з економічних труднощів та політичного протистояння з російськомовним населенням було знайдено у спробі поліпшити стосунки з Росією. Проте націонал-радикали категорично відмовились надати семистам тисячам апатридів громадянство, окрім символічних квот, позбавивши третину населення Латвії права участі в парламентських і муніципальних виборах та самоврядуванні. До того ж націоналістично налаштовані політики визнали 150 тис. латишів, що служили в різних німецьких формуваннях у роки Другої світової війни, у тому числі вояків латвійських дивізій СС, героями й визволителями, і це залишалось джерелом конфліктності в російсько-латвійських відносинах.

Законом “Про громадянство” передбачена складна процедура натуралізації (отримання латвійського громадянства). Йдеться, зокрема, про складання екзамену з мови корінної нації, що викликало особливе обурення російськомовного населення. Міжнародним нормам не відповідає ще цілий ряд латвійських законодавчих актів — про державу, про освіту й кодекс законів про працю. Зокрема, знання латиської мови є обов’язковим при прийомі на роботу. Іноземними мовами

можна користуватися лише на “неофіційному рівні”, а також у релігійних церемоніях. Негромадяни Латвії позбавлені можливості обіймати державні посади, бути адвокатами, пожежниками, фармацевтами, співробітниками авіаційних і морських служб і т. ін. У 2002 р. серед співробітників міністерств латиші становили 92 — 100 %. У місцевих органах влади також переважають латиші, навіть у тих регіонах, де вони в меншості. Це зумовлено тим, що майже третина двохмільйонного населення Латвії (здебільшого — не латишів) не дістала політичних прав. А процес натуралізації відбувався дуже повільно. Загалом латвійське законодавство налічувало близько 70 принципівих відмінностей у правах громадян і не громадян.

Парламентські вибори 1998 р., що відбувалися в умовах запровадження Росією економічних санкцій проти Латвії та загострення соціальних і міжнаціональних суперечностей у самій республіці, завершилися перемогою центристських партій “Шлях Латвії” та Народної партії. Їхні лідери — В. Криштопанс, А. Берзиньш, А. Шкеле — очолювали Кабінет Міністрів і послідовно проводили курс на інтеграцію країни в європейські структури. Поступово нормалізувалися відносини зі східним сусідом. За умов неконкурентоспроможності національної продукції на ринках Євросоюзу торгівля з Росією та іншими країнами СНД ставала дедалі вигіднішою.

Про успіхи країни у сфері демократичних перетворень засвідчило обрання у 1999 р. президентом Латвійської Республіки професора психології Монреальського університету, колишньої громадянки Канади В. Віке-Фрайберги. Було продовжено політичний курс на вступ республіки до НАТО, що гарантував їй зовнішню безпеку, зміцнення ринкової економіки, входження до Євросоюзу й створення мультинаціональної, демократичної держави. Виконуючи вимоги європейського співтовариства щодо вступу до Північноатлантичного альянсу, сейм Латвії у травні 2002 р. прийняв поправку до закону про вибори, вилучивши вимогу про те, щоб кандидати в депутати парламенту володіли латиською мовою. Між тим, ані президент В. Віке-Фрайберга, ані прем'єр А. Берзиньш не поспішали ініціювати ратифікацію сеймом Рамкової конвенції про захист прав національних меншин

(підписана у травні 1995 р.) та Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, а також прийняття загального закону про меншини.

Партійно-політична система сучасної Латвії остаточно не сформувалася. Про це свідчать строкатість діючих у країні партій та періодична зміна лідерів у ході чергових парламентських виборів. Зокрема, на виборах до сейму в жовтні 2002 р. депутатські мандати вибороли представники шести партій: “Новий час”, Латвійська перша партія, коаліція “За права людини в єдиній Латвії”, Народна партія, “За Батьківщину і волю”, “Союз зелених і селян”. Партія прем’єра А. Берзиньша “Шлях Латвії”, що входила до всіх пострадянських парламентських коаліцій, не змогла подолати п’ятипроцентний бар’єр і не була представлена в сеймі.

Коаліційний уряд, сформований у листопаді 2002 р., очолив лідер партії “Новий час”, колишній президент Банку Латвії Е. Репше. Новий прем’єр повів рішучу боротьбу проти корупції в органах державної влади. Е. Репше сповнений надій успішно завершити останній, вирішальний етап переговорів щодо вступу Латвійської Республіки до Європейського союзу.

Зовнішня політика

Головними орієнтирами зовнішньополітичного курсу Латвії були розвиток двосторонніх міждержавних відносин з країнами Центральної та Східної Європи, державами “великої сімки” й Західної Європи. У доктрині “Головні напрями зовнішньої політики Латвії до 2005 р.” (1995), як засіб забезпечення незворотності статусу країни, була названа інтеграція до НАТО, Євросоюзу та інших європейських структур. Реальним втіленням положень доктрини стала участь країни у програмі НАТО “Партнерство заради миру”, у спільних військових маневрах з країнами — членами блоку. Двосторонні відносини з Росією розвивалися досить напружено. Лише в серпні 1998 р. російські війська остаточно залишили територію республіки, припинила своє існування і РЛС у Скрунді. Головними

торговельними партнерами Латвії були Німеччина, Данія, Швеція, США та Росія.

У листопаді 2002 р. Латвію було запрошено до НАТО. Членство в альянсі обходитиметься країні щорічно у 2 % ВВП (військовий бюджет) плюс 3 млн доларів як пайовий внесок. Латвійська Республіка першою серед семи країн, запрошених до Північноатлантичного альянсу, розпочала конкретні переговори про вступ.

Позитивна динаміка характерна для розвитку стосунків між Латвією і Україною. Дипломатичні відносини між обома країнами було встановлено в лютому 1992 р. Активізації двосторонніх зв'язків сприяли візити президента України Л. Кучми до Латвії та президента Латвії Г. Ульманіса в Україну (1995). В ході зустрічей було укладено низку договорів, у тому числі базовий Договір про дружбу й співробітництво. У 1998 р. підписано договір про вільну торгівлю між обома країнами. Загалом же договірно-правова база двосторонніх відносин на кінець 2002 р. налічувала понад 60 угод. У 2000—2001 рр. товарооборот між Латвією і Україною зріс у 2,5 раза, хоча Україна й не входить до першої десятки торгових партнерів Латвії. Сьогодні в Латвії мешкає майже 62 тис. українців (3 % населення). З них 8,7 тис. є громадянами Латвії, а 50 тис. не мають громадянства. Подальшому зближенню двох країн сприятиме удосконалення нормативно-правової бази двосторонніх відносин.

ЕСТОНІЯ

Відновлення державного суверенітету

Незалежність Естонії було проголошено 24 лютого 1918 р. Відтоді естонському суверенітетові довелося пройти складні випробування. Анексія Радянським Союзом країн Балтії улітку 1940 р. перервала нетривалий період державної самостійності Естонії. У роки Другої світової війни чимало естонців виборювали втрачену незалежність у рядах військових формувань, що входили до складу вермахту (70 тис. чоловік), а в повоєнні роки — в загонах “лісових братів”. Наступний 45-річний період радянізації

обернувся для естонського народу придушенням будь-якого супротиву центру, ліквідацією приватної власності у сфері виробництва. Відібравши в естонців економічну свободу й демократію, влада “обдарувала” їх колгоспами, промисловими монстрами та соціалістичною ідеологією. Тоталітарний режим спричинив і складну демографічну ситуацію в республіці — зміна національного складу населення Естонії бачилась кремлівським лідерам як один з важелів зросійщення Балтії і її довічного приєднання до Росії. Відтак, наприкінці 80-х років півтора мільйонне населення Естонії на 61 % складалось з естонців, а 39 % становила російськомовна частина.

Перебудова, що розпочалася в Радянському Союзі у 1985 р., викликала національне піднесення в Естонії. Спочатку найбільш гучним був голос захисників навколишнього середовища, котрі протестували проти політики непродуманого промислового освоєння природних багатств Естонії. Навесні 1988 р. з фестивалів національної пісні розпочалася “співаюча революція”. Широкий рух фактично вимагав відставки керівника республіки К. Вайно. У квітні 1988 р. виник Народний фронт. Під тиском народних мас К. Вайно був замінений налаштованим на реформи Н. Вялясом. На виборах до союзних органів влади та місцевих Рад перемогу вибороли опозиційні національні сили.

У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила декларацію про суверенітет республіки, а в березні 1990 р. — постанову “Про державний статус Естонії”. Влада Радянського Союзу в республіці з моменту її встановлення проголошувалася незаконною, декларувалося відновлення Естонської Республіки, що існувала до літа 1940 р. Дедали більше естонців і навіть росіян, які відчували себе частиною народу Естонії, виступали за вихід республіки з СРСР. Підтримку курсові на відновлення державної самостійності республіки засвідчили результати всеестонського референдуму, проведеного 3 березня 1991 р. Противники незалежності об’єдналися в Інтернаціональний фронт, котрий проводив страйки протесту проти дискримінації національних меншин і навіть ініціював створення власних робітничих загонів. Політична нестабільність посилювалась соціально-економічними проблемами — ростом цін, кризою виробництва, зростанням безробіття, економічним саботажем центру.

Під час серпневого путчу в Москві 21 серпня 1991 р. Верховна Рада Естонської РСР, третину депутатського корпусу якої становили націонал-радикали, зініціювала прийняття рішення про проголошення незалежності Естонії і формування Конституційної асамблеї. Президентом країни було обрано голову Верховної Ради республіки А. Рюителя. Громадянство Естонської Республіки автоматично отримували всі її жителі, що мали його до літа 1940 р., та їхні нащадки. Водночас 600 тис. некорінних жителів Естонії (росіяни, українці, білоруси та ін.) були позбавлені громадянських прав, що призвело до загострення міжнаціональних відносин у республіці. Один із законів, прийнятий естонським парламентом 1991 р., передбачав відновлення прав колишніх власників та їхніх прямих спадкоємців на майно, націоналізоване в 1940 р.

Під тиском націонал-радикалів у квітні 1992 р. пішов у відставку кабінет Е. Савісаара, якого звинувачували в “м’якості” щодо “мігрантів” та загостренні економічних проблем (інфляція у 1991 р. сягала 1069 %). Новий уряд Т. Вяхі запровадив вільний товарообмін і безвізовий режим для громадян країн Балтії, латвійську валюту — лат, увів систему валютного управління, що дало можливість повести успішну боротьбу з інфляцією і продовжити реформування економіки.

На шляху до громадянського суспільства

На референдумі 28 червня 1992 р. була прийнята нова конституція Естонської Республіки, за яку проголосувало 92 % громадян. У ній закріплювалися принципи поділу й збалансованості державної влади. Законодавча влада належить Державним зборам (рийгикогу), до складу яких входить 101 депутат. Вибори відбуваються за пропорційним принципом. Президент республіки є главою держави й обирається Державними зборами на п’ять років, не більше як на два строки поспіль. Президент призначає главу уряду — прем’єр-міністра. Виконавча влада належить урядові республіки. Нагляд за відповідністю актів законодавчої і виконавчої влади та місцевого самоврядування здійснює

канцлер юстиції. Згідно з основним законом, громадянство в республіці формується за принципом крові, тобто якщо один із батьків є громадянином Естонії — дитина також набуває естонське громадянство.

У вересні 1992 р. в республіці були проведені парламентські вибори. Більшість мандатів у Державних зборах вибороли націонал-радикали, а народофронтівці здобули лише 15 % депутатських місць. Новим президентом Естонії парламент республіки обрав экс-міністра закордонних справ, письменника Л.Меррі, який залишався на цій посаді до вересня 2002 р. Уряд країни сформував учений-історик М. Лаар. Ще одним атрибутом естонської державності стали регулярні збройні сили, які налічували 3 тис. чоловік.

Зусилля естонського уряду були спрямовані на послідовну фінансову стабілізацію і структурну перебудову економіки. Широкомасштабна приватизація державної власності проводилася на конкурсній основі, переважно за картковою системою. Облігації “народного капіталу”, чи “жовті картки”, видавалися усім естонським громадянам залежно від стажу роботи на території республіки. Власниками приватизованих підприємств стали не лише естонські громадяни, а й іноземці, котрі зобов’язувалися здійснювати наступне інвестування у виробництво, зберегти кількість робочих місць та реалізовувати програми охорони довкілля. Це робило процес роздержавлення безболісним у соціальному плані. Частина власності поверталася тим, хто нею володів до 1940 р. Мали місце й серйозні порушення, що були оприлюднені під час зміни уряду в 1995 р. У середині 90-х років в Естонії були приватизовані найбільші монополісти: Талліннський порт, залізниці, пошта, підприємства зв’язку, енергетична система та ін.

Роздержавлення основних галузей економіки, фінансова підтримка Європейського банку реконструкції й розвитку та жорсткі заходи державного регулювання дали змогу Естонії раніше від інших країн Балтії вийти з економічної кризи. У 1993 р. інфляція становила 89 %, у 1996 р. — 14,8 %, а в 1997 р. — 12 %. З 1994 р. розпочалося стале зростання естонської економіки: приріст ВВП цього року становив 4,7 %, 1995 р. — 5 %, 1997 р. — 11 %, 1998 р. — 4,5 %. Відбулися структурні зміни в напрямі зменшення частки сільського

господарства (з 19 до 6,4 %) й промисловості (з 38 до 24 %) у виробництві ВВП і поступового збільшення сфери послуг за рахунок розвитку туризму, транспорту та фінансових послуг. Замість машинобудування, металообробки й електроніки, провідну роль в естонській промисловості почали відігравати переробка сільгосппродукції, сланцевидобувна, хімічна й деревообробна промисловість.

Естонія домоглася найбільших успіхів серед пострадянських країн щодо залучення зарубіжних інвесторів, найбільшими з яких були Фінляндія, Швеція, США й Росія. За десять років незалежності іноземні інвестори вклали в її економіку понад 3,5 млрд доларів. Важливо й те, що більшу частину прибутків іноземні підприємці залишали в Естонії, вкладаючи їх в оновлення й розвиток технологій. Тож за ступенем відкритості економіка Естонії посідала наприкінці 2002 р. четверте місце у світі. Водночас естонські національні компанії знаходили на Заході стабільні ринки збуту, а тому виникла проблема відпливу капіталів з країни.

У 2002 р. індекс економічного розвитку Естонії, згідно оцінок експертів ООН, був найвищим серед країн Балтії, що дало можливість республіці вперше увійти до списку 53 високорозвинених країн світу. За рівнем ВВП (13 млрд дол.) республіка випередила своїх балтійських сусідів. Водночас високим залишався і рівень безробіття — 12,5 %. 25 % естонського населення користувалися інтернетом, що, за винятком Словенії, значно більше, аніж в інших постсоціалістичних країнах і навіть деяких державах Євросоюзу.

Одним із чинників економічного піднесення Естонії є політична стабільність, що базується на традиціях часів першої Естонської Республіки та досвіді правових інститутів західноєвропейських країн. Зокрема, основний закон визначає жорсткі рамки прийняття бюджету, дотримуючись яких парламент не має права ухвалити дефіцитний бюджет. Утім, серйозною внутрішньополітичною проблемою залишається відсутність статусу громадянства у значної частини російськомовного населення.

Помітну роль у житті країни відіграють найбільші політичні партії: Демократичне об'єднання Ваба Есті (Вільна Естонія), Соціал-демократична партія, Селянська партія, Естонський земельний союз, Естонська народна

партія. Саме ці політичні сили формують депутатський склад рийгикогу та склад естонських урядів. Зокрема, у березні 2002 р. було сформовано коаліційний кабінет С. Калааса. У вересні цього ж року у другому турі президентських виборів главою держави обрано 72-річного А. Рюителя, колишнього голову Верховної Ради Естонської РСР, якого європейська преса назвала найдалекогляднішим політичним лідером країни.

Зовнішня політика

Зовнішня політика Естонії базується на тісному співробітництві з країнами Скандинавії і Фінляндією, всебічній інтеграції у європейські структури. У 2004 р. республіка стане повноправним членом НАТО. Членство країни в міжнародних інституціях має стати вагомим елементом міжнародної системи безпеки в регіоні Балтики.

Дипломатичні відносини між Естонією і Україною були встановлені у січні 1992 р. Того ж року, під час офіційного візиту до Таллінна президента України Л. Кравчука, між обома країнами було підписано базовий Договір про дружбу й співробітництво. Сьогодні договірно-правова база двосторонніх відносин налічує близько 50 угод, у тому числі договір про вільну торгівлю. Традиційними стали зустрічі глав держав і урядів двох країн. Так, у жовтні 2002 р. відбувся офіційний візит в Україну президента Естонії А. Рюителя, в ході якого підписано договір про екологічне співробітництво між нашими країнами.

Україна входить у десятку найбільших зовнішньоторговельних партнерів Естонії. Ця республіка є найбільш привабливою для України в інвестиційному відношенні серед країн Балтії. Водночас в Україні налічується 66 підприємств, у статутних фондах яких присутній естонський капітал. Товарооборот між обома країнами постійно зростає. Сьогодні в Естонії мешкає досить велика українська громада — 40 тис. осіб, а в Україні проживає 4 тис. естонців, що відкриває можливість для розвитку співробітництва в гуманітарній сфері.

Суспільно-політичний розвиток
у 1990-х роках

Верховна Рада БРСР 27 липня 1990 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет БРСР, а 25 серпня 1991 р. їй був наданий статус конституційного закону. 19 вересня 1991 р. БРСР перейменовано на Республіку Білорусь. 10 грудня 1991 р. Верховна Рада РБ ратифікувала Біловезьку угоду Б. Єльцина, Л. Кравчука й С. Шушкевича, у якій наголошувалося, що “Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”. У зв’язку з цим вищий законодавчий орган республіки спеціальною постановою денонсував договір 1922 р. про утворення СРСР. Республіка стала на рейки незалежного розвитку. Голова Верховної Ради С. Шушкевич і парламент із самого початку орієнтувалися на Росію.

Економічні труднощі перехідного періоду значною мірою підірвали антиринкові настрої, на тлі яких улітку 1994 р. в республіці відбулися перші президентські вибори. За вищу державну посаду змагалися шість кандидатів, у тому числі С. Шушкевич, лідер Білоруського народного фронту (БНФ) З. Позняк, незмінний, ще радянського загартування, голова Ради міністрів В. Кебич та 42-річний депутат парламенту Олександр Лукашєнко, відомий як “безстрашний борець із мафією”. У другому турі виборів переміг О. Лукашєнко, за якого проголосувало понад 80 % виборців, підтриманий Москвою В. Кебич зібрав лише 14 % голосів.

Присягнувши правити демократично й відповідно до конституції, гарантом якої він став, О. Лукашєнко пообіцяв білоруському народові: “Диктатури не буде”. Водночас новий

глава держави публічно заявив, що в розумінні державного управління у нього багато спільного з нацистським фюрером, і відразу ж почав вносити в законодавство уточнення, пов'язані з ідеями “сильної влади”. Політичний режим Білорусі від самого початку президентства О. Лукашенка став авторитарним. За його вказівкою парламент схвалив пропозицію щодо призначення глав регіонів президентом країни замість їх обрання. Потім прихильник радянського ладу Лукашенко скоротив кількість рад, а невдовзі — кількість депутатів у тих радах, що залишилися. Зрештою, президент вирішив, що парламент йому зовсім не потрібен, і Верховна Рада півроку не збиралась: віддана президентові частина депутатів систематично зривала кворум. А тих, що залишилися голодувати прямо в залі парламенту, загін військ спеціального призначення побив кийками й порозкидав по нічній столиці. Водночас було значно обмежено повноваження уряду.

У квітні—травні 1995 р. в Білорусі пройшли у два тури перші з часу проголошення незалежності республіки вибори до парламенту. Більшість місць у ньому отримали комуністи й аграрії. Водночас 14 квітня відбувся референдум, згоду на який О. Лукашенко буквально вирвав у Верховної Ради. Переважна більшість із тих, хто брав участь у голосуванні (65 % виборців), висловились за надання російській мові рівного статусу з білоруською, за відновлення попередньої радянської символіки, за економічну інтеграцію з Росією й наділення президента правом дострокового припинення повноважень Верховної Ради у разі систематичного чи грубого порушення нею положень конституції. Останній пункт мав консультативний характер і не мав прямої дії.

Розцінивши наслідки референдуму як “схвалення” свого курсу, білоруський президент, якого не задовольняв парламентський контроль за діяльністю глави держави, судовою владою та силовими відомствами, ініціював зміну статей конституції 1994 р. щодо обмеження повноважень представницької влади. Своєю чергою, кілька десятків парламентарів спробували розпочати процедуру імпичменту О. Лукашенка. Парламентський і президентський варіанти нової редакції Основного закону було винесено на республіканський референдум 24 листопада 1996 р., що призвело до загострення конституційного конфлікту. Бунтівну Верховну Раду підтри-

мав опозиційний БНФ, який організував багатотисячні мітинги й акції протесту в столиці під антипрезидентськими й антиросійськими лозунгами. Зрештою, у ході голосування переважна більшість його учасників (понад 70 %), особливо в провінції, висловилися за підтримку президентського варіанту Основного закону. Хоча Захід відмовився визнати легітимність результатів білоруського референдуму, опозиція виявилась не готовою до продовження боротьби.

Так О. Лукашенко нав'язав Білорусі власну редакцію конституції, яка суттєво підвищувала роль і функції глави держави. Президент наділявся повноваженнями самостійно проводити референдуми, призначати чергові та позачергові вибори до парламенту й т. ін. Відчувши достатню силу, білоруський президент зробив кілька ефектних політичних кроків: оголосив про підвищення пенсій і мінімальних зарплат. Нарешті, на третій день після референдуму з території країни були достроково вивезені останні російські стратегічні ракети, здатні нести ядерні боєголовки. На цьому тлі замість розігнаної Верховної Ради сформовано нижню палату Національних зборів — Палату представників. До її складу не увійшли колишній спікер парламенту С. Шарецький та інші відомі політики від опозиції, які не визнали результатів референдуму й відмовились працювати в новому законодавчому органі. До верхньої палати — Ради республіки — увійшли представники кожної з областей і міста Мінська, а також вісім осіб, призначених безпосередньо президентом.

Узурпувавши державну владу й фактично підпорядкувавши собі парламент, суди та наділені широкими повноваженнями каральні органи (МВС і КДБ), О. Лукашенко значно обмежив права та свободи громадян. Нормою суспільного життя в Білорусі стало обмеження свободи слова. Теле- та радіокомпанії висвітлювали виключно позицію й діяльність президента Лукашенка, водночас поливаючи брудом його опонентів. Останні мали можливість звертатися до населення на шпальтах власних напівпідпільних газет, кількість яких дедалі зменшувалась. Адміністрація президента запровадила політичну цензуру не лише державних, а й приватних ЗМІ, безпосередньо втручалась у роботу журналістів. Небажані видання постійно закривалися, тому справді незалежні білоруські газети зазвичай видавалися за кордоном.

Офіційний Мінськ здійснював політику денационалізації білорусів, виховував їх у дусі меншовартості стосовно росіян, панслов'янства й ворожості до євроатлантичної цивілізації. Сили, що виступали за незалежність Білорусі, її тісну культурну та політичну інтеграцію до розвиненого світу, переслідувалися. Тих, кого не вдавалося змусити замовкнути методами стеження та залякування, просто "втрачали". Так пропали безвісти экс-міністр внутрішніх справ Ю. Захаренко, генсек Вищого господарського суду Білорусі В. Гончар, бізнесмен А. Красовський. Багато хто опинився за ґратами: перебували у в'язниці колишній прем'єр М. Чигир, колишній міністр сільського господарства В. Леонов та інші діячі. Тож політична система Республіки Білорусь набула рис, притаманних (з незначними варіаціями) колишнім та сучасним тоталітарним режимам.

Нестабільність і нерівномірність соціально-економічного розвитку

На початку 90-х років Білорусь мала сприятливі стартові умови для розвитку в автономному житті й переходу до ринку: високоліквідні машинобудівні підприємства, що випускали автомобілі, трактори та іншу продукцію, текстильну й харчову промисловість, розвинуте сільське господарство. Проте керівництво республіки, не маючи чіткого уявлення про шляхи й методи трансформації національної економіки, не використало ці фактори. До середини 90-х років в економіці країни відбувся глибокий спад: зменшувався обсяг виробництва ВВП, рівень внутрішніх інвестицій, зростала кількість збиткових підприємств в усіх сферах народного господарства, знижувався рівень виробництва у промисловості й аграрному секторі, скорочувались бюджетні асигнування. На промислових підприємствах широко практикувався неповний робочий тиждень й адміністративні відпустки, зростало безробіття. Встановлення контролю над зовнішньоекономічними зв'язками супроводжувалось різким зниженням обсягів експорту та імпорту, відбувався розпад традиційних виробничо-техно-

логічних зв'язків, зростали ціни на сировину та енергоносії, посилювалася інфляція, щорічні темпи якої трималися на рівні 20—30 %. Ситуацію в економіці ускладнювали великі витрати на соціальні потреби, в тому числі на чорнобильську програму та виконання зобов'язань щодо скорочення звичайних озброєнь. Прагнучи вирішити одне з найболючіших соціальних питань (за оцінками експертів 40 % населення потребували житла), уряд виділяв великі кредити на житлове будівництво.

Економічні реформи в Білорусі розпочалися лише в 1993 р., причому повільнішими темпами, аніж у сусідніх країнах. У січні 1993 р. було прийнято закон “Про роздержавлення і приватизацію державної власності”, відповідно до якого близько 60 % основних фондів державних підприємств, у першу чергу легкої, харчової, деревообробної галузей, будівництва і сфери обслуговування, до 2000 р. мали перейти в недержавний фонд власності. Підприємства військово-промислового комплексу, обробки дорогоцінних металів, виробництва етилового спирту та деякі інші приватизації не підлягали. У квітні 1994 р. розпочато реалізацію програми ваучерної приватизації.

З обранням у липні 1994 р. президентом республіки О. Лукашенка, який не мав достатнього управлінського досвіду й чіткого бачення економічних перспектив, реалізацію ринкових реформ було майже згорнуто. О. Лукашенко значно обмежив функції уряду в проведенні самостійної економічної політики. Ринкові програми всіляко гальмувалися, водночас антиринкові акції здійснювалися без погодження з прем'єром. Прем'єр М. Чигир, відомий на Заході як прихильник ринкових перетворень, залишався чи не єдиним, хто міг хоч якоюсь мірою забезпечити виконання республікою взятих на себе економічних зобов'язань і стабілізувати господарську ситуацію в країні. Зусиллями уряду було впроваджено антикризову програму, яка порівняно успішно здійснювалася до серпня 1995 р. Вдалося створити передумови для участі іноземних інвесторів у приватизації об'єктів державної власності. Проте інтерес до білоруських підприємств (в основному паливно-енергетичного комплексу та хімічної промисловості) виявили переважно російські інвестори. Наприкінці 1994 р. прийнято закон про власність на

землю, який закріпив дві форми власності — державну і приватну. Приватному секторові виділялося від 10 до 14 % земельних угідь, на які мали право лише громадяни республіки. Іноземним інвесторам земля могла надаватися лише в оренду терміном до 99 років. Закон також передбачав вихід селян за власним бажанням із колективних господарств й отримання ними відповідного земельного наділу, який вони могли дарувати, передавати у спадщину, але не продавати.

Водночас у 1994 р. було запроваджено контроль над республіканськими фінансовими установами й політику обмеження зростання курсу долара США. Ринок цінних паперів також контролювався державою. Жорстка політика Національного банку Білорусі стимулювала процес концентрації банківських капіталів, започаткований у другій половині 1995 р. після серії банкрутств комерційних банків. Шляхом обмеження грошової маси, зниження споживацького попиту й підтримки фінансового курсу білоруського рубля (“зайчика”) вдалося приборкати інфляцію, яка у грудні 1995 р. становила 4 %. Середня заробітна плата в першій половині 1996 р. зросла до 80 доларів. Досягнута економічна стабілізація й активна політична діяльність М. Чигиря, який міг перехопити в О. Лукашенка лаври реформатора, викликали невдоволення білоруського президента. Почалися переслідування прихильників прем'єра, членів його родини і його самого, хоча формально М. Чигир залишався у кріслі глави уряду до листопада 1996 р.

У 1996 р. після розгону Верховної Ради, насадження зверху нової редакції конституції, відставки прем'єра-ринковика процес реформування білоруської економіки остаточно зайшов у глухий кут. У квітні того ж року указом президента була націоналізована Мінська міжбанківська валютна біржа, реорганізована у державну установу. Це рішення викликало паніку в ділових колах, оскільки 90 % акцій біржі належали комерційним банкам. Наступні президентські укази стосувались державного контролю над банківською та іншими сферами фінансової діяльності, впорядкування валютного регулювання на території республіки. Урядова програма “Основні напрями соціально-економічного розвитку на період до 2000 р.” визначала як пріоритетні житлове будівництво,

випуск продовольчих товарів і нарощування експортних виробництв. Утім, ця програма зазнала краху. Продукція білоруських підприємств на світовому ринку виявилась неконкурентоспроможною. З великими труднощами вдалося продати партії білоруських тракторів, верстатів та автомобілів “МАЗ” Пакистану, Індії та Канаді за ціною, що на 20—30 % була нижчою їх собівартості. З полиць продуктових крамниць і магазинів зникли хліб, цукор, сіль, мило, молоко, м'ясо й інші продукти та товари першої необхідності. Вводилися карткова система й норми продажу в одні руки.

Волюнтаризм, силові методи керівництва народним господарством, штучне стримування цін і курсу іноземних валют призвели до обвалу національної економіки. Отримавши у спадщину від колишнього керівництва золотовалютний ресурс у 200 млн доларів, режим Лукашенко довів його восени 1996 р. до стану, який економісти визначали цифрою “мінус 40 млн”. Наприкінці цього року один американський долар на “чорному ринку” коштував 250 тис. білоруських рублів.

Намагаючись виправити економічну ситуацію, Лукашенко розкрив обійми Росії, побудувавши в республіці державу, що дотувалась Москвою в середньому на мільярд доларів щорічно. У цю суму входять борги Білорусі за газ і нафту, що періодично списуються, приховані дотації у вигляді наднизьких цін на енергоносії, доходи Білорусі від контрабанди в Росію горілки, спирту та зарубіжних товарів із третіх країн. Підписанням у квітні 1994 р. офіційного договору про об'єднання грошових систем двох країн розпочався процес російсько-білоруської економічної інтеграції: були скасовані митні торговельні збори, відмінено плату за транзит російських вантажів через територію Білорусі, Росія отримала в безплатну оренду білоруські стратегічні військові об'єкти. У січні 1995 р. країни уклали угоду про єдиний митний союз, що дало можливість у двосторонніх відносинах відмінити податки, різні збори, кількісні обмеження тощо. Проте створення “єдиного митного простору” гальмується. Замість передбачених угодами білоруських товарів, через прозорі кордони в Росію йдуть без усяких мит товари західні, що завдає російській скарбниці великих збитків. Між іншим, розрахунки з Росією за енергоносії здійснювалися барте-

ром — білоруським продовольством. Бартер і безліч валютних курсів є базою для корупції в державному апараті та негараздів на внутрішньому ринку. Як наслідок — у республіці виникли труднощі з продовольством й аграрно-індустріальна Білорусь почала закуповувати хліб за кордоном.

Джерелом постійних валютних надходжень до білоруської скарбниці, починаючи з 1994 р., став продаж різним країнам та екстремістським угрупованням деяких видів зброї та військової техніки. Стосовно деяких із цих країн та організацій було запроваджене ембарго ООН на постачання озброєння: (Ірак, Судан, Ангола (організація УНІТА), палестинські й албанські бойовики). Так, Ірак придбав у Білорусі устаткування для виробництва компонентів ядерної зброї, а також модернізував за допомогою білоруських фахівців свою систему ППО. За оцінками європейських експертів, Білорусь є найбільшим постачальником зброї мусульманським терористам на Близькому Сході та Балканах. Прибутки Білорусі від продажу озброєнь у 1997—2000 рр. становили понад 1 млрд доларів, вона входила до першої десятки світових експортерів зброї. Частина коштів надходила до “спеціального фонду”, яким розпоряджався виключно президент Білорусі.

Так за часів “ринкового соціалізму” (термін, уподобаний особисто білоруським президентом) у республіці покінчено з пострадянськими ринковими перетвореннями й фактично реанімовано в соціально-економічній сфері білоруський варіант “радянської системи”.

На порозі третього тисячоліття

Вибори президента Білорусі, переможцем яких став діючий глава держави О. Лукашенко, відбулися 9 вересня 2001 р. За офіційними даними, він отримав 75,6 % голосів у першому турі, тоді як його головний суперник, кандидат від опозиції В. Гончарик — 15,4 %; явка виборців становила 84 %. Як повідомляли європейські ЗМІ, вибори характеризувалися масштабними порушеннями законодавства й міжнародно визнаних демократичних норм. Виходячи з цього, Рада Європи, інші міжна-

родні організації, уряди найвпливовіших країн (зокрема США) оголосили, що вони не визнають результатів виборів у Білорусі і ставитимуться до О. Лукашенка як до диктатора.

Партійна система та інші інститути громадського суспільства в Білорусі залишалися у формально-зародковому стані. Партії жодним чином не впливали на державну владу, оскільки вони законодавчо позбавлені реальних прав як на повноцінну участь у виборах, так і на парламентську чи урядову діяльність. Недержавні організації (НДО) також не розвинені, оскільки влада, з одного боку, придушувала незалежні НДО, всіляко перешкоджаючи їхній діяльності, а з іншого, — утворювала численні псевдогромадські об'єднання. Державні органи повністю контролювали ці структури, “заганяючи” туди громадян у найкращих радянських традиціях.

Соціально-економічна ситуація в Білорусі була типовою для тоталітарних держав. Господарство країни залишалося державно-соціалістичним: приватизована лише незначна частина підприємств, головним чином у сфері торгівлі, тоді як переважна їх більшість перебувала в державній власності. В аграрному секторі приватна ініціатива взагалі неможлива (не кажучи вже про можливість розпоряджатися землею), хоча колгоспна система повністю вичерпала себе. Сільське господарство занепадало. Оскільки кількість підприємців різко скоротилася, населення фактично було виключене з ринкових відносин, а відтак цілковито залежало від державного бюджету. Загалом приватний бізнес у Білорусі був можливим (звичайно, в обмежених рамках) лише за умови корупційних зв'язків із чиновництвом.

Уряд на свій розсуд розпоряджався національною валютою, запроваджуючи завищені обмінні курси. Білоруський рубль, або “зайчик”, перебував у стані постійної девальвації унаслідок неадекватних грошових емісій. Як наслідок, рівень інфляції у 2001—2002 рр. сягав 200 %. “Зайчик” так і не перетворився на повноцінну валюту, а відтак основними платіжними засобами у країні були російський рубль і долар.

Виробництво в Білорусі було неефективним, а продукція неконкурентоспроможною на світовому ринку. За оцінками західних експертів, Білорусь “залишалася самоізолюваною від розвиненого світу”. Водночас її економіка цілковито залежала від Росії — 66 % білоруського експорту і 54 % імпорту

припадали на цю країну. Російський уряд фактично продовжував утримувати режим Лукашенка, закупаючи малоліквідну продукцію держпідприємств, надаючи їм пільгові кредити та енергоносії за наднизькими цінами.

Більшість населення Білорусі на початку третього тисячоліття жила в незадовільних соціально-побутових умовах. У країні запроваджено напівкварткову систему продажу продовольчих товарів. Значна частина товарів і продуктів були дефіцитом, хоча напередодні президентських виборів 2001 р. уряд ужив заходів для позірною “поліпшення” матеріального становища населення. Тож господарство Білорусі мало чим відрізнялося від радянської економіки часів “застою”.

Соціально-політична ситуація в Білорусі у 2002 р. набула гостроконфліктного характеру. Суспільство було розколотим за ознакою ставлення до політичного й економічного режиму в країні, а також до проблеми національно-культурного визначення білоруської нації. Відбувалося відкрите протистояння правлячого режиму і політично активної частини суспільства. Більшість політичних партій, що мали широку підтримку населення, вимагали обмеження президентської влади й проведення економічних реформ, водночас чинна влада всіляко придушувала ці організації. Режим Лукашенка, нехтуючи будь-які демократичні норми й закони, у своїй боротьбі з опозицією перейшов до її фізичного винищення. У липні 2002 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було засуджено экс-прем'єра М.Чигиря на три роки позбавлення волі з конфіскацією майна.

Нинішнім завданням білоруської влади є ослаблення громадської підтримки конкретних політичних опонентів диктатора, згуртування населення навколо Лукашенка та його курсу. Найочевидніший метод такого згуртування — формування в суспільстві свідомо чіткого образу “ворога”, на “підривну діяльність” якого державна пропаганда могла б перекладати провину за соціально-економічні негаразди країни.

Зовнішня політика

Зовнішня політика Білорусі була характерною для тоталітарного режиму. Відносини республіки з країнами Євросоюзу та США були й залишаються прохолодними, напруженими. Так, улітку 1998 р. вольовим рішенням Мінська із дипломатичного селища “Дрозди” виселено усіх західних послів, а в жовтні 2002 р. країну залишили спостерігачі місії ОБСЄ. У відповідь США, а згодом і країни Євросоюзу відмовили у видачі в'їзних віз білоруському президентові та чиновникам його адміністрації. Продаючи зброю воюючим країнам та екстремістським угрупованням (здебільшого всупереч ембарго ООН), навчаючи іракських військовиків, правлячий режим Білорусі свідомо протиставляв себе світовому співтовариству.

Напруженість у відносинах із Заходом О. Лукашенко, керуючись власними політичними інтересами, компенсував поглибленням стосунків з Росією. На території Білорусі розташовано десятки військових баз російських Збройних Сил. 2 квітня 1996 р. було укладено договір про утворення Співдружності Білорусі і Росії, а ще через рік — договір про Союз Білорусі і Росії. Однією з основних передумов створення союзної держави було формування єдиного економічного простору. У 2002 р. в Білорусі вже діяли внутрішні російські ціни на газ, єдині тарифи на залізничні перевезення. Наступним кроком має стати перехід на єдину валюту — російський рубль (з 1 січня 2005 р.). Мінськ підтримував усі інтеграційні ініціативи Росії, навіть ті, що ігнорувалися більшістю країн СНД, як не вигідні. Населенню нав'язувалася думка щодо безальтернативності цього вибору.

У білорусько-українських двосторонніх стосунках домінував конструктивний підхід, спрямований на розвиток добросусідських, взаємовигідних відносин та підвищення ефективності торгово-економічного співробітництва. Чинниками, які суттєво впливають на двосторонні відносини, є наявність спільного кордону (1071 км), розвинені економічні та культурні зв'язки, що історично склалися між двома народами, чимала українська громада в Білорусі (240 тис. осіб) та білоруська в Україні (440 тис.).

Дипломатичні відносини між нашими країнами встановлено в грудні 1991 р. Під час візиту президента України Л. Кучми до республіки Білорусь у липні 1995 р. було укладено базовий Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво, який набув чинності в серпні 1997 р. Між Україною і Республікою Білорусь підтримується постійний діалог на найвищому рівні. Договірні-правова база двосторонніх відносин налічує понад сотню угод. Не ратифікований білоруським парламентом Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь гальмує завершення облаштування спільного кордону та його демаркацію.

Серед торговельних партнерів України Білорусь посідає четверте місце. Зовнішньоторговельний оборот товарів та послуг між нашими країнами у 2001 р. становив 694-млн доларів. Не врегульованою залишається проблема боргу України. Найбільш перспективними напрямками розвитку двосторонніх економічних зв'язків є сфера транспортних послуг і використання транспортних можливостей, співпраця у галузі машинобудування, переробної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, військово-технічній сфері.

Коаліційна влада
та її еволюція

У ході повстання 9 вересня 1944 р. політична влада в Болгарії перейшла до рук представників партій, об'єднаних у Вітчизняний фронт (ВФ). Наступні зміни характеру державної влади не були одночасним актом, цей процес розвивався поступово й мирним шляхом.

Склад уряду Вітчизняного фронту був визначений на останньому нелегальному засіданні Національного комітету ВФ 8 вересня 1944 р. До нього увійшли представники різних верств болгарського суспільства. Кабінет міністрів, очолюваний лідером Народного союзу “Звено” К. Георгієвим, складався з чотирьох комуністів, чотирьох членів Болгарської Землеробської Народної Спілки (БЗНС), чотирьох представників Народного союзу “Звено”, двох соціал-демократів і двох безпартійних громадських діячів. Відтак, вплив компартії у новому уряді не був неподільним. Болгарська робітничая партія (комуністів) — БРП(к), як вона почала називатися з кінця вересня 1944 р., з самого початку мала намір будувати соціалізм. Проте комуністи були змушені рахуватися з реальним співвідношенням соціальних і політичних сил у країні. З власного досвіду вони знали, що маси можна завоювати на свій бік лише зрозумілими їм гаслами й завданнями. Тому відповідно до тогочасних умов компартія не виголошувала суто соціалістичних гасел, а висувала різноманітні поточні вимоги, сподіваючись, що їх можна буде здійснити в союзі з іншими політичними силами. Компартія тимчасово поділяла владу з частиною національної буржуазії, співвідносячи свої дії з діями партнерів по Вітчизняному фронту, в тому числі й з буржуазними колами.

Ця тактична лінія комуністів знайшла реальне втілення в оприлюдненій 17 вересня 1944 р. новій програмі ВФ, що містила загальнодемократичні вимоги. Вона проголошувала відновлення конституції та всіх прав і свобод болгарського народу, перебудову держави згідно з його вільним волевиявленням, чистку державного апарату від антинародних елементів тощо. У сфері зовнішньої політики програма орієнтувала маси на встановлення дружніх відносин із СРСР та країнами антигітлерівської коаліції, а також із сусідніми балканськими державами. Головним економічним завданням визнавалася боротьба з великою торговельно-спекулятивною буржуазією, що скомпрометувала себе співробітництвом з реакційними режимами в міжвоєнний період і в роки Другої світової війни. Передбачалося також проведення аграрної реформи, заохочення кооперативного руху, ліквідація безробіття, організація системи соціального страхування і т. ін.

При цьому БРП(к) не мала наміру протягом тривалого часу співпрацювати з “буржуазними” і “дрібнобуржуазними” політичними силами. Коаліційний курс мав для неї тактичний характер. Прибравши до своїх рук такі органи, як міністерство внутрішніх справ і юстиції, компартія використала їх для розгортання політичного терору, що маскувався необхідністю викорінення фашизму. З цією метою уряд видав цілу низку декретів-законів. Розпускалися всі фашистські організації і конфісковувалось їхнє майно, причому під виглядом “фашистських” з політичної арени усувалося чимало консервативних, але заснованих на ідеях парламентаризму організацій. Декрет про народний суд над винуватцями втягнення Болгарії у війну на боці нацистської Німеччини і пов’язаних з нею злочинів зумовив створення 67 складів “народних судів”, які з грудня 1944 р. по квітень 1945 р. провели 135 судових процесів над державними діячами, парламентарями, лідерами партій. Було засуджено понад 11 тис. чоловік, у тому числі 2730 — на смерть, а 1305 — на довічне ув’язнення. В основному це підприємці і представники інтелігенції — вчителі, журналісти, лікарі, священики та ін.

Уже на першому етапі повоєнного розвитку країни згідно з декретом від 20 січня 1945 р. про “трудові виховні гуртожитки” (ТВГ) почалося створення системи концентраційних

таборів, кількість яких досягла 86. До таборів потрапляли тисячі випадкових людей, які волею долі виявилися підозрюваними. Серед політв'язнів були колишні партійні лідери Д. Гічев, К. Муравієв, учений М. Арнаудов та багато інших.

По суті справи “фашизм” був ідентифікований з колишньою суспільно-політичною системою, і лише ВФ проголошувався носієм національних інтересів. Будь-яка партія і організація поза його складом визначалися як антинародні. На цій підставі восени 1944 р. були заборонені БЗНС, “Врабча І”, Народна партія, Демократична партія та інші організації. Союзники БРП(к) по ВФ — БЗНС і БРСДП — недооцінили наслідки репресивних дій проти демократичних партій, що стояли поза ВФ. Усе це послабило національний політичний потенціал, полегшило просування БРП(к) до встановлення однопартійної системи.

Напруженість посилювалася особливим соціально-психологічним станом суспільства, в якому були зруйновані старі і тільки починали створюватися нові органи влади на місцях. У деяких районах відбувалися акти самосуду, заворушення у військових частинах, що поверталися з Македонії, спалахнули чвари в македонському рухові. БРП(к) використовувала цю ситуацію, щоб виправдати свої заміри оволодіти силовими структурами.

Водночас мали місце політичні компроміси. Найзначнішим із них було збереження протягом двох років монархічного ладу. Проте регентську раду при малолітньому Симеоні II фактично очолив комуніст Тодор Павлов. Підготовлені ним директиви одностайно підтримували два інші регенти, які забезпечували демократичний камуфляж, — економіст і колишній міністр Цвятко Бобошевський та юрист Венелін Ганєв.

Оволодіння армією для комуністів виявилось складнішим завданням, оскільки військове міністерство очолював Дамян Велчев, який виступав проти партійних впливів на збройні сили. Проте внаслідок усунення частини старого офіцера, проголошеного “фашистським”, присвоєння офіцерських звань близько 800 колишнім партизанам, запровадження інституту помічників командирів (політкомісарів) був забезпечений, за словами секретаря ЦК БРП(к) Т. Костова, “необхідний мінімум” оновлення армії.

Уряд ВФ ужив практичних заходів з метою вступу Болгарії у війну з Німеччиною, що мало забезпечити колишній союзниці Третього райху гідне місце у повоєнному світі. Болгарську армію було передано в оперативне підпорядкування командуванню 3-го Українського фронту. Вона брала участь у воєнних діях на території Югославії та Угорщини. Постачання армії озброєнням, продовольством та іншими засобами бойового забезпечення, прикомандирування до неї інструкторів і радників СРСР сприяло перетворенню збройних сил країни на опору радянського впливу.

Після підписання в Москві 28 жовтня 1944 р. угоди про перемир'я в Болгарії почала функціонувати Союзна контрольна комісія (СКК), яку очолив радянський маршал Ф. Толбухін. Фактичним керівником комісії був його заступник генерал-полковник С. Бірюзов. Хоча в роботі СКК брали участь англійські й американські представники на чолі з генералами У. Окслі та Д. Крейном, вирішальну роль у ній відігравала радянська сторона, яка забезпечувала підтримку заходам БРП(к).

У центрі суспільно-політичного розвитку країни в перші роки після перевороту 1944 р. була боротьба сил, які прагнули до соціальної гегемонії. З одного боку, діяла БРП(к), що спиралася на радянську військову, політичну та економічну підтримку, а з іншого — різномірні сили, опорою яких були міські й сільські верстви. Суперництво спочатку виявлялося в основному в рамках ВФ, чисельність партій якого швидко зростала. Так, кількість членів БРП(к) з 25 тис. у вересні 1944 р. збільшилася до 250 тис. у березні і 400 тис. у червні 1945 р. БЗНС у цей час налічувала близько 350 тис. членів. Причини величезного зростання БРП(к) крилися в переході від опозиції до влади, демагогії, силових засобах впливу, захопленні населення утопічними ідеями соціальної справедливості, використанні русофільства та авторитету СРСР.

На зламі 1944—1945 рр. некомуністичні сили спробували відстояти свою незалежність. Одна з таких спроб була пов'язана з так званою *четвертою постановою* Ради міністрів від 23 листопада 1944 р., що передбачала амністію або мінімальне покарання для військовослужбовців, які брали участь у воєнних діях на боці Німеччини, а відтак підлягали “народному судові”. Проте після прийняття постанови політбюро

ЦК БРП(к) за вказівкою Москви організувало потужну пропагандистську кампанію проти “реакційних” сил у складі ВФ, і 6 грудня того ж року постанова була скасована. Прагнення відстояти незалежність у межах ВФ виявило керівництво БЗНС на чолі з Г. Димитровим (Гемето), який виступив з гострою критикою диктаторських замірів компартії. Унаслідок внутрішньої боротьби в БЗНС, а також тиску з боку БРП(к) Гемето навесні 1945 р. звинуватили в тому, що він буцімто був “ворожим, імперіалістичним агентом”, усунули від керівництва БЗНС і змусили емігрувати. Однак новий голова БЗНС Нікола Петков висунув тверду альтернативну програму реформ, що передбачала демократичний розвиток Болгарії на засадах політичного плюралізму.

Отже, перші політичні битви антикомуністичні сили програли. Проте компартія, порушуючи демократичні принципи управління, усе ж не зважилася на встановлення тоталітарного режиму. Причиною такої нерішучості були як внутрішні, так і міжнародні обставини. Поступово виробилася формула “народно-демократичного” управління Болгарією, що передбачала збереження Тирновської конституції, багатопартійності, приватної власності. Водночас утвердився потужний державний сектор економіки, запроваджувався “робітничий” контроль над економікою в цілому. В галузі зовнішньої політики на першому плані був розвиток відносин з СРСР, проте курс на дружні стосунки зі США, Великою Британією, Францією зберігався.

Загострення політичного становища. Створення республіки

Взаємовідносини політичних партій усередині Вітчизняного фронту дедалі більше загострювалися. Основною причиною такого становища була відмова керівництва компартії від політичного плюралізму й багатосекторної економіки. На серпень 1945 р. були призначені вибори до Народних зборів. Розуміючи, що вони не будуть демократичними і призведуть до посилення домінуючого становища БРП(к) у ВФ, керівники БЗНС на чолі з

Н. Петковим і БРСДП на чолі з К. Лулчевим і Г.Чешмеджієвим заявили про свій вихід з ВФ і самостійну участь у виборчій кампанії. Невдовзі відбувся розкол обох партій. Частина їхніх низових організацій і керівників виступила за подальше співробітництво з комуністами. У Болгарії виникла легальна опозиція. Цьому посприяла позиція британської та американської дипломатії, представники якої заявили, що результати виборів не будуть визнані урядами західних держав. Після цього власті вирішили відкласти голосування на три місяці, а опозиційні БЗНС (Н. Петков) і БРСДП були визнані як самостійні партії. Слідом за цим про своє поновлення повідомили Демократична і Радикальна партії. Перша з них стала опозиційною, друга приєдналася до ВФ, і її лідер увійшов до складу уряду.

Напередодні парламентських виборів до Болгарії повернулися з СРСР зарубіжні лідери комуністів — спершу В. Коларов, а потім Г. Димитров. БРП(к) використала їхній приїзд для нагнітання антиопозиційної та “антиімперіалістичної” істерії. Після виборів 18 листопада 1945 р., на яких ВФ здобув 88 % голосів виборців, коаліційний уряд знову сформував К. Георгієв. Опозиція закликала визнати результати виборів недійсними. У грудні 1945 р. на нараді міністрів закордонних справ СРСР, США і Великої Британії в Москві було вирішено рекомендувати болгарським лідерам включити до складу уряду двох діячів від партій легальної опозиції. Початі переговори закінчилися безрезультатно.

Після виборів 1945 р., на яких БРП(к) і БЗНС (що входила до ВФ) здобули по 94 місця в Народних зборах, у коаліції була вже представлена зовсім інша БЗНС, якій була вготована роль другорядної партії, що йде у фарватері політики комуністів. Поза ВФ залишилася більша частина БЗНС, для якої лідер Н. Петков став символом самостійної селянської політики.

Улітку 1946 р. болгарські комуністи взяли курс на встановлення свого цілковитого панування в Болгарії. У липні парламент ухвалив закон про армію, згідно з яким власті звільнили майже третину офіцерів (близько 2 тис. чоловік), чимало з них відразу ж були репресовані. Через два місяці опозиційно налаштованого Д. Велчева замінив на посаді військового міністра комуніст Г. Дамянов.

8 вересня 1946 р. був проведений референдум з питання про форму державного управління. Перед референдумом засоби масової інформації, підвладні БРП(к), вдалися до масованої атаки на монархію, яку звинувачували в тому, що вона була виразницею антинародних і фашистських тенденцій, агентурою німецького імперіалізму. Опозиційні партії також закликали голосувати проти монархії, однак це їх не зміцнило, а послабило, оскільки ініціатива перебувала в руках комуністів. Майже 95 % голосуючих висловилися за республіку, створення якої було урочисто проголошено 15 вересня 1946 р. Симеон II разом зі своїми приближеними виїхав з Болгарії.

27 жовтня відбулися вибори до Великих Народних Зборів, які мали схвалити республіканську конституцію. Цього разу списки кандидатів склалися не від ВФ загалом, а від кожної з його партій. У виборах брали участь партії не тільки ВФ, а й опозиції, яка заявила, що виборюватиме “республіку народовладдя, засновану на свободі, рівності, праві власності й соціальній справедливості”, не допустить проведення в життя “комуністичного проекту конституції, висунутого від імені ВФ”. Підсумки виборів засвідчили, що співвідношення сил змінилося на користь БРП(к). Вона отримала 53,1 % голосів, тоді як решта партій ВФ — 17 %. Водночас опозиція здобула значну громадську підтримку, діставши близько 26 % голосів виборців, невдоволених багатьма заходами нової влади. У листопаді того ж року був сформований новий уряд на чолі з Г. Димитровим, в якому основні міністерства опинилися в руках БРП(к), що дало їй можливість перейти в наступ на опозиційні сили.

У травні 1947 р. комуністи закрили опозиційні газети. Слідом за цим були заарештовані Н. Петков та інші лідери опозиції. У серпні відбувся судовий процес, у ході якого Петкова звинуватили у намірі повалити законну владу насильницьким шляхом і засудили до смертної кари. Політичний терор охопив країну. За цих умов комуністична більшість парламенту позбавила опозицію мандатів, а також провела закон про розпуск і заборону опозиційної Землеробської спілки. Водночас відбувалася “чистка” всіх партій ВФ від “ненадійних елементів”, а прокомуністична орієнтація більшості партій ВФ ставала дедалі відчутнішою. Тим самим остаточно перекреслювалися можливості суспільного

розвитку Болгарії на базі політичного плюралізму та демократії.

4 грудня 1947 р. Великі Народні Збори затвердили конституцію Народної Республіки Болгарії, яка по суті законодавчо закріплювала комуністичний тоталітаризм. Визнаючи головною опорою народного господарства загальнонародну власність, вона відкидала існування приватних “монополістичних” об’єднань, надавала праву державі націоналізувати не тільки окремі підприємства, а й цілі галузі. Зберігаючи приватну власність на землю, конституція різко її обмежувала і заохочувала кооперацію. Проголошувалося запровадження планових засад у розвиткові економіки.

Початок економічного наступу на приватний капітал

Безпосередньо після перевороту 9 вересня 1944 р. економічне становище Болгарії було важким, але не трагічним. Інфляція, зростання цін, падіння реальної заробітної плати, чорний ринок погіршили становище майже всіх верств населення. У програмі уряду ВФ від 17 вересня 1944 р. ставилися завдання ліквідації “шкідливого посередництва”, налагодження “суспільно організованого” експорту та імпорту, усунення “приватної монополії” і “паразитичної промисловості”, заохочення кооперації, контролю над прибутками капіталу і визначення його максимальних розмірів, запровадження прогресивно-прибуткового податку, конфіскації незаконно нажитої власності тощо. За словами К. Георгієва, це був “синтез програм організацій Вітчизняного фронту”. Водночас з погляду історичної перспективи програма відповідала потенційним намірам БРП(к) домагатися радикальної соціально-економічної перебудови країни.

Після повстання 9 вересня 1944 р. у державний сектор перейшов майже весь видобуток вугілля і руд, залізничний та морський транспорт, засоби зв’язку, Болгарський народний банк, ряд підприємств важкої промисловості. Було конфісковано також іноземний, насамперед німецький, капітал.

Була зроблена також спроба об'єднання селян у трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ) — на зразок радянських колгоспів, проте об'єднання безземельних і малоземельних селян у трудові кооперативи не могло дати великого виробничого ефекту. Неврожаї 1945 і 1946 рр. важко позначилися на становищі селянства, а грабіжницька політика уряду робила його ще нестерпнішим. Обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів оплачувалися за цінами набагато меншими, аніж ринкові, що позбавляло селян можливості навіть компенсувати витрати на їх виробництво. Відтворення звужувалося, селяни намагалися забезпечити продуктами харчування бодай свої родини.

У березні 1946 р. Народні збори прийняли закон про трудову земельну власність, згідно з яким максимальний розмір селянських наділів становив 20 га, а в Південній Добруджі — 30 га. Ділянки понад норму вилучалися і розподілялись за плату серед малоземельних і безземельних селян. Усього землею було наділено 129 тис. сімей, кожна з яких отримала в середньому 1 га. Унаслідок земельної реформи кількість землеволодінь товарного типу зменшилася, що позначилося на зерновому забезпеченні країни. Частина необхідного збіжжя Болгарія, типово аграрна європейська країна, стала отримувати з Радянського Союзу. Отже, створюючи дрібні і найдрібніші господарства, комуністи керувалися не економічними, а політичними та ідеологічними мотивами. Основне завдання полягало в тому, щоб знищити капіталізм на селі, саме товарно-ринкове виробництво й створити передумови для насильного переведення села на рейки колективізації.

Нові закони запроваджували державну монополію у справі страхування, централізоване управління промисловістю в національному масштабі через Верховну економічну раду, обмежували приватну власність у тютюновій промисловості. Наприкінці 1946 р. державний сектор контролював майже половину промислового виробництва.

Слідом за СРСР болгарський уряд перейшов до планування економічного розвитку. У квітні 1947 р. було прийнято дворічний план на 1947—1948 рр. Він мав подвійну мету: відновити зруйноване війною народне господарство, перевищити рівень виробництва 1939 р. й водночас змінити

пропорції в економіці країни — збільшити частку промисловості й зменшити частку сільського господарства. Обидва завдання було виконано.

Вирішального удару по болгарській демократії, що перебувала в зародковому стані, завдала націоналізація приватного сектору промисловості, що масштабно розпочалася у грудні 1947 р. Унаслідок цього частка приватного сектору скоротилася до 5 %, а державного — виросла до 93 % (2 % припадало на кооперативний сектор). На початку 1946 р. проведено націоналізацію зовнішньої й оптової внутрішньої торгівлі, великої нерухомої власності, морського та автомобільного транспорту. Націоналізація означала кінець ринкової економіки, економічної демократії, а водночас і політичної.

Подолання міжнародної ізоляції.
Мирний договір 1947 р.

Уряд ВФ доклав чималих зусиль для подолання міжнародної ізоляції Болгарії, в якій вона опинилася в роки війни, і для укладення мирного договору з державами антигітлерівської коаліції. Однак між СРСР, Англією і США виникли серйозні розбіжності щодо мирного договору з Болгарією. Західні держави намагалися передати частину болгарської території Греції. Проте на Паризькій мирній конференції лише за підтримки СРСР Болгарії вдалося зберегти свою територіальну цілісність. У лютому 1947 р. Болгарія отримала довгоочікуваний мирний договір. Зовнішні кордони відновлювалися такими, якими вони були на 1 січня 1941 р. Договір, з погляду міжнародного права, не порушував болгарський суверенітет.

Підписаний 18 березня 1948 р. договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НРБ закріпив статус Болгарії як найвірнішого радянського сателіта у Східній Європі. Яскравим прикладом залежності комуністичних правителів Болгарії від волі Москви було покірне виконання сталінських директив щодо македонського питання. Оголосивши про існування особливої македонської нації

і македонської мови, Сталін під час зустрічі з Тіто і Димитровим 5 червня 1946 р. зажадав надати Пірінській Македонії (південно-західна частина Болгарії) культурну автономію з перспективою передачі цього краю Югославії. Під час перепису населення 1946 р. все місцеве населення краю, крім турків, євреїв і циганів, зареєстровано як македонців. На X пленумі ЦК БРП(к) у серпні 1946 р. було ухвалено рішення про “запровадження македонської свідомості”, а в 1947 р. Димитров погодився запровадити у школах Пірінської Македонії обов’язкове вивчення македонської мови і македонської історії, під якою розуміли історію самостійного етносу, організувати для державних службовців обов’язкові курси македонської мови. Викладачами мали стати вчителі з югославської Македонії. Вони спробували прибрати до своїх рук справу освіти в регіоні, але зустріли опір з боку місцевого населення.

Запровадження сталінської моделі соціалізму

У 1948 р. етап “народної демократії”, що трактувався як спроба пошуків нового суспільного устрою, завершився встановленням радянської моделі комуністичної диктатури. Другий з’їзд ВФ (лютий 1948 р.) затвердив нові програму та статут, які замість колишньої коаліційності передбачали єдність та індивідуальне членство в організації, вводили виборність керівництва й ліквідовували принцип паритетного представництва. Відтепер основним завданням фронту мало стати “виховання болгарського народу в дусі ідей соціалізму”. Реорганізація ВФ мала на меті уніфікацію політичного життя країни під керівництвом БРП(к). Інші партії були приречені на зникнення з політичної арени. Улітку 1948 р. власті заарештували опозиційних лідерів соціал-демократів та їхніх прихильників, інша ж частина цієї партії об’єдналася з БРП(к), визнавши її програму і статут. Союз “Звено” та Радикальна партія на початку 1949 р. заявили про саморозпуск. Проте комуністи не зважилися на ліквідацію авторитетної серед

болгарського селянства БЗНС. Однак, змушена пристосуватися до нової ситуації, спілка прийняла соціалізм як програмну мету й визнала керівну роль компартії в політичному й громадському житті країни.

Вирішальною подією, що завершила встановлення влади комуністичної партократії, був V з'їзд БРП(к), що відбувся у грудні 1948 р. У звітній доповіді Г. Димитров заявив, що радянська влада і народна демократія є двома формами диктатури пролетаріату, що існують загальні закономірності переходу до соціалізму, котрі є обов'язковими для Болгарії. Підтримавши сталінські соціологічні догми щодо шляхів побудови соціалізму, V з'їзд визначив подальший розвиток країни за радянською моделлю. Йшлося насамперед про прискорений розвиток важкої промисловості на шкоду добробуту населення, яке тяжіло до традиційних галузей харчової і легкої промисловості та сільського господарства. Затверджений з'їздом п'ятирічний план на 1949—1953 рр. передбачав швидке зростання промислового виробництва: на його розвиток виділялось 83 % капіталовкладень. Мізерний залишок призначався на реконструкцію підприємств, що виробляли предмети споживання. З'їзд ухвалив спеціальну резолюцію з ідеологічних питань, яка не допускала плюралізму у галузі культури, мистецтва тощо. Рішенням з'їзду БРП(к) було перейменовано на Болгарську комуністичну партію (БКП).

Ціною величезних зусиль до кінця 50-х років у країні були створені нові галузі промисловості: металургійна, енергетична, хімічна, машинобудівна. З'явилися нові заводи і комбінати, зокрема такі гіганти, як Кремиковський металургійний комбінат у Софії, металургійний комбінат у Перніку, нафтохімічний в Бургасі, азотно-туковий у Старій Загорі. Кількість зайнятих у промисловості робітників і службовців збільшилась у порівнянні з 1939 р. більше як у п'ять разів. Болгарія перетворилася з відсталої аграрної країни на індустріально-аграрну державу. Водночас такий курс призвів до занепаду традиційних для Болгарії галузей народного господарства, передусім сільгоспвиробництва і легкої промисловості. Це, своєю чергою, спричинило уповільнення темпів економічного розвитку, й, зрештою, змінилося відставанням і застоєм.

Соціалістична перебудова сільського господарства виявилась найскладнішим завданням переходу від капіталізму до соціалізму. В Болгарії існували глибокі традиції приватної власності на землю, тому болгарські комуністи не зважилися на її націоналізацію у 1947 р. Використовуючи інтерес селянства до кооперативного руху, який існував у Болгарії ще за часів капіталізму, БКП розгорнула широку агітацію за об'єднання селянських господарств у виробничі кооперативи — ТКЗГ, проте більшість селян зайняла негативну чи вичікувальну позицію щодо цього питання.

Уже у 1950 р. компартія висунула завдання масового кооперування села. На відміну від радянських колгоспів, члени ТКЗГ поряд із заробітною платою отримували деякий час платню за внесений земельний пай, що дало можливість залучити до кооперативного руху середнє селянство. Розпочалося масове створення кооперативів, до яких нерідко заганялися цілі села й райони. При цьому порушувався принцип добровільності, використовувались методи тиску, примусу й залякування. Протести й заворушення селян, що супроводжувалися захопленням громадського майна, реманенту, худоби, призвели до того, що в 1951 р. багато ТКЗГ розпалось. У другій половині 50-х років адміністративні заходи держави посилилися. У 1959 р. кооперативні господарства вже мали у своєму розпорядженні 92 % земельних угідь і виробляли більшу частину сільгосппродукції. Болгарія стала другою після СРСР країною, що завершила “соціалістичну перебудову сільського господарства”.

Становлення тоталітарної держави

Після відкритого повороту 1948 р. до сталінської моделі соціалізму в Болгарії сформувалася тоталітарна політична система, заснована на цілковитій монополії комуністичної партії. Сутність цієї системи полягала в остаточному злитті політичної й економічної влади та зосередженні цієї безконтрольної влади в руках комуністичного партійно-державного апарату. Ця диктатура партійної верхівки видавалася за диктатуру проле-

таріату. Стабільність системи забезпечувалася, з одного боку, придушенням будь-якого вільнодумства й масовим політичним терором, а з іншого — інформаційною ізоляцією населення від зовнішнього світу і внутрішньою пропагандою, спрямованою на формування загального для всіх способу мислення.

Після того як на поверхню вплив конфлікт між Сталіним і Тіто, у 1949 р. в Болгарії, як і в інших країнах Східної Європи, почалося “полювання на відьом”. Яскравим епізодом цієї терористичної кампанії стала справа заступника голови Ради міністрів Трайчо Костова. Проти нього було висунуто звинувачення в націоналізмі, приводом для якого стало розпорядження Костова припинити надання секретної економічної інформації радянським радникам на підставі прийнятого парламентом закону про державну таємницю. У липні 1949 р. він був заарештований. Після тривалих тортур Т. Костов підписав зізнання в тому, що був англійським і югославським шпигуном, готував переворот, убивство Г. Димитрова і т. ін. За вироком “суду” Костова повісили. Інших звинувачених засудили на довічне чи тривале ув'язнення. Після цього процесу почалися масові репресії, в ході яких потрапили за ґрати понад 1 тис. чоловік. “Червоний терор” був спрямований на пошук ворогів і в самій компартії. Тісне співробітництво каральних органів Болгарії з катами беріївського відомства фактично перетворювало балканську державу на колонію радянської імперії, яка на свій розсуд розпоряджалася у країні.

2 липня 1949 р. помер Г. Димитров, котрий слухняно виконував як керівник партії та уряду волю радянських державців, хоча й намагався іноді несміливо і непослідовно зберігати сліди “народно-демократичного” експерименту. На посаді голови Ради міністрів його замінив В. Коларов, який невдовзі також помер. Уся влада в країні зосередилася в руках Вилко Червенкова, колишнього функціонера Комінтерну й директора Міжнародної ленінської школи, який в післявоєнні роки обіймав різні посади в апараті БКП. Червенков сумішав посади генсека ЦК партії і голови Ради міністрів.

Єдиновладдя Червенкова та його культ, як продовження усталеної тоталітарної традиції, тривали недовго. Після

смерті Сталіна на січневому пленумі ЦК 1954 р. Червенков формально був усунений з посади партійного керманіча, але продовжував керувати урядом. Першим секретарем ЦК БКП став 43-річний Тодор Живков. Новий лідер на квітневому пленумі ЦК 1956 р., що відбувся невдовзі після XX з'їзду КПРС, засудив культ Червенкова й заявив про остаточний розрив зі сталінізмом.

Кінець 50-х — початок 60-х років мали для Болгарії таке саме значення, як і хрущовська “відлига” для Радянського Союзу. З найбільш явними й потворними проявами сталінізму — вбивствами, терором, концтаборами — було покінчено. Методи й форми управління тоталітарної держави ставали гнучкішими. Започатковано заходи щодо демократизації політичного життя: реабілітовано репресованих, дещо зросла роль БЗНС, Вітчизняного фронту, профспілок та інших громадських організацій. Були зроблені кроки, спрямовані на підвищення ефективності роботи державного апарату, обмеження надцентралізму й бюрократизму. Однак для того, щоб остаточно порвати зі сталінською моделлю керівництва й управління, ще не було умов ні у внутрішньому, ані в міжнародному плані.

Болгарія в 60—80-х роках. Назрівання кризи

На початку 60-х років Болгарія зіткнулася з чималими труднощами. Екстенсивні можливості розвитку економіки вичерпалися, темпи її зростання уповільнилися. Однак планова “народна” економіка неспроможна була вийти на рубежі інтенсифікації. Розпочате реформування економіки (розширення прав і самостійності підприємств, підвищення матеріальної заінтересованості трудящих і т. ін.) не передбачало суттєвих змін у формах і методах управління. За збереження командно-адміністративної системи керівництва народним господарством усі реформи були приречені на провал. У 70-ті роки керівництво БКП взяло курс на структурну перебудову економіки в напрямі розвитку електронної техніки та машинобудування,

але очікуваного економічного піднесення не відбулося. Через низьку якість і неконкурентоспроможність болгарської продукції постала проблема її збуту на міжнародному ринку. Кваліфікація учорашніх селян була невисокою. І хоча у 70-ті роки стали до ладу понад 100 нових підприємств, темпи економічного зростання неухильно знижувались.

Не кращою була ситуація і в сільському господарстві, де відповідно до рішень партії здійснювався процес концентрації виробництва. Кооперативи і держгоспи об'єднувалися в аграрно-промислові комплекси (АПК). Насадження державної власності й гігантоманія в сільському господарстві так і не дали очікуваного ефекту. Дедалі помітнішим ставало зниження сільськогосподарського виробництва, що призвело до падіння життєвого рівня людей. Негативні явища відбувалися і в суспільно-політичній сфері.

Монополія комуністичної партії дала їй можливість зосередити цілковитий контроль над виробництвом і розподілом у руках вузького прошарку. Зусилля партійного керівництва спрямовувались не на подолання кризових явищ в економіці й політиці, а на збереження своїх панівних позицій і привілеїв. Дедалі виразніше виявлявся монополізм особистої влади незмінного керівника партії та держави Т. Живкова, який у 1962 р. обійняв посаду голови Ради міністрів (у 1971 р. він замінив цю посаду на нову — голови Державної ради НРБ). Т. Живков не тільки фактично, а й формально став диктатором у розв'язанні всіх внутрішніх питань. Феноменальна пам'ять, неабиякий організаторський талант, а ще надзвичайна хитрість дещо компенсували неосвіченість, примітивізм думок та невігластво болгарського лідера. Живков уміло тасував кадри, наближаючи одних і відсуваючи інших, зміцнюючи своє становище беззаперечного лідера. Формування культу нового диктатора відбувалося стрімкими темпами. Перебування Живкова при владі розглядалося як "торжество квітневої лінії партії", що характеризувалася пропагандою як послідовне дотримання основних законмірностей соціалізму, творче проведення ленінської політики і т. ін.

За прикладом радянських лідерів болгарські правителі почали пропагувати концепцію "розвинутого соціалістичного суспільства". Нова Конституція НРБ 1971 р. визначила

Болгарію як соціалістичну державу, узаконила всевладдя БКП, закріпивши спеціальною статтею її керівну роль у суспільстві разом із БЗНС, якій відводилася декоративна роль союзниці компартії в управлінні країною.

З початку 80-х років темпи приросту промислової продукції почали різко знижуватися, скоротився й абсолютний обсяг виробництва в сільському господарстві. Болгарія змушена була купувати харчові продукти на зовнішньому ринку. Швидко зростала її заборгованість. Країна дедалі більше убожіла. У 1987 р. з 926 товарів народного споживання на ринку були відсутніми 414 (44,6 %).

Економічні труднощі й соціальна напруженість ще більше зросли після того, як режим Живкова наприкінці 1984 р. розпочав кампанію насильницької асиміляції турецького і туркомовного населення, котре зазнавало переслідувань і в попередні десятиліття. Рішення про так званий процес відродження було схвалене келейно. Близько 1 млн чоловік змусили змінити імена та прізвища на болгарські, заборонялося навіть уживання рідної мови тощо. Було оголошено, що в Болгарії турків немає. Це насильство викликало обурення й опір. На залізницях, лініях електропередач, в адміністративних будинках пролунали вибухи. Тисячі турецьких родин емігрували на історичну батьківщину, що викликало додаткові труднощі в економіці, особливо в тютюнництві і тваринництві. Світова громадськість зустріла "болгаризацію" з обуренням. Загострилися відносини Болгарії з Туреччиною.

Горбачовська перебудова вплинула на Болгарію досить суперечливо. Група Т. Живкова не поспішала наслідувати радянський приклад, проте незабаром відчула, що втрачає пряму підтримку радянського керівництва у збереженні догматичного курсу, пов'язаного з реорганізаціями і демагогією. Почалася імітація прагнення до якісних перетворень. Залунала критика з приводу механічного використання радянського досвіду, йшлося навіть про відмову від формули розвинутого соціалізму. Це мотивувалося тим, що в Болгарії ще тільки створюються основи соціалізму. Т. Живков запропонував чергову абстрактну схему — соціалістичне самоврядування, створення громадянського суспільства, використання досягнень світової цивілізації тощо. Однак на практиці

зберігалися адміністративно-командні методи керівництва. Аж до пізньої осені 1989 р. Т. Живков продовжував декларувати “глибоке революційне оновлення” болгарського суспільства, маскуючи збереження особистого тоталітарного режиму.

Демократична революція 1989 р. Руйнування тоталітарних структур

Відлік демократичних змін у Болгарії бере початок з 9 листопада 1989 р. У цей день на засіданні політбюро ЦК БКП було прийнято рішення про “добровільну” відставку Т. Живкова. Новий генеральний секретар П. Младенов та інші лідери почали виступати із заявами про незмінність соціалістичного вибору та про необхідність реальної “соціалістичної перебудови”. Протягом деякого часу компартія зберігала ключові позиції в державному керівництві. Після ліквідації на початку 1990 р. Держради президентом країни у квітні 1990 р. був обраний П. Младенов. Почалося лавиноподібне створення опозиційних БКП політичних партій, організацій, рухів, кількість яких за півтора місяця перевищила 80. Були відновлені старі й виникли нові партії — Соціал-демократична, Демократична, БЗНС “Н. Петков” та ін. 7 грудня 1989 р. десять антикомуністичних організацій, у тому числі Соціал-демократична партія і БЗНС, утворили Союз демократичних сил (СДС), що став центром згуртування опозиції. СДС очолив відомий громадський діяч, філософ Желю Желев. Масові демонстрації, організовані СДС наприкінці 1989 р., змусили БКП піти на діалог з опозицією. У самій партії почалися процеси внутрішнього розмежування. У грудні 1989 р. Т. Живкова виключили з ЦК БКП, а невдовзі і з партії. У січні 1990 р. з конституції вилучено статтю про керівну роль БКП, яка була перейменована на Болгарську соціалістичну партію (БСП). Втративши половину членів, БСП зберегла вплив у суспільстві і залишилася масовою (447 тис. у жовтні 1991 р.).

У січні 1990 р. був організований національний “круглий стіл” основних партій та громадсько-політичних організацій,

учасники якого обговорювали найважливіші політичні й економічні проблеми. Через два місяці було підписано угоду про розпуск партійних організацій за місцем праці, запровадження багатопартійної системи, доступ опозиції до засобів масової інформації, проведення виборів.

Перші за багато десятиліть вільні вибори відбулися у червні 1990 р. БСП здобула 47 %, СДС — 36 %, Рух за права і свободи турків і мусульман у Болгарії (РПС) — 6 %. Вибори засвідчили, що переважання БСП у парламенті (211 місць з 400) було вкрай ненадійним і не відбивало реального співвідношення сил у суспільстві, яке прагнуло демократичних перетворень. Мітинги, демонстрації, особливо бурхливі виступи студентів змусили БСП, яка не поспішала реформуватися і не відмовилася від попередніх комуністичних установок, піти на поступки. 5 липня 1990 р. П. Младенов пішов у відставку з посади президента. Вибори нового глави держави тривали у Великих Народних Зборах близько двох тижнів. Лише у шостому турі президентом було обрано лідера СДС Ж. Желева, який приступив до виконання обов'язків 1 серпня 1990 р. Однопартійний уряд БСП сформував Андрій Луканов, який обіймав при Живкові високі посади в органах господарського управління.

Падіння виробництва, що посилювалось, товарний голод, відсутність реальних економічних реформ, спрямованих на злам командно-адміністративної системи і перехід до ринкових відносин, дорожнеча та інфляція спричинили падіння впливу БСП, що змусило її до нових компромісів. Наприкінці 1990 р. основні політичні сили виробили угоду про гарантії мирного переходу до демократичного суспільства, яка була підписана представниками 15 партій і організацій. Тоді ж пішов у відставку уряд Луканова, мотивуючи це відсутністю підтримки парламенту. 19 грудня 1990 р. був утворений коаліційний кабінет, до складу якого ввійшли представники БСП, СДС, РПС. Уряд очолив безпартійний Дмитро Попов.

Новий кабінет розпочав кардинальну економічну реформу. У лютому 1991 р. було лібералізовано ціни, скасовано субсидії на товари, крім палива, бензину і дитячого одягу. Ціни зросли у кілька разів, проте “шок” дещо пом'якшувався компенсаціями і підвищенням заробітної плати. Влітку

розпочалася “мала приватизація”, яка охопила невеликі підприємства, магазини, кав’ярні, бензоколонки тощо. Проте реформа проводилася з великими труднощами. Кількість безробітних у 1991 р. перевищила 400 тис. чоловік і зберігалася на цьому рівні до кінця 1994 р. Негативно позначилися на стані болгарської економіки розрив традиційних економічних зв’язків з колишніми країнами РЕВ, перехід на міжнародні економічні розрахунки у твердій валюті. Дуже повільно впроваджувався в життя закон про приватну власність на землю, прийнятий у 1991 р. До середини 1994 р. лише 15 % земельних угідь було повернуто власникам, причому серед нових господарств переважали дрібні (розміри земельних наділів не перевищували 1—3 га).

12 липня 1991 р. ВНЗ затвердили Конституцію Республіки Болгарії (РБ). Основним законом гарантувалися різні форми власності, свобода господарської ініціативи, політичний плюралізм, парламентське управління, розподіл влади. Конституція проголосила неприпустимість автономних територіальних утворень, забороняла існування партій на етнічній, національній чи релігійній основі. Главою держави проголошувався президент, “який уособлює єдність нації і представляє Болгарію в міжнародних відносинах”, створює “службовий уряд”, який функціонує лише до затвердження уряду Народними зборами, що складаються з 240 депутатів. На президентських виборах у січні 1992 р. знову переміг Ж. Желєв.

Наслідком виборів до Народних зборів (19 жовтня 1991 р.), на яких СДС дістав 110, БСП — 106, а РПС — 24 місця, була втрата соціалістами монополії в органах законодавчої і виконавчої влади. Так завершився перший етап демократичних перетворень у Болгарії.

Успіхи й труднощі перехідного періоду

Після парламентських виборів 1991 р. СДС сформував уряд, який очолив лідер Союзу Філіп Димитров. Оскільки СДС не мав абсолютної більшості в парламенті, цей уряд зміг функціонувати лише завдяки

підтримці РПС, проти якого, як неконституційної, релігійно-етнічної партії, гостру боротьбу розгорнули соціалісти. Народні збори та інші державні органи ухвалили низку рішень, спрямованих на “декомунізацію” Болгарії, зокрема закони про повернення державі більшої частини майна партій, які свого часу стали його власниками як суб’єкти тоталітарного режиму. Цей закон підривав економічну міць БСП як правонаступниці БКП. Щоправда, значну кількість майна соціалісти зберегли, перетворивши його на капітал формально приватних фірм. Складовою кампанії, спрямованої на “викорінення комунізму”, була кадрова чистка державного апарату й розпочаті судові переслідування діячів колишнього режиму. Деяких із них, наприклад А. Луканова, позбавили депутатських мандатів. Протягом тривалого часу відбувався судовий процес над Т. Живковим, заарештованим у 1990 р., і кількома іншими вищими діячами комуністичного режиму. Живков був засуджений до семирічного позбавлення волі за зловживання владою й заподіяння збитків державі на суму 21 млн левів. Парламент активізував приватизаційну законодавчу діяльність. Згідно з законами про реституцію (повернення), передбачалося повернення нерухомого майна тим, кому воно належало до націоналізації.

Запеклий опір радикальним реформам чинили БСП, яку наприкінці 1991 р. очолив 32-річний економіст-міжнародник Жан Віденов, Конфедерація незалежних профспілок і навіть помірковані реформатори. У жовтні 1992 р. вибухнула урядова криза, приводом до якої стало звинувачення радника глави уряду в санкціонуванні поставок зброї до Македонії, що порушувало ембарго ООН. Не діставши вотуму довіри в парламенті, уряд Ф. Димитрова пішов у відставку. Спроби СДС і БСП сформувати нові уряди закінчились невдачею. Лише за мандатом РПС удалося створити уряд, який очолив відомий вчений Любен Беров. До його складу увійшли в основному безпартійні спеціалісти. Новий уряд підтримали БСП і РПС. Більша частина депутатів СДС різко виступала проти нового кабінету, мотивуючи це тим, що в Болгарії здійснюється “тихий переворот”, оскільки кабінет Берова здійснює прокомуністичний курс. За цих умов президент Желев заявив про свою рішучу підтримку політики національної злагоди. Цю позицію підтримали БСП, РПС,

основні профспілкові центри. Проте керівництво СДС, яке з осені 1992 р. різко критикувало президента, звинуватило його в “колабораціонізмі” зі спадкоємцями комунізму. Внаслідок низки розколів СДС виникла центристська політична комбінація — Новий союз за демократію, який підтримав президента Желева та уряд Бєрова.

Економічне становище Болгарії залишалося досить складним. Спад виробництва тривав. Найбільшою мірою криза вразила важку промисловість — машинобудування, радіотехніку, електроніку, продукція якої не знаходила попиту на внутрішньому ринку і за кордоном. У 1994 р. інфляція знову набула небезпечного характеру, сягнувши 122 %. Зберігалось масове безробіття, яке в 1992—1994 рр. охоплювало 12—15 % працездатного населення. Понад 2 тис. підприємств, більшість з яких залишалися збитковими, все ще не були приватизовані, що явно порушувало закон про приватизацію державних підприємств.

На парламентських виборах, що відбулися 18 грудня 1994 р., соціалісти та їхні союзники (“Демократична лівиця”) отримали 125 (з 240) місць у парламенті. У січні 1995 р. було сформовано “одноколірний” кабінет Ж. Відєнова. Соціалісти почали контролювати законодавчу й виконавчу владу, а також місцеві органи влади.

Утім уряд “Демократичної лівиці”, як і всі попередні кабінети з 1990 р., не зважився на активізацію реформ, побоюючись високих соціальних затрат. Почалося повернення до адміністративних методів управління економікою, яка майже на 90 % перебувала в державному секторі. Поправки до Закону про землю (1995 р.) надавали право продажу отриманих земельних ділянок місцевим громадам чи державі, створення кооперативних господарств безземельних селян. Таким чином у сільському господарстві створювалися два типи господарств: приватні й кооперативні. Перші з них, як правило, володіли землею, але не мали чим її обробляти, а другі не мали землі, зате в їхньому розпорядженні були техніка й технології, що залишилися від колишніх ТКЗГ і держгоспів. Така політика у поєднанні з недосконалим законодавством відлякувала від Болгарії потенційних інвесторів.

Тим часом економіка стихійно виходила з-під контролю. Повну свободу дій здобули ділки й фінансисти з близьких до

уряду угруповань. Унаслідок діяльності фінансових пірамід чимало людей втратили свої кошти. Значні кредити, видані банками у вигляді позик збитковим підприємствам, здебільшого повернути не вдалося. У 1996 р. відбувся обвал економіки. ВВП скоротився майже на 10 %, обсяг промислового виробництва — на 4 %, валова продукція сільського господарства — на 13 %. Курс лева підскочив за рік з 70 до 500 левів за 1 долар, а споживчі ціни за той же час зросли більш ніж у чотири рази. Різко знизився рівень життя більшості населення. Якщо в 1990 р. зарплата становила в середньому 200 доларів, то на кінець 1996 р. вона зменшилася до 25 доларів, а пенсія — до п'яти доларів. За межею бідності опинилося 80 % населення, рівень безробіття становив близько 17 % економічно активного населення. Додаткові труднощі викликала “хлібна криза”. Попри непоганий урожай попереднього року, в 1996 р. почало не вистачати хліба через масовий його експорт і контрабанду.

На президентських виборах у листопаді 1996 р., що відбулися за умов гострої соціальної кризи, переміг кандидат Об'єднаних демократичних сил (СДС — НС — РПС) Петр Стоянов, за якого у другому турі проголосувало близько 60 % виборців. Намагаючись уникнути дострокових парламентських виборів, соціалісти спробували створити другий уряд “Демократичної лівіці” замість кабінету Ж. Віденова, який пішов у відставку. Намір продовжувати збанкрутілу політику викликав вибух загального невдоволення. Піком протистояння стали події початку 1997 р., коли масові виступи прихильників опозиції, спрямовані проти формування нового уряду соціалістів, вилилися в сутички демонстрантів з поліцією й штурм будинку парламенту в ніч з 10 на 11 січня. Депутати від партій ОДС залишили парламент й очолили рух масового протесту, що нагадував державний переворот. Запропонований П. Стояновим план політичного врегулювання передбачав розпуск парламенту і дострокові вибори до Народних зборів.

Парламентські вибори у квітні 1997 р. принесли успіх Об'єднаним демократичним силам (52,2 % голосів), представники яких увійшли до нового уряду І. Костова. Реальним досягненням цього ліберального кабінету стала фінансова стабілізація. Було стабілізовано національну валюту, дещо

зменшився зовнішній борг, вдалося подолати інфляцію. Ці результати були досягнуті передусім завдяки діяльності заснованої в 1997 р. Валютної ради — міжнародного органу фінансового контролю, який узяв на себе найважливіші функції Болгарського національного банку та міністерства фінансів, а також за рахунок зовнішніх кредитів МВФ і Всесвітнього банку.

Разом з тим істотного прогресу в секторі економіки й зростання життєвого рівня населення не відбулося. Промислове виробництво, за винятком легкої промисловості, що випускала окремі види конкурентоспроможної продукції, зменшувалося. Показники обсягів зовнішньої торгівлі теж не були обнадійливими: у 2000 р. від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі зросло до 1,5 млрд доларів. Соціальний клімат у країні залишався напруженим, хоча заробітна плата наприкінці 2000 р. зросла до 100 доларів, а пенсія в середньому до 40 доларів. Болючими проблемами залишалися безробіття (18 % у 2000 р.), низька народжуваність, масова еміграція молоді за кордон, напруженість у міжетнічних відносинах.

“Новий час” болгарської історії

Рік парламентських і президентських виборів у Болгарії — 2001 — започаткував відлік “нового часу” в новітній історії країни. Розчарувавшись у реформаторських потугах Об'єднаних демократів та експериментах соціалістів щодо соціально орієнтованої ринкової економіки, 43 % болгарських виборців на загальних виборах 17 червня 2001 р. віддали свої голоси “Національному руху Симеона Другого” (НРСД). ОДС дістали 18 %, а коаліція “За Болгарію” разом з БСП — 17 % голосів. Новий уряд країни, сформований із професіоналів, очолив останній болгарський цар і лідер НРСД Симеон Сакс-Кобург-Готський.

Прем'єр-монарх, в особі якого більшість болгар убачали батька нації, проголосив пріоритетами свого уряду забезпечення необхідних умов для вступу країни до Євросоюзу і НАТО, швидке й стабільне економічне зростання країни,

пом'якшення труднощів перехідного періоду в соціальній сфері, рішучу боротьбу з корупцією. На реалізацію основних положень урядової програми Симеон відвів 800 днів. Крім того, НРСД уклав коаліційну угоду з РПС, що вважається партією турецької національної меншини, хоча де-юре в Болгарії заборонено створення політичних об'єднань на етнічній основі. Заключним акордом політичного життя Болгарії 2001 р. стали президентські вибори, що відбулися в листопаді. У другий тур виборів вийшли чинний президент країни П. Стоянов та лідер соціалістів 44-річний Г. Пирванов, який очолив партію в період драматичних для неї подій 1996 р. і не дав за цей час жодного приводу для звинувачень у будь-якій ідеологічній спорідненості зі своєю попередницею. Голоси болгарських виборців, котрі й раніше не вирізнялись особливою чутливістю до небезпеки повернення комунізму, виявилися на боці Г. Пирванова.

Обрання соціаліста главою держави зовсім не означало зміни її політичного курсу. Пріоритети внутрішньої й зовнішньої орієнтації президента збігалися з намірами уряду НРСД. Упродовж першого року президентства Г. Пирванов спрямував свої зусилля на забезпечення економічного зростання країни, боротьбу з корупцією, злочинністю, злиднями, прискорення реформування болгарської армії. Незмінним залишався курс на вступ до НАТО і європейських структур, хоча за низкою показників (ВВП на душу населення, законодавче забезпечення прав національних меншин) Болгарія стояла останньою в черзі кандидатів на вступ до Євросоюзу. Тому найголовнішими завданнями президента й уряду Болгарії були реструктуризація фінансових фондів, наближення болгарського законодавства до норм Євросоюзу, практичне запровадження нових законодавчих норм.

Прозахідна орієнтація зовнішньої політики

Болгарія намагалася здійснювати прагматичну зовнішню політику, спрямовану на забезпечення національних інтересів в нових геостратегічних умовах, орієнтувалася, насамперед, на інтеграцію в

євроатлантичні структури й активізацію відносин з провідними європейськими країнами та США. На кінець 2002 р. республіка підтримувала дипломатичні відносини із 130 державами й була членом близько 300 міжнародних і регіональних організацій та установ, серед яких ООН, Рада Європи, МВФ, МБРР, Чорноморське економічне співробітництво та ін. Болгарія бере активну участь у військовій програмі НАТО “Партнерство заради миру”, Раді північноатлантичного партнерства, а в період косовської кризи 1999 р. вона підтримала силову акцію НАТО проти СРЮ, надала свій повітряний простір для військової авіації альянсу. У березні 2001 р. між Болгарією і НАТО підписано угоду, що регламентувала транзит через болгарську територію і правовий статус її військовиків, а також дозволяла їх тимчасове перебування на території країни. На саміті альянсу в Празі (листопад 2002 р.) Болгарія отримала офіційне запрошення на вступ до НАТО. Будучи асоційованим членом Євросоюзу з 1993 р., Болгарія і ЄС досягли домовленості щодо дострокового виведення з експлуатації чотирьох старих реакторів АЕС у Козлодуді. Це стало однією з умов переговорів про вступ країни до Євросоюзу, що розпочалися у березні 2002 р.

Не обтяжені нашаруваннями минулих епох стосунки між Болгарією і Україною, після встановлення дипломатичних відносин між ними у грудні 1991 р., розвивалися поступально. У жовтні 1992 р. укладено базовий Договір про дружні відносини й співробітництво між обома країнами, а підписана у березні 1998 р. Декларація про подальший розвиток та поглиблення співробітництва між Болгарією і Україною засвідчила їх прагнення розвивати двосторонні відносини в напрямі стратегічного партнерства. Високий рівень політичних відносин між двома країнами засвідчив також офіційний візит до Софії у вересні 2001 р. президента України Л. Кучми, в ході якого наголошувалася необхідність активізації співпраці у сфері економіки й торгівлі. Товарообмін між Україною і Болгарією у 2001 р. становив 364 млн доларів. На кінець 2002 р. між країнами підписано близько 70 міждержавних договорів, угод і протоколів. Поглибленню двостороннього співробітництва значною мірою сприяє наявність в Україні численної болгарської громади (234 тис. чоловік) — найбільшої за межами Болгарії. Водночас у Болгарії мешкають 6 тис. громадян України та вихідців з її території.

Наслідки війни для Англії.
Внутрішня та зовнішня політика лейбористів

Друга світова війна стала для Англії тріумфом і трагедією. З одного боку, вона була в числі переможців, а з іншого, — перемога виявилася “пірровою”. Країна втратила 25 % національного багатства, 30 % торговельного флоту, зовнішній борг становив 3,335 млрд ф. с. Послабилися зв’язки з колоніями. В 1947 р. експорт США у британські колонії на 70 % перевищував англійський.

Однак післявоєнна відбудова відбувалася досить швидко. Ріст виробництва дорівнював близько 6 % на рік. Уже в 1947 р. Англія досягла довоєнного рівня виробництва. Її частка у промисловому виробництві капіталістичного світу становила 11,9 %. Цьому сприяло оновлення основного капіталу, значні військові витрати. Проте успіхи визначилися лише в нових галузях. А хронічний дефіцит платіжного балансу та часті фінансові кризи (1947, 1949, 1951 рр.) змусили уряд вдатися до системи державного регулювання економіки.

На виборах 1945 р. перемогла Лейбористська партія, яка налічувала тоді близько 3 млн чол., причому 80 % чисельності партії припадало на її колективних членів — тред-юніони (профспілки). Лейбористи прийшли до влади під лозунгами націоналізації, житлового будівництва, відміни закону 1927 р., що обмежував профспілкову діяльність, збереження союзу з країнами антигітлерівської коаліції. У своїй пропагандистській діяльності лейбористи використали також популярний на той час лозунг переростання капіталізму в соціалізм через реформи. Прем’єр-міністром став К. Еттли. А герой війни У. Черчілль — не тільки знаменитий, а й великий

політик — з відходом у минуле часів “національної кризи” втратив посаду глави уряду. Чому так? Невдячність співвітчизників? Мабуть, головна причина крилася в тому, що англійці прагнули змін в економіці та політиці.

У 1945—1947 рр., виконуючи програму “*Обличчям до майбутнього*”, лейбористи націоналізували Англійський банк, вугільну та газову промисловість, ряд електростанцій, окремі авіакомпанії. У 1950—1951 рр. були націоналізовані також сталеплавильні заводи. Власникам виплачено 2,5 млрд ф. с. Часткова націоналізація, в основному сировинних галузей, відповідала лейбористській концепції демократичного соціалізму, яка передбачала існування змішаної приватно-державної економіки. Уже в 1949 р. лейбористи заявили, що “*історична місія соціалізму завершена*”. Її підсумком стали націоналізація та широке використання чинників державно-монополістичного капіталізму (ДМК).

Програма Лейбористської партії “Обличчям до майбутнього” частково була виконана. Характерним наслідком націоналізаторської діяльності лейбористів наприкінці 40-х років було те, що половина ВВП на початку 60-х років вироблялася державними підприємствами (в основному сировина, енергоносії, напівфабрикати, а виробництво готової продукції було справою приватного підприємництва). Також половина всіх капіталовкладень припадала на державу. У 1946 р. зусиллями лейбористів було скасовано закон 1927 р., урізано права палати лордів. Удалося бодай частково виконати обіцянки по житловому будівництву, розширити допомогу безробітним. Ці заходи у 1949 р. дещо підірвала девальвація фунта стерлінгів на 30,5 %.

Після Другої світової війни почався розпад Британської колоніальної імперії. Політика метрополії щодо визнання права колоній на незалежність існувала у двох вимірах. Якщо виявлялося, що ту чи іншу колонію не вдається втримати в існуючому стані, то надання території статусу домініона чи повної незалежності оголошувалося як акт милосердя та великодушності з боку британської корони. Так, у 1947 р. відбувся поділ на домініони Індостану (Індійський Союз та Пакистан), 1948 р. права домініона здобув Цейлон, незалежною стала Бірма. Тим часом в Африці (Уганда, Кенія, Золотий Берег, Нігерія), Азії (Малайя) англійці вдалися до застосування сили для збереження колоніальних володінь.

Водночас Англія намагалася повернутися до своєї традиційної політики на європейському континенті — ролі арбітра. Однак ситуація в Європі та світі змінилася настільки, що їй довелося визнати керівну роль США. Британія стала брати активну участь в усіх акціях та організаціях, що протидіяли комунізму. Велика Британія прийняла “план Маршалла” (1947), стала членом Західноєвропейського союзу (1948), НАТО (1949). Черчілль називав сталінізм варварством, що загрожувало Європі страшною катастрофою. Політична ситуація, що склалася у Європі і світі, змусила Велику Британію взяти участь у гонці озброєнь, переозброєнні Німеччини тощо.

Соціальні рухи 1945 — 1951 рр.
Специфіка англійської правової держави

Соціальний рух у післявоєнний період не був активним. Причини цього слід шукати не тільки в успішній відбудові народного господарства, а й у минулому Англії. “Білль про права” 1689 р. й понині є базою існуючого демократичного порядку в країні. За права нічого боротися, вони давно стали традицією англійського суспільства, а тому соціальний рух носив економічний та антивоєнний характер. Як і раніше, активно діяв створений ще в 1867 р. Британський конгрес тред-юніонів. Він виступав проти заморожування заробітної плати, за відміну закону 1305, що забороняв страйки на підприємствах військово-промислового комплексу. Врешті-решт у 1951 р. означений закон втратив свою чинність.

Важливим аспектом політичного руху була боротьба за мир, проти гонки озброєнь. У 1949 р. створено Англійський комітет захисту миру. Під Стокгольмською відозвою було зібрано 1 млн 300 тис. підписів. Розрекламована в 1951 р. програма Комуністичної партії Великої Британії (КПВБ) “Британський шлях до соціалізму” була підкинута англійським комуністам Сталінім. Сама КПВБ була нечисленною, ніколи не мала в країні скільки-небудь значного впливу, а тим більше серйозної соціальної бази.

Англія — країна традиційної демократії і водночас консерватизму, який, як це не дивно, виступає охоронцем і гарантом цієї уже генної демократії. Це добре простежується у діяльності такого унікального для практики світової державності і, здавалося б, анахронічного органу, як палата лордів. Вона — особливий і невід’ємний компонент британської правової держави. В її складі — 1200 чол. Засідає не п’ять разів на тиждень, як палата громад, а чотири рази. Як орган державної влади вирізняється особливою гнучкістю. Необхідний кворум для проведення засідання — всього три чоловіки. Палата лордів, будучи вищим апеляційним органом, цілком зберегла свою роль у судових справах. Людина, яка пройшла всі звичайні юридичні інстанції і не добилася правосуддя, у крайньому разі може звернутися до лордів-суддів. Усього їх 31. Це видатні юристи. Їхні рішення у будь-якій справі є остаточним і оскарженню не підлягає.

Членство в палаті лордів дає можливість висловити свою думку щодо державних справ представникам старовинних аристократичних родів, вищим ієрархам церкви, людям не заангажованим, чия позиція менше залежить від впливу громадськості, партійного керівництва тощо, аніж у членів палати громад. Цілком виправдана ідея довічного членства в палаті лордів. За поданням прем’єр-міністра це право присвоюється королевою за великі особисті заслуги окремим людям, як правило, після завершення їхньої політичної чи ділової кар’єри. Члени палати лордів можуть брати активну участь у парламентських дискусіях. Довічно зараховуються до палати лордів усі прем’єр-міністри, більшість членів кабінету. Лордами стають видатні громадські, профспілкові, військові діячі, люди мистецтва, вчені, відомі підприємці. Це відкриває можливості повною мірою використовувати їх розум, досвід, знання в інтересах держави й усього суспільства.

Консерватори при владі

На виборах 1951 р. перемогли консерватори. Головною причиною поразки лейбористів була неефективність англійської економіки після проведеної в значному обсязі націоналізації основних засобів вироб-

ництва. Націоналізація приватної власності не виправдала сподівань британських громадян.

У період правління консерваторів відчутних змін в економіці не відбулося. Її постійними супутниками були кризові явища, на щастя не руйнівні, внаслідок широкого застосування чинників державного регулювання. Виробництво в 1957 р. виросло на 57 % порівняно з 1938 р.

Причини низьких темпів економічного розвитку Великої Британії у 50—60-х роках крилися в малій частці капіталовкладень, недостатньому використанні досягнень технічного прогресу, бракові кваліфікованої робочої сили, значних військових витратах (друге місце після США в демократичному світі). Давалася взнаки також втрата колоніальних володінь. На відміну від інших країн, що опинилися у схожих ситуаціях, англійський колоніальний капітал переміщався в метрополію неохоче, повільно, оскільки тамтешні прибутки не влаштовували його власників. Пристосування Англії до життя без колоній розтягнулося на довгі роки і було досить болісним, на відміну від Франції та інших країн-метрополій. Економічні труднощі поглиблювалися абсолютною імпортно-експортною залежністю Великої Британії від зовнішніх ринків та негативним платіжним балансом, подолати який тоді не змогли ані лейбористи, ані консерватори. Зменшилися також надходження від нетоварних операцій. Англія перестала бути єдиним морським візником. Унаслідок цього наприкінці 50-х років вона перемістилася з другого на третє місце по виробництву ВВП.

Означені труднощі англійського суспільства змусили уряд удатися до широкого застосування системи ДМК. Нормою для країни стали прямі та непрямі субсидії приватній промисловості. Характерною особливістю англійської економіки був також розвиток новітніх галузей. Туди в основному переміщався й колоніальний капітал. Підприємницькі кола Англії прагнули покращити своє економічне становище за рахунок нових ринків, подолання митних бар'єрів сусідніх держав. Ці моменти живили прагнення стати членом "Спільного ринку".

Однак головним важелем англійської системи державного регулювання стала політика "стоп—іди". Бажаний результат досягався через розширення або стискання виробництва

регулюванням банківської процентної ставки. Такий самий механізм використовувався для скорочення імпорту та дефіциту платіжного балансу. Стимулювання або обмеження досягалося зміною величини банківської ставки. Слід зауважити, що діапазон експериментів в англійській економіці в 50—60-ті роки був досить широким: від націоналізації до реприватизації націоналізованої власності і навпаки.

Адекватною була і внутрішня політика консервативних урядів У. Черчілля (1951—1955), А. Ідена (1955—1957), Г. Макміллана (1957—1963) та А. Дугласа-Х'юма (1963—1964). Вона полягала, передусім, у стримуванні росту зарплати під тиском інфляції. Консерватори навіть спробували планувати економіку, однак швидко переконалися у згубності такої політики, її нереальності. Як інструмент регулювання широко використовувалась також податкова політика.

Період правління консерваторів ознаменувався остаточним розпадом Британської колоніальної імперії. У лютому 1960 р. Гарольд Макміллан у відомій промові про “вітер змін” визнав право колоніальних народів на незалежність. На 1964 р., коли при владі перебував уряд Алекса Дугласа-Х'юма, Британська колоніальна імперія фактично припинила існування. Прагнучи стати одним із європейських лідерів, Велика Британія у 1960 р., на противагу “Спільному ринкові”, створила “Європейську асоціацію вільної торгівлі” (ЄАВТ), до якої увійшли також Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія та Швеція. У 1952 р. Англія опанувала атомну зброю, брала активну участь у створенні воєнно-політичних блоків західних держав.

Англійський соціальний рух у період правління консерваторів проявився в численних страйках економічного характеру. Під впливом науково-технічної революції змінювалася соціально-виробнича структура найманої праці. У 1961 р. “білі комірці” становили 36 % учасників ринку найманої праці. Масовість страйкової боротьби на досить пасивному загальноєвропейському тлі була наслідком повільного економічного розвитку Великої Британії, а відтак, слабкого зростання життєвого рівня. Помітно активізувалася у 50—60-х роках антивоєнна боротьба, одним із проявів якої були, зокрема, щорічні так звані Олдермастонські походи (Олдермастон — центр виробництва атомної зброї).

Внутрішня та зовнішня політика
лейбористського уряду
Г. Вільсона (1964—1970 рр.)

У 1964 р. до влади повернулися лейбористи. Однією з причин такого успіху була відмова партії від подальшої націоналізації. Про це заявлялося, зокрема, у прийнятому лейбористами ще в 1961 р. документі “Віхи — 60-х”. Проблема одержавлення економіки уже давно викликала занепокоєння не тільки власників-підприємців, а й тих, хто усвідомлював згубність надмірного захоплення націоналізацією. Однак лідер лейбористів Г. Вільсон, очоливши уряд, не поспішав виконувати продекларовані у “Віхах” обіцянки, а відставання Англії від основних конкурентів спонукало до заходів, які не завжди виявлялися ефективними. У 1967 р. з метою модернізації була націоналізована чорна металургія. Уряд Вільсона всіляко сприяв інвестиціям приватних капіталів, у тому числі й іноземних. У 1967 р. американський капітал в Англії сягнув 5,6 млрд дол. Таким чином, лейбористи шукали важелі прискорення економічного розвитку. Цьому мала посприяти також ціла низка непопулярних заходів. Уряд, зокрема, обмежив зростання зарплати (3,5 % на рік), увів систему завчасного попередження про страйки, міг узагалі заборонити страйк. Того ж року була здійснена друга після війни девальвація — фунт стерлінгів polegшав ще на 14,3 %. Однак зупинити інфляцію і поправити державний бюджет не вдалося, і з весни 1968 р. уряд вдався до збільшення податків. Водночас щоб запобігти зростанню соціальної напруженості було введено часткову оплату медичних послуг.

У другій половині 60-х років у Великій Британії загострилася ольстерська проблема. У жовтні 1968 р. в Белфасті — головному центрі Північної Ірландії (Ольстер) — почались міжобщинні сутички католиків і протестантів. Католики-ірландці виступали за возз'єднання Ольстеру з Ірландією, а протестанти-англіїці, які почали селитися там ще з часів Олівера Кромвелля, вважали Північну Ірландію невід'ємною частиною Англії. В ольстерській проблемі наочно проявилися не тільки національні та релігійні, а й соціальні суперечності. Ірландці-католики (1/3 всіх жителів)

були найбільш знедоленою частиною населення Ольстеру як у політичному, так і в соціальному плані. Отож у цій міжобщинній боротьбі переплелися і загострилися найрізноманітніші складові суспільного життя. Обидві сторони вдалися до терору. З 1969 р. в ході сутичок загинуло кілька тисяч чоловік. Ситуація в Ольстері настільки загострилася, що в 1969 р. уряд Англії змушений був увести туди 30-тисячну армію. У 1972 р. в Ольстері було запроваджено пряме управління із Лондона. Розв'язання проблеми вимагало неабияких зусиль, насамперед налагодження діалогу між обома общинами.

У зовнішній політиці уряд Вільсона дотримувався попереднього курсу: надавав підтримку США у В'єтнамі, Ізраїлю на Близькому Сході, домагався прийняття Англії до "Спільного ринку". Відносини з Радянським Союзом залишалися досить прохолодними.

Економічна та політична нестабільність 70-х років

У 1970 р. до влади повернулися консерватори. Діяльність кабінету Е. Хіта припала на період економічної кризи, що охопила західні країни в першій половині 70-х років. За таких умов, щоб не допустити зростання інфляції, уряд Хіта вдався до жорстких заходів, що безпосередньо зачіпали інтереси значних верств трудящих. Зокрема, у 1971 р. був прийнятий "*Закон про відносини в промисловості*", який забороняв несанкціоновані страйки. Порушникам закону загрожував штраф розміром у 100 тис. ф. с. Однак зупинити "касовий рух" владі не вдалося. У 1973 р. в економічних страйках брало участь понад 1 млн працюючих.

У 1974 р. англійські виборці віддали перевагу лейбористам, які перебували при владі до 1979 р. Спочатку прем'єр-міністром став Г. Вільсон, а в 1976 р. його змінив Дж. Каллаген. Лейбористи відмінили закон 1971 р. про відносини в промисловості та штрафи за незаконні страйки, у внутрішній політиці намагалися заручитися підтримкою тред-юніонів. У 1974 р. на черговому з'їзді Британського конгресу тред-

юніонів уряд і БКТ підписали соціальний контракт. Профспілки обіцяли підтримати урядову політику цін, а уряд, зі свого боку, — посилити контроль за бізнесом, ліквідувати безробіття, здійснювати націоналізацію. Проте ситуація в економіці залишалася несприятливою. Лейбористи прийшли до влади в розпал економічної кризи 1973—1975 рр., коли капіталовкладення скорочувалися, а ціни на сировину постійно зростали, обганяючи навіть зростання цін на готову продукцію.

В обстановці загальних економічних труднощів у 1975 р. в Англії розгорнулася підготовка до референдуму про дальше перебування країни у “Спільному ринку”, до якого вона вступила в 1973 р. Дискусії щодо питання бути чи не бути Англії у “Спільному ринку” були викликані прагненням зберегти особливі стосунки зі своїми колишніми колоніями у системі Співдружності (до 1947 р. — Британська співдружність націй). Багато хто в Англії побоювався, що існуючі всередині Співдружності преференції (пільгові мита для імпорту-експорту товарів тощо) можуть бути обмежені, а потік західноєвропейських товарів, особливо сільськогосподарської продукції, призведе до розорення окремих галузей британської економіки. Оскільки досягти консенсусу з цього питання не вдалося, уряд вирішив удатися до референдуму (6 червня 1975 р.), в ході якого 67,2 % учасників висловилися за перебування Великої Британії у “Спільному ринку”.

У другій половині 70-х років почалося поживлення в економіці, поліпшився платіжний баланс. Виправленню ситуації в економіці сприяв видобуток нафти в Північному морі. Позитивну роль зіграли також кредити, отримані урядом Каллагана від Міжнародного валютного фонду (2,3 млрд ф. с., 1976 р.) та Банку міжнародних розрахунків (3 млрд дол., 1977 р.), скорочення державних витрат, у тому числі на соціальні потреби, що викликало протести з боку тред-юніонів. До того ж урядові не вдалося зупинити інфляцію — ціни продовжували випереджати зарплату. Це спричинило посилення страйкової боротьби. У 1977 р. відбулося 2627 страйків, у яких взяли участь 1,43 млн чоловік. Того ж року БКТ висловився за повернення до вільного укладання договорів.

У європейському плані після референдуму 1975 р. Англія взяла курс на зміцнення своїх позицій в ЄЕС, поглиблення зв'язків з неєвропейськими постачальниками продовольства в рамках Співдружності.

Консервативний кабінет
Маргарет Тетчер (1979—1990 рр.).
Тетчеризм

Важливим рубежем у післявоєнній історії Англії став 1979 р. До влади повернулися консерватори на чолі з М. Тетчер, першою жінкою, яка за всю довготривалу історію британської державності очолила уряд. Лейбористський кабінет не зміг вирішити економічні проблеми і проводив політику, що вела до зниження матеріального рівня життя, заморожування зарплати, зростання цін та інфляції. Наприкінці 70-х років Англію називали хворою людиною Європи. За такої ситуації консерватори визнали за необхідне кардинально повернути вправо. Програма Тетчер передбачала курс на різке обмеження державного регулювання, посилення ринкових механізмів і стимулювання приватного підприємництва шляхом зменшення податків, боротьбу з інфляцією через скорочення витрат державного бюджету, приборкання профспілок і насадження культу індивідуалізму. Кабінет М. Тетчер збільшив асигнування монополіям, урізав витрати на соціальні потреби з метою сповільнити, а відтак зупинити зростання цін. У соціальній сфері Тетчер застосувала принцип: хто багато заробляє, тому нічого безплатно вчитися і лікуватися. Держава, на думку прем'єр-міністра, має повернутися до ролі нічного сторожа, звести до мінімуму втручання в економіку. Уряд знизив максимальні ставки податків з корпорацій, створив режим найбільшого сприяння для нових перспективних галузей. Важливе значення для реалізації економічної політики консерваторів мав видобуток північно-морської нафти (на шельфі Північного моря Великобританія щорічно видобуває 80 млн т легкої нафти). Крім того, уряд Тетчер рішуче закривав збиткові підприємства, обмежив

зростання зарплати шістьма відсотками на рік. Приватному підприємству надавалася цілковита свобода, націоналізовані підприємства передавалися приватному секторові. Водночас відбувалася ліквідація численних бюрократичних рога-ток. Урядові Тетчер значною мірою вдалося приборкати профспілки. Акти 1988—1990 рр. відміняли так зване правило закритого цеху, завдяки якому тред-юніони домагалися 100 % членства в них усіх найманих працівників підприємства.

Безжалісна ломка старого — закриття нерентабельних підприємств, скорочення відомчого апарату, денационалізація державного сектору та інші, на перший погляд, драконівські заходи в перші роки перебування торі при владі, призвели до загострення соціальної та політичної ситуації у Великій Британії, погіршення її економічного становища. Як і раніше, високими залишалися темпи інфляції, різко збільшилось безробіття, вирости роздрібні ціни. На думку деяких аналітиків, Англія почала перетворюватися на друго-розрядну державу. Однак дедалі помітнішим ставало й інше. На 1987 р. частка державного сектору в сукупному валовому продукті зменшилася з 10 до 6,5 %, 25 % самодіяльного населення було зайнято в малому бізнесі. Англія з великими зусиллями, але успішно перебудовувалася. Великі кошти, вкладені в переозброєння промисловості, зняття багатьох обмежень у сфері бізнесу стали давати перші результати. Уже з 1985 р. почалося помітне економічне піднесення. Темпи зростання виробництва різко збільшилися (від 0,7 % до 3—4 %). Частка Великої Британії у світовій торгівлі стабілізувалася на рівні 7 %. Актив платіжного балансу в 1986 р. становив 2,3 млрд ф. с., а в 1989 р. активне сальдо досягло 14 млрд ф. с. Такими були наслідки багаторічного правління уряду консерваторів. *“Тетчеризм означає, — зауважував один з міністрів кабінету торі, — змусити людей поклатися на самих себе. Маргарет Тетчер — британський еквівалент шерифа з його револьверами, який приборкує Дикий Захід”.*

Проповідуючи соціальний дарвінізм (кожен за себе, і хай виживає сильніший), консерватори прагнули зробити англійців нацією власників. Безперечно, як і будь-яке явище, тетчеризм мав як свої плюси, так і мінуси. З одного боку — звільнення зайвих робочих рук, а з іншого — чимало “синіх комірців” стали “білими”, квартиронаймачі — власниками,

в тому числі й муніципальних квартир (1 млн їх було розпродано за пільговими цінами). Денаціоналізація державного сектору здійснювалася у такий спосіб, щоб сприяти народному капіталізмові. З 1979 р. кількість власників акцій в Англії перевищила 8 млн чол., тобто кожен третій виборець став акціонером.

Англійське “диво” М. Тетчер трималося на трьох китах: високих банківських ставках, що стримували інфляцію і стимулювали іноземні інвестиції; засобах, отриманих від денаціоналізації; доходах від продажу нафти Північного моря. Англійським виборцям хотілося б поєднання соціальної політики лейбористів та економічного курсу консерваторів. Проте поєднати те й інше не судилося навіть знаменитій “залізній леді” — М. Тетчер.

Не менш рішуче діяла М. Тетчер у сфері зовнішньої політики, захищаючи національні інтереси Великої Британії. У 1982 р., анітрохи не вагаючись, вона здійснила військову акцію проти Аргентини, війська якої висадились на Фолклендських островах, унаслідок чого там було відновлено британський суверенітет. У фолклендській війні загинули 255 британських солдатів.

Криза політики і тактики лейборизму

Досить ефективна політика тетчеризму підірвала соціальну базу Лейбористської партії, яка в 1982 р. налічувала 276 тис. індивідуальних членів. Якщо в 1945 р. за лейбористів голосувало 70 % робітників, то у 80-х роках — лише 35 %. Як наслідок, на початку 80-х років у Лейбористській партії розгортаються гострі дискусії щодо внутрішньої та зовнішньої політики. На 79-й щорічній конференції у Блекпулі (1980) лейбористи висунули вимоги розширити державний сектор в економіці, обмежити вивіз капіталу, скоротити військовий бюджет і вийти з ЄЕС. Учасники конференції висловилися за відмову від ядерної зброї, закриття всіх ядерних баз на території Англії, засудили плани переозброєння американськими ракетами “Трайдент” англійського підводного флоту. Це були

вимоги, які на той час не могли знайти широкої підтримки серед британського загалу, і частина лейбористів це добре усвідомлювала. Лідер партії Майкл Фут та інші праві не підтримали рішення конференції. У 1981 р. вони відкололися від партії й утворили нову, Соціал-демократичну партію (СДП), яка стала блокуватися з лібералами. Внаслідок утворення соціал-демократично-ліберального альянсу відбулося зрушення у двопартійній виборчій системі. У 1983 р. альянс очолив лейборист Ніл Кіннок. Проте лейбористи і ліберали та їхні союзники не змогли запропонувати виборцям щось солідніше програми М. Тетчер. Таким чином, буржуазний реформізм виявився набагато прийнятнішим для пересічного громадянина Великої Британії, аніж лейборизм з його невпевненими стрибками то вліво, то вправо.

Занепад старих промислових районів металургії, вуглеводобутку, суднобудування, приватизація галузей, де профспілки мали найбільший вплив, завдали відчутного удару БКТ — головній політичній та фінансовій опорі Лейбористської партії. Після 1979 р. чисельність БКТ скоротилася з 12 до 9 млн чоловік. Лейбористи так і не знайшли відповіді на виклик Тетчер. Консерваторів підтримували зони оновлення і піднесення, а лейбористи спиралися на зони застою та занепаду. Конкуренція між Півднем, що бурхливо розвивався, і Північчю, що переживала занепад, відбивала своєрідне співвідношення сил між консерваторами і лейбористами. І це закономірно: електроніка витісняла старі традиційні галузі, зростає сектор обслуговування, представлений малополітизованими високооплачуваними “білими комірцями”, а промисловий пролетаріат, електорат лейборизму, звужувався, втрачав колишню провідну роль.

Велика Британія після Тетчер:
перша половина 90-х років

У 1990 р. на парламентських виборах знову перемогла консервативна партія. Однак місце прем'єр-міністра посіла не знаменита М. Тетчер, а її соратник по партії Джон Мейджор, який в економіці та

політиці дотримувався курсу своїх попередників. Економічні труднощі світового співтовариства з початку 90-х років не обійшли також Велику Британію. Сповільнилися темпи зростання виробництва. Згідно з даними за 1993 р. рівень продуктивності праці у британській економіці відставав від аналогічних показників у Франції на 25 %, у Німеччині — на 30, в Японії — 30—40, у США на 50—60 %. Скорочувалася кількість робітників, зайнятих у промисловості. Окремі галузі для підтримки конкурентоспроможності на світовому ринку потребували дотацій. Так, вугільна промисловість щорічно потребувала 18 млрд ф. с. Парламентська опозиція, очолювана лейбористом Джоном Смітом, піддавала гострій критиці консерваторів та їхнього лідера Дж. Мейджора.

У 1994 р. популярність консерваторів продовжувала пада-ти. Невдоволення виборців викликало постійне зростання податків, а також приватизація королівської пошти, на що не відважилась навіть М. Тетчер. До внутрішніх труднощів додалися зовнішньополітичні. Велика Британія, яка раніше незмінно йшла у фарватері зовнішньої політики США, з розпадом комуністичного блоку почала шукати своє нове місце у Європі та світі. Значна частина консерваторів сумнівалася в доцільності дальшого перебування Англії у Євросоюзі, виступала проти поглиблення інтеграції з континентальною Європою і підтримання тісних зв'язків з колишніми англійськими колоніями в системі британської Співдружності. Дж. Мейджора критикували за нерішучість і відсутність нових ідей. Навіть його спроби шляхом переговорів з ІРА (Ірландська республіканська армія) та її політичним крилом — партією “Шин Фейн” — покінчити з екстремізмом і тероризмом в Ольстері, куди уряд змушений був направити для підтримання порядку 17 тис. солдатів, щорічно витрачаючи з бюджету 3 млрд дол. на їх утримання, багато хто розцінював як капітулянтство. Тривожним сигналом для Мейджора стала поразка консерваторів на травневих виборах 1994 р. до місцевих органів влади.

Економіка Великої Британії
у 90-ті роки

У 1992 р. спад британської економіки досяг найнижчої точки. З 1993 р. почалося поступове піднесення, що спиралося на особисте споживання та експорт. У 1993 — 1997 рр. середньорічний приріст становив 2,8 %. За роки піднесення кількість працюючих збільшилася на 1,2 млн осіб, зменшилося безробіття. Поліпшенню економічної кон'юнктури сприяли реформи 80—90-х років, спрямовані на денаціоналізацію. Внаслідок приватизації державний сектор скоротився на 2/3, а надходження до державного бюджету становили 80 млрд ф. с. Створення приватних фірм, що конкурували між собою, сприяло зростанню ефективності виробництва. Важливе значення для підвищення конкурентоспроможності економіки мало також дерегулювання господарства, ліквідація адміністративно-правових обмежень діяльності бізнесу і скасування контролю за зарплатою, цінами і дивідендами. У 1997 р. ВВП Великої Британії становив 1110 млрд дол.

Повернення лейбористів до влади

У травні 1997 р., після 18-річного правління консерваторів, до влади повернулися лейбористи. Кабінет очолив наймолодший за останні 185 років прем'єр-міністр Тоні Блер, який став лідером лейбористів у 1994 р. І хоча Англія не переживала економічного спаду й економіка була на піднесенні, народ захотів "перемін".

Проте основні причини поразки торі на виборах крилися в низці прорахунків, допущених як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Починаючи від 1992 р. 22 рази збільшувалися податкові ставки. У 1995 р. був запроваджений податок на додану вартість на продукти харчування. Зайнявши жорстку позицію щодо надання автономії Шотландії та Уельсу, торі позбулися підтримки цих регіонів. Серед самих консерваторів існували серйозні розбіжності щодо вступу Великої Британії до системи єдиної європейської валюти.

Отож на вибори партія йшла фактично розколотою. Новому лідерові консерваторів (з 1997 р.) Вільяму Хейгу не вдалося подолати негативні тенденції в рядах торі. Більше того, у 1999 р. партія консерваторів розкололася на євроскептиків і прихильників євровалюти. Поставало запитання: чи може правити партія, неспроможна сама собі дати раду?

Лейбористська партія, яка у 1995 р. зняла питання про націоналізацію і відійшла від соціалістичної традиції, навпаки, зуміла зацікавити пересічного англієця своїм “третім шляхом” (перший — неолібералізм, тобто британський тетчеризм, а другий — соціалізм) — ідеєю “відкритого, процвітаючого, стабільного” суспільства з урахуванням вимог сучасності. Лейбористи розглядають “третій шлях” як об’єднання двох “великих течій лівоцентристської думки” — демократичного соціалізму і лібералізму, тобто поєднання соціальної справедливості, що забезпечується державою, з пріоритетами особистої свободи і ринкової економіки, зумовлених участю населення у вирішенні соціально-економічних і політичних завдань, поєднанням принципів індивідуалізму й колективізму. В основу концепції була покладена ідея “суспільства інтересів” і “економіки інтересів”. Це означає, що на зміну домінуванню в економіці та суспільстві власників-акціонерів до вирішення економічних та інших суспільно значущих питань мають активно долучитися всі основні учасники процесу виробництва, розподілу та послуг. Це має здійснитися як на мікрорівні, так і на більш високих рівнях, включаючи загальнонаціональний.

У передвиборній програмі лейбористи обіцяли приділяти більше уваги освіті, підготовці кадрів, забезпеченню доступу на ринки капіталу і праці, вкладати кошти в інфраструктуру, науку і технологію. Забезпечити динамічний розвиток економіки уряд сподівався через партнерство з приватними підприємцями. Таким чином, лейбористи вважають за необхідне ефективніше використовувати державне регулювання в окремих сферах суспільства, що мають життєве значення.

Змінилася також соціальна база лейборизму, 40 % якої сьогодні складають “білі комірці” та середній клас. Раніше цей показник не перевищував 20—25 %. Прихильним виявилось ставлення промисловців та фінансистів до Лейбористської партії. Це було пов’язано з тим, що у програмних

економічних та політичних установках лейбористів відбулися кардинальні зміни. Йдеться, насамперед, про відмову від націоналізації, відмежування від профспілкових вимог, що не влаштовують бізнес. До того ж діловим колам імпонує м'який тетчеризм і прагматичний європеїзм в інтересах британської економіки в цілому. Важливе значення мала також відмова від пункту 4 статуту партії, де проголошувалось встановлення "суспільної власності на засоби виробництва, розподілу та обміну". Лейбористська партія, таким чином, почала перетворюватися на "партію нації", виражати загальнонаціональний інтерес.

Як наслідок, на виборах 1997 р. лейбористи отримали мандатів у 2,5 разу більше, ніж торі. Лейбористська програма виявилася ефективною. За перші роки перебування при владі лейбористам удалося скоротити дефіцит державного бюджету з 3 % у 1996 р. до 0,1 % у 1998 р. Водночас було запроваджене "золоте правило" державних витрат (уряд позиचाє гроші лише для інвестицій). Позитивні зміни відбулися у податковій системі — до 30 % знижено податок на корпорації, що є найнижчим рівнем у Євросоюзі. Значні пільги надані малому і середньому бізнесові. До 22 % знижена база прибуткового податку. Усі ці заходи сприяли кардинальному поліпшенню клімату у виробничій сфері. Більшу частину інвестицій у науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки (НДДКР) також здійснює держава.

Серед інших важливих заходів у галузі регулювання виробничих стосунків слід назвати також законодавче визнання профспілок на підприємствах як представників трудового колективу. Рівень безробіття знизився до 6 %. Значні кошти (20 млрд ф. с. строком на 3 роки) було заплановано виділити на модернізацію національної служби охорони здоров'я, у тому числі 8 млрд. ф. с. на будівництво лікарень, поліклінік.

Особлива увага приділялася соціальній сфері. У 1998 р. кабінет Блера виділив хронічно відсталому району — Північній Ірландії — компенсаційні платежі з розрахунку 2000 ф. с. на душу населення на рік. Задіяні податкові пільги гарантували пристойні заробітки для працюючих сімей (220 ф. с. на тиждень), були також запроваджені пільги на дітей, суттєво розширилася мережа ясел і дитячих садків.

Реформування королівства

Лейбористське реформаторство королівства виразилося у децентралізації, тобто поверненні (деволюції) центром владних повноважень на місця. Перші кроки у цьому напрямі зроблені в національних окрайнах. У Північній Ірландії вибори до Законодавчої асамблеї відбулися у червні 1998 р. У Шотландії та Уельсі — до місцевих парламентів — у травні 1999 р. У Шотландії та Ольстері парламент й асамблея наділялися широкими законодавчими повноваженнями (право “первинного законодавства”) з питань охорони здоров’я, освіти, місцевого самоврядування, житлового та комунального господарства, риболовлі, спорту й мистецтв. Крім того, шотландський парламент може варіювати прибутковий податок у межах 3 % і відповідає за правопорядок (юридична система Шотландії традиційно автономна від англійської). Водночас асамблея Уельсу, курируючи багато які зі згаданих сфер, може регулювати їх за допомогою “вторинного законодавства”, тобто в рамках загальнобританських органів. Таким чином, рівень наданої автономії неоднаковий.

Повноваження центру (парламенту королівства) поширюються лише на питання конституційного устрою З’єданого королівства, зовнішньої політики, оборони, національної безпеки, фінансово-економічної системи, а також єдиний ринок товарів та послуг, соціальне забезпечення, радіотрансляцію, регулювання транспорту.

Центр позбавлений права вето на рішення місцевих органів, які приймаються у рамках їхньої компетенції. Співробітництво між виконавчими органами місцевих законодавчих органів з центральними регулюється спеціальними угодами (“конкордатами”). Координацію дій між центром і місцями здійснює Спільний комітет Міністрів, а владнання суперечок між ними — Таємна рада в Лондоні на чолі з монархом.

Таким чином, лейбористи, йдучи в ногу з часом, успішно вирішують питання, які вже давно заявили про себе.

Реформування державного устрою у демократичному напрямі торкнулося й палати лордів. У 1999 р. оприлюднено програму її поступової перебудови. Насамперед, спадкових лордів позбавлено низки пільг (права бути присутніми і

голосувати на засіданнях палати й т. ін.). Таке право втратили й члени королівської сім'ї. Разом з тим, пери зберегли свої титули й дістали право балотуватися в палату громад, бути присяжними засідателями в судах.

На шляху до вирішення Ольстерської проблеми

Ольстерська проблема, що перетворилася на хронічну, могла створити серйозні перешкоди для лейбористів у здійсненні їхніх внутрішньополітичних заходів. Тому прийшовши до влади вони приділили особливу увагу врегулюванню проблеми Північної Ірландії. Цьому сприяли об'єктивні процеси, що розвивалися і закладали передумови розв'язання ольстерського конфлікту. Це, передусім, поява ірландсько-католицького середнього прошарку, для якого тероризм став серйозною перепорою у бізнесі, менеджменті, державних справах, до яких ірландці-католики дістали рівний з протестантами доступ.

Уже в квітні 1998 р. більшість політичних партій Ольстеру висловилися за мирне врегулювання конфлікту. У травні того ж року такий підхід схвалили на референдумі 94,4 % жителів Ольстеру. Через місяць було вибрано асамблею Ольстеру і створено уряд. Його очолив лідер юніоністської партії Девід Трімбл, котрий виступає за збереження території в складі Великої Британії. До складу уряду ввійшли також представники політичного крила ІРА — партії “Шин Фейн” (лідер Джеррі Адамс). Однак найбільшу активність при цьому виявили Тоні Блер і прем'єр-міністр Ірландської республіки Берті Ахерн. 2 грудня 1999 р. Лондон передав урядові, сформованому з католиків та протестантів, свої повноваження. За Лондоном залишилися податкова система і безпека. Північна Ірландія здобула автономію у сфері економічної і соціальної політики, у правових питаннях, у галузі охорони здоров'я, культури і сільського господарства. Заява про вирішення питання об'єднання Ольстеру з Ірландією шляхом волевиявлення населення (якщо проголосує більшість) була суто риторичною. Ірландська республіка того ж дня вилучила зі своєї

конституції статті 2 і 3 про включення Ольстеру до свого складу. Більша частина 15-тисячного британського військового контингенту виведена з Ольстеру. Проте залишилася проблема, яка не дає можливості стверджувати про остаточне врегулювання ольстерського питання. Йдеться про розпуск протестантських і католицьких воєнізованих формувань, насамперед ІРА. Проблема чи не найважча з огляду на необхідність тривалої ломки характерів, психології і стереотипів мислення багатьох і багатьох людей, які тривалий час звикли добувати для себе блага за допомогою зброї. Невдовзі це підтвердилось, й 11 лютого 2000 р. Лондон знову запровадив пряме правління в далекому від миру Ольстері.

Співдружність наприкінці ХХ ст.

Британська співдружність у 1998 р. об'єднала 54 держави. Через кожні два роки проводяться саміти країн-учасниць. Особлива увага у Співдружності приділяється розвитку демократії. Так, у 1995 р. за порушення демократичних принципів з організації була виключена Нігерія, а в жовтні 1999 р. — Пакистан, де генерал Первез Мушарраф здійснив військовий переворот. Вагомі економічні вигоди членам Співдружності приносять сприятливий візовий режим, уніфікація системи бухгалтерського обліку і діловодства. Існує і здійснюється ціла серія програм економічної, технічної і технологічної допомоги, що надається “старшими братами” “молодшим”. Це робить вигідним членство у Співдружності, а їй самій забезпечує життєстійкість. Велика Британія — провідний член Співдружності — має від нього значні вигоди. Так, обсяг торгівлі між Великою Британією і країнами Співдружності вищий, аніж з країнами ЄС. Та й більшість європейських колізій Великої Британії породжені її зв'язками з країнами Співдружності. Велика Британія розривається між тими й іншими і змушена вдаватися до політики балансування.

Парламентські вибори 2001 р.
Нові політичні орієнтації

На парламентських виборах 2001 р. Лейбористська партія на чолі з Тоні Блером здобула нову впевнену перемогу, отримавши в палаті громад 406 депутатських мандатів із 659. Це сталося завдяки вмінню лейбористів маневрувати, насамперед, у соціальній політиці, раціонально здійснювати перерозподіл національного багатства. За попередній термін свого правління (1997—2001 рр.) лейбористи домоглися значного зближення рівня доходів найбагатшої і найбіднішої груп населення. Реальний дохід “нижніх” (10 % усього населення) збільшився на 9,3 %, а “верхніх” (10 % населення) зменшився на 0,7 %.

Зрушення лейбористського “третього шляху” у бік консерваторів було водночас рухом у бік економічного лібералізму. Лейбористи вели також активну боротьбу за виборця. Різке скорочення протягом останніх років кількості найманих робітників (у первісному значенні цього слова), трансформація найманої праці в самодіяльну змусили лейбористів звернути особливу увагу на ті групи “трудолюбивих”, які утворилися з робітничого класу. Такою, зокрема, численною групою були представники малого бізнесу. На його інтересах дедалі частіше почали схрещувати свою політичну й пропагандистську зброю головні політичні партії. Лейбористи всіляко сприяють поліпшенню умов кредиту для малого бізнесу, а консерватори удаються до переговорів з тред-юніонами, намагаючись залучити їх на свій бік. Дрібний буржуа — це й є робітничий клас сьогодні. За нього, як електорат, ведеться боротьба між політичними партіями.

Якщо наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. лейбористи знайшли свою “золоту жилу”, то консерватори за нових умов не змогли виробити соціально-економічну й політичну модель, яка змогла б кинути виклик “третьому шляху” лейбористів. У 2001 р. консерватори відзначили 135-ліття своєї партії. Однак того ж року вони зазнали серйозної поразки на парламентських виборах. Як наслідок, їхній лідер Вільям Хейг на черговій конференції Консервативної партії у Блекпулі (2001) змушений був поступитися посадою І. Дункану Сміту.

Зовнішня політика у другій половині
90-х років ХХ — на початку ХХІ ст.
Сучасна Велика Британія

Зовнішня політика Англії як і в минулому великою мірою визначається її постійним членством у Раді Безпеки ООН, участю у провідних організаціях Заходу, наявністю значного ядерного потенціалу. Велика Британія лідирує у Співдружності, має одну з найбільш розвинених і відкритих економік у світі. Додатковим чинником зростання впливу Великої Британії у світі неолейбористи (“нові лейбористи”) вважають успіхи свого “третього шляху” як основи для співробітництва з соціал-демократичними партіями Євросоюзу.

Разом з тим Велика Британія продовжує займати особливу позицію в системі Європейського Союзу. Вона вимагає врахування самобутності учасників (інтеграція там, де це необхідно, децентралізація в усіх інших випадках). Уряд Тоні Блера вважає ООН головною опорою сучасного світопорядку, а невтручання у внутрішні справи інших держав — найважливішим принципом міжнародної політики. “Жодна держава, — заявив у Чикаго 22 квітня 1999 р. англійський прем’єр, — не повинна вважати, що вона має право міняти політичну систему іншої, або захоплювати підривному діяльність, або захоплювати частини території, на які вона, як на її думку, може претендувати”. Однак якщо здійснюється геноцид, гноблення, що породжують потоки біженців, які дестабілізують сусідні країни, правління режимів меншин, що не мають легітимності, таку політику слід вважати “загрозою міжнародному мирові і безпеці”. Звідси участь Великої Британії у “Союзницькій операції” в Косово (35 літаків, 13 тис. військовослужбовців, загальні витрати близько 250 млн ф. с.). Визнанням ролі Великої Британії у миротворчих місіях стало обрання Генеральним секретарем НАТО колишнього британського міністра оборони Джорджа Робертсона (13 жовтня 1999 р.). Після 11 вересня 2001 р. збройні сили Великої Британії взяли активну участь у міжнародній операції “Незламна воля” проти “Аль-Каїди” й режиму Талібана на території Афганістану.

Серед внутрішніх проблем сучасної Англії особливо гострою є расова. Прикмета сучасної Англії — присутність багатьох вихідців з колишніх британських колоній. У післявоєнний період їх кількість швидко зростала і на початку 90-х років становила 5 % населення (у 50-ті роки — 0,2 %). Націоналісти з Британської національної партії стверджують, що джерелом усіх бід британців є кольорові іммігранти. Однак прагнення ультраправих завоювати довір'я виборців за допомогою гасла *“Британія для британців”* особливого успіху не мають.

Велика Британія не приєдналася до Європейського валютного союзу, не запровадила замість фунта стерлінгів євро. Це пояснювалося різними принципами й джерелами формування пенсійних фондів в Англії і на континенті (в Англії значна частина їх створюється приватними інвестиціями, а на континенті — державою, що лягає важким тягарем на бюджет і створює ризик нестабільності у функціонуванні єдиної валюти). Велика Британія, як привабливий об'єкт інвестицій, боїться коливань валютного курсу, що може негативно позначитися на інвестиційному кліматі. Не слід забувати також про традиційну прихильність британців до фунта стерлінгів тощо.

Незважаючи на те, що Велика Британія у повоєнний період перемістилася з другого на сьоме місце у світі за обсягом ВВП (1997), вона й надалі залишається однією з провідних країн світу. Її частка у світовому ВВП у 2000 р. становила майже 3 %, а в промисловому виробництві — близько 3,5 %. У 2001 р. ВВП країни порівняно з 2000 р. зріс на 3 %. Протягом останніх років підвищувалась роль нових наукоємких галузей — хімічної (насамперед малотоннажної хімії), електротехнічної, електронної, аерокосмічної, приладобудування, виробництва устаткування для морського видобутку нафти. За рівнем біотехнологій Велика Британія поступається лише США. Значення традиційних галузей — текстильної, сталеплавильної, суднобудування — різко знизилось. В енергетиці частка газу зросла до 40 %, а чверть електроенергії виробляється на АЕС.

Займаючи лише один відсоток земної суші, Велика Британія володіє значним національним багатством і потужним науково-технічним потенціалом. Вона — один з найбільших

світових інвесторів і фінансових центрів. Щорічні доходи від розвитку туризму становлять 5,5 млрд дол. У 1994 р. Англія з'єдналася із Францією тунелем, прокладеним під Ла-Маншем.

У сільському господарстві задіяно не більше 3 % працездатного населення. Водночас воно задовольняє нині близько 75 % потреб країни у продуктах харчування. В Англії 243 тис. фермерів, 180 тис. з них є членами збутових та постачальницьких кооперативів, чільною організацією яких виступає створена ще в 1944 р. Асоціація сільськогосподарських кооперативів, котра опікується питаннями встановлення цін, укладанням договорів тощо. Продуктивність сільського господарства за останні 20 років виросла в півтора рази. Англія, про яку кілька десятиліть тому писали, що вона споживає власні продукти лише три місяці на рік, сьогодні постійно зменшує імпорт сільськогосподарської продукції.

Порівняно успішно розвиваються англо-українські стосунки. Уже 31 грудня 1991 р. Велика Британія визнала незалежність України. З 1993 по 1997 р. український експорт у Велику Британію збільшився на 200 %. У 2001 р. він зріс на 13 %. Велика Британія входить у трійку головних європейських партнерів України. За обсягами інвестицій в українську економіку у 2002 р. вона посідала третє місце. У 2002 р. Велика Британія надала нашій країні 12 млн дол. технічної допомоги. Між Великою Британією і Україною укладено 21 угоду, а також Договір про принципи відносин та співпрацю.

Парламент. Палата громад

Англійський парламент, заснований ще в 1265 р., складається з двох палат — палати лордів і палати громад. У палаті громад, яка формується шляхом виборів за представницькою системою, налічується 650 депутатів. Місць у приміщенні, де засідає палата громад, — 437, та й ті здебільшого пустують, оскільки кожен депутат може сам вирішувати: брати чи не брати участь у засіданні. Однак у партійних фракціях дисципліна дуже сувора. Лідер фракції на кожен день визначає, хто і в якому

порядку виступатиме. Своєрідною є також процедура голосування — всі встають і проходять у коридор, який роздвоюється: хто “за” — наліво, хто “проти” — направо.

Порядок, заведений у парламенті сотні років тому, неухильно зберігається понині. Посередині палати поважно сидить спікер зі своїми трьома помічниками. Він надає слово, стежить за дотриманням парламентської процедури і порядком дебатів. Веде засідання у швидкому й діловому темпі. Усі виступаючі звертаються до спікера, а не до особи, про яку йдеться або з якою депутат полемізує. Таким чином, дискусія відбувається в рамках пристойності. Депутати публічно не називають колегу на прізвище, а тільки так: член палати від такого-то виборчого округу. Виступ має бути коротким і лаконічним. Не прийнято зачитувати наперед заготовлені тексти.

Члени палати громад, на відміну від лордів, вислуховують щорічну тронну промову королеви стоячи. Промову готує глава діючого кабінету. У ній мають бути викладені напрями діяльності кабінету на наступний рік. Засідає британський парламент близько 150 днів на рік. Закон, що приймається, має бути чітким і не давати приводу для різного тлумачення.

Двічі на тиждень парламентарії мають право звертатися до прем'єр-міністра із запитами, на що відводиться не більше 15 хв.

Опозиція — обов'язковий і невід'ємний компонент парламентської системи, необхідна умова ефективного управління країною. Вона — незручна реальність для правлячої партії, однак абсолютно необхідна в демократичній країні, оскільки є дзеркалом і об'єктивним мірилом діяльності правлячої більшості, дає можливість вибору громадянам країни. Опозиція формує “тіньовий кабінет”, члени якого під час парламентських дебатів виступають як своєрідні візаві відповідних міністрів. Таким чином, у випадку перемоги на парламентських виборах опозиції не потрібен час для входження у владу.

В англійському парламенті “працюють” професіонали. Суміщати політичну кар'єру з якоюсь іншою в Англії не прийнято. Людина змолоду вирішує, ким вона хоче стати, і, не розкидаючись, всебічно вдосконалюється в обраному напрямі. Основною передумовою успішної політичної

кар'єри є навчання у привілейованих приватних школах і в найпрестижніших університетах, таких як Кембрідж та Оксфорд. Молодих навчають ораторському мистецтву, полеміці, прививають навички спілкування з людьми. З ними зустрічаються владні діячі партії, парламентарії, міністри. Таким чином партії готують для себе свою парламентську еліту.

Тих, хто подає надії, «обкатують» у партапараті, місцевих органах самоуправління. Наступний етап — робота в парламентському та урядовому апараті. Вважається, що починати політичну кар'єру після 30 років уже запізно. Палату громад британського парламенту складають люди віком 30–50 років.

Грошова винагорода парламентарія еквівалентна зарплаті середнього державного чиновника. Ще стільки ж видається на технічних працівників, яких парламентарій наймає собі сам. Іногороднім оплачується квартира, частково експлуатація власного автомобіля, безплатними є телефон та кореспонденція.

Самобутність і стабільність Великої Британії ґрунтуються на специфічній рівновазі консерватизму і лібералізму.

Іспанія в перші
післявоєнні роки

У роки війни франкістська Іспанія підтримувала фашистську Німеччину. Вона поставляла своїй союзниці стратегічну сировину, іспанська “голуба дивізія” добровольців воювала на радянсько-німецькому фронті. Вкладення коштів у важку та військову промисловість обернулося у повоєнні роки труднощами у виробництві предметів першої необхідності та продовольчих товарів. Ситуацію ускладнювала міжнародна ізоляція фашистського режиму. Лише на початку 50-х років іспанська економіка досягла рівня 1935 р.

Режим Франко шукав вихід в обережній та поступовій лібералізації суспільного життя. 17 липня 1945 р. була проголошена Хартія іспанців — основний закон про права та обов'язки громадян. Щоправда, вона містила цілий ряд застережень. Так, право на створення громадських організацій обумовлювалося збереженням “основних устоїв держави”, тобто йшлося про незмінність існуючої диктатури. Все ж до складу іспанського уряду поряд з “Іспанською фалангою” — фашистською партією генерала Франко — були введені представники організації “Католицька дія”, яку очолював А. Мартін Артахо.

Основні зусилля диктатура спрямовувала на те, щоб нейтралізувати дії своїх головних суперників — комуністів, які в 1945—1948 рр. удалися до партизанської боротьби проти режиму Франко.

На тлі загальної відрази у світі до фашизму ставлення демократичних країн Заходу до режиму Франко було негативним.

У грудні 1946 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, в якій рекомендувала країнам—членам цієї міжнародної організації відкликати з Іспанії своїх послів. Лише Португалія та Аргентина зберегли з Іспанією дипломатичні стосунки.

Міжнародна ізоляція змусила Франко вдатися до пом'якшення існуючого режиму. У квітні 1947 р. була створена Вища королівська рада, а 6 липня 1947 р. було проведено референдум про державний устрій Іспанії. Більше як 14 млн іспанців висловилися за відновлення монархії, убачаючи в ній символ єдності нації та можливість покінчити з фашистською диктатурою. Іспанія формально стала вважатися монархією. І хоча Франко залишив за собою посаду довічного глави держави, Захід розцінив цей крок як намір рухатися шляхом демократії. З іншого боку, західні політики дійшли висновку, що впливати на іспанське керівництво набагато легше й ефективніше, не розриваючи з ним зв'язків. І в 1949 р. західні посли повернулися до Іспанії. Згідно з договором від 26 вересня 1953 р. про оборону, економічну допомогу та взаємну безпеку США дістали право на будівництво військових баз на території Іспанії, а наприкінці 1955 р. Іспанія стала членом ООН.

Економічний та політичний розвиток
у 50—70-х роках.

Крах франкістського режиму

Державний контроль та протекціонізм, система автаркії, державні субсидії в енергетику та інші галузі важкої промисловості сприяли швидкому економічному відродженню Іспанії у 50-ті роки. У 1951—1958 рр. щорічний приріст виробництва продукції становив 8 %. Проте уже з 1959 р. намітилися кризові явища в економіці. Автаркія на той час себе зжила. Незважаючи на появу нових галузей (автомобілебудування, тракторобудування, електроніка, суднобудування, нафтохімія), Іспанія значно відставала від розвинутих демократичних країн Західної Європи. Відсталим було й сільське господарство,

що базувалося на старих, рутинних методах праці. Сотні тисяч селян змушені були залишати свої господарства і на правах “гастарбайтерів” шукати роботу в ФРН та інших розвинутих країнах. Цілі райони країни обезлюдніли. За рівнем промислового виробництва Іспанія на початку 60-х років займала тринадцяте, а сільського господарства — п’ятнадцяте місце в Європі.

За таких умов на допомогу прийшов Міжнародний банк реконструкції та розвитку, який спільно з іспанськими економістами розробив “план стабілізації” — план виходу Іспанії з економічної кризи. Він передбачав поступову ліквідацію контролю за імпортом та експортом, лібералізацію торгівлі, здійснення режиму суворої економії, стабілізації цін, зниження курсу песети щодо долара, дозвіл на вивезення прибутків та валюти за кордон, створення сприятливих умов для капіталовкладень. З метою реалізації “плану стабілізації” США у 1959 р. надали Іспанії кредити загальною сумою 546 млн дол., що сприяло зміцненню позицій її промислових та фінансових компаній. На зміну жорсткому державному регулюванню приходила ринкова система. А вона підривала основи диктатури.

Зміцнення ринкової економіки за “планом стабілізації” об’єктивно ставило питання про поглиблення лібералізації політичної системи. Буденним явищем для країни стали страйки. У 1961—1962 рр. страйки студентів Мадрида та Барселони і шахтарів Астурії сколихнули всю країну. Студенти вимагали розпуску фалангістського студентського союзу, а робітники — ліквідації вертикальних профспілок (у фашистських та комуністичних країнах профспілки будувалися за вертикальним принципом, тобто їхніми членами були не тільки рядові робітники, а й представники адміністрації аж до міністрів включно. Такі профспілки перебували під цілковитим контролем державних структур та правлячої монопартії — комуністичної чи фашистської). За таких умов франкістський режим змушений був відступати. Уряд пішов на підвищення зарплати, визнав право робітників на страйки.

Лібералізація дедалі більше проникала в суспільно-політичне життя, поступово розмивала диктаторський режим, закладала основи консенсусу та злагоди. Та й сам Франко

виявився здібним учнем часу. Так, 19 липня 1951 р. в уряді були надані місця представникам правої опозиції. Перестав уживатися термін “фаланга”. Розгорнулася “кампанія класового миру”. В 1959 р. у Долину полеглих було перенесено останки заколотників і республіканців. На збудованому меморіалі викарбувано напис: *“Ви всі боролися за Іспанію. Хто з Вас правий, хай розсудить Бог”*. Через 10 років було відмінено відповідальність за дії в період громадянської війни.

Американська допомога сприяла стабілізації господарської ситуації у країні. І в 60-х роках економічна кон'юнктура залишалася сприятливою. Посилились господарські зв'язки Іспанії зі США та країнами Західної Європи, песета стала конвертованою валютою. Зростала частка іноземного капіталу. Його приплив збільшився у десять разів. Майже 2 млрд дол. у 1961 р. приніс туризм. Валовий національний продукт у 60-ті роки щорічно зростав на 7,6 %. Прискорився процес становлення системи ДМК. Наприкінці 60-х років Іспанія стала індустріально-аграрною країною. У 1970 р. рівень промислового виробництва збільшився у три рази порівняно з 1950 р. Відповідно зріс добробут населення. Суперечності в суспільстві переміщувалися в бік антифранкістської боротьби.

В обставовці позитивних зрушень поле лібералізації розширювалося, і правлячі кола змушені були вдаватися до нових поступок. У 1965 р. прийнято рішення не вважати економічні страйки кримінальним злочином, проведена амністія політичних в'язнів.

У січні 1967 р., після чергового референдуму набув чинності новий органічний закон, згідно з яким передбачалися вибори частини депутатів кортесів. Решта з них призначалися главою держави за рекомендаціями офіційних організацій. Закон відновлював владу короля. 23 липня 1969 р. Франко визначив кандидатуру майбутнього короля Іспанії. Ним мав стати принц Хуан Карлос Бурбонський.

У зовнішній політиці Іспанії 60-х років було взято курс на зміцнення зв'язків зі США і НАТО. Водночас налагоджувалися торговельні зв'язки з соціалістичними країнами.

З початку 70-х років посилювалася криза режиму Франко. В середині правлячого франкістського ешелону загострилася боротьба між “твердими” і “ліберальними”. Перші обстоювали жорсткі форми правління, другі наполягали на проведенні

реформ, які сприяли б входженню Іспанії до інтегрованої Європи. “Ліберальні” спиралися на міцніючий антифранкістський опозиційний рух. Відбулося розширення соціально-політичної бази боротьби з диктатурою. Непримирених противників франкізму — комуністів і соціалістів — підтримали християнські демократи, ліберали і монархісти. Антифранкістські настрої поширювалися також серед частини християнських священиків.

Після смерті Франсіско Франко (20 листопада 1975 р.) Хуан Карлос був проголошений іспанським королем. Процес відходу від диктатури був обережним і повільним. Главою першого післяфранкістського уряду став поміркований представник “бункера” (так називали “твердолобих” прихильників каудільйо) К. Аріас Наварро. Розпочався демонтаж диктаторського режиму. З тюрем були звільнені антифашисти. 1 липня 1976 р. уряд очолив реформатор, один із лідерів партії Союз демократичного центру (СДЦ) Адольфо Суарес Гонсалес — 44-річний адвокат. З його іменем пов’язують “мирний перехід” від диктатури до демократії в Іспанії. У липні 1976 і березні 1977 р. були проведені амністії. У грудні усунено від своїх посад орієнтованих на “бункер” керівників служб безпеки і поліції. У квітні 1977 р. розпущено символ авторитарної влади — партію “Національний рух”, а в липні — кишенькові “вертикальні” синдикати. Водночас були легалізовані сили антифранкістської опозиції — Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) і Комуністична партія Іспанії (КПІ). Уряд Суареса виніс на всенародний референдум закон про політичну реформу. Її схвалення забезпечило легітимність процесові перебудови політичної системи Іспанії. Зі смертю Франко завершився трагічний період у житті іспанського народу.

Іспанія у перші роки після Франко.
Специфіка переходу до демократії

Від середини 70-х років розпочався поступовий, але неухильний процес переходу Іспанії до демократії. Прихильники колишнього режиму здійснили кілька спроб повернути владу шляхом заколотів (1978,

1981). Їх підтримувала армія, на рахунку якої за останні 150 років було 30 путчів.

15 червня 1977 р. відбулися перші вільні вибори. Перемогу на них здобула виборча коаліція Союз демократичного центру, яка об'єднала противників франкізму і представників центристських сил.

А. Суарес висунув ідею “національного консенсусу”, яка дістала широку підтримку загалу. В жовтні 1977 р. відбулося підписання так званого *пакту Монклоа* (від назви урядової резиденції). Ним передбачалося здійснення низки політичних та економічних заходів для “транзитного переходу” до демократії (встановлення парламентського контролю над ЗМІ, реорганізація служб правопорядку, демократизація системи соціального забезпечення й освіти, визначення статусу державних підприємств, податкова реформа тощо). Документ підписали всі представлені в парламенті партії: СДЦ, ІСРП, КПІ, Консервативний народний альянс та ін. Пізніше до пакту приєдналися профспілки, оскільки він передбачав стримування інфляції та ліквідацію безробіття. “Пакт Монклоа” визначив напрями конструктивного співробітництва суспільних сил у сфері практики переходу до демократії. 31 жовтня 1978 р. на засіданні обох палат Генеральних кортесів — Конгресу депутатів і Сенату — був схвалений текст конституції, яка легітимувала парламентську модель правління. На загальнонаціональному референдумі, що відбувся 6 грудня 1978 р., абсолютна більшість іспанців підтримала проект Основного закону, який став становим хребтом нової демократичної іспанської системи. Основний закон виписаний добротно і кваліфіковано, з урахуванням досвіду провідних демократичних країн. В Основному законі визнається свобода підприємництва в рамках ринкового господарства, але водночас наголошується, що “публічні власті гарантують і охороняють її існування відповідно до загальних економічних вимог, включаючи необхідність планування” (ст. 38) — державного регулювання. Пост міністра оборони обійняв стійкий конституціоналіст — генерал-лейтенант Мельядо, який рішуче взявся за проведення військової реформи, оскільки франкістськи налаштована армія чинила опір, саботувала рішення демократичного парламенту. 29 січня 1981 р. уряд А. Суареса пішов у

відставку. 23 лютого, коли в Конгресі депутатів відбувався другий тур голосування по кандидатурі прем'єр-міністра від СДЦ Леопольдо Кальво Сотело, до залу засідань увірвалися гвардійці під орудою підполковника А. Техеро Моліна, які, погодивши свої дії з дивізійним генералом Х. Мілансом дель Боском, мали намір здійснити державний переворот. Призначення королем цивільного військовим міністром було лише приводом до насильницьких дій заколотників. Король негайно надіслав Мілансу дель Боску телекс такого змісту: *“Той, хто повстає, готовий спровокувати — і він понесе за це відповідальність — нову громадянську війну... Наказую тобі повернути в казарми всі підрозділи, які ти привів у рух... В ім'я Іспанії, по-перше, і в ім'я корони, по-друге, наказую тобі виконати все, що я тобі сказав”*. Загальнонаціональна маніфестація на захист демократії, конституції і свободи, в якій взяли участь 1,5 млн чол., наочно підтвердила прагнення іспанців остаточно покінчити з минулим. До відповідальності було притягнуто 32 військовослужбовці. Ватажки військової змови отримали по 30 років тюремного ув'язнення. Король і уряд чимало зробили для перебудови армії. Після Мельядо військовими міністрами призначалися лише цивільні особи. Розроблено кодекс прав і обов'язків військовослужбовців. Водночас відбувався процес деполітизації армії. Державна структура, що раніше служила диктаторові і фаланзі, була поставлена на службу народові, а не політичним партіям.

Демонтаж франкізму здійснювався як процес звільнення від нетерпимості, духу громадянської війни через суспільне примирення і дійсний консенсус. Так, державну пенсію почали отримувати всі, хто стояв по різні сторони барикад. Однак франкізм витіснявся повільно й обережно. Політичне керівництво країни добре розуміло, що спроба одним ударом покінчити зі старим режимом могла завершитися трагічно: генералітет, ніскільки не вагаючись, кинув би армію проти народу. Тому, взявши за правило гнучкість і обережність, воно обрало шлях поступової зміни основоположних законів без їх формального порушення. Такої практики дотримувалися всі іспанські демократичні уряди 80-х років, очолювані А. Суаресом, Л. Кальво Сотело, Ф. Гонсалесом... Зокрема, саме в період урядування соціаліста Ф. Гонсалеса (1982—

1996 рр.) відбувся остаточний перехід від диктатури до демократії, а модернізована Іспанія стала невід'ємною частиною демократичної Європи. Уряд соціалістів запровадив безплатну освіту і медичне обслуговування, відбувалася масштабна приватизація державної власності, надходження від якої за 14 років становили 1,5 трлн песет. Неабияку роль у наповненні державного бюджету відігравав туризм. Так, у 1982 р., коли Іспанію відвідало 42 млн туристів, прибутки від нього становили 6,4 млрд дол.

Попри окремі допущені помилки, реформи в Іспанії були добре пророблені, їх реалізація загалом відбувалася спокійно, без глибокого травмування основної частини іспанського суспільства. Країна поступово набула образу сучасної, зайняла гідне місце в європейському та світовому співтоваристві.

Водночас в іспанському керівництві зріло переконання, що тільки інтеграція в західні військові структури і механізми допоможе зжити в генеральському середовищі мікроб путчизму й гарантувати безпеку для Іспанії, що шлях у цивілізовану Європу лежить через НАТО та ЄЕС. Утім, такий підхід аж ніяк не завадив Іспанії проводити самостійну зовнішню політику на міжнародній арені і, зрештою, цілком себе виправдав. У травні 1982 р. Іспанія увійшла в НАТО, що стало для неї лікбезом у галузі демократії й сучасного військового будівництва для іспанського генералітету. Але тоді це викликало бурхливі протести частини електорату. По Іспанії прокотились багатотисячні антинатовські мітинги, у перших рядах яких був і соціаліст Хав'єр Солана — майбутній Генеральний секретар НАТО. Запевнивши іспанців, що Іспанія не братиме участь у військових структурах НАТО, Гонсалесу вдалося заручитися їхньою підтримкою щодо входу країни в НАТО. Ставлення іспанців до альянсу поступово змінювалося, і в 1998 р. здійснився остаточний вступ до цієї організації. А в 1986 р. Іспанія стала членом-учасником Європейського економічного співтовариства й, урешті-решт, перетворилась на органічну частину Західної Європи. Цей процес не був одностороннім. За останні 25 років країни Заходу вклали в Іспанію у вигляді прямої допомоги та інвестицій сотні мільярдів доларів.

Король Хуан Карлос — особа надзвичайно популярна. Іспанці переконані, що корона, як символ єдності і життєстійкості країни, не допустить ніяких акцій з боку сил, які хотіли б зупинити демократичний процес. Король не має монополії на владу. Без підпису голови Конгресу депутатів або прем'єр-міністра його декрети та укази не можуть набути чинності. Державна скарбниця досить ошадливо субсидує королівський двір. Хуан Карлос — непересічна особистість: яхтсмен, вправний вершник, займається тенісом, дзюдо, карате, пілотує суперсучасні винищувачі.

Іспанія у 80-ті роки

Реформації другої половини 70—80-х років полегшувались тим, що не вимагали кардинальних змін у сфері економіки, пов'язаних з переділом власності. Йшлося лише про модернізацію економіки, її поступову інтеграцію у світове співтовариство. Основне завдання полягало у подоланні відсталості та виході з економічної кризи, що вразила Іспанію у середині 70-х років. Іспанці, згуртовані “пактом Монклоа”, з розумінням поставилися до жертв, пов'язаних із стабілізацією економіки, заради майбутніх успіхів. Самі ж реформатори ніколи не забували про те, що тільки забезпечення високого рівня платоспроможності населення створює реальні умови для швидкого піднесення економіки. У цілому ж період оздоровлення економіки був скорочений завдяки тому, що іспанському урядові наприкінці 70-х років удалося уникнути різкого зниження рівня життя іспанського загалу.

У 80-ті роки в Іспанії відбулося зниження темпів економічного розвитку. Однак уже наприкінці 80-х років приріст продукції виробництва помітно зріс і в 1988 р. становив 7 %. За багатьма важливими показниками (ВНП, загальний обсяг торговельного обороту, особисте споживання на душу населення тощо) Іспанія наблизилася до розвинутих країн світу, а за деякими навіть випереджала їх. Так, за золотовалютними резервами (70 млрд дол.) вона займала друге місце у світі, а по забезпеченню ними імпортних операцій — перше.

Зовнішня політика іспанського уряду 80-х — першої половини 90-х років здійснювалася в контексті західноєвропейського зовнішньополітичного курсу: Іспанія виступала проти ракетно-ядерної політики СРСР в Європі, засуджувала радянське вторгнення в Афганістан. Останні колонії Іспанія втратила ще в першій половині 70-х років.

Національна проблема

У внутрішньому житті Іспанія зіткнулася з проблемами національного характеру. Іспанія етнічно неоднорідна країна. Її населяють кастильці — власне іспанці, каталонці та галісійці зі своїми мовними особливостями, баски, які не мають спільних етнічних коренів з жодним народом. Іспанська історія (тривале панування маврів) сприяла формуванню традиційно сильного регіоналізму.

Іспанські реформатори після Франко добре усвідомлювали, наскільки важливою для Іспанії є національна проблема. Уже в 1977 р. Суарес створив особливе міністерство у справах регіонів. У статті 2 Основного закону зафіксовано: “Конституція основана на непорушній єдності іспанської нації, єдиної і неподільної батьківщини всіх іспанців, вона визнає і гарантує право на автономію для національностей і регіонів, що складають її, а також солідарність між ними”. Проте неоднаковий рівень автономії, наданої Країні Басків і Каталонії (більше самоврядування), й Андалузії, Галісії та Валенсії (менше самоврядування), призвели до активізації “автономістських сил”. У 1980 р. уряд Суареса почав виправляти становище, надавши широку автономію Андалузії. Хоча в цілому демократизація країни сприяла ослабленню сепаратизму, все ж автономістські тенденції не зникли. У 1990—1991 рр. хвиля націоналістичних рухів захлеснула Басконію і Каталонію — індустріально розвинуті і досить благополучні в соціальному відношенні. Час від часу терористичними актами нагадує про себе ЕТА (Асоціація борців за свободу Басконії), котра вперше заявила про себе ще наприкінці 60-х років. Її ідеологія — суміш націоналістичних

вимог, ультралівих доктрин і католицького фундаменталізму. На перший план ЕТА висуває вимогу незалежності і побудову соціалістичної держави басків, в межі якої мають увійти населені цією народністю території провінції Наварра і навіть райони південної частини Франції. Тероризм ЕТА уже забрав більше як 800 життів. Діяльність ЕТА вносить серйозний дисонанс у розмірений ритм життя іспанського суспільства, що європеїзувалося і хоче спокою. Як результат поступово скорочувалася соціальна база баскського сепаратизму. Якщо у 80-х роках за політичне представництво ЕТА, партію “Еррі Батасуна” віддавали свої голоси 15 % басків, то сьогодні — лише 7,5 %. Баски дедалі більше усвідомлюють: вихід з Іспанії — це проблеми економічного розвитку і зниження рівня життя. Разом з тим доброю прикметою сучасної Іспанії, пов’язаною з поглибленням демократії в усіх сферах життя, є припинення діяльності багатьох інших екстремістських організацій.

Внутріполітичний та економічний
розвиток Іспанії у 90-х роках
XX — на початку XXI ст.

Характерною особливістю життя країни в першій половині 90-х років була нерівномірність економічного розвитку. У 1991—1992 рр. спостерігався застій в економіці, а в 1993 р. — навіть спад виробництва. Порівняно з 1992 р. ВВП скоротився на 1 %. Однією з причин цих негараздів іспанці вважають зростання корупції в найближчому оточенні глави уряду соціалістів Феліпе Гонсалеса. На сторінках іспанської преси замиготіло слово “соборно” (хабар). Спалахнули грандіозні скандали з викриттям корупції в урядових колах, у яких були замішані міністри, президенти банків, великих державних компаній. Водночас через ухилення впливових осіб від сплати податків страждав бюджет. Однак порушені справи так і не були доведені до кінця.

3 березня 1996 р. на позачергових виборах ІСРП зазнала поразки. До влади прийшла консервативна Народна партія

на чолі з Хосе Марія Аснаром. Причиною поразки соціалістів, на думку самих іспанців, стало суспільне перенапруження. Надмірні жертви в ім'я модернізації країни призвели до зниження рівня життя, збільшення безробіття. Сюди ж додалася корупція партійної верхівки ІСРП і високих державних чиновників.

Уряду Хосе Аснара вдалося знизити інфляцію та банківську ставку, яка наблизилась до середньоєвропейського рівня, що стимулювало зростання капіталовкладень. ВВП у 1997 р. становив 580 млрд дол., а частка Іспанії у світовій продукції — 1,5 %. Поліпшилось становище з внутрішніми боргами. Останнім часом партія Аснара змістилася до центру. З партії були виключені прибічники застосування насильницьких методів у політичній боротьбі (діалектики “кулаків та пістолетів”). Аснар запевнив профспілки, що життєвий рівень трудящих не буде знижений. А наприкінці травня 1997 р. було підписано угоду між профспілками і об'єднаннями підприємців, у якій передбачалося застосування економічних важелів для зменшення безробіття. Угоду називають новим “пактом Монклоа”. Значні повноваження були надані автономіям. Водночас було поставлено питання про відміну загальновійськової повинності і переведення армії на професійну основу. У січні 1999 р. Іспанія вступила до Європейського економічного та валютного союзу, у 2002 р. слідом за іншими західноєвропейськими країнами ввела нову грошову одиницю — євро.

Консерватори зарекомендували себе як прихильники новачій. Вони активізували роздержавлення власності. Лише в 1997 р. надходження від приватизації становили 1,6 млрд песет. Держава продовжила розпродаж своєї частки у багатьох компаніях (телекомунікаційна “Телефоніка”, енергетична “Ендеса”). При цьому держава дотримувалася курсу на розпорошення власності у стилі народного капіталізму. Так, кількість власників акцій тієї ж “Телефоніки” сягнула 1,4 млн. Джерелом внутрішніх інвестицій стали іспанські банки.

Водночас відбувався процес транснаціоналізації іспанської економіки. Та ж “Телефоніка” об'єдналася з “Бритіш телекомунікейшнз” та американською компанією “Ем-Сі-Ай” і утворила компанію “Консерт”. Значна частина акцій іншої

компанії телезв'язку — “Ретевізіон” — належить німецьким та італійським компаніям. Обидві іспанські компанії займають солідні позиції у телезв'язку латиноамериканських країн.

Модернізація, таким чином, здійснювалася не тільки завдяки новим технологіям і новій техніці, а й пошукам нових форм господарювання в системі економічної демократії. Це засвідчує стан справ у енергетиці. “Електричний протокол”, що набув чинності в січні 1998 р., передбачав передачу енергосистем нового покоління тим, хто зможе зменшити собівартість електроенергії, оскільки від цього залежить конкурентоспроможність продукції. Лібералізація енергоринку надала можливість вибирати постачальників електроенергії.

Пошук урядом Хосе Аснара важелів економічного успіху, довіра до нього громадян Іспанії забезпечили консервативній Народній партії чергову перемогу на парламентських виборах 12 березня 2000 р. Партія Аснара здобула 183 мандати із 350. Головні завдання, що їх ставить перед собою новий уряд Аснара — це боротьба з тероризмом і вирішення проблеми зайнятості (уже в 2001 р. безробіття скоротилося майже на 6 % порівняно з 2000 р.). Загальне погіршення господарської кон'юнктури у світі на початку XXI ст. не обійшло й Іспанію. І хоча темпи зростання виробництва у 2001 р. дещо сповільнилися (2,8 % проти 4,1 % у 2000 р.), однак Іспанія перебувала у кращому становищі порівняно з іншими європейськими країнами.

Найбільш розвиненими галузями іспанської економіки є машинобудування, автомобіле- і суднобудування, електротехнічна та хімічна промисловість. Водночас Іспанія — великий виробник вина, цитрусових, пшениці й рису. 1/10 частину ВВП становлять прибутки від туризму.

Іспанія, обравши вільну ринкову економіку, не тільки відкрилася світові, а й здійснює економічну політику завоювання ринків у Європі та світі високоякісною і дешевою продукцією. Іспанія — заможна країна. Близько 70 % населення становить середній клас. Середньомісячний дохід на душу сягає 2 тис. доларів. Іспанія ставить завдання до 2010 р. досягнути цілковитої зайнятості, а в перспективі — приєднатися до “великої сімки” найбільш розвинутих країн світу.

Досить інтенсивно розвивалися іспано-українські стосунки. 31 грудня 1991 р. Іспанія визнала незалежність України, а 30 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. У квітні 1992 р. між обома країнами було підписано Меморандум про консультації. 7—8 жовтня 1996 р. Іспанію з державним візитом відвідав президент України Л. Д. Кучма. Після завершення переговорів з королем Хуаном Карлосом та главою уряду Хуаном Аснаром було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Іспанією і Україною. Тисячі українських дітей, особливо з районів, що постраждали від чорнобильської катастрофи, щороку оздоровлюються в Іспанії.

Італія після
Другої світової війни

Для Італії Друга світова війна завершилася цілковитою поразкою. Фінал настав фактично уже в 1943 р. Баланс воєнної авантюри італійських фашистів був невтішним — 450 тис. убитих. Виробництво в 1945 р. становило лише 30 % довоєнного. У країні налічувалося 2 млн безробітних. Наслідком гострої соціальної ситуації, антифашистської боротьби було полівіння італійського суспільства. Авторитет лівих партій підкріплювався їхньою активною участю у русі Опору — ІКП налічувала 1,7 млн членів, Італійська соціалістична партія (ІСП) — 900 тис. Під впливом лівих перебувала Загальна італійська конфедерація праці (ЗІКП, 6 млн членів). До 1947 р. комуністи входили до складу уряду. Саме ж італійське суспільство після війни не відзначалося стабільністю. Причиною такого становища була насамперед слабкість середнього класу, а відтак й італійської буржуазії. І тільки перебування окупаційних військ демократичних країн та незгоди між соціалістами і комуністами перешкоджали останнім зважитися на захоплення влади і встановлення комуністичної диктатури. Серйозною перепорою тоталітаризму була також католицька церква на чолі з Ватиканом.

Центром консолідації демократичних сил була Християнсько-демократична партія (ХДП), створена в 1943 р. на базі “Пополяри”. Лідером партії став Альчиде де Гаспері. Партія, прорелігійно орієнтована, у католицькій Італії мала досить широку соціальну базу, яку складали віруючі з різних верств населення: значна частина трудящих, інтелігенція,

підприємці, чиновники та ін. Про це свідчив, зокрема, той факт, що в післявоєнні роки партія набирала більшу, порівняно з іншими політичними об'єднаннями, кількість голосів, входила в усі післявоєнні уряди, за своєю діяльністю та характером поведінки була партією центру. У ХДП консенсусно сходилися інтереси представників різних соціальних груп італійського суспільства. Суспільно-політичним кредо партії проголошувались ринкова економіка, приватна власність, парламентська республіка, демократія, співробітництво з різними соціальними групами та християнство як вищий моральний закон. Наміри демохристиян здійснити аграрну реформу, домогтися участі робітників в управлінні підприємствами (в тому числі й через акції та кооперативне будівництво) здобули широку підтримку серед італійського загалу.

У 1945 р. де Гаспері сформував коаліційний уряд, до складу якого упродовж двох наступних років входили комуністи та соціалісти. 18 червня 1946 р. Італія стала республікою.

10 лютого 1947 р. уряд де Гаспері підписав мирний договір з країнами антигітлерівської коаліції, згідно з яким Італія втратила всі колонії, передавала сусідам — Франції та Югославії — деякі території, змушена була виплачувати репарації СРСР, Югославії, Греції та Албанії.

Уряду де Гаспері до травня 1947 р. довелося стримувати атаки крайніх лівих. Комуністи, спираючись на комітети національного визволення (КНВ), які мали значний вплив на місцях, особливо на Півночі Італії, вимагали проведення націоналізації великих монополій, запровадження народного контролю над виробництвом через ради управління трудящих, здійснення аграрної реформи, встановлення ладу “прогресивної демократії”. Що стояло за цими “прогресивними” лозунгами, видно зі слів лідера комуністів Пальміро Тольятті. *“Ми хочемо, — заявив він, — щоб Італія, як і всі цивілізовані народи, розвивалася в напрямі до соціалізму”*.

Менш схильними до такого повороту були італійські соціалісти. Стосовно тактики та програмних завдань в ІСП точилася боротьба між двома політичними лініями, які представляли П. Ненні і Дж. Сарагат. Перший обстоював збереження єдності з комуністами, заявляв, що поділяє принципи

пролетарського інтернаціоналізму, дотримується програмних настанов партії, сформульованих у період війни, і виступав за солідарність італійського робітничого класу з СРСР, вважаючи його опорою соціалістичного руху в Європі. Однак частина партії на чолі з Сарагатом займала поміркованішу позицію. Підтримуючи програмні положення партійної більшості (соціальні реформи, ідею республіки й Установчих зборів), Сарагат та його прихильники під соціалізмом розуміли парламентський демократичний лад англійського чи скандинавського типу, вважаючи цю модель “соціалізму” цілком прийнятною для Італії.

Промислово-фінансові кола та їхні партії, заручившись підтримкою соціал-демократів, які в 1947 р. відкололися від ІСП й утворили Італійську соціал-демократичну партію (ІСДП) на чолі з Сарагатом, однозначно виступили проти соціалізації Італії.

Слід зауважити, що, не без відома Сталіна, італійські комуністи ще в 1944 р. взяли курс на здійснення соціалістичної революції в Італії. Під керівництвом комуністів на Півночі Італії КНВ, в яких переважали комуністи, соціалісти та їхні однодумці з Партії дії, конфісковували і брали під свій контроль підприємства, власники яких були засуджені згідно з законом про чистку від фашистських елементів. На заводах і фабриках створювалися ради управління з представників робітників та заводської адміністрації як органи контролю над капіталістичним виробництвом. Однак ради управління не були визнані американськими військовими властями і не дістали законодавчого утвердження з боку італійського уряду. Самі КНВ були скасовані після виборів до місцевих органів влади на початку 1946 р. Проте це не зупинило лівих, а їхній лідер Пальміро Тольятті як міністр юстиції всіляко потурав безчинствам, свавіллям та насильствам, що їх чинили комуністи на Півночі Італії, особливо в “червоному трикутнику”: Модена—Болонья—Емілія. Комуністи, зробивши ставку на силові методи, без суду і слідства вбивали колишніх фашистів, капіталістів, священиків, заявляючи при цьому, що виконують свій громадянський обов’язок. Вони діяли відповідно до азбуки своєї ідеології, до того ж розраховуючи на підтримку соціалістичних країн. Комуністи, зокрема, просили югославів допомогти їм здійснити революцію на

Півночі Італії. Останні відмовили, розуміючи, що американці не допустять приходу лівих до влади. У 1947 р. відбій дав і Сталін, дійшовши висновку, що велика війна за Італію не принесе успіху.

Все ж комуністам багато чого вдалося здійснити у плані націоналізації приватної власності, оскільки ще донедавна 54 % власності в Італії належало державі, що створювало певні труднощі в розвитку економіки.

У 1947 р. комуністи, які категорично виступали проти прийняття Італією “плану Маршалла”, змушені були вийти зі складу уряду. На цьому, зокрема, наполягало американське керівництво, погрожуючи навіть позбавити Італію фінансово-економічної підтримки. Американці вже тоді розуміли безперспективність фінансування державної економіки.

Прийняття конституції

Нова конституція набула чинності 1 січня 1948 р. Цілком демократична за своїм характером, вона надавала широкі політичні права та свободи громадянам, узаконювала право на страйки, свободу організацій, зборів, свободу особи, таємницю листування. У конституції закріплювалися право на працю і на її справедливую винагороду, *“достатню, щоб забезпечити вільне та гідне існування”*, рівні права чоловіків і жінок, право трудящих на соціальне забезпечення, свобода профспілкової діяльності. Конституція визначала, що приватна ініціатива має спрямовуватися в інтересах суспільства, а приватна власність — обмежуватися, аж до націоналізації окремих галузей за винагороду. Вона передбачала встановлення законом обмежень розмірів земельної власності, підтримку кооперації з боку держави, право трудящих на участь в управлінні підприємствами.

Італійська конституція 1948 р. була на той час однією з найдемократичніших у світі. Вона не тільки формально проголошувала широкі права та свободи, а й гарантувала їх практичну реалізацію, створювала реальні можливості для активізації політичного життя у країні. Італія, попри всю складність і строкатість соціальної палітри та специфічні

особливості історичної долі, стала перетворюватися з авторитарно-фашистської на правову державу, в якій поступово, але неухильно відбувалося становлення досить хиткого суспільного консенсусу як відображення дії різноманітних суспільно-політичних сил, нерідко за своєю суттю діаметрально протилежних. Уміло використовуючи таку ситуацію, італійська політична еліта упродовж десятків років змогла уникати гострих соціально-політичних конфліктів у країні. Хоч як це парадоксально, але навіть комуністичний екстремізм крайніх лівих певною мірою посприяв становленню центристської політики всіх післявоєнних урядів.

Внутрішня та зовнішня політика
наприкінці 40-х — на початку 50-х років.
Аграрна реформа

Відсутність сильного центру, міцного та численного середнього класу в країні призвели до того, що й після 1947 р. поляризація політичних сил не зменшилася. Навіть більше, поряд із крайніми лівими активізувалися крайні праві (неофашисти), що було цілком закономірним. Особливої гостроти набула ситуація в 1948—1950 рр., коли Італія ще не вийшла з проблем післявоєнної відбудови. Терор і вбивства стали повсякденним явищем італійського суспільства. Складну палітру політичної боротьби доповнювала характерна для Італії злочинна діяльність мафіозних кланів. У 1948—1950 рр. було вбито 62 і поранено 126 громадян.

Важливим урядовим заходом 1950—1955 рр., спрямованим на стабілізацію ситуації в суспільстві, була аграрна реформа. Земельні володіння площею понад 100 га викупувалися державою і в розстрочку продавалися селянам. Всього було викуплено, а відтак продано, 1,5 млн га землі. В такий спосіб було підірвано основи латифундизму і закладено підвалини ефективного розвитку продуктивного фермерського товарного виробництва.

Важливу роль в оздоровленні італійського суспільства відіграв “план Маршалла” (1947). Італія отримала товарів та

устаткування на 1,5 млрд дол., що дало можливість на багатьох підприємствах оновити основні фонди, зміцнити підвалини приватної власності та ринкової економіки. На цій основі відбувалося подальше зближення між Італією і США. 2 лютого 1948 р. обидві держави підписали “Договір про дружбу, торгівлю та навігацію”. Там були статті про використання Сполученими Штатами італійської території у боротьбі проти третьої країни. Відповідно до цього договору США почали фінансувати значну частину витрат італійської армії. Американське керівництво, освідомлене про флірт італійських комуністів зі сталінським режимом, було стурбоване можливістю комунізації Італії. Цим пояснювалася особлива увага до Італії з боку США. У 1949 р. Італія стала членом НАТО і, таким чином, остаточно увійшла в лоно західної демократії.

Італійське “економічне диво”

У 1950—1951 рр. було досягнуто довоєнного рівня у виробництві. Наступні 10 років середній приріст у промисловості дорівнював 10 %. А в цілому за цей час виробництво виросло у два рази. 3/4 промислового виробництва становила продукція машинобудування, автомобілебудування, хімії тощо. Італія з країни аграрної перетворилася на індустріально-аграрну передову державу. Швидкому економічному розвитку — італійському “економічному диву” — сприяли такі фактори:

- аграрна реформа, яка активізувала попит на машини, будматеріали тощо для сільських фермерів, що зумовило розширення внутрішнього ринку;
- рішуче звільнення промисловості від непродуктивних затрат завдяки ліквідації корпоративної системи та автаркії;
- оновлення основного капіталу та кредити згідно з “планом Маршалла”;
- структурні зміни в економіці, спрямовані на створення нових прогресивних галузей: електротехніки, нафтохімії, автомобільної промисловості;

- раціональне використання патентів та ліцензій;
- вступ Італії до “Спільного ринку” сприяв створенню кон’юнктури для ряду галузей промисловості та сільсько-го господарства;
- дешева робоча сила (у пошуках роботи та заробітків у 1946—1966 рр. країну покинуло 6 млн чол.);
- низький рівень військових витрат, оскільки армія значною мірою утримувалася за рахунок коштів, що надходили зі США.

Слід також мати на увазі, що державне втручання у приватний сектор мало суто економічний характер, було спрямоване на підтримку всіх секторів народного господарства.

Післявоєнні економічні труднощі зумовили швидке впровадження системи державно-монополістичного капіталізму (ДМК), яка в Італії, зокрема, проявилася також в існуванні гігантських державних об’єднань, таких як ІРІ (Інститут промислової реконструкції) та ЕНІ (Національне управління рідкого палива). В умовах Італії, де витав дух економічної корпоративності, а проблема палива й багатьох видів сировини тісно пов’язана з імпортом, наявність значної державної власності була певною мірою виправдана. У цьому плані монополізм ІРІ та ЕНІ (на підприємствах, які ними контролювалися, видобувалося і вироблялося 80 % залізної руди, 90 % чавуну, 70 % сталі, 25 % продукції машинобудування, 75 % природного газу, 100 % штучного каучуку) оцінити однозначно не можна. Проблемою для Італії, з іншого боку, стало те, що продукція італійських державних підприємств була неконкурентоспроможною на західних ринках і збувалася, як правило, в соціалістичних країнах Східної Європи.

Наслідки “економічного дива” в цілому для Італії були позитивними. Щорічний ріст виробництва з 1951 по 1974 р. у середньому становив 7,5 %, а в приватних компаніях він був ще вищим. Прибуток останніх у середньому щорічно зростав на 30 %. Однак “диво” не ліквідувало та й не могло ліквідувати всі проблеми італійського суспільства. Зарплата працюючого в Італії, попри її певне зростання, усе ж залишилася дещо нижчою, ніж в інших високорозвинутих країнах Європи. Кількість безробітних ніколи не опускалася

нижче 1 млн дол. Розроблений у 1956 р. “план Ваноні” так і не привів до цілковитої інтеграції економіки Півдня в загальну економічну систему. Значні диспропорції між Північчю і Півднем продовжували зберігатися. Відмінності мали місце не тільки в рівні економічного розвитку, а й у психології людей. Якщо на Півночі працювали в поті чола, то на Півдні багато хто прагнув жити на нетрудові доходи.

Соціальні наслідки “економічного дива”

Зростання виробництва, з одного боку, і не-стабільна обстановка в суспільстві, з іншого, сприяли становленню соціальної політики, характерної в цілому для правової демократичної держави. Її невід’ємними компонентами стали ацієндалізм (безплатна роздача акцій працівникам підприємств як винагорода за сумлінну працю, внаслідок чого вони ставали співвласниками), патерналізм (специфічні форми турботи адміністрації підприємств про робітників, що виявлялося в різного роду преміях, подарунках, спеціальних виплатах тощо), будівництво дешевого житла, створення дитячих установ, преміальні за співробітництво з підприємцями тощо. Це була політика, спрямована на досягнення гармонії та консенсусу в суспільстві з метою запобігання соціальних вибухів, які не раз потрясли Італію в минулому і, крім втрат та біди, нічого не приносили ані підприємцям, ані найманій робочій силі.

Враховуючи ситуацію, соціалісти зробили цілком логічний висновок про остаточну стабілізацію капіталізму, необхідність консенсусу та співробітництва усіх суспільних верств і в 1956 р. відмовилися від пакту єдності з комуністами, що був підписаний у 1946 р., вийшли з гри, яку продовжували комуністи та неофашисти. Це особливо характерно для 1955—1960 рр., коли склалася аморфна партійна структура урядів. Спроба уряду правого демохристиянина Тамброні встановити у 1960 р. владу сильної руки викликала масовий рух протесту, внаслідок чого уряд Тамброні уже 18 липня подав у відставку. Однак це не привело до стабілізації ситуації у країні. Постійно давала себе знати наявність сильних крайніх

флангів. Комуністи штовхали суспільство в бік лівої диктатури, неофашисти — правої.

Як засіб зменшення соціальної напруженості в Італії, усунення найбільш кричущих суперечностей, правлячі кола, насамперед демохристияни, широко використовували реформізм. Політиці реформізму сприяли система державного регулювання, а також католицька церква. Так, в енцикліці (посланні) папи Іоанна XXIII “Матер і магістра” (“Мати і наставниця”) від 14 липня 1961 р., де йшлося про необхідність дотримання принципу недоторканності приватної власності, водночас містилася критика на адресу існуючого суспільства і заклики до держави активніше втручатися в економічне життя.

Політику реформізму, яка ініціювалася демохристиянами, активно підтримували італійські соціалісти всіх напрямів і течій, котрі остаточно відмовилися від революції як засобу вирішення стратегічних завдань суспільства. Об’єктивно цьому сприяли фактори, породжені новітньою ринковою економікою, — економічне піднесення, науково-технічний прогрес, активна соціальна політика. Саме у цьому Ненні вбачав передумову краху всієї стратегії революційного руху. Він наголошував, що за умов існування ДМК держава не є диктатурою буржуазії, як стверджували комуністи, а навпаки, підтримує соціальну рівновагу сил між класами. Звідси, вважав Ненні, участь в уряді відкриває можливості для соціалістичних перетворень. У 1963 р. соціалісти увійшли до складу уряду демохристиянина Альдо Моро, що спричинило розкол в Італійській соціалістичній партії. Її крайнє ліве крило оформилося в Італійську соціалістичну партію пролетарської єдності (ІСППЄ), що схилилася до союзу з комуністами. Лівоцентристський уряд Моро (ХДП — партія центру, ІСП — ліва) проіснував до 1968 р. У 1966 р. соціал-демократи та соціалісти створили Об’єднану соціалістичну партію, яка через три роки розкололася на СП і СДП. Остання повністю перейшла на позиції антикомунізму. Такі метаморфози в партійно-політичному просторі не були чимось новим, часто-густо залежали від політичної кон’юнктури у країні. Об’єднання і роз’єднання політичних партій — явище досить поширене, особливо в Італії.

У міжнародному плані в 60-х роках позжвалилися економічні контакти з країнами Східної Європи, в тому числі з СРСР. У 1966 р. обидві держави підписали угоду про будівництво автомобільного заводу в Тольятті — ВАЗу. Радянський Союз зобов'язувався розплачуватися за італійську допомогу природним газом.

У зовнішньополітичному плані Італія, ставши членом усіх західноєвропейських структур, проводила політику, що відповідала інтересам демократичних країн світу і була спрямована на забезпечення миру та безпеки в Європі та світі. Так, у 1968 р. міністр закордонних справ Аминторе Фанфані висловився за мирне врегулювання у В'єтнамі.

Посилення соціальної нестабільності у 70-х роках

З кінця 60-х років політична та економічна нестабільність в Італії поглибилася. Цей процес супроводжувався страйками. Вимоги страйкарів стосувалися житлового будівництва та інших питань соціально-побутового характеру. Наслідком масової страйкової боротьби було запровадження 40-годинного робочого тижня, підвищення заробітної плати, зрівняння робітників та службовців у праві на медичне обслуговування, визнання за робітниками права на проведення зборів на підприємствах, розширення прав профспілок усередині підприємств. Конституційне поле 1948 р. відкривало можливості політичними методами домагатися таких поступок. Однак за це незабаром довелося розплачуватися.

З початку 70-х років Італія після тривалого економічного піднесення переживала певні труднощі. Уже в 1971 р. виробничі потужності використовувалися лише на 75 %, зовнішній борг у 1973 р. сягнув 7 млрд дол., а в 1975 р. — уже 17 млрд. Як завжди в таких випадках різко знизився рівень життя, посилилась міграція населення. Правлячі кола стверджували, що нестабільність у країні є наслідком зіткнення полярних сил — комуністів і неофашистів. Частка правди у цьому, звичайно, була. Джорджо Альміранте — лідер неофашистської

партії “Італійський соціальний рух” — заявив, що її мета — створення уряду порядку, встановлення авторитарної влади. З іншого боку, прихильники комуністичної ідеї не зреклися своєї мети — встановлення диктатури пролетаріату. Тверезо оцінюючи свої сили та можливості, комуністи маневрували, вдавалися до випробуваної політики тимчасових союзів. У 1972 р. на XIII з’їзді ІКП вони висунули ідею демократичного повороту, який змінив би цілі й характер економічного та соціального розвитку. Що під цим розумілося — здогадатися неважко. Відсунувши на задній план найбільш застарілі догми та постулати, тодішній генсек ІКП Е. Берлінгуер заявив про необхідність створення “уряду демократичного повороту”, до складу якого мали увійти комуністи, соціалісти та католики. По суті, комуністи прагнули повернутися до становища, яке існувало до 1947 р.

Нестабільна ситуація доповнювалася терором з боку крайніх правих (“бойові групи” неофашистів) та крайніх лівих (“брігіте роса” — “червоні бригади”). Хвиля ультраправого та ультралівого тероризму, що розпочалася наприкінці 60-х років, не вщухала і в 70-х роках. Від непередбачуваних дій тих і інших постраждали сотні ні в чому не винних людей.

70-ті роки характеризувалися гострою боротьбою полярних сил за владу. Проте ані неофашистам, ані комуністам так і не вдалося привернути на свій бік центристські партії, зокрема ХДП. Хоча такі спроби робилися неодноразово. Після короткочасного перебування при владі правоцентристського уряду Дж. Андреотті (Ліберальна партія, ХДП, СДП), 12 травня 1974 р. на вимогу неофашистів було проведено референдум за відміну закону про розлучення, який нещодавно був прийнятий. Ініціатори референдуму сподівалися в такий спосіб розколоти суспільство на релігійній основі. Однак 59 % італійців проголосували за збереження закону. Неофашистам не вдалося зблизитися з ХДП. Під впливом цих подій уряд і парламент здійснили ряд заходів, спрямованих на поглиблення демократії. У 1970 р. було прийнято закон про запровадження обласного самоуправління, в 1974 р. — закон про державне фінансування політичних партій.

У 1978 р., скориставшись складним економічним становищем, комуністи, соціалісти та республіканці вимагали створення уряду “надзвичайного стану”. Однак після того, як “червоні бригади” викрали й убили лідера ХДП Альдо Моро, який міг сформувати такий уряд, це питання втратило свою актуальність. ІКП і надалі не відмовлялася від комуністичних принципів, хоча й обстоювала перехід до комунізму мирним шляхом через “структурні реформи”: націоналізацію, аграрну реформу, антимонополістичну коаліцію лівих сил. Щоб добитися поставлених цілей і стати привабливішими для італійського виборця, комуністи вдалися до “єврокомунізму”, суть якого — відмова від найбільш одіозних постулатів “пролетарського вчення”, урахування реалій суспільного розвитку. “Єврокомунізм” означав відхід від диктатури пролетаріату, принципу демократичного централізму, єдиної державної власності, партійності культури тощо, утверджував ідею влади національних сил, партійно-політичний плюралізм, свободу думки, змішану власність в економіці. Це був серйозний виклик ортодоксальному комуністичному світові й водночас свідчення початку глибокої кризи комунізму в Європі й усьому світі взагалі.

Розбрід у партійно-політичному світі Італії, пошуки політичними партіями свого обличчя і нового місця в умовах становлення постіндустріального суспільства супроводжувалися наростанням соціальних конфліктів і нестабільності. Це проявилось, зокрема, в посиленні терору з боку неофашистів та “червоних бригад”. Так, у 1980 р. у Болоньї на залізничному вокзалі було вчинено звірячий терористичний акт, унаслідок якого загинули 84 особи, 200 — дістали тяжкі поранення. Тривали процеси проти мафії, які не давали бажаних результатів. Не припинялися страйки.

З другої половини 80-х років економіка Італії поступово почала виходити із кризового стану. Проте в політичному плані ситуація не змінилася на краще. Не вдалося подолати нестабільність, відбувалися часті зміни урядів, які очолювали по черзі соціаліст Б. Краксі, демохристияни А. Фанфані, Дж. Горія, Ч. де Міта, Дж. Андреотті...

Партійно-політична криза
першої половини 90-х років

Тривалий час політичну ситуацію в Італії визначали ХДП та ІКП. Час від часу у площині їхнього суперництва заявляли про себе ІСП та Італійський соціальний рух. Інші ж партії були просто матеріалом для створення коаліцій. З початку 90-х років вибухнула глибока партійно-політична криза. Функціонери політичних партій виявилися корумпованими, замішаними в численних зв'язках з мафіозними кланами. Операція судової влади під кодовою назвою “Чисті руки”, яка масштабно проводилася з 1993 р., виявила, що партфункціонери за великі гроші надавали бізнесменам державні замовлення, що метастази корупції пронизали всю політичну структуру італійського суспільства. У багатьох політичних лідерів та партійних діячів руки виявилися нечистими. Перед загрозою ув'язнення опинилися десятки депутатів та сенаторів. Скандальні викриття спричинили крах усіх партій правлячої коаліції. У 1993 р. вони зазнали нищівної поразки на виборах до місцевих органів влади. Як наслідок почалося панічне перегрупування партійно-політичних сил, зміна вивісок. ХДП розкололася на Народну партію Італії і Пакт в ім'я Італії. Спочатку змінила назву, а в листопаді 1994 р. заявила про саморозпуск Італійська соціалістична партія. А ці дві партії, як відомо, майже півстоліття були становим хребтом коаліційних урядів.

У 1991 р. припинила своє існування, втративши фінансову підтримку КПРС, Італійська комуністична партія, яка проголосила себе Демократичною партією лівих сил (ДПЛС). Хоча ця подія назрівала давно, ще з другої половини 70-х років, коли італійські комуністи вдарилися в “єврокомунізм”. Нова партія заявила, що вона за конкретні програми в стилі “нового” курсу президента Франкліна Делано Рузвельта. ДПЛС увійшла до Соцінтерну, фактично перетворилася на соціал-демократичну партію. Ортодоксальна частина комуністів-традиціоналістів утворила “Партію комуністичного перетворення” (лідер Ф. Бертинотті).

Багато хто в Італії вважав, що партійно-політична криза першої половини 90-х років назрівала роками і її причини коренилися у піввіковому правлінні ХДП. Така ситуація певною

мірою створювалася штучно, з метою недопущення до влади комуністів. Унаслідок цього в дію вступила формула: влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно. Декотрі аналітики вважали причиною усіх бід застарілість конституції 1948 р., особливо виборчої системи.

18 квітня 1993 р. в Італії відбувся референдум, який головним чином стосувався виборчої реформи, особливо порядку виборів до сенату. Італійський сенат налічує 315 народних обранців. 238 з них обиралися за мажоритарною системою кваліфікованою більшістю (не менше 65 % голосів виборців). Оскільки здобути 65 % голосів за великої розпорошеності політичних сил в Італії практично неможливо, в дію вступала пропорціональна система, інакше кажучи, партії ділили між собою місця в сенаті залежно від кількості відсотків голосів, здобутих на виборах. Це призводило до всіляких зловживань, насамперед корупції. Після референдуму ці 238 сенаторів стали обиратися за мажоритарною системою, але за відносною більшістю голосів. А це означало ослаблення ваги і ролі партій у законодавчих органах і в цілому в державних структурах. Італійці висловилися також за відміну державного фінансування партій. Референдумом, по суті, закладався новий механізм державної влади.

Крах партійно-політичної системи другої половини 40-х — початку 90-х років і виборча реформа 1993 р. означали кінець режиму, що склався після Другої світової війни, кінець Першої республіки. Італія перейшла до Другої республіки, контури якої й досі чітко не визначилися. Одне є незаперечним — вирішальний вплив на цей процес мав крах комунізму в Східній Європі та зникнення його загрози у самій Італії. Разом з тим антикомунізм, на дивиденди від якого панувала ХДП, перестав бути зняряддям боротьби за владу. І комуністи, і неофашисти змістилися до центру, стали поміркованими. А сам партійно-політичний спектр значною мірою втратив колишню полярність флангів. Незаперечним є також і той факт, що на процес краху партійно-політичної системи певною мірою вплинула трансформація значної частини найманої робочої сили в самодіяльну групу — в дрібну буржуазію. За таких умов зазнала змін політична культура італійців. Італія здійснила перехід від однієї форми демократії до іншої. Від демократії як засобу оборони від

тоталітаризму до демократії як форми упевненості в слушності суспільного вибору.

Украї скомпрометований і погрузлий в корупції парламент у січні 1994 р. був розпущений. На березневих виборах суперничали між собою незвичні для пересічного італійця сили: “Альянс прогресивних сил”, в якому скооперувалися ліві демократи Акілле Оккетто, залишки соціалістів та ностальгічні сталіністи й марксистично-ленінці з Партії комуністичного перетворення, а також ліберали з Демократичного союзу, і права коаліція “Полюс свободи”, куди увійшли асоціація “Форца, Італія”, автономістська “Ліга Півночі”, на чолі з Умберто Боссі, котра виникла ще в 1982 р. як захисник інтересів промислової Півночі, і Національний альянс, утворений на базі неофашистської партії “Італійський соціальний рух”.

Лідер “Полюса свободи”, великий підприємець і телевізійний магнат Сільвіо Берлусконі (контролює 90 % італійського телебачення), після перемоги “прогресистів” на виборах до місцевих органів самоуправління залякував італійців лівою небезпекою, безробітним обіцяв роботу, пенсіонерам — збільшення пенсій, підприємцям — обмеження державного втручання в економіку, а всім разом — зниження податків. Популістські гасла Сільвіо Берлусконі реально поєдналися з поширенням серед італійців думки, що вивести країну з кризи і покінчити з безладдям та корупцією може тільки сильна рука. Тим більше що численні мас-медіа творили образ Берлусконі як “доброго Чаушеску”.

Перемогу, як і слід було очікувати, здобула права коаліція Сільвіо Берлусконі, який сформував уряд після березневих виборів 1994 р. Уперше за післявоєнну історію демохристияни, бодай і в нових шатах, не потрапили на владний Олімп. Не було там і соціал-демократів. Однак і “Полюс свободи” не став тим монолітом, котрий може тривалий час утримувати владу в своїх руках. Надто вже великими були розбіжності в поглядах лідера “Ліги Півночі” Умберто Боссі і лідера неофашистів Джанфранко Фіні. Уже восени 1994 р. з’явилися перші ознаки нової урядової кризи. Тим більше що сам прем’єр як підприємець опинився у важкому фінансовому становищі. 22 грудня, звинувачений в даванні хабарів офіцерам податкової поліції, Сільвіо Берлусконі змушений був подати у відставку.

Після тривалих переговорів та консультацій президент Італії Оскар Луїджі Скальфаро 13 січня 1995 р. доручив формування 54-го післявоєнного уряду Ламберто Діні — відомому банкірові, економістові та міністрові фінансів в уряді Берлусконі. Уперше в повоєнній історії Італії уряд був сформований не на партійній основі, а з технократів — професіоналів-спеціалістів. Це свідчило, що глибока криза всієї партійно-політичної системи в Італії триває.

На виборах у квітні 1996 р. перемогу здобула коаліція лівих сил під назвою “Олива”, яку очолював лівий демохристиянин відомий економіст Романо Проді. “Олива” увібрала в себе 13 партій і рухів. Провідну роль у коаліції відігравали комуністи і ліві демохристияни. Їхня виборча програма була наповнена спокусливими обіцянками стабілізувати ліру, зменшити соціальну напруженість, увійти в зону євро тощо. Слід віддати належне новому урядові. За 2,5 року правління йому вдалося стримати інфляцію і вписатися в параметр вимог ЄС щодо переходу на євро. Але навіть за таких відчутних успіхів коаліція лівих сил виявилася надто крихким об’єднанням далеко не одновекторних сил. Один із учасників коаліції “Олива” — Партія комуністичного перетворення, — домагаючись введення представників неокомуністів до складу уряду, проголосувала проти проекту нового фінансового закону, внаслідок чого кабінет Проді впав. Новий уряд у жовтні 1998 р. сформував колишній комуніст Массимо Д’Алема, котрий незадовго до цих подій разом зі своєю партією перейшов на соціал-демократичну платформу. Він став 56-м повоєнним прем’єр-міністром Італії. Лідер лівих демократів заявив, що у бюджетній політиці уряду особлива увага приділятиметься соціальному аспектові. Проте і цей уряд недовго перебував при владі. На муніципальних виборах 16 квітня 2000 р. перемогу здобули правоцентристи Сільвіо Берлусконі та Умберто Боссі, що невдовзі спричинило відставку уряду Д’Алема. 28 квітня 2000 р. за дорученням президента К. Чампі 57-й післявоєнний уряд Італії сформував безпартійний Джуліано Амато. Однак уже в травні 2001 р., після нової перемоги правої коаліції на парламентських виборах, посаду прем’єр-міністра обійняв С. Берлусконі. Він — виразник інтересів тієї частини італійського капіталу, яка сповідує економічний плюралізм: менше держави і якомога більше свободи для бізнесу.

Демографічні проблеми Італії

Одна з болючих соціальних проблем Італії, що аж ніяк не узгоджується з католицизмом, який сповідує 98 % населення країни, — це низький показник народжуваності. Так, у 1990—1997 рр. приріст населення становив 0,5 млн чол. На одну сім'ю припадало 1,2 дитини. А в 1950 р. цей показник дорівнював 2,1 на сім'ю. Співвідношення між молодими і людьми похилого віку — 3 : 1. Якщо нинішня тенденція збережеться, то у 2010 р. Італія стане першою великою країною, де кількість жителів віком за 60 років перевищить кількість тих, кому не виповнилося 18 років. Як одну з причин спеціалісти називають фізіологічні зміни в організмі середньостатистичного італійця. Проте самі італійці вважають, що причина криється в небажанні держави приділити належну увагу вирішенню демографічної проблеми. Італійська родина отримувала лише 8,5 долара щомісячної допомоги на першу дитину.

Особливості економічного розвитку Італії у 90-ті роки XX — на початку XXI ст.

У 90-х роках Італія переживала етап глибоких структурних перетворень. Безробіття сягнуло 12 %, з них 4/5 — структурне безробіття. Характерною прикметою господарства країни є потужний кооперативний сектор. Відбувається процес послаблення надмірного державного регулювання економіки. Один із важливих аспектів цього процесу — приватизація. У 1998 р. повної або часткової приватизації зазнали більше як 300 великих підприємств державного сектору, у тому числі “Телеком”, енергетичні групи ЕНІ та ЕНЕЛ, три провідні банки (Сан Паоло ді Торіно, “ІМІ”, “Банка ді Рома”), а також друга за величиною страхова компанія “ІНА”. Мета приватизації — створити сприятливіші умови для італійської економіки за межами ЄС. Крах комунізму й перетворення державної власності на ринкову на Сході Європи також певною мірою сприяли змінам у господарському секторі Італії. За рахунок

приватизації значно поповнився бюджет (1992—1995 рр. — 35 трлн лір, а в 1997 р. — 22 трлн лір). Уже в 1998 р. було досягнуто необхідного за нормою бюджетного дефіциту для вступу до Валютного союзу (не більше 3 %).

Проблемою для Італії залишається промислова відсталість Півдня, де безробіттям охоплено понад 20 % дієздатних громадян. У цілому ж економіка Італії в другій половині 90-х років розвивалася стабільно. Особливо її північні райони, що переживали справжній економічний бум. Тон задавали дрібні й середні виробники. Із 60 млн населення 5 млн становили підприємці. Це більше ніж у будь-якій іншій європейській країні. У 1997 р. ВВП Італії сягнув 1,1 трлн дол. — 3,2 % світового ВВП. Разом з тим, з початку XXI ст. спостерігався спад ділової активності. Знизилися темпи зростання ВВП. У 2001 р. цей показник не перевищував 1,8 %, а промислове виробництво порівняно з 2000 р. скоротилося на 1,2 %. Дедалі більше давала знати про себе наявність великого відсталого сектору в економіці. Італія виробляє першокласну продукцію “другого сорту” (взуття, одяг, автомобілі), тобто продукцію не найновіших галузей.

Демократична Італія — країна високорозвинута, з досить високим рівнем життя за європейськими стандартами. Незважаючи на певні коливання, економіка розвивається стабільно, без потрясінь. Так, середньорічні темпи приросту в 1976—1987 рр. становили 3 %. Характерним для сучасної Італії є процес розширення власності, становлення оптимальних форм організації виробничої діяльності. Італія займає перше місце в Західній Європі за кількістю осіб, зайнятих у кооперативному русі. У кооперативах задіяно 10 млн чол., а це більше половини зайнятого населення.

У міжнародному плані Італія — член “сімки”, ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ та багатьох інших європейських і світових організацій. Італія після подій 1989—1991 рр. була однією з перших великих країн світу, що надали найрізноманітнішу, насамперед фінансову, підтримку країнам Східної Європи, які звільнилися від комуністичного тоталітаризму. 28 грудня 1991 р. Італія визнала незалежну Україну. Під час візиту президента України Л. Д. Кучми до Рима (травень 1995 р.) між Італією і Україною було підписано Договір про дружбу та співробітництво. У 1995 р. Італія вийшла на друге місце

серед торгових партнерів України з числа країн Західної Європи. На 1 липня 1996 р. в Україні зареєстровано 134 СП з італійськими партнерами. Чимало українських підприємств, особливо легкої промисловості, виконують замовлення італійських фірм, працюючи на давальницькій сировині.

26—28 листопада 2002 р. на запрошення президента К. Чампі відбувся ще один візит президента України Л.Кучми до Італійської Республіки. У центрі переговорів з керівниками країни, зокрема прем'єр-міністром С. Берлусконі, були проблеми економічного співробітництва між обома країнами, співробітництва України з ЄС, проблема реалізації п'ятого Європейського транспортного коридору та ін.

Канада — федеративна держава. До її складу входять десять провінцій та дві території. Член британської Співдружності. Формально глава держави — королева Великобританії, представлена генерал-губернатором, який призначається нею за рекомендацією прем'єр-міністра Канади. Законодавчу владу здійснює парламент, що складається з палати громад і сенату. Виконавча влада — уряд на чолі з прем'єр-міністром. Канада, таким чином, є конституційною монархією.

Економіка та політика в перші післявоєнні роки

Упродовж Другої світової війни, в якій Канада брала участь на боці антигітлерівської коаліції, національний дохід країни виріс у два рази. Канада вийшла на третє місце у промисловому виробництві Західного світу. Зростав вивіз канадських капіталів до Латинської Америки та США. Індекс промислового виробництва у 1953 р. збільшився майже у два з половиною рази порівняно з довоєнним періодом.

Найвпливовішими партіями Канади в повоєнний час були *Ліберальна* і *Прогресивно-консервативна*. Обидві, не відмовляючи державі в регулювальній функції, обстоювали принципи вільного підприємництва. Організаційні принципи обох партій — суто американського типу (відсутність фіксованого партійного членства, не збираються членські внески). До 1948 р. країною правили ліберали на чолі з У. Л. Мак-

кензі Кінгом. Не всі обіцянки, дані партією у 1945 р., були виконані. Проте пенсії значно збільшилися, а в промисловості було взято курс на збільшення видобутку корисних копалин, попит на які, особливо в сусідніх Сполучених Штатах Америки, зростав.

Водночас ліберали трималися курсу на зміцнення незалежності країни, хоча варто зауважити, що залежність Канади від Великої Британії була суто номінальною. У 1947 р. було запроваджене канадське громадянство. У 1949 р. Англія втратила право вносити зміни до конституції країни. Острів Ньюфаундленд був приєднаний до Канади.

Зовнішня політика країни не виходила за рамки зовнішньополітичного курсу західних країн. У лютому 1947 р. США і Канада підписали угоду про військове співробітництво. Продовжувала функціонувати створена під час війни *Об'єднана рада оборони США і Канади*. 1949 р. Канада стала членом НАТО.

Канада в 50—60-ті роки

У 50—60-ті роки Канада остаточно утвердилася в групі високорозвинутих країн світу. За продуктивністю праці, розмірами національного доходу, обсягом промислової продукції на душу населення вона міцно зайняла друге місце у світі. Упродовж 50-х років виробництво промислової продукції у країні збільшилося на 56,6 %. У 60-х роках валовий національний продукт виріс на 61 %. Швидкими темпами розвивалася добувна промисловість. Канада посідає одне з перших місць у світі з видобутку нікелю, азбесту, уранової та залізної руди, цинку, золота, платини, срібла, міді, свинцю, виробництва алюмінію, газетного паперу, деревини. Активно розвивалися такі галузі промисловості, як нафтохімія, електроніка та авіабудування.

Індустріалізація сільського господарства вела до скорочення кількості зайнятих у галузі, водночас Канада стала другим після США експортером зерна на світовому ринку.

На парламентських виборах 1957 р. ліберали поступилися місцем консерваторам. Уряд Д. Дифенбейкера знизив податки, удосконалив систему соціального забезпечення, надавав

допомогу фермерам тощо. З метою зменшення безробіття, було виділено 1 млрд дол. на розширення громадських робіт. Однак девальвація канадського долара на початку 60-х років, економічний спад сприяли поверненню у квітні 1963 р. до влади лібералів. Уряд Лестора Пірсона особливу увагу приділив поліпшенню соціального становища трудящих.

Певне місце в суспільному житті Канади 50—60-х років займала страйкова боротьба робітників, очолюваних Канадським робітничим конгресом (КРК). Як правило, вимоги мали економічний характер.

У 50—60-ті роки Канада зміцнювала “особливе партнерство” зі США. У 1950 р. була підписана канадо-американська угода про принципи економічного співробітництва, в 1951 — про координацію цивільної оборони, у 1951—1954 рр. — про будівництво в Канаді трьох ліній радарного попередження. У 1950—1953 рр. під прапором ООН канадські солдати (8 тис. чоловік) брали участь у відсічі агресії Корейської Народно-Демократичної республіки проти Південної Кореї. За умов наростання конфронтації між Сходом і Заходом і загрози воєнного конфлікту Канада в 1958 р. уклала зі США угоду про створення Об’єднаного командування протиповітряної оборони Північноамериканського континенту (НОРАД).

Квебекська проблема

Серйозною політичною проблемою Канади є відносини між двома найбільшими національними групами: англо-канадською (44 % всього населення, 1981) і франко-канадською (27 %). Основна маса франкомовного населення мешкає у Квебеку (84 % всього 6,5-мільйонного населення провінції). Неабияке значення має також конфесійна приналежність: англо-канадці — протестанти, а франко-канадці — католики. Розкол за національною та релігійною ознаками вносить серйозний дисонанс у суспільно-політичне життя країни. Квебекська проблема має не тільки національно-релігійний, а й, насамперед, соціально-економічний характер. Підтвердженням цьому є більш високий життєвий рівень англо-канадського населення, значне

переважання англо-канадців над франко-канадцями стосовно обіймання престижних та високооплачуваних посад. У 70-х роках частка франко-канадців в економічній еліті країни становила лише 8,4 %, у той час як англо-канадців — 86,2 %. Щоб зупинити наростання сепаратизму у Квебеку, канадські уряди в 60—70-х роках здійснили низку заходів, спрямованих на поліпшення ситуації. Зокрема, 1968 р. федеральна влада здійснила значні капіталовкладення в економіку Квебеку. У 70-х роках з федеральної скарбниці Квебек отримував на ті чи інші потреби близько 1 млрд дол. на рік. Тоді ж у провінції була створена мережа професійно-технічних закладів і зроблена спроба вирішити мовну проблему (згадаємо, що англо-канадці і франко-канадці не є корінними жителями Канади, ті й інші емігрували свого часу з Європи). Прийнятий 7 вересня 1969 р. “Закон про офіційні мови” проголошував, що *“англійська та французька мови є офіційними мовами Канади і в плані користування ними мають рівні статус і права”*. Однак, відповідно до урядового пояснення, виявилось, що термін “офіційний” має значення лише в розумінні визнання французької мови *“як засобу комунікації, а не як вираження якогось національного чи культурного начала”*. Закон передбачав виконання державної служби мовою, якій віддають перевагу самі громадяни. Він був частковою поступкою франко-канадцям, певною мірою підвищував статус французької мови, маючи на меті зміцнення канадської федерації. Проте покінчити з квебекським сепаратизмом федеральній владі не вдалося. Створена у 1968 р. сепаратистами *Квебекська партія* відкрито взяла курс на відокремлення Квебеку від Канади. Вона здобула чимало прихильників і в 70—80-х роках постійно формувала уряд франкомовної провінції.

70-ті роки.

Діяльність ліберального уряду П'єра Трюдо

У 70-ті роки за таким важливим показником, як валовий національний продукт, Канада вийшла на шосте місце у світі. У 1974—1975 рр. Канаду, так само як і інші західні високорозвинуті країни, спіткала

економічна криза. Друга половина 70-х років була періодом тривалого і затяжного виходу з неї. Уряд П'єра Елліота Трюдо (1968—1979), який проголосив метою своєї діяльності створення “справедливого суспільства”, змушений був вдаватися до непопулярних заходів: обмежив надання допомоги безробітним, сподіваючись знизити рівень безробіття, ужорсточив імміграцію. Держава посилила регулювання економіки. Водночас уряд Трюдо прагнув обмежити експансію іноземного капіталу до Канади. Реагуючи на терористичні акти з боку квебекських сепаратистів, зокрема членів організації “*Фронт звільнення Квебеку*”, уряд у 1970 р. увів війська до франко-канадської провінції, що відповідало ідеї ліберала Трюдо: “одна країна — одна нація”.

У зовнішній політиці Канади 70-х років простежуються кроки, спрямовані на посилення самостійності зовнішньополітичного курсу, що проявилось у зміцненні стосунків з країнами Західної Європи, із соціалістичними країнами та країнами “третього світу”. Канада активно підтримувала політику розрядки першої половини 70-х років, брала участь у роботі Наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Канада у 80-ті роки:
прийняття нової конституції,
реформи консервативного уряду
Брайана Малруні

На парламентських виборах 1979 р. ліберали зазнали поразки. Новий уряд сформував лідер консерваторів Джозеф Кларк. Однак економічна криза, що вибухнула 1980 р., спричинила повернення лібералів до влади. У березні 1980 р. Трюдо знову сформував уряд, який багато уваги приділив економічній політиці та зміцненню єдності країни через конституційну реформу.

Акт про Канаду, прийнятий 1982 р., містить Хартію прав і свобод, судові гарантії, статтю про офіційні мови, розділ, присвячений правам корінних народів і Конституційному Актові 1867 р. Оформлений як доповнення до *Акту про британську Північну Америку* 1867 р., він завершив тривалий

період становлення канадської незалежності. Ці документи склали Основний закон Канади — конституцію. Дія законодавчих повноважень Великої Британії щодо Канади повністю припинилася. Проте англійська королева й надалі залишалася главою держави, в провінціях її представляли генерал-губернатор Канади і лейтенант-губернатори. Канада і далі залишалась у Співдружності націй.

У 1984 р. лібералів змінили консерватори на чолі з Б. Малруні. Уряд Малруні, намагаючись заручитися підтримкою США в боротьбі з економічною кризою, вдався до політики “відкритих дверей” для американських інвестицій. При цьому політика “канадизації” економіки, що проводилася попередніми урядами, відійшла на задній план.

Економічна криза 1980—1982 рр. супроводжувалася розгортанням страйкової боротьби. Особливо значними були страйки у Квебеку, що мали не тільки економічний, а й національний характер.

З 1983 р. розпочалося економічне піднесення, що характеризувалося високими темпами розвитку виробництва (у 1984 р. приріст продукції становив 6,3 %). І хоча у другій половині 80-х років темпи зростання виробництва зменшилися, в цілому вони залишалися досить високими (4,2 % у 1988 р.). Його стимулами були великий споживчий попит та посилення приватних інвестицій у різних сферах економіки. Закономірним наслідком цього процесу стала поява нових робочих місць, зниження рівня безробіття.

Значною мірою економічні успіхи забезпечило й те, що уряд Малруні вдався до політики приватизації державної власності. У 1986 р. було продано дві державні корпорації, у 1987 р. — сім. Темпи цього процесу зростали. У наступні роки десятки державних компаній стали приватними, що сприяло поліпшенню економічної кон’юнктури.

Водночас уряд Малруні серією спеціальних договорів започаткував реалізацію планів економічної інтеграції зі США, яка де-факто давно формувалася через систему “особливого партнерства”. 4 жовтня 1987 р. прем’єр-міністр повідомив про досягнення принципової угоди з основних положень канадсько-американської зони вільної торгівлі. Було знято останні бар’єри, що перешкоджали вільному переливу капіталу, торгівлі та обміну послугами. Американсько-канадська угода 1988 р. про вільну торгівлю, що набула чинності на

початку 1989 р., змушувала канадський бізнес до конкуренції з американськими компаніями, які часто виявлялися більш ефективними. Важливим урядовим заходом, спрямованим на підтримку національного капіталу в умовах вільної торгівлі, стала започаткована в 1987 р. податкова реформа. Її метою було створення конкурентоспроможних, порівняно з американськими, умов оподаткування, щоб запобігти відпливу капіталів з Канади, а також стимулів для внутрішнього економічного зростання. Двостороння канадсько-американська угода стала основою укладеного наприкінці 1993 р. Договору про вільну торгівлю між Мексикою, США та Канадою (НАФТА), що набув чинності з 1 січня 1994 р.

Нова спроба врегулювання квебекської проблеми

Найважливішим завданням своєї внутрішньої політики уряд Малруні вважав зміцнення канадської федерації шляхом умиротворення Квебеку. Наслідком такої політики було підписання у травні 1987 р. на зустрічі з прем'єрами десяти канадських провінцій у Міч-Лейку угоди про приєднання Квебеку до конституції 1982 р., що означало завершення конституційної реформи. Одним із її наслідків було розширення прав провінцій. Зокрема, запроваджувалося право вето при зміні положень конституції, що стосувалося, насамперед, питань мови, культури та імміграції. Провінції дістали можливість брати участь у призначенні членів Верховного суду та senatorів, що раніше було виключно прерогативою Оттави.

Угода визнавала Квебек як "особливе суспільство", передбачала деякі пільги для провінції у сфері фінансів та автономії. Проте виявилось, що угоду 1987 р. реалізувати не просто. Перші кроки у цьому напрямі призвели до загострення міжнаціональних конфліктів. Англomовна провінція Онтаріо відмовилася надавати муніципальні послуги французькою мовою, а Квебек протестував проти міграції у провінцію осіб, які не розмовляли французькою. Знову розгорнулися дискусії про майбутнє канадської нації з Квебеком у складі Канади. До того ж спроба ратифікувати угоду в

парламенті у 1990 р. провалилася. Англо-канадці відреклися від неї, вважаючи, що протягом 25 років Квебеку й так було зроблено надто багато поступок з боку федерального уряду і провінція фактично домоглася особливого статусу. Проте самі квебекці вважали, що цього не досить. Боротьба між Оттавою і Квебеком щодо поділу повноважень та фінансів розгорілася з новою силою. Квебекська партія, яка з 1990 р. перебувала в опозиції, почала вимагати негайного проведення референдуму про незалежність Квебеку. Квебекці знову підняли проблему “особливого суспільства”, вимагали надання провінції більшої автономії в питаннях мови та культури, імміграції, а також контролю над федеральними програмами розвитку і фінансування професійного навчання.

Вибори 1993 р. Повернення лібералів до влади

Спад в економіці, що розпочався у квітні 1990 р., збігся із загостренням внутріполітичної ситуації (виступ індійського племені моухок, яке відстоює свій суверенітет, загострення суперечностей між англо- та франко-канадцами). Погіршення економічної кон'юнктури змусило уряд Малруні вдатися до непопулярних заходів. Зменшувалися статті федерального бюджету, спрямовані на фінансування охорони здоров'я і вищої освіти, реформувалася система страхування з безробіття, суть якої звелася до урізування федеральних витрат на допомогу безробітним. Наслідком цих заходів було падіння популярності консерваторів та їхнього лідера. Торі змушені були маневрувати. У червні 1993 р. прем'єр-міністром стала Кім Кемпбелл, перша жінка-прем'єр в історії Канади.

Ліберали на чолі з Жаном Кретьєном, скориставшись складним становищем торі, розробили програму виведення країни з економічного застою. Запропонована ними програма вирішення економічних і соціальних проблем здобула підтримку широких верств населення. На виборах, що відбулися 25 жовтня 1993 р., канадці проголосували проти високого рівня безробіття, економічного спаду, непомірного дефіциту бюджету, неспроможності консерваторів примирити дві

мовні громади — англофонів та франкофонів — і тим самим зміцнити федерацію. Консерватори зазнали нищівної поразки. Із 152 мандатів, які вони мали в палаті громад, залишилося лише два. Ліберальна партія на чолі з Жаном Кретьєном здобула блискучу перемогу — 178 місць із 295. 59-річний лідер лібералів став двадцятим прем'єр-міністром Канади. Однак завойовані квебекськими сепаратистами (Квебекський блок) 54 мандати свідчили про наростання загрози для єдності канадської федерації. Вибори 1993 р. відобразили, таким чином, і відцентрові тенденції.

Програма дій ліберального уряду Жана Кретьєна

На парламентських виборах 1997 р. впевнену перемогу знову здобули ліберали, що свідчило про підтримку виборцями дій уряду Жана Кретьєна в галузі економіки, політики, соціальної сфери у попередні чотири роки. Уряд знову очолив Жан Кретьєн. У лютому 1998 р. було затверджено програму дій у сфері економічної та соціальної політики до 2001 р. Її основними постулатами були “стратегія однакових можливостей” і “створення безпечного суспільства”. Під першим малося на увазі сприяння розвиткові вищої освіти і наукових досліджень, під другим — удосконалення і поліпшення сфери соціальної політики.

Витрати, передбачені на реалізацію ініціатив уряду в соціально-економічній політиці, згруповані у дві великі програми, наближалися до 80 % федеральних видатків.

Економічний розвиток Канади у 90-ті роки ХХ — на початку ХХІ ст.

Характерною ознакою 90-х років став процес приватизації державної власності, що супроводжувався глибокими змінами у канадській економіці. Спад і стагнація початку 90-х років змінилися поживавленням уже в 1992—1995 рр. Особливо активним було зростання ви-

робництва у 1997 р., що стало наслідком здешевлення кредиту. Темпи росту ВВП у 1998 р. перевищували 4 %. З 10 % (1995) до 8,5 % (1998) зменшився рівень безробіття.

На економічний розвиток Канади впливали чинники, які повсюдно створювали сприятливий клімат для активізації бізнесу. По-перше, канадська економіка “відкритого типу” зазнавала сильного впливу процесів глобалізації світового господарства. По-друге, канадські фірми після підписання угоди між США і Канадою про вільну торгівлю і приєднання до неї Мексики (1994) дістали ширший доступ на ринки. По-третє, раціонально і вміло використовувався механізм державного регулювання економіки для здійснення структурних перетворень в обробній галузі промисловості і проведенні “політики канадизації”. Разом з тим, держава залишалася великим власником у таких галузях, як енергетика, транспорт, зв’язок. Зростав обсяг приватних капіталовкладень. За даними 1996 р. зріс потік іноземних інвестицій. Обсяг вкладень у канадську економіку становив 180 млрд канадських доларів, причому майже 120 млрд інвестиційних надходжень належали фірмам США. Основна маса національних і зарубіжних капіталів вкладалася в такі галузі, як електроніка, фармацевтична промисловість, нові конструкційні матеріали. Прямі канадські інвестиції за рубежом перевищили 170 млрд дол. Замикаючи “сімку” за обсягом виробництва ВВП і посідаючи сьоме місце за загальним обсягом витрат на технологічні нововведення, Канада займає четверте місце у світі за такими важливими показниками, як наукоємність виробництва і конкурентоспроможність економіки. Починаючи з 1997 р. знижувався рівень безробіття.

Наприкінці ХХ ст. у країні зберігався високий рівень приросту ВВП: у 1999 р. він становив 4,5 %, а в 2000 р. — 4,4 %. На початку ХХІ ст. темпи економічного зростання дещо уповільнились. Однак за прогнозами спеціалістів у 2003 р. приріст ВВП сягатиме 3 %.

Сучасна Канада

Канада — член великої “сімки”, високорозвинута індустріально-аграрна країна, значення якої у світовому співтоваристві зростає. Це й зрозуміло. Серед західних країн тільки США випереджають Канаду за обсягом продукції добувної промисловості, проте й вони поступаються своєму північному сусідові за виробництвом та експортом багатьох видів сировини і напівфабрикатів. За рівнем продуктивності суспільної праці і технічної оснащеності виробництва Канада поступається лише США. А в лісозаготівельній, деревообробній і целюлозно-паперовій, азбестовій промисловості, окремих галузях кольорової металургії, будівництві і господарській діяльності в умовах півночі її технологія не має собі рівних у світі.

Для сучасної Канади характерний високий рівень життя населення. Середньорічний дохід на одну людину в Канаді вже у 1986 р. становив 12993 долари. А це головний показник соціальної стабільності. За показниками рівня й тривалості життя, стану здоров'я, грамотності тощо Канада, відповідно до Програми людського розвитку ООН, у 2000 р. сьомий раз підряд вийшла на перше місце серед 174 країн за індексом людського розвитку. Це високе визнання світовим співтовариством успіхів Канади в соціальній сфері.

Завдяки своїй плідній діяльності на міжнародній арені Канада домоглася лідерства в багатьох сферах міжнародних відносин. Саме канадський міністр закордонних справ Л. Пірсон у 1956 р. запропонував утворити спеціальні сили ООН для підтримки миру, за що йому була присуджена Нобелівська премія миру. До середини 80-х років з території Канади була повністю виведена ядерна зброя, розміщена там у 1964 р. Після 11 вересня 2001 р. Канада активно включилася у боротьбу з міжнародним тероризмом. Її збройні сили брали безпосередню участь в операції “Незламна воля” в Афганістані.

Складною залишається квебекська проблема. Однак у настроях франкомовних жителів Канади останнім часом проявляються нові, позитивні, нюанси. Так, на додаткових парламентських виборах у березні 1995 р. у Квебеку переконливу перемогу здобув представник Ліберальної партії, а

кандидат від сепаратистського Квебекського блоку зазнав поразки. А це означає, що серед франкомовних квебекців зростає кількість противників сепаратизму, що й засвідчив проведений 30 жовтня 1995 р. референдум з питання незалежності Квебеку. 50,6 % жителів провінції заявили, що хотіли б залишитися у складі Канади.

Українці в Канаді. Канадсько-українські стосунки

За статистичними даними 1981 р. в Канаді проживало 754 тис. українців, тобто 3,1 % населення країни, хоча канадська преса у 1989 р. повідомляла, що кількість українців у Канаді фактично сягає одного мільйона. Основна частина українського населення мешкає у провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба та Саскачеван. 76 % українців мешкає в містах. Українська етнічна група сформувалася в Канаді як іммігрантська. Після Другої світової війни вона збільшувалася. До середини 1950-х років до Канади прибуло 35 тис. українців із таборів для “переміщених осіб”. Понад 9 тис. чоловік прибуло до країни в 1961—1981 рр. У кількісному відношенні українців переважають тільки британці, французи, німці та італійці.

Завдяки своїй працелюбності українці здобули повагу в канадському суспільстві. Високий їх відсоток серед управлінської та інтелектуальної еліти (за даними 1981 р. 26 865 українців були менеджерами, 58 820 — юристами, вчителями та ін.). У 1980 р. канадець українського походження Роман Гнатишин був призначений генерал-губернатором.

Інтегрувавшись у канадське суспільство, українці не забувають про своє походження. Для їхнього національного самовираження в демократичній Канаді є всі умови. У дванадцяти університетах запроваджені українознавчі програми. Досить поширені курси українознавства, що охоплюють вивчення української мови, культури, мистецтва, історії та географії. У десятках шкіл українська мова вивчається як предмет. Чимало таких шкіл, зокрема недільних, патронуються греко-католицькою церквою, етнічними організаціями,

такими як Українське національне об'єднання, Спілка української молоді та ін.

Чільним об'єднанням українських громадських, політичних та культурних організацій, церков є Конгрес українців Канади. Осередками культурного розвитку українців у Канаді виступають різноманітні "фондації". Найбільша з них — Українська фундація ім. Тараса Шевченка, заснована у Вінніпезі 1936 р. У 1987—1988 рр. вона володіла фондом у 3,5 млн дол., які витрачаються на різні культурні заходи.

З проголошенням незалежності України українська діаспора Канади надає суттєву підтримку становленню і розбудові своєї етнічної батьківщини. Канада стала першою країною світу, що визнала незалежність України після пам'ятного 1 грудня 1991 р. А колишній дисидент Левко Лук'яненко, засуджений радянською системою до смертної кари за виборювання незалежності України, був призначений повпредом України в Канаді. Між Канадою і Україною налагоджуються і розвиваються зв'язки в багатьох галузях суспільного життя. 31 березня 1994 р. у Києві міністри закордонних справ Канади (А. Уеллет) і України (А. Зленко) підписали Спільну декларацію про особливе партнерство між Канадою і Україною. З 1991 по 1998 р. завершено 60 спільних канадсько-українських проектів — з питань переходу до ринкової економіки, в галузі демократизації та розвитку управління, з проблем ядерної безпеки тощо. Розвиткові канадсько-українських стосунків сприяють взаємні візити лідерів країн. Під час канадського візиту президента України Л. Кучми у жовтні 1994 р. підписано Угоду про дружбу і співробітництво між обома країнами. У січні 1999 р. в Україні з візитом перебував прем'єр-міністр Канади Жан Крет'єн. Тоді ж було підписано сім канадсько-українських міжурядових документів. У листопаді 1999 р. представники обох країн підписали угоду про співпрацю у запуску комерційних супутників.

У Латинській Америці сьогодні налічується 27 країн загальною площею 20 млн кв. км і з населенням понад 350 млн чол. Незважаючи на ряд спільних ознак, таких як відсталість соціально-економічної структури, монокультура економіки, виражений латифундизм та архаїчність відносин у сільському господарстві, латиноамериканські країни після Другої світової війни значною мірою різнилися за рівнем свого розвитку. У цілому ж, їх умовно можна поділити на три групи. До *першої* входить "велика четвірка": *Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі* — країни з найбільш розвинутою обробною промисловістю. До *другої* належать *Колумбія, Венесуела, Перу* — держави з розвинутою гірничою промисловістю. До них примикають *Коста-Ріка, Сальвадор та Уругвай*. *Третя* група — це суто аграрні країни Центральної Америки. Їм найбільш властиві монокультура, латифундії, дрібнотоварний уклад.

Латинська Америка в перше повоєнне десятиріччя

У повоєнний період для країн Латинської Америки був характерним процес одержавлення значної частини власності через викуп або пряму націоналізацію. Найбільш інтенсивно він відбувався в Чилі, Аргентині, Мексиці, Бразилії. Одержавлення ряду галузей почалося вже у перші повоєнні роки: в Аргентині в період правління президента Хуана Домінго Перона (1946—1953), у Мексиці — за президента Мігеля Алемана (1946—1952), у Бразилії — під час президентства Жетуліу Варгаса (1951—1954), у Чилі в період правління президента Гонсалеса Віде-

ли (1946—1952) і продовжувалося до 60-х років. Формування значного державного сектора не було одноразовим актом у жодній з латиноамериканських країн. Водночас у деяких країнах континенту розгорнувся наступ на позиції аграріїв-латифундистів. Безземельне селянство не тільки справедливо вимагало реалізації гасла “землю тому, хто її обробляє”, а й було небезпечним вибуховим матеріалом. З його рядів вийшло чимало всіляких борців за “справедливість”, у тому числі й відвертих авантюристів. Щоправда, кампанія за ліквідацію латифундій, де панували архаїчні форми господарювання, такі як парцеляція землі, передача її селянським сім’ям на кабальних умовах, обробіток землі примітивним селянським реманентом за мізерну платню або “вічні борги”, що тягнулися з діда-прадіда, була складною і мала безліч противників. Це, насамперед, військові — генералітет та офіцерський корпус — особлива каста у країнах Латинської Америки, що формувалася в основному з представників латифундистських родів. Армії в Латинській Америці завжди виступали інструментом військових переворотів, приходу до влади вояччини — і чи не єдиною умовою авторитарних, відверто військових режимів кауділістського типу. Саме латифундизм найбільше живив диктаторські режими.

Однак те, що державний сектор почав відігравати не просто помітну, а важливу роль у політичному житті країн Латинської Америки, було теж не випадковим явищем. Зміцнюючи свою владу, військові авторитарні режими намагалися таким чином обмежити присутність у своїх країнах іноземних монополій, яким часто погрожували націоналізацією і не раз вдавалися до неї. Проте передавати націоналізовані іноземні компанії власній національній буржуазії означало для авторитарних режимів створювати передумови для демократії і руйнувати підвалини власної влади. З іншого боку, контроль над державною економікою компенсував диктаторським режимам відсутність широкої соціальної бази. Навіть підходи до земельної реформи значною мірою підпорядковувалися цій меті. Так, на основі закону 1967 р., що передбачав ліквідацію латифундій у Чилі, до 1970 р. було експропрійовано 1310 маєтків великих землевласників загальною площею 3,4 млн га. Християнсько-демократична партія, яка тоді перебувала при владі, обіцяла наділити землею 100 тис. селян.

Однак землю отримали лише 29 тис. селянських сімей. Основна ж маса їх була об'єднана в асентам'єнти (кооперативи), що контролювалися державою.

З політикою одержавлення власності було тісно пов'язане прагнення латиноамериканських правлячих кіл до режиму закритості економіки, що пояснювалося їхнім намаганням протидіяти іноземній економічній експансії, насамперед з боку США. Саме це штовхало місцеві політичні режими до одержавлення й час від часу до націоналізації власності іноземних компаній, що мало відлякувати іноземних інвесторів. З іншого боку, завдяки таким заходам місцеві власті сподівалися позбавитися залежності від імпорту через налагодження власного виробництва.

У цілому, виробництво промислової продукції у країнах регіону до кінця 50-х років виросло у 2,5 рази порівняно з довоєнним часом. Особливо швидкими темпами розвивалася економіка таких країн як Аргентина, Мексика, Бразилія, Чилі, Венесуела та Колумбія. Сільське господарство було екстенсивним і слабозвинутим. Низький рівень життя населення спричиняв численні страйки. Якщо на початку 50-х років у країнах континенту страйкувало 2—2,5 млн чол., то в 1965 р. — 8,5—9 млн чол. Досить активним був і селянський рух.

Політичне життя латиноамериканських країн характеризувалося нестабільністю. Крім Мексики, військові перевороти всюди були постійним явищем. Понад 70 путчів за 25 повоєнних років — таким був баланс внутрішньополітичного неспокою. Відновлення в окремих країнах — Перу (1956), Колумбії та Венесуелі (1958) — конституційного ладу аж ніяк не означало, що ці країни остаточно вийшли з системи військово-диктаторських режимів, з системи кауділізму.

Правоконсервативний характер військових хунт мав антидемократичну спрямованість і закономірно викликав масові соціальні протести, чим поспішали скористатися комуністичні партії, що прагнули захопити владу і встановити свою "диктатуру пролетаріату". Такі спроби наприкінці 40-х років мали місце у Колумбії та Коста-Ріці, а на початку 50-х років — у Гватемалі. Прикладом може також бути Куба, де боротьба проти диктатури генерала Батісти, в ході якої відкривалися широкі перспективи для демократичних перетворень, завершилася лівою диктатурою. Керівник руху

Ф. Кастро та його соратники внаслідок хиткості своїх позицій у країні проголосили себе марксистами-ленінцями і звернулися за підтримкою до радянського керівництва. Невдовзі крайні ліві радикали, заручившись підтримкою СРСР, почали будувати комунізм за радянським зразком. Замість правої диктатури Батісти на Кубі утвердилася ліворадикальна, комуністична диктатура Ф. Кастро, а сама Куба перетворилася на військовий форпост соціалізму в Латинській Америці, стала одним із джерел напруженої системної конфронтації між Сходом і Заходом.

У системі зовнішньополітичних зв'язків повоєнного часу країни Латинської Америки всіляко підтримували курс США, правлячі кола яких були стурбовані можливістю проникнення у Західну півкулю комунізму. Офіційна позиція США щодо Латинської Америки проявилася у доктрині Клейтона, проголошеній на міжнародній конференції в Чапультепекі (лютий—березень 1945 р., Мексика). США, виходячи з доктрини Монро (1823), поставили питання про розширення свого співробітництва з латиноамериканськими країнами на основі приватного підприємництва та вільної конкуренції, скасування митних бар'єрів, обмеження діяльності державного сектора, створення однакових можливостей для національного та іноземного капіталу. Дещо в пом'якшеному вигляді ці основні положення увійшли до "економічної хартії". На Чапультепекській конференції був реорганізований Панамериканський союз, закладені основи оборонного пакту. Підписаний учасниками Чапультепекський акт передбачав спільне використання збройних сил проти агресії з боку комуністичних країн.

Прийняті рішення зрештою були оформлені в Міжамериканському договорі про взаємну оборону Західної півкулі. Під агресією розумілися будь-які дії, що ставили під загрозу *"суверенітет або політичну безпеку будь-якої американської держави"*. Однак основною метою договірних угод було недопущення комунізму в Латинській Америці. З цією ж метою у 1948 р. на Міжамериканській конференції в Боготі була створена Організація американських держав (ОАД).

Інвестиційна політика США в Латинській Америці була традиційною: США відмовляли цим країнам у державних позиках, заохочували приватні вкладення капіталів, вимагали створення сприятливого клімату для них. У плані

реалізації договорів спільної боротьби проти зазіхань комунізму в Латинській Америці слід розглядати інтервенцію США у Гватемалі в 1954 р. з метою скинення уряду Хакобо Арбенса, який зважився на конфіскацію земель у великих латифундистів та американської “Юнайтед фрут компанії”, почав проводити антифеодальну аграрну реформу та співробітничати з комуністами. Одержавлення латиноамериканцями власності США правлячі кола цієї країни розглядали як небезпечний крок на шляху до комунізму і позбавлену перспективи спробу прискорити виробництво продукції. Це був головний камінь спотикання, навколо якого постійно виникали суперечності між США і латиноамериканськими країнами.

Латинська Америка
у другій половині 50-х — 60-х роках

Друга половина 50-х — перша половина 60-х років характеризувалися глибокими кризовими явищами в соціальній, політичній та економічній сферах країн Латинської Америки. Вони були викликані збереженням та незмінністю застарілих суспільних структур. Давалися взнаки монокультурності виробництва, падіння доходів від експорту природних ресурсів, внаслідок появи численних синтетичних замінників сировини, слабкий вплив іноземних капіталів як наслідок політики одержавлення, здійснюваної латиноамериканськими урядами. Внаслідок цього національний дохід на душу населення навіть скоротився, що посилювало соціальні конфлікти. Відбулося падіння диктаторських режимів у Перу (1956), Колумбії (1957), Венесуелі (1958), на Кубі (1959).

Для нового президента США Дж. Кеннеді та його команди стало очевидним, що безвихідь штовхатиме населення Латинської Америки в бік утопії та ілюзій. У березні 1961 р. Кеннеді запропонував усім латиноамериканським країнам об'єднатися в “Союз заради прогресу” з метою ліквідації злиднів та відсталості. Як протипагу комуністичній революції ідеологи “нових рубежів” висунули концепцію “мирно регульованої революції”, під якою розумілися реформи та ряд

інших важливих заходів (аграрна та податкова реформи, підвищення темпів індустріалізації тощо). Прийнята на сесії ОАД у Пунта дель Есте (серпень 1961 р., Уругвай) програма “Союзу заради прогресу” містила низку конкретних пунктів, під які США надавали довгострокові позики на суму 20 млрд дол. строком на 10 років. Зокрема, передбачалося щорічне збільшення валового національного доходу на душу населення на 3,6 %, здійснення аграрної реформи, ліквідація неграмотності до 1970 р. й т. ін. Тим самим Сполучені Штати Америки сподівалися запобігти проникненню комунізму до Латинської Америки, створити умови для представницької демократії як головного чинника суспільної стабільності. Вирішальний вплив на формування американської політики 60-х років щодо Латинської Америки справили дестабілізаційні дії режиму Ф. Кастро. Обстановка бідності та невпевненості в багатьох країнах Латинської Америки загрожувала обернутися соціальними катаклізмами, подібними до кубинського. Хоча заради справедливості варто зауважити, що правлячі кола США в латиноамериканській політиці не завжди дотримувалися рекламованих ними демократичних принципів. Вони не раз ішли на контакти і надавали підтримку військовим режимам, якщо останні вели активну боротьбу проти комуністичних сил. Це скоріше була тактика, продиктована складними умовами досягнення стратегічної мети — масового засвоєння латиноамериканськими суспільствами азів сучасної демократії — та геополітичними інтересами США.

Процес цей був непростим. Латиноамериканські режими, ближчі за своєю суттю до тоталітаризму, аніж до демократії, наочно демонстрували складність повороту на шлях демократії. У першій половині 60-х років на континенті знову відбулася низка військових переворотів: Аргентина (1962), Гватемала, Гондурас, Еквадор (1963), Бразилія, Болівія (1964). І якщо до військових режимів США виявляли певну терпимість, то на спроби комуністів захопити владу вони реагували негайно й ефективно. Так, 28 квітня 1965 р. американська морська піхота висадилася в Домініканській Республіці. Президент Джонсон дав ясно зрозуміти, що *“США не дозволять встановити ще один комуністичний режим у Західній півкулі”*.

Латиноамериканська
економічна інтеграція

Новим явищем у Латинській Америці 60-х років стала економічна інтеграція. Щоправда, продиктована вона була дещо іншими причинами, аніж європейська. Одні країни вбачали в ній форму подолання вузькості національного ринку, інші — колективне знаряддя боротьби з проникненням іноземного капіталу. Внаслідок цього на середину 70-х років інтеграційні процеси охопили майже всі країни регіону. Уже в 1960 р. утворилася Латиноамериканська інтеграція вільної торгівлі (ЛІАВТ), реорганізована в 1980 р. в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛІАІ), куди увійшли 11 країн. Невдовзі з'явився Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР, 1961), куди увійшли п'ять країн, у 1968 р. заявила про себе Карібська асоціація вільної торгівлі (КАВТ), до складу якої увійшли 12 країн. І нарешті, у 1975 р. утворився широкий економічний союз — Латиноамериканська економічна система, членами якої стали 26 держав. Інтеграційні об'єднання, що виникли в 60—70-х роках, доповнилися суто спеціалізованими об'єднаннями, що підкреслювало монокультурний характер економіки країн Латинської Америки. Зокрема, в 1974 р. було створено Союз експортерів бананів та Союз країн — експортерів цукру (21 країна). У 1975 р. утворилися також Асоціація країн-експортерів срібла та Карібська судноплавна компанія.

Зміцнення господарських зв'язків, звичайно, прогресивне явище. Воно свідчить про прагнення латиноамериканських країн до об'єднання зусиль у розвитку стабільних економічних структур.

Економічний та політичний розвиток у 60-х —
першій половині 70-х років

Заходи, спрямовані на здійснення програми “Союз заради прогресу”, сприяли прискоренню темпів економічного розвитку. У цілому з 1950 по 1975 р. валовий національний дохід латиноамериканських країн зріс

у чотири рази. Регіон з аграрного, сировинного перетворився на аграрно-індустріальний. Посилився наступ на латифундизм. До 1964 р. в 16 країнах ухвалено закони про аграрні реформи.

Однак політична нестабільність на субконтиненті не зменшувалася. Її джерелом на початку 60-х років стала Куба. Радянський Союз прагнув використати соціалістичну Кубу як плацдарм для просування комунізму в Латинській Америці. У 1962 р. за згодою Ф. Кастро СРСР таємно розмістив на Кубі радянські ракети та бомбардувальники. У відповідь США вдалися до військово-морської блокади Куби. Тільки здоровий глузд політичних лідерів, насамперед Дж. Кеннеді, врятував світ від трагічних наслідків, якими могла обернутися ця авантюра.

Уроки Карібської кризи не зупинили послідовників більшовицької доктрини “ощасливлення” народів. Компартії Аргентини, Перу, Уругваю, Еквадору, Венесуели, Болівії, які не мали скільки-небудь серйозної соціальної бази, отримували щедру грошову підтримку від КПРС, вдавалися до організації “партизанських загонів”, розпалювання внутрішніх чвар, тероризму. Все це лише поглиблювало неспокій у регіоні.

Слідом за низкою військових переворотів відбулися трагічні події у Чилі. Перемога на президентських виборах 1970 р. кандидата лівої коаліції “Фронт національного визволення” Сальвадора Альєнде, який негайно приступив до радикальних перетворень — здійснення націоналізації основних галузей промисловості, аграрної реформи, — обернулася соціально-економічною кризою (падіння виробництва, інфляція тощо). 12 вересня 1973 р. генерал Аугусто Піночет здійснив військовий переворот. Після цього відбулися парадоксальні події: з одного боку, терор і репресії (за 15 років диктатури Піночета кількість убитих сягнула 15,5 тис. чол., а тих, що пропали безвісти, — 2,2 тисяч), а з іншого — піночетівська адміністрація жорсткими заходами державного регулювання забезпечила ринкові реформи та прискорення економічного розвитку Чилі, тобто здійснила перетворення, які внаслідок своїх демократичних принципів унеможлилювали існування військової диктатури. 5 жовтня 1988 р. народ сказав “ні” Піночету, а в грудні 1989 р. на загальних

виборах програв і його кандидат, архітектор чилійського “економічного дива”, колишній міністр фінансів Ернан Бихі. У березні 1990 р. у країні відновлено демократію.

Нові тенденції
на латиноамериканському субконтиненті
у 80-х — на початку 90-х років

Кардинальні зміни, що відбулися в житті світового співтовариства за останні десятиріччя, не обійшли й Латинську Америку. Демократія та ринкова економіка сприяли глибокій ерозії суто латиноамериканської моделі суспільства, яку марксистично-ленінці розглядали як передумову переходу до комуністичної формації. Мілітаризм, марксизм, популізм та кредо закритої економіки, основним генератором якої була ідея заміни імпорту національним продуктом, як типові риси Латинської Америки відходять поступово у минуле. За винятком Куби, скрізь відбувалися реформи. Самі спроби військових переворотів дедалі частіше наштовхувалися на опір усередині країни, викликали протести міжнародного співтовариства. За винятком Чилі та Парагваю, військові скрізь показали свою неспроможність досягти економічних успіхів. Військові диктатори поступилися демократично обраним урядам. Панівною стала тенденція до політичного плюралізму.

Однак латиноамериканці відвернулися не тільки від мілітаризму, а й комунізму. Якщо в 60-х роках багато хто пророкував комунізацію субконтиненту, то сьогодні ідеали цього варіанту суспільного устрою повністю дискредитували себе. На прикладі комуністичних країн, особливо Куби, багато хто переконався, що комунізм гальмує розвиток продуктивних сил, веде до зuboжіння. В Нікарагуа, де в 1979 р. владу захопили комуністи-сандіністи на чолі з “команданте” Даніелем Ортегою, у 1990 р. виборці, у яких нарешті з’явилася реальна можливість вибору, рішуче відхилили комунізм.

Втратив свою привабливість і популізм, який ґрунтувався на переконанні, що держава, оволодівши всіма суспільними важелями, в тому числі й через одержавлення економіки,

покращить життя. Визначився поворот до роздержавлення та приватизації засобів виробництва, до відкритості економіки, демократії та ринку. Повсюдно почався відхід від системи протекціонізму, латиноамериканці стали активно включатися у світове господарство. Позичати і витратити стало буденною практикою сучасного економічного життя. Активізувалося залучення американських, японських, німецьких, французьких, британських інвестицій. Іноземний капітал проник у найновіші галузі: електротехніку, машинобудування, виробництво автомобілів тощо. Наприкінці 80-х років обсяг зарубіжних капіталовкладень в економіку Латинської Америки становив близько 100 млрд дол.

Новим у плані економічної інтеграції став вихід латиноамериканських країн на світові ринки. Північноамериканська угода про зовнішню торгівлю (НАФТА) відкриває ринки Канади та Сполучених Штатів Америки для Мексики, а з часом, можливо, й для інших країн.

Вихід латиноамериканських країн на нові економічні рубежі супроводжувався труднощами перехідного періоду 1980—1990 рр., зокрема прискореним зростанням цін на товари. Так, річна інфляція у Бразилії сягнула 2750 %, в Аргентині — 3080, Перу — 7500, Болівії — 11 800, Нікарагуа — 14 300 %. У 1989 р. зовнішня заборгованість країн континенту становила 430 млрд дол. Половина цієї суми припадала на Бразилію та Мексику. Водночас спостерігались спад виробництва, безробіття, зниження реальної заробітної плати. На кінець 80-х років країни регіону перевели за кордон 223 млрд американських доларів лише на сплату боргу та виплату дивідендів іноземним інвесторам. У той же час подушний дохід латиноамериканців був нижчим, ніж 10 років тому. 80-ті роки нарекли втраченим десятиріччям.

Така ситуація спонукала до поглиблення реформ, що в загальному плані звелось до збалансування бюджетів, звільнення надлишку робочих рук, стабілізації ринків, скасування обмежень, приватизації державних підприємств. Тарифи на квоти відійшли в минуле, усюди запанувала вільна торгівля. Результати не забарилися. У 1993 р. темпи зростання виробництва в Чилі становили 10,4 %, в Аргентині 9 %, у Венесуелі 7 %. Пішла на спад інфляція. Її рівень у 1994 р. в Болівії та Мексиці не перевищував 10 %. Водночас створю-

валися сприятливі умови для інвестування іноземного капіталу. У 1989—1992 рр. Мексика, наприклад, залучила до свого економічного розвитку 35 млрд дол. На місце самовпевнених генералів приходили відповідальні політики.

Латиноамериканські країни почали переходити до реформ не всі одночасно. Так, Чилі здійснювала реформу уже з другої половини 80-х років, а Еквадор розпочав їх лише в першій половині 90-х років. У тих країнах, де реформи ще чітко не визначилися, труднощі в економіці набули загрозливого характеру. Так, у Бразилії, де спад виробництва сповільнився, але не припинився, щомісячна інфляція перевищувала 30 %. Спад спостерігався також в економіці Перу, річний рівень інфляції у Колумбії дорівнював 20 %. У багатьох країнах мала місце фінансова нестабільність, що непокоїло експортерів.

Економічні реформи в Латинській Америці, як і в інших країнах, супроводжувалися загостренням соціальних проблем. Населення не бажало миритися зі своїм становищем мешканців бананових республік, не бажало “затягувати паски”. Майже 70 млн латиноамериканців мають денний дохід нижчий за 1 американський долар. А тому настійними були вимоги збільшити соціальні витрати: на охорону здоров'я, освіту, забезпечення житлом і т. ін.

Характерною особливістю латиноамериканського економічного зростання було те, що воно відбувалося в основному завдяки іноземним інвестиціям.

Проблемою є й те, що тільки в Коста-Ріці та Чилі існує традиція влади закону. Очевидці згадують, що під час перевороту в 1973 р. у Сантьяго танки зупинялися на червоне світло світлофорів. В інших країнах ще й досі на першому плані стоїть боротьба з корупцією, що є звичайним явищем латиноамериканського життя, з мафіозними кланами, з суддями, схильними коритися наказам представників виконавчої влади.

Майже повсюди — в Уругваї, Болівії, Перу, Венесуелі, усій Центральній Америці — перспективи демократії залежали від успіхів економіки. Для латиноамериканських країн з їх історією влади олігархії, самовпевнених армій, військово-бюрократичних хунт, бригадами смерті, партизанщиною крайніх лівих і крайніх правих потрібен час, щоб стати демо-

кратичними державами, і перші важливі кроки на цьому шляху вже зроблено. Протягом 80-х років упали військово-диктаторські режими в 13 країнах регіону, зокрема в Болівії (1982), Аргентині та Гренаді (1983), Уругваї (1984), Гватемалі (1985), Суринамі (1985—1987), Чилі, Парагваї, Панамі (1989), Гаїті (1994). У більшості країн перехід до конституційного ладу відбувся мирно. На Гренаді, в Панамі та Гаїті — шляхом внутрішніх заворушень і завдяки військовому втручання США. У Сальвадорі та Нікарагуа — через консенсус правих і лівих сил. Єдиний диктаторський режим на території Латинської Америки — це комуністичний режим Ф. Кастро на Кубі, який за більше як 40 років свого перебування при владі не спромігся навіть задовольнити мінімальні потреби своїх громадян. Припинення з розпадом СРСР “братньої допомоги” поставило режим у складне становище.

Таким чином, події 80-х років засвідчили, що латиноамериканці вважають недопустимими військові режими. Демократія створювала умови для народовладдя, і те, що чилійці і болівійці в 1988 р. відвернулися від генералів Аугусто Піночета і Х'юго Банзера, а в 1990 р. нікарагуанці, яким було дано шанс, скинули Даніеля Ортегу, було справедливим і закономірним її вираженням.

Латинська Америка у 90-ті роки
XX-го — перші роки XXI ст.

Якщо у 80-ті роки в Латинській Америці ще тільки позначився відхід від моделі державного капіталізму і почалося впровадження відкритої економіки, то в 90-ті цей процес прискорився.

Середньорічні темпи зростання виробництва по регіону в 1991—1998 рр. сягнули 3,3 %. Спала інфляційна хвиля. Показник інфляції по регіону за 1998 р. становив 10 %. А в Аргентині та Бразилії був зведений до мінімуму — відповідно 1 % і 2,6 %. Країнам Латинської Америки у 90-х роках удалося здійснити великомасштабну реструктуризацію, домогтися списання зовнішніх боргів, що зменшило тиск на економіку. Піднесенню виробництва сприяли також політика жорсткої

економії і масовий приплив зарубіжних інвестицій. У 1996 р. вони становили 62 млрд дол., — майже у п'ять разів більше, ніж у 1990 р. Важливе значення мало також збільшення латиноамериканського експорту: з 1986 по 1996 р. його обсяг зріс зі 137 млрд до 494 млрд дол. Понад 60 млрд дол. у 1990—1995 рр. дала приватизація державної власності.

Процес втягнення латиноамериканського субконтиненту в ринкову економіку був настільки стрімким і всезагальним, що навіть соціалістична Куба після краху комунізму у Східній Європі зазнала його впливу. У 1993 р. уряд Фіделя Кастро дозволив дрібне приватне виробництво, вільне володіння валютою й селянські ринки. Однак домогтися серйозних успіхів шляхом поєднання деяких механізмів вільного ринку з недоторканністю комуністичної ідеології не вдалося. Рівень життя населення не підвищився, карткова система залишилася.

Деякий спад, що намітився у виробництві в останні роки минулого століття, латиноамериканці пов'язують з фінансовими кризами другої половини 1997 р. в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та Росії (1998).

Успіхи економічного розвитку латиноамериканського субконтиненту у 90-х роках значною мірою зумовлені подальшим розвитком американської інтеграції. У 1994 р. на форумі 34 держав Північної, Центральної і Південної Америки та Карібського басейну ухвалено рішення про створення у 2005 р. зони вільної торгівлі всієї Західної півкулі — Американської асоціації вільної торгівлі (АЛКА). На той час у плані інтеграційного процесу найбільш ефективно діяли НАФТА і МЕРКОСУР (Південноамериканський спільний ринок), створений 26 березня 1991 р., як регіональне економічне об'єднання внаслідок підписання Асунсьйонського договору між Аргентиною, Бразилією, Парагваєм і Уругваєм. Договір гарантував вільне пересування капіталів, активів, послуг і людей, скасування мит для його учасників і запровадження спільного митного тарифу для третіх країн. МЕРКОСУР охопив 70 % території Південної Америки з населенням понад 200 млн чол. і ВВП близько 900 млрд дол. З 1991 по 1996 р. обсяг торгівлі усередині блоку збільшився у чотири рази (з 4,1 млрд до 15 млрд дол.).

У 1996 р. до МЕРКОСУР на правах асоційованого члена приєдналися Чилі та Болівія. Поступова ліквідація митних бар'єрів, регламентація торговельних відносин, принцип рівноправного партнерства, акцент на економічну та політичну самостійність — все це приваблювало в МЕРКОСУР нових потенційних учасників. Особливо важливе значення мало прийняття політичної резолюції, згідно з якою повага до демократичних інститутів проголошувалася необхідною умовою участі в МЕРКОСУР. У квітні 1996 р. спільними зусиллями демократично налаштованих політиків Бразилії і Мексики вдалося запобігти військовому переворотові Ліно Ов'єдо у Парагваї. У 1997 р. загальний рівень зростання виробництва у країнах-учасниках МЕРКОСУР становив 4,1 %, а рівень інфляції знизився до 10 %.

У грудні 1995 р. було підписано договір про лібералізацію торгівлі між МЕРКОСУР і країнами ЄС. На Західну Європу припадає 30 % експорту МЕРКОСУР.

Свідченням подальшого зростання ролі МЕРКОСУР у розвитку нового, демократичного етапу інтеграції стало прийняття у квітні 1997 р. країнами так званої андської групи (Венесуела, Колумбія, Еквадор, Болівія) у болівійському місті Сукре спеціального "Акта Сукре". Андське співтовариство заявило про свій намір найближчим часом (кінець 1998 р.) підписати угоду про єдину зону вільної торгівлі з МЕРКОСУР.

Розширення і зміцнення МЕРКОСУР як об'єднавчого ядра майбутньої латиноамериканської інтеграції не влаштовує США. Сполученим Штатам не вигідно мати такого серйозного конкурента. Звідси особлива заінтересованість у якнайшвидшому створенні АЛКА. На відміну від США країни МЕРКОСУР виступають за поетапний, повільний процес з метою подальшого зміцнення своєї індустрії і реалізації можливостей конкурувати зі США і Канадою. Тут ураховується також досвід минулого. Так, на початку 50-х років валовий продукт США і Канади у десять разів перевищував сукупний продукт країн Латинської Америки і Карібського регіону, а сьогодні це співвідношення виражається як 3:1.

Загальний спад економічної активності у світі, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, негативно вплинув на економіку країн Латинської Америки, зорієнтовану на зовнішній ринок. Це проявилось в еко-

номічному застої в одних і падінні виробництва в інших країнах, у зростанні заборгованості, яка в 2002 р. сягнула 850 млрд дол., у кризі платоспроможності, що загострилася в 2002 р. Погіршення економічної кон'юнктури призвело до соціальних негараздів і заворушень у ряді країн. Зокрема, 19—20 грудня 2001 р. відбулися масові виступи в Аргентині. У квітні 2002 р. двома подіями — державним переворотом і контрпереворотом — почалися масові протести широкої громадськості Венесуели проти авторитарного правління президента Уго Чавеса, які з початку грудня 2002 р. переросли у загальнонаціональний безстроковий страйк. Припинили роботу багато підприємств. Завмерла нафтова галузь, що негативно відбилася на світовому ринкові енергоносіїв.

Загалом країни регіону можна згрупувати у чотири категорії:

- країни з високими шансами стійкого зростання;
- країни, в яких перспективи розвитку в цілому сприятливі, але є серйозні проблеми;
- країни, що стикаються з серйозними ризиками;
- країни, де в середньотерміновому плані дуже ймовірна політична або економічна криза.

Демократизація економіки кардинально вплинула на політичний розвиток латиноамериканського регіону. У 90-ті роки поглибився перехід від авторитаризму до демократії. Наприкінці 80-х — у 90-х роках набули чинності нові конституції у Бразилії (1988), Колумбії (1991), Парагваї (1992), Перу (1993), Аргентині (1994), Уругваї (1997), Еквадорі (1998), Венесуелі (1999), внесені суттєві поправки до Основних законів Болівії (1994), Нікарагуа (1995, 2000), Бразилії (1997) і Мексики (протягом останнього десятиріччя). Усюди збережено посади президентів, проте їхні повноваження значно урізані. Лише в Перу та Венесуелі конституційні реформи надали президентам фактично необмежену владу. У багатьох країнах спрощено механізм імпічменту президента, обмежено термін перебування на президентській посаді. Особлива увага приділена дотриманню прав людини. Нові конституції сприяли розвиткові багатопартійності й політичного плюралізму, дали можливість активніше використовувати елементи прямої демократії — плебісцити і референдуми, право на законодавчу ініціативу. Гілки влади стали

більш збалансованими. Проведені реформи скрізь підтвердили або запровадили принцип прямих виборів губернаторів і мерів, забезпечили суттєву децентралізацію місцевих органів влади.

Примітним явищем у політичному житті стала зміна характеру взаємовідносин цивільної влади і армії. Відомо, що аж до початку 90-х років у країнах Центральної Америки цивільні уряди існували лише де-юре, а військові контролювали ситуацію і в будь-який час могли натиснути на гачок. Сьогодні така ситуація зберігається лише в Парагваї. Вагомою групою тиску під час прийняття політичних рішень залишається армія Чилі, збройні сили Колумбії і Перу також відіграють певну роль у політиці. На прийняття політичних рішень впливають військові Бразилії та Аргентини. Цивільному контролю підлягає лише армія Мексики. Таким чином, проблеми взаємовідносин між арміями і суспільствами ще далеко не вирішені, проте вектор їх розвитку визначений.

Загалом, у Латинській Америці визріли і дедалі відчутніше виявляють себе ті економічні, політичні та правові інститути, які сприяють демократизації і європеїзації субконтиненту.

Характерні особливості розвитку
великих латиноамериканських країн
на сучасному етапі

ЧИЛІ

Сьогоднішню 15-мільйонну Чилі називають дзеркалом латиноамериканських реформ. А це означає, що успіхи чи неуспіхи реформ у Чилі безпосередньо впливають на хід реформ в усіх країнах Латинської Америки. Чому так? У 90-х роках темпи зростання чилійської економіки становили в середньому 7,2 %. Навіть у складному 2001 р. приріст виробництва сягав 2,8 %. Чилійська економіка перебуває сьогодні в найкращому стані за показниками, за добре відпрацьованою системою регулювання. А за конкурентоздатністю товарів — посідає п'яте місце після Сінгапуру,

Гонконгу, Тайваню та Малайзії. До 1973 р. Чилі нічим особливим не вирізнялася серед інших країн субконтиненту. Банки, компанії з переробки міді та багато промислових підприємств були націоналізовані, ціни на 3200 найменувань товарів контролювала держава. Після фатального 1973 р. відбувся крутий поворот. Нині в ринковій економіці Чилі панує приватний сектор. Сама економіка є найбільш відкритою на всьому американському континенті, оскільки тарифних бар'єрів у ній менше, аніж у Канаді та США. Ростуть інвестиції в економіку та експорт товарів. Починаючи з 1990 р. чилійські компанії активно освоюють міжнародні ринки, експортуючи здебільшого високотехнологічну й капіталомістку продукцію. Якщо на початку 70-х років чилійський експорт становив 12 % валового продукту, то на середину 90-х років — 35 %. Держава всіляко заохочує експортерів. У 1985 р. створено Фонд сприяння експорту (ФСЕ). Чилійці по всьому світові шукали й знаходили ринки збуту для своїх товарів. Експорт зростав щорічно. Так у 1994—1995 рр. він збільшився на 38 %. У 1998 р. Чилі експортувала товарів і послуг на 18 млрд дол. Активно включилися в експорт понад 5 тис. чилійських компаній, продукція яких вивозиться до 150 країн світу. Цьому значною мірою сприяє ефективна державна і приватна система підтримки національних експортерів. Навіть азійська криза 1997—1998 рр., котра завдала відчутних втрат зорієнтованій на експорт економіці Чилі, не припинила її експортних зусиль. У 2000—2001 рр. обсяг глобальної діяльності країни зріс на 27 %: збільшилася кількість місій, які опікуються пошуком ринків збуту товарів нових підприємств, розширилася й кількість країн, де вперше з'явилися чилійські товари. Чилі не чекає економічної допомоги, а шукає шляхи доступу на світові ринки. Про наслідки цих зусиль свідчать такі показники. Якщо в 1990 р. країна експортувала лососини (Чилі займає друге місце у світі за виробництвом цієї продукції) на 122 млн дол., то в 2001 р. — на 969 млн. Таких прикладів можна навести безліч. 60 % ВВП залежить від зовнішньої торгівлі. Інвестиції, більшість яких закордонні, в 1993 р. становили близько 27 % ВВП. Рівень річної інфляції з 5005 % у 1974 р. зменшився до 12 % у 1993 р. Надходження до бюджету перевищували видатки, а рівень безробіття не перевищував 4 %. У першій половині 90-х років щорічний приріст виробництва становив 6 %, а в 1997 р. — 7,2 %. Частка ВВП на душу населення становив-

ла у 1996 р., якщо виходити з купівельної спроможності песо, 10,5 тис. дол. Економічні й соціальні успіхи Чилі підкріплені стабільною політичною і партійною системами.

Гідні уваги метаморфози відбулися з державною пенсійною системою. Вона також приватизована. Свої пенсійні внески робітники сплачують у приватні фірми і, виходячи на пенсію, отримують назад не тільки вкладені гроші, а й додаткову суму за інвестування (як результат капіталізації внеску). Означені фонди швидко зростають. На середину 90-х років вони контролювали 12,5 млрд дол., що становило 35 % ВВП. Як і в економічно розвинутих країнах, у Чилі відбувався, таким чином, процес розпорошення національної власності, а самі чилійці ставали дрібними капіталістами, оскільки форма пенсійної системи надала мільйонам громадян можливість отримувати дивіденди у приватному секторі виробництва. У 1990 р. в умовах бідності проживало 40 % усіх чилійських сімей, у 2000 р. цей показник становив 20,6 %. Разом з тим Чилі зіткнулася з низкою проблем, як екологічних (спеціалізація на експорті природних ресурсів), так і соціальних (заборона розлучення та абортів), які набули політичного характеру й розкололи суспільство.

У березні 2000 р. президентом Чилі став Рікардо Лагос Ескобар — лідер “Об’єднання партій за демократію”, яке перебуває при владі з 1990 р. Протягом 2001—2002 рр. у країні було прийнято низку законів, що стосуються, насамперед, соціальної політики і сфери трудових відносин: закон про створення Фонду страхування від безробіття, закон про реформу трудового законодавства, закон про боротьбу з ухиленням від сплати податків тощо. Була відмінена також смертна кара.

Процеси, що відбуваються сьогодні в Чилі, свідчать про курс цієї країни на демократію та відхід від традиційної авторитарної системи, прагнення остаточно подолати спадщину Піночета.

9 січня 1992 р. Чилі визнала незалежність України, а 28 січня було досягнуто домовленості про встановлення дипломатичних відносин між обома країнами. Важливе значення для розбудови стосунків між нашими державами мав офіційний візит до Чилі (жовтень, 1995) президента України Л. Кучми та його переговори з президентом Чилі Е. Фреєм. Було підписано Угоду про сприяння та взаємний захист інвес-

тицій і Протокол про співробітництво між міністерствами закордонних справ. Останнім часом політичне співробітництво доповнюється економічним. Обидві країни зацікавлені у співпраці в різних сферах економічної діяльності.

БРАЗИЛІЯ

Бразилія — найбільша за територією та населенням країна Латинської Америки. Її населення — 170 млн чол. — складає майже половину жителів Південної Америки. Національна економіка оцінюється в 450 млрд дол., що у два рази більше вартості економіки країн Східної Європи. За обсягом ВВП Бразилія входить у першу десятку країн світу. Потужна модерна промисловість, створена в повоєнний період, продукує літаки, підводні човни, автомобілі, військову та космічну техніку. У країні збудовано два космодроми. Кількість жителів у десяти містах перевищує 1 млн чол.

У середині і другій половині 90-х років прискорився процес економічного розвитку країни. Це стало наслідком стабілізаційної програми, розробленої командою тодішнього президента країни Ф. Кардозу (відома під назвою “план реал”). З 1 липня 1994 р. запроваджена нова грошова одиниця — реал.

Найбільш високих темпів розвитку досягнуто у виробництві споживчих товарів (95,5 % усього приросту за 1991—1997 рр.) і товарів тривалого користування. Так, за випуском автомобілів Бразилія займає сьоме місце у світі (2,2 млн). Темпи зростання в обробній промисловості в 1997 р. — 5 %. Виробництво сільськогосподарської продукції в 1991—1997 рр. виросло на 20 %. Бразилія утримує перше місце у світі за експортом апельсинового соку і друге — традиційної кави. Зростання виробництва бройлерів за сім років становило 60 % (третє місце у світі). Обсяг зовнішньої торгівлі за цей же період збільшився у два рази і становив 111,5 млрд дол. ВВП за 1997 р. сягнув 1 трлн дол. Швидкими темпами розгорталася приватизація. Бразилія володіє великим внутрішнім ринком і динамічним експортним сектором.

У 90-х роках у країні відбувалися процеси, які багато в чому нагадували чилійські: економіка прагнула покінчити з характерною для попередніх часів закритістю — йшла приватизація державних компаній, у Бразилію залучалися іноземні інвестиції. Проте цілий ряд причин утруднював цей украй необхідний процес. Згубний вплив на економіку Бразилії мав високий рівень інфляції, який у 1993 р. становив 30 % за місяць. Породжені нею високі процентні ставки гальмували продуктивне підприємництво, спричиняли корупцію та загострення ситуації в соціальній сфері. Та й сам процес роздержавлення наштовхувався на цілу низку перепон. Так, енергетичні та телекомунікаційні компанії не можуть бути продані без відповідних змін у конституції. Заходи центральної влади гальмувала також надмірна незалежність бразильських штатів. А наявність у країні 43 політичних партій свідчила, що демократичне суспільство з ринковою економікою в Бразилії ще тільки починає формуватися. Значною перепорою був і роздутий державний сектор. Проте було з кого брати приклад: на відміну від державного, приватне виробництво у Бразилії надзвичайно ефективне, з інтенсивним припливом інвестицій, а його продукція відповідає високим стандартам.

Загальний спад виробництва у світі з початку XXI ст. не обійшов і бразильську економіку, тісно пов'язану з кон'юктурою на світових ринках. У 2001 р. спад виробництва становив 0,6 %. Значних збитків країні завдала також енергетична криза, що стала наслідком посухи, оскільки 90 % енергетичних потужностей країни припадає на ГЕС. Впали реальні доходи населення — 50 млн бразильців живуть сьогодні нижче прожиткового мінімуму. У країні налічується 8 млн безробітних, а зовнішній борг на 1 січня 2002 р. сягнув 212 млрд дол. Економічні та соціальні проблеми привели до заміни владних виконавців біля керма державної машини. 27 жовтня 2002 р. президентом Бразилії був обраний лідер Партії трудящих Луїс Інасіу да Сілва.

Визнання Бразилією України відбулося 26 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини встановлено 11 лютого 1992 р. Важливе значення для налагодження зв'язків між обома країнами мав офіційний візит до Бразилії президента України Л. Кучми, що відбувся 26 жовтня — 1 листопада 1995 р. У ході візиту між Бразилією і Україною був підписа-

ний Договір про дружні відносини та співробітництво. З того часу між обома країнами укладено близько двох десятків міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод. Виникли сприятливі умови для співпраці в авіаційній, космічній, військово-технічній сферах. У 2002 р. обидві країни виявили також заінтересованість у співпраці в галузі аграрно-промислового комплексу.

МЕКСИКА

Мексика, країна зі 100-мільйонним населенням, так само як і інші країни-лідери регіону, відкривалася і приватизувалася, налагоджувала широкі торговельні зв'язки зі США та Канадою на нових засадах, стала членом різних міжнародних організацій, у тому числі й ГАТТ. Уже в 1991—1993 рр. ВВП країни збільшився на 7,2 %, що стало наслідком відходу від традиційного протекціонізму і державного патерналізму. Важливу роль у цьому процесі зіграв президент К. Салінас де Гортарі — прихильник моделі відкритої економіки. В зазначений період щорічні зарубіжні інвестиції становили 4,5 млрд дол. А в 1994—1995 рр. цей показник зріс до 10 млрд дол.

Проте переважання соціалістичних методів господарювання, що суперечили ринковим принципам економічної свободи, дуже скоро дало про себе знати. Потужний потік північноамериканського імпорту через Ріо-Гранде завдав великих втрат мексиканській валютно-фінансовій системі. До всього цього додався вибух політичного насильства (вбивство в 1994 р. кандидата в президенти від правлячої Інституційно-революційної партії Луїса Дональдо Колосіо). На півдні країни повстали індіанці. Складну ситуацію підігрівали противники реформ. У грудні 1994 р. вартість мексиканського песо впала на 40 %. Почався спад виробництва. Крах мексиканського ринку, наступна втеча з Мексики зарубіжних інвестицій завдали шкоди також численним північноамериканським компаніям у Мексиці й неабияк стурбували уряд США, який вирішив ужити рішучих заходів для стабілізації песо. Своєму партнерові по НАФТА Сполу-

чені Штати надали кредит у 20 млрд дол. Загалом же зовнішні надходження склали 50 млрд дол. Новий уряд президента Ернесто Седільйо зумів переломити ситуацію. Уже в 1996 р. економічне зростання становило 5,2 %, 1997 р. — 7 %. Програмою Седільйо передбачалося, що такі темпи збільшення виробництва зберуться до кінця століття. Протягом 1996—1997 рр. була подолана фінансово-економічна криза. Однак спад економічної активності в США у 2001 р. позначився й на Мексиці, економіка якої зав'язана на північного сусіда. Відчутних економічних втрат зазнала країна й унаслідок падіння цін на нафту.

У 1995 р. була започаткована реформа ехідальної (общинної) системи у сільському господарстві — найбільш відсталій, архаїчній формі господарювання на селі. Члени ехідо здобули право самостійно вирішувати долю своїх колективних господарств. Згідно з новим законом общинні землі стали об'єктом купівлі-продажу.

Наприкінці ХХ ст. настійною необхідністю для Мексики стала політична реформа, яка усунула б перепони на шляху демократизації в усіх сферах життя. Як відомо, у країні тривалий час зберігалася диктатура Інституційно-революційної партії (ІРП), котра, по суті, розпоряджалася у своїх інтересах великою державною власністю завдяки відповідним контрольним важелям. З 1929 р. й до кінця століття ІРП була своєрідною КПРС, ядром політичної системи, здійснювала необмежений контроль над законодавчою владою, хоча її повноваження й функції не були закріплені в конституції. Щоправда, диктатура ІРП пом'якшувалася тією обставиною, що жодна особа в Мексиці не може перебувати при владі більше як шість років. Ще однією перепорою на шляху до демократії була надто сильна регіональна влада, що зосереджувалася в руках губернаторів штатів.

Останнім часом у країні здійснюються заходи, спрямовані на узаконення опозиції як демократичного парламентського інституту. Були внесені важливі зміни до системи партійного та електорального законодавства, гарантовано прозорість виборів і незалежність виборчого інституту від виконавчої влади. Все це забезпечило прихід опозиції до влади у 2000 р. 1 грудня 2000 р. президентом Мексики був обраний Вісенте Фокс Каседа, що поклато край більш як 70-річній владній монополії ІРП. Мексиканська демократія

здобула ще одну важливу перемогу. У країні завершилося встановлення багатопартійного конституційного правління.

Важливою умовою досягнення стабільної демократії є подолання бідності, низького рівня життя, характерного для пересічного мексиканця. У цьому плані акцент на розвиток освіти став одним із вирішальних засобів виходу з такого стану. Якщо у 1994 р. у країні функціонувало сім державних технологічних університетів, у 1997 — 24, то у 2000 р. — 42. Підготовка кадрів високої кваліфікації — важливий показник реальної боротьби з бідністю.

25 грудня 1991 р. Мексика визнала Україну як незалежну державу, а 14 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні стосунки. Переломним моментом у становленні й розвитку мексикансько-українських відносин став державний візит президента України Л. Кучми до Мексиканських Сполучених Штатів (вересень, 1997). Між Мексикою і Україною було підписано Декларацію про принципи відносин та співробітництва і Меморандум про взаєморозуміння між урядами обох країн. Найбільш перспективні галузі співробітництва — літакобудування, сільськогосподарське машинобудування, важке енергетичне машинобудування, телекомунікації та аерокосмічна промисловість, суднобудування, будівництво газосховищ, хімічна та фармацевтична промисловість. Плани сторін інтенсивно втілюються в життя. Так, у жовтні 2002 р. під час зустрічі українських підприємців з делегацією мексиканського штату Сан-Луїс Потосі обговорювалася можливість взаємовигідного співробітництва у нафтогазовій та аграрній сферах. Сторони, зокрема, мають намір реалізувати спільні проекти будівництва морських платформ для видобутку нафти й газу.

АРГЕНТИНА

Аргентина — друга за територією (2167 тис. кв. км) і третя за населенням (37 млн чол.) країна Латинської Америки.

У 90-ті роки Аргентина здійснила ринкове реформування своєї економіки. Президент Карлос Менем (1989—1999),

лідер Хустісіалістської (пероністської) партії, віддаючи належне духові часу, виявився прихильником демократизації, “виробничої революції”, модернізації, зміни ролі держави у національному виробництві. До його приходу міжнародні економісти вважали Аргентину “латиноамериканським хворим”. Менем спішно приватизував державну власність, у тому числі авіаційну та нафтову компанії, домігся прийняття закону, який забороняв емісію грошей, не забезпечених доларовим паритетом, золотом і цінними паперами, запровадив жорсткий фіскальний режим. Через три роки інфляція впала до нуля, приріст ВВП становив 9 %. Проте внаслідок шокової терапії кожен п’ятий аргентинець втратив роботу.

Творцем аргентинського “економічного дива” був випускник Гарвардського університету міністр економіки Д. Кавалло. Він дотримувався монетаристських принципів управління економікою. Однак доларової маси постійно не вистачало, оскільки на ринку США збувалося лише 10—11 % аргентинської продукції, а достатніх внутрішніх джерел нагромадження не було. За такої ситуації країна змушена була вдаватися до зовнішніх кредитів, сума яких у 90-ті роки зросла у 2,5 рази. Багата ресурсами країна стала жити, по суті, в борг, що загрожувало негативними наслідками.

У 90-ті роки Аргентина взяла курс на входження до міжнародного ринку, державна участь в економіці була зведена до мінімуму, проведена майже цілковита приватизація державних підприємств. Національна валюта прирівнювалася до долара (1 песо — 1 долар).

У міжнародному плані Аргентина схилялася до тісної співпраці зі США, вийшла з Руху неприєднання, у рамках МЕРКОСУР посилила інтеграційні стосунки з Бразилією.

Скориставшись успіхами в економіці, К. Менем після 1993 р., коли пероністи на проміжних виборах до нижньої палати парламенту втратили більшість, провів конституційну реформу, яка звелася до скорочення терміну перебування на посаді президента з шести до чотирьох років з правом повторного обрання. У 1995 р. К. Менем знову став президентом. Проте уже з 1996 р. економічна ситуація стала погіршуватися. На аргентинську економіку негативно вплинули такі чинники, як мексиканська (1995) та азійська (1997—1998) фінансово-економічні кризи. Монетаристські методи госпо-

дарювання виявилися неефективними. У 1998 р. спад в економіці сягнув 3 %. З рівнем життя аргентинців падав і рейтинг Менема, зростало безробіття. Почастішала практика невиплат зарплати державним службовцям. А тому перемога на президентських виборах наприкінці 1999 р. кандидата від опозиційного лівоцентристського Альянсу за працю Фернандо де ла Руа, людини з бездоганною діловою та політичною репутацією, була цілком закономірною.

Новий президент своїми головними завданнями за ситуації, що склалася, вважав боротьбу з корупцією та безробіттям, досягнення конкурентоспроможності аргентинської економіки на світовому ринку. Однак уже на середину 2001 р. де ла Руа змушений був визнати, що поставлені цілі за перші 500 днів його президентства не досягнуті. Більше того, країні загрожував дефолт, оскільки в рамках обслуговування загального зовнішнього боргу в 170 млрд дол. треба було виплатити 20 млрд дол. Таких коштів країна не мала. Де ла Руа вдалося домовитися з МВФ про виділення 40 млрд дол., у тому числі й на оздоровлення економіки. Умовою отримання нових кредитів було зобов'язання скоротити внутрідержавні витрати, дефіцит бюджету тощо. Це означало крах соціальної політики. Скорочувалися витрати на охорону здоров'я, освіту, інші соціальні потреби. Затримувалися виплати пенсій. Запроваджувалися обмеження на виплату банківських вкладів. Трішав бюджет. Зовнішній борг сягнув 200 млрд дол., що становило 45 % ВВП.

Вибух загального невдоволення стався 19 грудня 2001 р., коли уряд заявив про неможливість здійснювати чергові платежі, що означало дефолт. Натовпи людей почали громити "Макдональдси", банки. У сутичках з силами правопорядку під час заворушень 19—20 грудня загинуло 27 осіб, сотні були поранені. 21 грудня президент і уряд пішли у відставку. Надії на підтримку США виявилися примарними. Після 11 вересня 2001 р. США було не до Аргентини.

Чинники, що спричинили аргентинську кризу, — комплексні, мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, не тільки економічні, а й політичні корені. Насамперед, Аргентина перестала отримувати ренту від сільського господарства (зерно, м'ясо), котра раніше була джерелом суттєвих надходжень до державної скарбниці. Причиною

такого становища, на думку економістів, було застосування прогресивних технологій у сільськогосподарському виробництві багатьох країн. Крім того, еміграція аргентинських фірм у Бразилію в пошуках сприятливих умов для бізнесу значно звужила податкову базу в Аргентині, внаслідок чого зменшилися суми податкових надходжень до бюджету. Гроші від приватизації були частково розкрадені, частково використані правлячою елітою не за призначенням, а отже не працювали на майбутню тривалу перспективу в розбудові ринкової економіки. Честолюбні мрії про президентське крісло плекав навіть творець “економічного дива” Д. Кавалло.

Упродовж бурхливих днів грудня 2001 — січня 2002 р. змінилося кілька тимчасових президентів. П'ятим став Едуардо Дуальде — губернатор провінції Буенос-Айрес. У січні 2002 р. Дуальде здійснив девальвацію песо. Водночас держава стала повертатися до регулюючих чинників. На найближчі два роки (2002—2003) уряд наділявся правом корекції цін на основні продукти харчування й деякі ліки. Дефолт і девальвація дали можливість країні, що прагнула до високого рівня життя, який насправді не могла собі дозволити, починати життя спочатку.

Аргентина першою серед країн Латинської Америки визнала Україну і першою встановила з нею дипломатичні відносини. Це сталося відповідно 5 грудня 1991 р. і 6 січня 1992 р. У жовтні 1995 р. з офіційним візитом до Аргентини прибув президент України Л. Кучма. У ході переговорів була закладена договірно-правова база двосторонніх відносин. 28—30 червня 1998 р. Україну з офіційним візитом відвідав президент Аргентини К. Менем. Сторони підписали Договір про дружні відносини та співробітництво, Угоду про науково-технічне співробітництво. Аргентина заявила про свій намір надати Україні технічну допомогу в ліквідації наслідків чорнобильської аварії. Координацією науково-технічного співробітництва і торговельно-економічної діяльності обох країн опікується Міжурядова аргентинсько-українська комісія. В Аргентині мешкає 350-тисячна українська діаспора.

Німеччина – велика європейська держава з високорозвинутою промисловістю та ефективним сільським господарством. На сучасному етапі вона відіграє важливу роль у формуванні політичного клімату та стосунків між країнами Європи. Післявоєнний шлях Німеччини показовий тим, що дає можливість в межах народу однієї ментальності провести порівняльні паралелі щодо життєвості і прогресивності суспільних систем, що кинули історичний виклик одна одній.

Економічне та політичне становище Німеччини після поразки у Другій світовій війні

Принципові основи союзницького контролю і міжнародного правового статусу переможеної Німеччини були закладені на Кримській (4–11 лютого 1945 р.) та Потсдамській (26 липня – 3 серпня 1945 р.) конференціях керівників урядів СРСР, США та Англії. Союзники урочисто заявили, що їхня мета – *“знищення німецького милітаризму й нацизму і створення гарантії того, що Німеччина ніколи не буде спроможна порушити мир в усьому світі”*, що німецькому народові буде надана можливість *“здійснити реконструкцію на демократичній і мирній основі”*. Так були закладені основи політики чотирьох “Д”: демократизації, демілітаризації, декартелізації, денацифікації – викорінення фашизму в німецькому суспільстві, здійснення глибоких демократичних перетворень. Водночас союзники домовилися про кордони майбутньої Німеччини – демокра-

тичної та миролюбної, з якою після реалізації наміченої програми передбачалося підписати мирний договір. Слід зауважити, що на Потсдамській конференції не ставилося питання суспільного розвитку: демократія чи народна демократія.

До складу західних зон увійшли найбільш розвинуті райони з населенням 43,4 млн чол. До війни тут зосереджувалося 62 % всіх потужностей німецької промисловості, 82 % видобутку кам'яного вугілля, 90 % виробництва металургійної продукції. На Сході Німеччини — в радянській зоні окупації — переважало електротехнічне машинобудування, оптична та хімічна промисловість, поліграфія тощо.

Новий етап в історії Німеччини починався в неймовірно важких умовах. Німеччина втратила майже чверть території, якою володіла до 1938 р. Найбільші культурні та промислові центри лежали в руїнах. Транспорт, зв'язок не працювали. Із 57 мостів над Рейном, Везером та Майном уцілів лише один. Все завмерло без електроенергії та сировини. Скрізь панував хаос. Люди залишали свої домівки в пошуках засобів проживання. Багато хто з них узагалі залишився без даху над головою. Психологічний шок — апатія, озлобленість, відраза до політики, внутрішня спустошеність — характерні ознаки німецького суспільства того часу. Були й такі, хто продовжував сповідувати націонал-соціалізм. До кінця 1946 р. у країні вироблялася лише 1/3 довоєнної продукції. Проте сама ситуація та напрями розвитку Німеччини багато в чому залежали від політики союзників.

Усупереч потсдамським домовленостям, на другу половину 1946 р. чітко визначилися два підходи до німецького питання — західний і східний: демократичний і тоталітарний. Програма Заходу, де лідером виступали США, мала на меті повернути німцям духовні цінності, поховані під ідеологічним щепенем поваленого райху, викоринити мілітаристські та націоналістичні вияви в громадському житті. Захід готовий був надати допомогу, але залишав можливість німцям самим працювати і перебудовувати своє життя. Командувач американськими військами в Німеччині генерал Д. Ейзенхауер у жовтні 1945 р. звернувся до німців зі словами: *“Моральне, духовне і матеріальне відродження Німеччини повинно прийти з самого народу. Ми допоможемо німцям у цьому відродженні, але робити за них роботу ні в якому разі не будемо. Німецький народ повинен зрозуміти, щоб пережити цю*

важку зиму, він повинен звільнитися від того старого духу, яким був охоплений дванадцять років. Німеччина повинна стати країною мирних працівників, в якій окрема людина готова реалізувати свої здібності, — або в Німеччини не буде майбутнього”. Тоді німців ніхто не розглядав як жертву режиму. Німці, нагадував німецький філософ К. Ясперс у книзі “Питання про війну”, несуть політичну відповідальність за режим, за діяння режиму, за фюрера, за беззастережне підкорення авантюристу. Ясперс вважав, що суспільство, яке усвідомлює свою відповідальність, пробуджується до політичної свободи. “Благо поразки” полягало в алергії до мілітаризму, до військових, армії, маршируючих колон. У післявоєнній Німеччині до влади прийшли нові політики — К. Аденауер, Т. Хейс, К. Шумахер, Л. Ерхард, В. Брандт — нічим не пов’язані з попереднім режимом. Вони багато зробили, щоб спрямувати Західну Німеччину по демократичному шляху, ввести її в західноєвропейське суспільне русло. А тому немає нічого дивного в тому, що в економіку поверталися відомі німецькі підприємці та фінансисти: Абс, Стінес-молодший, Дінкельбах, Цанген, Ханіель, Пенсген та ін. Однак декартелізація все ж здійснювалася і досить масштабно, всупереч твердженням радянської історіографії. Так, відома “ІГ Фарбеніндустрі” була поділена на п’ять самостійних компаній.

У фінансовій галузі вижили і набували сили “Дойче банк”, “Дрезднер банк”, “Коммерц-банк” та ін.

Тим часом у радянській (східній) зоні відбувалася повномасштабна підготовка до насадження тоталітаризму лівого толку (націоналізація промисловості, поступове вихолощення політичного плюралізму, аграрна реформа з прицілом на загальну колективізацію тощо).

Формування партійно-політичної структури

Те, що для всієї Німеччини об’єктивною тенденцією був демократичний розвиток, як єдино рятівний для німецької нації, свідчила післявоєнна активізація партійно-політичного життя.

Основною центристською партією Західної Німеччини (а на Сході — в перші післявоєнні роки) став Християнсько-демократичний союз (ХДС), що утворився в 1946 р. Він представляв інтереси великих підприємців, середнього класу (чиновники, заможні селяни, ремісники). Серед членів партії було чимало віруючих робітників — католиків і протестантів. ХДС — партія економічної та політичної демократії. Її головною програмною установкою був курс на соціальну ринкову економіку. В Аленській програмі ХДС 1947 р. навіть критикувався капіталізм, що скоріше було даниною післявоєнному часові. Першим лідером ХДС був Конрад Аденауер. Незмінним союзником ХДС став Християнсько-соціальний союз (ХСС, Баварія).

У 1948 р. конституювала себе Вільна демократична партія (ВДП, лідер Теодор Хейс). У її складі — підприємці, інженери, колишні офіцери вермахту. Кредо партії — приватна власність та вільна конкуренція.

У 1946 р. відновила свою діяльність Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН, лідер Курт Шумахер). Соціал-демократи оголосили компартію ворогом №1. Згідно з концепцією післявоєнних соціал-демократів, капіталізм у Німеччині зазнав краху разом із фашизмом, і на порядку денному стоїть питання про перехід до соціалізму без класової боротьби та без комуністів через виборчу систему, через синтез робітничого класу з надкласовою державою. Пропонувалося одержавлення ряду галузей, обмеження землеволодіння. Фактично партія обстоювала демократичну парламентську республіку. Водночас вона не визнавала потсдамських рішень і колективної вини за війну та злочини фашизму.

Що ж до КПН, то порівняно з періодом до 1933 р. її роль та вплив зменшилися. Німецькі солдати-комуністи, що воювали на Східному фронті, на власні очі побачили плоди діяльності комуністів у СРСР і добре усвідомили, до чого веде комуністичний режим. Попервах політичні партії бурхливо виникали і на сході Німеччини: ХДС, Ліберально-демократична партія (ЛДП), СДПН, Селянська демократична партія та Національно-демократична партія. Проте уже в 1946 р. компартія східної Німеччини, котра після “об’єднання” з СДПН проголосила себе Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЄПН), підім’яла під себе всі інші

партії, що входили до так званого антифашистсько-демократичного блоку, перетворивши їх на інтер'єр “соціалістичної демократії”. Визнавши керівну роль всемогутньої державно-номенклатурної партії, — СЕПН — ХДС, ЛДП, Селянська демократична партія та інші стали зручним камуфляжем тоталітаризму.

Розкол Німеччини

Якщо на Заході Німеччини США, Англія та Франція надали німцям реальну підтримку в розбудові демократії, то на Сході, де поряdkувала Радянська військова адміністрація в Німеччині (СВАГ), відбувалися соціалістичні перетворення. Тим самим було започатковано розкол Німеччини. Одні не хотіли бачити її соціалістичною, інші — демократичною. За такої ситуації ідея єдиної Німеччини, проголошена в Ялті та Потсдамі лідерами антигітлерівської коаліції, була надовго похована.

Розкол став наслідком наростання протиборства між світовою демократією і світовим тоталітаризмом. Конкретні дії — створення *Бізонії* (1946), *Тризонії* (1948), “план Маршалла”, грошова та господарська реформа (1948) — не вплинули істотно на те, бути чи не бути розколу. Навряд чи було б справедливо провину за розкол Німеччини звалювати на ту чи іншу сторону. У світі, роз'єднаному протиборством, небезпекою війни, наступом комунізму і протидією цьому демократії, об'єднаній Німеччині місця не було. Саме через неї майже півстоліття пролягала лінія найбільш жорсткого протиборства між двома суспільними системами. Саме в Німеччині на десятки років встановився фронт нестійкої рівноваги. Необачний тиск з будь-якого боку міг призвести до глобальної катастрофи, зупинити яку ніхто і ніколи не зумів би.

Для післявоєнних німців, денний раціон яких у середньому не перевищувала 1000 калорій, головним було вижити. І в Німеччині глибоко помилялися ті, хто вважав, що шлях до забезпеченого життя лежить через соціальний експеримент — соціалізм.

Західні німці, керуючись здоровим глуздом, обрали засобом створення матеріальних благ систему загальної заінтересованості. Німеччина відроджувалась після Другої світової війни завдяки залученню в її західній частині міжнародного капіталу і значним інвестиціям зарубіжних фірм. У цьому плані спрацювало не тільки поширення “плану Маршалла” на західні окупаційні зони, а й, насамперед, економічна та грошова реформи.

Реформи 1948 р.

Чому вони були потрібними? Перебування при владі націонал-соціалізму призвело до глибокого занепаду німецької економіки. У 1947 р. обсяг виробництва продукції становив лише 36 % рівня 1936 р. Мав місце примітивний натуральний обмін. Точилася боротьба між прихильниками планової і ринкової економіки. Господарська реформа 1948 р., проведена в західних зонах, фактично мала дві складові: грошову та цінову. Перша почалася в ніч на 21 червня відміною старих райхсмарок і введенням дойчмарок. Кожен житель Німеччини отримував на руки 40 дойчмарок (пізніше було добавлено ще 20). Пенсії, зарплата і квартплата й надалі підлягали виплаті 1:1. Готівка і половина приватних збережень обмінювались у співвідношенні 1:10.

Реформа цін, що розпочалася через три дні, відміняла принципи “примусового господарювання”, скасовувала адміністративний розподіл ресурсів та контроль за цінами з боку держави. Ідеологом господарської реформи був відомий німецький економіст Людвіг Ерхард. Його книга “Добробут для всіх” популярна в усьому світі.

Французи Жак Рюеф та Андре П'єр так описали період початку реформи в Західній Німеччині: *“Ще напередодні німці безцільно бігали по місту, щоб додатково розшукати які-небудь жалюгідні продукти харчування. А наступного дня їхні думки вже концентрувалися тільки на тому, щоб зайнятися виробництвом цих продуктів харчування. Напередодні на обличчях німців лежала печать безнадії, а наступного дня вся*

нація з надією дивилася в майбутнє”. Усі обмеження були скасовані, у тому числі на зарплату і встановлення цін.

Ерхард розумів: щоб подолати кризу, треба вдосконалити не розподіл, а підняти виробництво, забезпечити вільну конкуренцію. Підприємства звільнялися від безпосереднього впливу бюрократії. За таких умов відбувся перехід до ринкової економіки. Ерхард попереджував тоді: *“Якщо ми знову повернемося до централізованого економічного планування, то воно поступово і невпинно приведе нас до примусової господарської системи, до господарства бюрократичних установ, зрештою, до тоталітаризму”*.

Стверджувати, що уряд дав зелену вулицю ринковій стихії, було б неправильно. Особливу увагу урядові установи приділили підвищенню продуктивності праці шляхом вільної конкуренції та однозначного забезпечення стабільності валюти. Такого ж значення надавалося боротьбі з інфляцією, яка розглядалася як засіб, з допомогою якого уряд опорожнював кишені вкладників, позбавляв їх чесно зароблених грошей, що розцінювалось як один з мерзенних методів пограбування свого населення. А тому уже в 1950 р. були зменшені податки, ставка облікового кредиту поступово знижена з 5 до 4 %.

Негайним результатом грошової реформи 1948 р. в Німеччині була поява товарів власного виробництва в усіх магазинах, внаслідок чого моментально стабілізувалися ціни, причому на дуже низькому рівні, оскільки грошових знаків в обігу було зовсім мало. Через півроку після реформи магазини наповнилися товарами, зникли чорний ринок, спекуляція. Водночас здійснювався дуже суворий урядовий контроль через банківську систему щодо імпорту. Кредити надавалися лише власникам підприємств, зруйнованих під час війни, котрі були добре відомі банкові. Ці підприємства стали швидко ввозити машини та техніку зі США. Зважена економічна політика виявлялася і в тому, щоб не імпортувати товари масового попиту або предмети розкоші. Так продовжувалося до тих пір, поки власна промисловість не стала спроможною сама заробляти валюту на експорті. Лише тоді, а цей період тривав 10 років, валютний контроль був ослаблений, а потім узагалі скасований.

Уже через півроку збільшення виробництва становило 60 %. Індекс всієї промислової продукції у другому півріччі 1950 р. становив 121,7 % рівня 1936 р., а в другому півріччі 1952 р. — більше як 145,2 %. За темпами економічного зростання ФРН обійшла США, Англію, Францію. Водночас знижувалося безробіття, зростала зарплата. Ерхард на засіданні господарської ради заявляв із цього приводу: “Якщо ми не будемо прагнути постійно поліпшувати життєві можливості нашого народу, ми підірвемо цим основу для технічного прогресу, тим самим вийдемо з кола цивілізованих народів, законсервуємось у штучній бідності. Тільки розширивши споживання, ми зможемо й надалі брати участь у здоровому світовому розвитку”. Він наголошував, що збільшення зарплати, продуктивності праці й одночасне зниження цін є нормальним для ринкової економіки.

Одним із основних обов’язків держави при соціальному ринковому господарстві є збереження вільної конкуренції. *“Свобода панує тільки там, де не зловживають владою для придушення свободи, де вона укорінена в кодексі моралі і стає загальнообов’язковим законом, вищою цінністю самого суспільства”*, — повторював Ерхард. Таким чином, реформи 1948 р. стали для Західної Німеччини основою для старту у світ ринкової економіки, старту, наслідки якого й досі далеко не вичерпані.

Процес державотворення у Німеччині

Рік 1948-й для обох частин Німеччини — Західної і Східної — період державотворення, що був наслідком об’єктивної необхідності, зумовленої розколом. З 1 вересня 1948 р. у прирейнському місті Бонні засідала Парламентська Рада, яка творила конституцію майбутньої ФРН. Схід Німеччини був охоплений не менш бурхливою діяльністю. Німецькі ліві, не без тиску з боку радянського керівництва, рік у рік скликали загальнонімецькі конгреси (1947, 1948, 1949), мета яких — підготувати політичні та правові основи створення НДР — об’єднаної соціалістичної Німеччини.

8 травня 1949 р. Парламентська Рада ухвалила конституцію ФРН: ФРН — федерація десяти земель, які мають дуже широкі повноваження; глава держави — президент, в активі прерогатив якого лише представницькі функції; в разі необхідності — розпуск бундестагу та призначення нових виборів. Вища законодавча влада здійснюється бундестагом та бундесратом. Перший обирається на основі багатопартійної системи всіма громадянами, що мають право голосу, терміном на чотири роки. Бундесрат (верхня палата) формується як представницький орган земель; члени бундесрату обираються ландтагами. Глава уряду — бундесканцлер. Обирається бундестагом на основі результатів виборів. Бундесканцлер — глава виконавчої влади. ФРН — парламентська республіка. Конституція 1949 р. забезпечувала широкі права і свободи громадян. Конституція узаконювала мирний характер ФРН: німецькі війська не можуть використовуватися за межами країни. Однак територія Німеччини визначалася в кордонах 1937 р. Німці, що проживали в межах цієї території, автоматично ставали громадянами ФРН. Ця стаття конституції стала постійним джерелом напруженості у стосунках ФРН з сусідніми державами — Польщею, Чехословаччиною, СРСР. У цілому ж конституція закріпила демократичний характер розвитку ФРН, сприяла становленню німецького високорозвинутого суспільства, визначила соціальний характер ринкової економіки, тобто економіки, що працює на забезпечення потреб та інтересів громадян. Важливу роль у соціально-ринковій економіці відігравала також система “Мітбестіммунг” (співучасть у прийнятті рішень). Згідно з законом службовці мали половину місць у наглядових радах великих компаній, які наймали й звільняли менеджерів.

На виборах 14 серпня 1949 р., в яких брали участь 36 партій, перемогли центристи. 20 вересня Конрад Аденауер сформував новий уряд, до складу якого увійшли представники ХДС/ХСС, ВДП та Німецької партії. Він залишався на посту бундесканцлера до 1963 р.

ФРН закріпила тенденції, що намітилися ще в західних зонах: а) прозахідна демократична орієнтація; б) невизнання до певної міри реалій, що склалися в Європі після Другої світової війни: розколу, насадження комунізму в Східній Німеччині, нових кордонів, чому сприяла відсутність їх юридично-правового оформлення. Аденауер розумів, що без

примирення із Заходом Німеччина не вийде зі стану, що привів її до тотальної поразки у двох світових війнах, що тільки відмова від імперських амбіцій, від дій, зумовлених колишніми геополітичними категоріями, створить передумови для входження Німеччини до системи атлантичної солідарності, до світу демократії. Німці, подолавши ціною неймовірних жертв стереотипи імперського мислення, дедалі більше усвідомлювали себе частиною європейської спільноти, без претензій на якесь особливе призначення.

Усередині країни керівництво ФРН ставило своїм завданням зміцнення приватної власності та розвиток ринкової економіки, її соціальної сфери, усталення політичної та соціальної демократії як основи досягнення суспільного консенсусу та високого рівня життя на основі економічної демократії, втіленням якої була система соціального ринкового господарства.

На сході країни німецькі комуністи та Радянський Союз спільно творили НДР — тоталітарну державу з примітними ознаками прусського соціалізму. Німецька народна рада, обрана на Третньому німецькому народному конгресі, що відбувся 29—30 травня 1949 р., 7 жовтня 1949 р. проголосила Німецьку Демократичну Республіку, до складу якої увійшли п'ять земель: Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тюрінгія, Мекленбург і Бранденбург. Сама Рада була перетворена на Тимчасову народну палату — парламент НДР. НДР не уникла тих негативних процесів, що мали місце в усіх країнах народної демократії в період насадження соціалізму. Наприкінці 1949 р. у Східній Німеччині відбувалися численні політичні процеси. Зокрема, в 1950 р. були засуджені 78 тис. чол. Виносилися й смертні вироки. Зазнавали переслідувань католицька та євангелічна церкви.

Німецьке “економічне диво”

Період 50-х років характеризувався суцільними успіхами в економіці, що відомі під назвою “німецьке економічне диво”. Причин цьому було чимало. Назвемо основні з них: а) виробництво відроджувалося на новій технічній основі; б) розвивалися новітні галузі,

такі як електроніка, нафтохімія й ін.; в) раціонально використовувалися допомога за “планом Маршалла” (2,7 млрд дол., з них 0,5 млрд як подарунок), кошти з державного бюджету, що виділялися для інвестування економіки, самофінансування підприємств; г) відсутність військових витрат, 10 млн переселенців із Центральної та Східної Європи як резерв дешевої робочої сили, подолання господарських диспропорцій розподілу; д) місткий внутрішній ринок і дешевизна робочої сили, що зумовили приплив іноземних капіталів. Однак попри всі згадані причини, головним було створення оптимальних умов для вільного розвитку економічної демократії, тобто необхідних умов для розбудови ринкової економіки. У такій обстановці чудово працювала “теорія соціального ринкового господарства” — вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Завдяки “диву” країна змогла кожен третю марку бюджету спрямувати в соціальні фонди. Кредитна, валютна, податкова політика використовувалися для попередження криз.

Для німецької економіки 50-х років характерні високі і стійкі темпи зростання. Вартість виробленої у 1956 р. продукції була вдвічі більшою, аніж у 1936 р. Частка Німеччини у світовому виробництві 1955 р. сягала 10 %, в експорті — 7,3 %. Розвиток економіки спонукав збільшення зарплати та цілковиту зайнятість. Німецькі політики, оцінюючи ситуацію у ФРН, були недалеко від істини: за умов приватної власності була досягнута гармонія класів. З 1947 р. по 1967 р. — жодного страйку. Більше того, німецькі “брудні” підприємства, будівництво, комунальне господарство всмоктували робочу силу з Югославії, Туреччини, Італії та інших країн — так званих “гастарбайтерів”, що склали 85 % усіх зайнятих на “чорних роботах”.

Становлення комуністичного тоталітаризму
в Східній Німеччині.

Повстання 17 червня 1953 р.

Демонтаж фашизму на території Східної Німеччини в 1945—1949 рр. здійснювався так, що на місці політичних, економічних та ідеологічних структур правого тоталітаризму постали структури лівого то-

талітаризму. На це були нацлені соціально-економічні та політичні перетворення в радянській зоні окупації: аграрна реформа, спрямована на ліквідацію товарності сільського господарства з наступною соціалізацією, зміцнення монопольної ролі СЕПН, позбавлення власності воєнних злочинців. А відтак широка націоналізація основних знарядь та засобів виробництва завершила становлення засад комуністичного тоталітаризму. Однак несумісність насадженої системи з інтересами населення дуже скоро дала про себе знати. Спроби партійно-державного керівництва посадити німців на жорсткий мінімум матеріального життя через підвищення норм виробітку та зниження розцінок призвели до першого масового антитоталітарного виступу у Східній Європі.

17 червня 1953 р. на центральні вулиці Берліна вийшло 100 тис. чоловік. В інших 350 містах НДР в антиурядових виступах брали участь близько 400 тис. чоловік. Демонстранти рвали та спалювали партбілети, штурмували парткоми та будинки держбезпеки, звільняли з тюрем політ'язнів. Тисячі селян вийшли із нав'язаних їм кооперативів. Учасники виступу висунули політичні вимоги: відставка генсека СЕПН В. Ульбріхта, його уряду, проведення вільних загальнонімецьких виборів, виведення радянських військ. Комуністична влада розгубилася. Здавалося, прийшов кінець тоталітарному режимові у Східній Німеччині. Однак того ж дня проти повсталих було кинуте радянські танки. Радянські війська відкрили вогонь по маніфестантах. За даними німецьких істориків, загинули сотні людей, хоча в офіційних повідомленнях називалася цифра 25. За судовими вироками розстріляно 20 осіб, 10 тис. кинуте за ґрати. У багатьох містах на підприємства введено радянські війська. Жорстоку розправу радянський режим учинив над своїми солдатами, які відмовилися стріляти в людей. Після придушення повстання був розстріляний 41 військовослужбовець (23 — у Берліні, 18 — поблизу Магдебурга). Відпрацьований у Берліні метод придушення антисоціалістичних акцій населення пізніше не раз застосовувався у країнах ЦПСЄ.

Політичний розвиток ФРН
у 1949–1955 рр.

У внутрішній та зовнішній політиці уряд К. Аденауера спрямував свої зусилля на зміцнення економічної могутності та вирішення проблеми консенсусу німецького суспільства, об'єднання Німеччини, інтеграцію ФРН у західну демократію, примирення з Францією. Для цього склалися досить сприятливі умови. Західні країни убачали в ФРН надійного союзника в боротьбі з міжнародною експансією комунізму. У спільних діях Заходу та ФРН не слід шукати виключно антикомуністичні прагнення. Вирішувалися проблеми всередині демократичного світу, відбувалося становлення європейської інтеграції та рівноправних союзницьких стосунків, унаслідок чого Західна Німеччина стала невід'ємним компонентом Західної Європи. У цьому плані слід розглядати створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (1951) та ідею європейської армії, висунуту французьким прем'єр-міністром Плевеном (1950). Щоб реалізувати такі програми, необхідно було зняти з Німеччини всі обмеження, пов'язані з її поразкою у війні, Ялтинською та Потсдамською угодами, урівняти її в правах з усіма суверенними країнами. З цією метою західні держави 26 травня 1952 р. підписали з ФРН *Загальний договір*, що відміняв окупаційний статут. Однак ідея європейської армії була заблокована французьким парламентом (30 серпня 1954 р.). Проте Паризькі угоди від 23 жовтня 1954 р. розчистили шлях для переозброєння Західної Німеччини. 8 травня 1955 р. ФРН увійшла до складу НАТО. 490-тисячна західнонімецька армія — бундесвер — стала ядром конвенційних збройних сил Північноатлантичного блоку. До 1999 р. західнонімецькі солдати ніде і ніколи не брали участі у воєнних діях. На відміну від ФРН, збройні сили НДР (Національна народна армія) брали участь у військових акціях (Чехословаччина, 1968 р.). У переозброєнні ФРН були зацікавлені Західна Європа та США. Як зазначав у своїх мемуарах тодішній міністр закордонних справ Великої Британії А. Іден, Радянський Союз “*стояв у Європі майже в повній силі*”, і “*за цих умов відсутність німецької армії ... являла собою критичну слабкість*”.

Усі проекти об'єднання Німеччини, усі дипломатичні по-туги навколо підписання основ мирного договору були на той час позбавлені реального змісту. Хоча один момент вартий того, щоб звернути на нього увагу. Радянський план 1952 р. передбачав об'єднання через загальнонімецькі вибори з наступною нейтралізацією Німеччини і *“створення незалежної миролюбної держави”*. Що під цим розумілося, здогадатися не важко. Висунутий Заходом зустрічний план (план Ідена) містив положення, відповідно до якого умови виборів у Німеччині мала визначити комісія ООН. Радянський Союз побачив у цьому загрозу відновлення капіталізму в НДР. Спир між Сходом і Заходом щодо німецької проблеми знову зайшов у глухий кут. Бо яку ж Німеччину пропонував Радянський Союз, і чи міг на цю пропозицію пристати Захід? У цьому зв'язку слід пам'ятати одне: зовнішня політика СРСР диктувалася змістом внутрішнього характеру тоталітарної комуністичної держави.

Усі надії Заходу, особливо ФРН, на те що після смерті Сталіна ситуація зміниться, виявилися марними. Однак лідери ФРН розуміли, що позитивне вирішення німецької проблеми лежить у площині згоди між Заходом і Сходом, а тому великого значення надавали поліпшенню стосунків з СРСР: у вересні 1955 р., під час перебування К. Аденауера в Москві, були встановлені радянсько-західнонімецькі дипломатичні відносини.

Соціально-політична та економічна ситуація
у другій половині 50-х — першій половині
60-х років

У період економічного піднесення гострих соціальних виступів у ФРН не відбувалося. СДПН обстоювала вигідні колективні договори, вела антикомуністичну пропаганду, наполягала на відновленні кордонів 1937 р. КПН після судового процесу над нею в Карлсруе (1954—1956) була заборонена. Приводом стали заклики комуністів до насильного повалення існуючої влади, а точніше, ліквідації парламентської республіки та демократії. Щоб

зменшити активність крайніх лівих, неадекватну підтримці їх нечисленним електоратом, у виборчий закон була внесена поправка (1953), згідно з якою партія, що не набрала 5 % голосів на виборах, не може бути представлена в бундестазі.

Наприкінці 50-х років ситуація в ФРН характеризувалася загальним економічним піднесенням, динамізмом і стабільністю. Якщо в 1951—1955 рр. середньорічний приріст промислової продукції становив 12,3 %, то в 1961—1965 рр. — 5,4 %, хоча загальний щорічний приріст у натуральному обсязі був вищим. Маючи потужну економіку, ФРН увійшла до “Спільного ринку” (1958), де її частка складала 44 % усього виробництва ЄЕС. Вона займала друге місце у світі за обсягом експорту та валютно-золотих запасів, а вивіз капіталу з 1955 по 1967 р. збільшився у 30 разів. Серед основних причин процвітання слід назвати інтенсифікацію праці (з 1956 по 1962 р. виробіток на працюючого зріс на 70 %), високу заробітну плату, активну соціальну політику (збільшення пенсій, виплати на дітей), трансформацію капіталізму (народні акції, розпорошення власності). Усе це зміцнювало в людей віру в реформи і сприяло соціальному консенсусу, мирові між працею і капіталом. Високий рівень життя та соціальна захищеність людей, створювані в умовах ринкового суспільства, виявилися найкращими засобами проти зусиль крайніх лівих. *“Комунізм, — говорив Л. Ерхард, — це доля бідних та голодних. Ситий німець комунізму не захоче”*. Проте це зовсім не означало, що в ФРН не було проблем. Їх відсутність не стимулює суспільство до пошуків та активності в соціальному полі. Проблеми — невід’ємні супутники суспільного буття. Пошук рецептів їх розв’язання — чи не найважливіше завдання суспільства в цілому.

Перехід ФРН до системи державного регулювання

У 1966 р., вперше за післявоєнний час, у країні виявилася криза надвиробництва. Її першим симптомом стала поява безробітних (500 тис.). Уряд вдався до підвищення непрямих податків, квартплати,

інтенсифікував політику кредитування і збільшив обсяг замовлень.

Держава почала формулювати цілі економічної політики — короткотермінові кон'юнктурні та довгострокові структурні. Для досягнення перших держава підвищувала прибутковий податок, маніпулювала амортизаційними списаннями. У 1967 р. відповідно до закону про стабілізацію було створено кон'юнктурний фонд. Уряд дістав право підвищувати прибуткові податки на 10 %. Ці засоби призначалися для стабілізації економіки.

Довготермінові структурні цілі передбачали сприяння створенню новітніх перспективних галузей, які зрештою змінили саме обличчя економіки, зайняли в ній провідне місце.

Політичний розвиток 1955—1968 рр.

Період 50—60-х років позначений становленням і зміцненням парламентської демократії на заході Німеччини, активним входженням ФРН у систему демократичного Заходу і прохолодними відносинами зі Сходом. Особливо напруженими були стосунки між обома німецькими державами. Узятя на озброєння навесні 1955 р. доктрина Хальштейна почала застосовуватися проти держав, що налагоджували зв'язки з НДР. Так, у 1957 р. ФРН розірвала дипломатичні стосунки з Югославією, у 1963 р. — з Кубою.

Проте політичне життя ФРН, як епіцентру напруженості європейської та світової політики, формувалося не тільки внутрішніми чинниками. За умов сповільнення економічних темпів розвитку в Німеччині та поступового повороту світу до визнання ідеї мирного співіснування в міжнародному житті відбувалося фізичне та моральне зношування комбінації ХДС/ХСС/ВДП. Це проявилось, зокрема, в фінансових корупціях, вимогах генералів бундесверу оснастити армію ядерною зброєю. У 1963 р. пішов у відставку К. Аденауер. Його політику продовжував Л. Ерхард. Однак блискучий економіст Ерхард виявився досить посереднім політиком. Новий канцлер не збагнув необхідності трансформувати німецьку політи-

ку відповідно до вимог часу. У німецькому суспільстві дедалі активніше відбувалася поляризація політичних сил. Саме в цей період виникла неонацистська партія А. Таддена — Національно-демократична партія (НДП), яка відбивала погляди крайніх правих. Наприкінці 60-х років на фронті боротьби з парламентською демократією з'являються і “нові ліві”. Група Баадера-Майнхоф, так звана “Фракція Червоної Армії” (РАФ), проголосивши (1970) нещадний терор правовій державі, убачала у ньому засіб формування нової людини і побудови за допомогою вибухівки й автомата “справедливого суспільства”. Протягом трьох років (1968—1971) РАФ здійснила 555 акцій (серед них убивства чиновників, підприємців, військових, поліцейських).

У 1966 р. від коаліції відійшла ВДП. Тоді ж до влади прийшов уряд “великої коаліції” (ХДС/ХСС/СДПН) на чолі з К. Кізіngerом. На відміну від попереднього, в його політиці поєднувалися старе і нове. У 1968 р. було прийняте “надзвичайне законодавство”, відповідно до якого за певної ситуації можна було відмінити конституційні гарантії, розпустити парламент, застосувати бундесвер. Чи означало це відхід від демократії? Навпаки, зростання загрози з боку крайніх лівих і крайніх правих змушувало правову державу шукати шляхи самозахисту. Становище “фронтної держави” цілком виправдовувало таку поведінку, хоча як у самій ФРН так і у світі в цілому “надзвичайне законодавство” було сприйняте неоднозначно. З іншого боку, правлячі кола ФРН визнали доцільним відмовитися від доктрини Хальштейна, було відновлено дипломатичні стосунки з Югославією та Румунією. Всі ці моменти свідчили про активні пошуки нового як у внутрішній, так і в зовнішній політиці країни.

Прихід до влади “малої коаліції”.

Зміни у внутрішній та зовнішній політиці

Перелом настав 1969 р. До влади прийшла “мала коаліція” (СДПН/ВДП) на чолі з В. Брандтом, соціал-демократом, антифашистом, який у роки Другої світової війни брав участь у норвезькому русі

Опору. Внутрішні реформи “малої коаліції” звелися до розширення співучасті трудових колективів у керівництві підприємствами, модернізації системи освіти, поліпшення пенсійного забезпечення. Проте головні зрушення торкнулися зовнішньої політики. Уряд Брандта в контексті загального зменшення напруженості у світі зробив вагомий внесок у нормалізацію європейської обстановки в цілому, особливо у східному регіоні. Ядром такої політики, на думку Брандта, мали стати довір'я та співробітництво. Уже в 1970 р. відбулися перші офіційні зустрічі в Касселі та Ерфурті керівників обох німецьких держав — В. Брандта та В. Ульбріхта, що започаткувало процес взаємовизнання німецьких держав. 12 серпня 1970 р. було підписано західнонімецько-радянський договір, а 7 грудня ФРН уклала такий самий договір із Польщею. Важливість цих договорів полягала в тому, що сторони відмовлялися від застосування сили з метою зміни існуючих після Другої світової війни кордонів. У руслі загального оздоровлення ситуації в Європі 3 вересня 1971 р. між СРСР, США, Францією та Англією підписано чотирьохсторонню угоду по Західному Берлінові. Угода підтверджувала статус Західного Берліна як території, яка не є складовою частиною ані ФРН, ані НДР. Тим самим відміталися будь-які спроби посягань на Західний Берлін. Важливою віхою становлення нової східної політики ФРН була також відмова у 1973 р. від Мюнхенської угоди 1938 р. Таким був процес становлення нової східної політики. Особливе місце в ній зайняли німецько-німецькі стосунки. Тут також було досягнуто значних успіхів. Зокрема, у 1972 р. було підписано угоду про Основи взаємовідносин між НДР і ФРН. Це створило засади підвищення міжнародного статусу обох країн. У 1973 р. НДР і ФРН стали членами ООН. Лінію примирення щодо Заходу, вироблену К. Аденауером після війни, Віллі Брандт поширив на Схід. Договірний процес між ФРН і східноєвропейськими країнами сприяв виробленню домовленостей у Хельсінкі.

Нормалізація німецько-німецьких стосунків, фактичне визнання НДР по-різному сприймалися впливовими колами ФРН. У 1972 р. мала місце спроба конституційно повалити “малу коаліцію”. Для цього противникам політики Брандта не вистачило лише одного голосу.

Нормалізація німецько-німецьких відносин висвітлила одну важливу сторону суперечливого процесу, що відбувався на території колишньої єдиної Німеччини, а саме: західно-німецьке суспільство, яке базувалося на приватнокапіталістичній ринковій економіці, на економічній та політичній свободі, просунулося далеко вперед в усіх сферах: у галузі економіки, науки, освіти, а більше всього — в рівні життя. Причини стійкого та неухильного відставання НДР — вітрини соціалістичного світу — лежать на поверхні. Це — знищення ринкової економіки, ліквідація економічної свободи, централізована планова економіка та відсутність у людей стимулів до праці. Не могло бути жодного сумніву: майбутнє об'єднання Німеччини відбудеться на умовах, які об'єктивно продиктує західнонімецьке суспільство. Що це буде саме так, свідчили масові втечі німців із соціалістичного раю на Захід і спорудження за наказом східнонімецьких властей Берлінської стіни. Проте бетонно-колючий монстр, збудований за ініціативою радянського лідера М. Хрущова в 1961 р., не зупинив цього процесу.

Канцлерство Г. Шмідта

Після того як виявилось, що високопоставлений чиновник з адміністрації В. Брандта є агентом східнонімецької секретної служби — “шпазі”, 4 травня 1974 р. західнонімецький лідер змушений був піти у відставку. Канцлером став Гельмут Шмідт, який у цілому продовжував внутрішню та зовнішню політику свого попередника.

Початок нового витка гонки озброєнь і конфронтації у другій половині 70-х років та економічна криза 1974—1975 рр. похитнули становище “малої коаліції”. Криза вимагала радикальних заходів, спрямованих на оздоровлення економіки. Однак соціал-демократи, заявляючи про назрілі соціальні реформи, не поспішали скорочувати асигнування на соціальні потреби. У сфері зовнішньої політики непростим для уряду Шмідта було рішення 1979 р. про розміщення американських ракет середнього радіуса дії в Західній

Німеччині. В очах широкого загалу це не сприяло миру, до того ж назрівав розкол усередині “малої коаліції”. ВДП вимагала більш рішучих, навіть непопулярних дій з метою виправлення економічної ситуації, на що соціал-демократи йшли обережно, з оглядкою, оскільки розуміли, що це може призвести до звуження їхньої соціальної бази. Союзники ФРН по НАТО побоювалися, що Шмідт не буде послідовним у виконанні “подвійного” рішення Північноатлантичного альянсу. Великі підприємці, своєю чергою, були стурбовані нерішучістю Шмідта щодо скорочення витрат на соціальні потреби та надання пільг приватним капіталовкладенням. Після виходу з уряду чотирьох міністрів, які представляли ВДП, “мала коаліція” розпалася. У жовтні 1982 р. до влади прийшла коаліція ХДС/ХСС/ВДП на чолі з Гельмутом Колем. А 6 березня 1983 р. вона виграла вибори в бундестаг.

Соціальний рух

У програмі СДПН 1959 р., прийнятій в Бад-Годесберзі, основоположними категоріями цивілізованого суспільства проголошувалися свобода, справедливість, братство, моральне удосконалення суспільства і беззастережна підтримка уряду. Соціал-демократи вилучили з програми вимоги усупільнення засобів виробництва. У програмі проголошується “захист і заохочення приватної власності”. У вересні—жовтні 1968 р. конституювала себе Німецька комуністична партія (НКП), яка традиційно виступала за соціалістичне перетворення суспільства. Продовжували існувати нечисленні неонацистські організації. У 1980 р. їх налічувалося близько 75. Час від часу давали про себе знати терористичними актами “революційні осередки” РАФ.

Страйки найманої робочої сили мали суто економічний характер. Однією із найболючіших соціальних проблем Німеччини стали мільйони “гастарбайтерів”, місце яких у правовому громадянському полі не мало чіткого визначення. А їх кількість разом з сім’ями сягнула 5 млн чоловік.

Економічний розвиток ФРН 70 – 80-х років

Світові економічні труднощі першої половини 70-х років не обминули ФРН. Економічна криза 1974 р. викинула на вулицю 1 млн 115 тис. робітників. Валовий національний продукт скоротився на 4 %, а промислове виробництво — на 7,5 %. У 1976 р. депресія змінилася поступовим виходом із кризи й піднесенням, яке тривало до 1979 р. Цьому сприяло, зокрема, збільшення німецького експорту. Проте уже в 1980 р. нова економічна криза, що тривала до 1982 р., завдала чималих втрат автомобільній, сталеплавильній та хімічній промисловості.

З 1983 р. почалося нове економічне піднесення, що тривало майже до кінця ХХ ст. Основними важелями виходу із кризи стали значні капіталовкладення, застосування робототехніки в пріоритетних галузях, збільшення особистого споживання, експорт товарів високої якості. За темпами зростання виробництва продукції ФРН вийшла на друге місце у світі. У самій економіці відбулися серйозні структурні зрушення. Пріоритетними стали такі наукомісткі галузі, як мікроелектроніка та робототехніка. Середньорічні темпи промислового зростання були на рівні 4—5 %. Зовнішньоторговельний оборот збільшився на 14 %, а позитивне сальдо торгового балансу становило 135 млрд марок (1989). Державний бюджет 1989 р. становив 763,1 млрд марок, а військові витрати — лише 55 млрд марок.

Економіка ФРН була багатогалузевим індустріальним комплексом з підприємствами, оснащеними найновішою технікою — майже безлюдні заводи нафтопереробки, нафтохімії, АЕС. За обсягом валового національного продукту ФРН посіла третє місце у світі, високим був рівень життя. Хоча в ФРН ніколи не було націоналізації, державна власність досить значна (чверть усіх засобів виробництва). Це залізниці, вищі навчальні заклади, електростанції, що виробляли 40 % усієї електроенергії, тощо. Державний сектор давав значну частину сировини, зокрема 76 % алюмінію. У цьому секторі було зайнято понад 5 млн працівників. Більш як 700 тис. працівників задіяно у військовій галузі, де виготовляли продукцію такі відомі компанії, як “Мессершміт-Бйольков-Блом” та “Краус-Маффей”, котра продукувала взяті на

озброєння в НАТО танки “Леопард”. У 1989 р. валовий національний продукт ФРН становив 1 трильйон 320 млрд дол. З них 700 млрд (53% ВВП) йшло на оплату праці.

Наростання кризи тоталітаризму
у Східній Німеччині.
Антитоталітарна демократична революція

Перебудова в СРСР, горбачовська зовнішня політика сприяли переможній антитоталітарній революції у НДР та об’єднанню Німеччини. На відміну від інших соціалістичних країн, НДР не страждала від постійних дефіцитів. Однак Свобода і Правда тут також виявилися найбільшим дефіцитом. З роками розроблена СЄПН концепція “соціалізм у кольорах НДР”, що не виходила та й не могла вийти за рамки командно-адміністративної системи, остаточно втратила свою привабливість. НДР дедалі більше відставала в економічному розвитку від ФРН. На кінець 1989 р. зовнішня заборгованість Східної Німеччини, головним чином Західній Німеччині, становила 50 млрд, а внутрішня — сягнула 220 млрд марок. Незмінними атрибутами режиму були жорстка цензура й репресивна діяльність повсюдної “штазі”. Відбувалося цілковите відчуження влади від народу.

Першим імпульсом до активізації боротьби проти тоталітаризму стали результати виборів 7 травня 1989 р. до місцевих органів влади, явно сфальсифіковані владними структурами. Ніхто не вірив, що 98,85 % всіх голосів були подані за єдині списки Національного фронту НДР. Групи інакодумців стали об’єднуватися в широкий рух — “Новий форум”, якому влада відмовила в реєстрації під приводом антиконституційності. У відповідь німці масово почали “голосувати ногами”, тобто втікати до ФРН. Цьому сприяло відкриття угорсько-австрійського кордону. У керівництві СЄПН виникли гострі незгоди з приводу ситуації, що склалася. Унаслідок цього Е. Хонеккер, який наполягав на рішучих діях проти антитоталітарного демократичного руху, 18 жовтня 1989 р. був усунений з посад Генерального секретаря та голови Державної Ради. Новим лідером країни став

Егон Кренц. Партійне та державне керівництво НДР розраховувало, що давно апробована перестановка кадрів усередині партійно-державної номенклатури дасть можливість усе залишити на своїх місцях. Однак перша рокировка не спрацювала. 4 листопада відбулася грандіозна півмільйонна маніфестація в Берліні. Її учасники вимагали політичних прав і свобод, різко засуджували керівництво. 7–8 листопада в повному складі пішли у відставку уряд і Політбюро ЦК СЄПН. Ніщо вже не могло зупинити наростання анти-тоталітарної демократичної революції. У багатьох містах НДР проводилися масові маніфестації та мітинги антитоталітарного характеру. І влада почала відступати. У ніч з 9 на 10 листопада було відкрито кордон з ФРН, упала Берлінська стіна. Стали відомими злочини та корупція верхівки, діяльність репресивного органу “штазі”, який здійснював нагляд та контроль буквально за кожною дорослою людиною. 6 мільйонів чоловік були занесені в досьє “штазі”. Однією з форм протесту проти антинародної політики партії був масовий вихід із СЄПН. Якщо в січні 1989 р. вона налічувала 2,3 млн членів, то на кінець року — вдвічі менше. 13 листопада уряд очолив Г. Модров. 3 грудня новий склад Політбюро на чолі з Е. Кренцом пішов у відставку. Сама СЄПН під тиском реформаторів спішно перефарбовувалася, перейменувалася спочатку в СЄПН-ПДС, а потім у ПДС (Партія демократичного соціалізму) і заявила про кардинальні зміни у своїй платформі. Тепер вона будуватиме демократичний соціалізм, який тоді широко популяризувався горбачовським керівництвом в СРСР і був нічим іншим, як спробою врятувати режим, закамфлювати його демократичними гаслами.

Однак ситуація об'єктивно спростувала ці спроби. Виник цілий ряд нових опозиційних партій та рухів. Крім “Нового форуму” уже на початку 1990 р. широкого впливу набули “Демократичний прорив”, “Ініціатива за мирні права людини”, “Об'єднані ліві” та ін. Усі вони ставили своєю метою усунення від влади СЄПН-ПДС, заперечували соціалістичний шлях розвитку, активно виступали за відновлення державної єдності Німеччини. Специфіка антитоталітарної демократичної революції в НДР полягала в тому, що вирішення проблеми ліквідації тоталітарного комуністичного режиму здійснювалося через реалізацію ідеї об'єднання Німеччини.

Об'єднання Німеччини

Для ендеерівського керівництва проблема об'єднання була найболючішою. Воно намагалося будь-що її відтягнути, відстрочити, якимось чином загальмувати. Адже йшлося про кінець соціалістичного експерименту, про визнання безперспективності шляху, яким ішла Східна Німеччина, про історичну відповідальність її керівництва. З великими труднощами еволюціонувало в бік беззастережного об'єднання Німеччини також радянське керівництво. Певні побоювання німецьке об'єднання викликало в Польщі. Навіть в урядових кабінетах західних держав замислювалися над можливими наслідками зламу усталеного порядку в європейському балансі сил. Скориставшись ситуацією, Модров 1 лютого 1990 р. висунув триетапний план об'єднання Німеччини: від співробітництва обох країн у різних галузях, особливо економіці, через конфедерацію до утворення насамкінець Німецької Федерації чи Німецького Союзу. Але для східних німців та їхніх нових політичних партій такий тривалий шлях був неприйнятним. Вони поспішали скористатися плодами революції. ФРН виступила ініціатором негайного об'єднання уже влітку 1990 р. шляхом укладення економічного, валютного та соціального союзів між ФРН і НДР через обмін східних марок на західні тощо. Вирішальне слово у цьому плані мали сказати вибори у Східній Німеччині, призначені на 18 березня 1990 р.

У передвиборній кампанії склалися три основні блоки. Насамперед, це блок правоцентристських партій — ХДС, НСС (Німецький соціальний союз) та “Демократичне пробудження” — під назвою “Альянс за Німеччину”. Другий блок — “Союз вільних демократів” — представляв союз трьох ліберальних партій — Ліберально-демократичної, Вільної демократичної і Партії демократичного форуму. На чільне місце своєї виборчої програми обидва блоки ставили об'єднання Німеччини на основі статті 23 Конституції ФРН від 1949 р. Тільки ПДС (колишня СЄПН) — третя сила на виборах — наполягала на збереженні НДР. А взагалі місця в Народній палаті виборювали 24 партії та об'єднання.

На виборах до Народної палати — законодавчого органу НДР — переконливу перемогу здобув “Альянс за Німеччи-

ну” — 40,7 % голосів виборців. ПДС збрала лише 22 %. Перехідний коаліційний уряд з представників “Альянсу” та “Союзу вільних демократів” очолив християнський демократ Лотар де Мезьєр. Тепер шлях до єдиної Німеччини був відкритий. 31 серпня було підписано договір про об’єднання Німеччини. 12 вересня у Москві договором 2 + 4 СРСР, США, Англія та Франція як держави, що несли відповідальність за долю Німеччини після 1945 р., підтвердили її об’єднання. Німецькі кордони на Сході по Одеру і Нейсе визнавалися остаточними. А 3 жовтня 1990 р. відбулося саме об’єднання.

Таким чином, християнсько-демократичний уряд Г. Коля здійснив найкращу з можливих моделей об’єднання Німеччини без війни та зовнішньополітичних колізій. З її території почалося виведення 380-тисячного угруповання радянських військ, і Німеччина залишилася членом НАТО. Столицею об’єднаної Німеччини став Берлін. Німеччина знову стала найбільшою державою Європи (82 млн населення). У протиборстві НДР—ФРН перемогли демократія і ринкова система.

Внутрішньонімецькі проблеми першої половини 90-х років

Об’єднання Німеччини не було одноразовим актом. Найголовнішою внутрішньою проблемою країни була інкорпорація п’яти новоприєднаних земель колишньої НДР. Починаючи від 1990 р. відбувалася приватизація власності, яку проводила створена ще 1 березня 1990 р. Опікунська рада, закривалися нерентабельні підприємства, йшло оздоровлення економіки, здійснювалася реструктуризація. Набагато швидше, аніж в інших посткомуністичних країнах, відбувалося входження Східної Німеччини в ринок. Це було цілком закономірно, адже НДР в економічному відношенні вважалася найбільш розвинутою країною соціалістичної співдружності. Проте за нових умов виявилось, що 90 % підприємств нежиттєздатні, тому підняти швидко промисловість і життєвий рівень населення східних

земель до показників Західної Німеччини — річ непроста. Різниця в життєвому рівні населення ФРН і НДР у 1990 р. була значною і виражалася у співвідношенні 100:40. На думку деяких аналітиків, НДР відставала від ФРН у своєму розвитку на 25 років. Протягом чотирьох років після об'єднання уряд ФРН витратив на модернізацію та оздоровлення східних земель 400 млрд дол. Це викликало певний психологічний настрій у німецькому суспільстві. Західних німців дратувало те, що вони змушені платити за об'єднання і безглуздість тоталітаризму. З іншого боку, виявилось, що жителі східних земель після 40 років командно-адміністративної системи далеко не всі готові зануритися у ринкове життя з його свободами, особистою відповідальністю та ризиком, плюсами й мінусами. Не всі виявилися здатними скористатися економічною свободою, за яку боролися. Масову приватизацію, повернення власності тим, кому вона належала до комуністичної влади (реституція), не всі сприйняли однозначно.

Переведення планового господарства на ринкову основу — процес болісний для суспільства. За період 1991—1994 рр. скорочення виробництва у хімічній галузі становило 74 %, у машинобудуванні — 78, текстильній — 86, електронній — 100 %. Сама приватизація у східних землях відбувалася з великими труднощами. Хоча держава надавала з цією метою необхідні кредити, проте зобов'язання, які змушений був брати на себе новий власник, були досить суворими (виплатити всі борги підприємства, зберегти робочі місця, налагодити виробництво у визначені строки тощо). Гальмувало процес економічного оновлення й те, що продуктивність підприємств на Сході складала лише 30 % порівняно із західними. Потрібні були кошти на цілковиту заміну технологічного устаткування. Опікунській раді не легко було знайти покупців на східнонімецькі монстри (на 75 % підприємств працювало в середньому більш як 1000 чол.). А тому держава надавала новим власникам різні пільги (цільові кредити, безвідсоткові позики, податкові пільги, всілякі гранти, перепідготовка кадрів). За перші три роки на реалізацію різних програм у Східній Німеччині було витрачено 475 млрд марок. Та попри всі зусилля, у 1994 р. частка східнонімецьких земель в експорті ФРН становила лише 1,8 %.

Та з часом м'яка шокова терапія дала свої плоди. Планово-командне господарство переведено на ринкове. Відійшли в небуття підприємства-монстри. Уже в 1994 р. на Сході функціонувало 50 тис. підприємств, на яких кількість працівників не перевищувала 500. Прикметою часу стали інвестиції американського концерну "Доу кемікл" у потужний нафто-хімічний комплекс у Саксонії — Ангальт. Сам Дрезден почав перетворюватися на центр німецької мікроелектроніки.

Перехід Східної Німеччини до ринку відгукнувся безробіттям. Кількість тих, хто втратив роботу в Німеччині, сягнула 2,5 млн чол., а кількість бідняків (звичайно, за місцевими стандартами) зросла до 10 %. Усе це призвело до різкого погіршення соціальної ситуації. Почастішали спалахи ненависті до іноземців, які бачаться такими, що зазіхають на німецький добробут та робочі місця. Активізувався екстремізм як правих, так і лівих, простежується їх прагнення до спільних дій. Неонацистські настрої були особливо поширені у східних землях. Основи червоно-коричневого союзу, як відомо, були закладені ще у ваймарський період. Спорідненість цих ідеологій відома. Для них обох характерне неприйняття демократичних принципів у політиці та ринкових відносин в економіці. Не випадково ліві і праві екстремісти діяли спільно, виступали як антиамериканісти проти Маастріхтського договору. Проте не екстремізм визначав обличчя суспільного життя Німеччини першої половини 90-х років.

Усе ж демократія поступово зміцнювалася і на Сході Німеччини. Її гарантом виступала конституція ФРН. "Міттельштанд" — середній клас — наприкінці 1994 р. у східних землях представляли 470 тис. фірм, на яких працювало більше половини зайнятих по найму. За темпами зростання виробництва колишня НДР вийшла на перше місце у світі. Нові технології, висока продуктивність праці рішуче визначали обличчя економіки східних земель. Так, в Айзенбаху раніше 10 тис. чоловік виробляли 80 тис. автомобілів, тепер 1800 продукують 150 000. Міцніє життєстійкість і життєздатність промисловості.

Вибори до бундестагу восени 1994 р. дали перевагу в 10 голосів коаліції ХДС/ХСС/ВДП і ще раз підтвердили, що громадянам об'єднаної Німеччини імпонувала розумна і

виважена внутрішня та зовнішня політика такого видатного державного діяча, як Г. Коль. Саме при ньому відбулося об'єднання Німеччини мирним шляхом, почалося будівництво парламентсько-урядового комплексу в центрі Берліна, а 31 серпня 1994 р. останній російський солдат покинув німецьку землю.

Завершення "ери Коля"

У другій половині 90-х років темпи економічного розвитку дещо сповільнилися. Якщо в 1991—1995 рр. ВВП зростав у середньому на 1,5 %, то 1996 р. — лише на 0,75 %. Запропонована урядом Коля програма скорочення державних видатків на 70 млрд марок (46 млрд дол.) не викликала ентузіазму у німецьких громадян, оскільки йшлося про скорочення виплат безробітним, хворим, допомоги на дітей. Передбачалося також збільшення пенсійного віку: для жінок — з 60 до 63 років (з 1997 р.), а для чоловіків — із 63 до 65 (з 2000 р.) і т. ін.

Виявилось також, що високооплачувані і соціально захищені німецькі робітники не могли конкурувати з робітниками інших країн Євросоюзу, не кажучи вже про країни, що звільнилися від комунізму (Польща). Таким чином, для Німеччини обернувся складною проблемою високий стандарт в оплаті праці, що спричинило підвищення цін на німецьку продукцію і зниження її конкурентоспроможності на ринках.

У зв'язку з цим посилився процес переведення німецького виробництва в сусідні країни, особливо в Центральну Європу, де зарплата складала лише одну десяту німецької. Обживатися іноземним фірмам у Німеччині перешкоджала та ж сама висока зарплата. Як наслідок, у 1995 р. Німеччина вклала прямих інвестицій за кордоном на 37 млрд марок більше, аніж іноземці інвестували в ній. Як правило, внутрішньонімецькі інвестиції вкладалися у технології, які ошаджували працю. Чимало коштів поглинали дотації збитковим галузям у плані соціальної політики. Так, собівартість однієї тонни рурського вугілля становила 80 марок, що вдвічі

перевищувало вартість такої ж тонни, доправленої з Південної Африки. Значних дотацій потребувало також сільське господарство. Добробут, таким чином, ставив проблеми, вихід з яких уряд Коля шукав у глобалізації через розширення інтеграційного процесу в Європі, центром якого була Німеччина.

За таких умов дедалі болючішою проблемою ставало безробіття. За період правління християнських демократів (з 1982 р.) воно виросло вдвічі. В 1998 р. у країні налічувалося 4,8 млн безробітних. Далекою від завершення була ліквідація розриву в економічній сфері між Західною і Східною Німеччиною, попри те, що з початку 90-х років у нові землі було вкладено 1 трлн марок. Високі соціальні виплати ускладнювали розв'язання обох проблем, оскільки підривали конкурентоспроможність німецького експорту. Внаслідок усіх цих негараздів позиції "вічного канцлера" та його партії перед парламентськими виборами 1998 р. були досить хисткими.

У 1996 р. уряд Коля прийняв пакет законів, у тому числі й у соціальній сфері. Їх метою було покращення умов підприємництва, приведення системи соціального забезпечення у відповідність з реальними можливостями. У листопаді 1996 р. було реформовано закон про працю, внаслідок чого зменшилися асигнування на підвищення кваліфікації і перенавчання. У 1997 р. було прийнято закон про обов'язкове медичне страхування. Однак реформи супроводжувалися збільшенням податків.

Повернення соціал-демократів до влади

За таких умов головний конкурент ХДС/ХСС/ВДП на виборах — 775-тисячна СДПН, дбаючи про розширення свого електорату за рахунок ремісників, науково-технічної інтелігенції, дрібних і середніх підприємців, провідних менеджерів великого капіталу, наголошувала, що у своїй майбутній урядовій діяльності вона керуватиметься такими категоріями, як динамізм, мобільність і неприйняття догматизму. Лідер соціал-демократів Герхард Шрьодер, прагматик і реаліст, визнаючи заслуги Г. Коля

перед країною, водночас акцентував, що канцлер за 16 років “втомився від посади”, що він — “людина минулого”, яка являє собою “модель, зняту в передових країнах з виробництва”. Гаслові Коля: “Я вже давно при владі” Шрьодер протиставив своє: “Я готовий”.

На виборах до бундестагу 27 вересня 1998 р. перемогу здобули соціал-демократи на чолі з Герхардом Шрьодером. Їх підтримали 40,9 % виборців, 6,7 % проголосували за зелених. Вільні демократи також подолали п'ятипроцентний бар'єр. Пройшла в бундестаг також наступниця СЄПН на східних землях ПДС. Східна Німеччина проголосувала так, як голосують у посткомуністичних країнах — протестно, за лівих і республіканців, як називають у Німеччині зазвичай нацистів. У Берліні, де мешкає ендеєрівська еліта, ПДС здобула близько 20 % голосів. ХДС на східних землях підтримали лише 35 % виборців, що на 6 % менше порівняно з 1994 р.

28 жовтня 1998 р. новий канцлер Г. Шрьодер (за його кандидатуру проголосував 351 депутат бундестагу із 666) приступив до формування уряду із соціал-демократів та зелених. Зелені отримали три міністерські портфелі — закордонних справ, охорони здоров'я і довкілля. Перші ж кроки нового канцлера у внутрішній політиці засвідчили, що він має намір реалізувати принципи “нової соціал-демократії”, філософію “третього шляху”.

Якщо для традиційних соціал-демократів первинними є інтереси трудящих, то для Шрьодера — підприємців, оскільки саме вони забезпечують робочі місця для перших. На практиці це виглядало так. Концерн “Даймлер-Бенц” хотів закрити нерентабельний авіаремонтний завод. Шрьодер розпорядився перевести його під земельне управління, домігся для підприємства вигідних замовлень і за символічну марку продав приватній фірмі під зобов'язання зберегти виробництво і трудовий колектив (тут використано не тільки систему державного регулювання, а й значні державні кошти, основне призначення яких — зберегти виробництво і дати роботу людям). Такі операції здійснювалися також і з іншими підприємствами, внаслідок чого вдавалося зберегти десятки тисяч робочих місць. Г. Шрьодер вважав, що домогтися успіху в економіці виключно через стратегію лібералізації чи, навпаки, надмірне регулювання — неможливо.

Уже в перші місяці діяльності рожево-зеленого уряду йому вдалося досягти помітних успіхів у реалізації дев'яти із 11 найважливіших пунктів передвиборної програми соціал-демократів. Це, насамперед, формування суспільної згоди у сфері боротьби з безробіттям; вирішення проблеми професійного навчання і працевлаштування випускників шкіл (для реалізації даного проекту уряд виділив 18 млрд марок); скасування проектів колишнього уряду щодо зниження пенсій “сеньйорам” (людям похилого віку). Розпочалися дебати про зниження пенсійного віку з 65 до 60 років. Уряд відмовився від реформ у галузі охорони здоров'я, де передбачалося збільшення виплат населення за надання медичних послуг. Підвищувалися соціальні виплати на дітей.

Водночас виникли суперечності із союзниками — зеленими — навколо питання закриття АЕС, на чому наполягали останні, які будували свою виборчу кампанію на залякуванні населення загрозою нових чорнобилів.

Неоднозначним також було ставлення загалу до надання іноземцям (7,37 млн осіб на 1 січня 2000 р.), що проживають на території країни, німецького громадянства, в тому числі й подвійного. Закон удалося прийняти, хоча не всіх німців він улаштує. Відповідно до цього закону діти батьків-іноземців можуть дістати німецьке громадянство, якщо один із батьків народився в ФРН або приїхав до Німеччини у віці до 14 років. А в третьому поколінні громадянство набувається від дня народження. Щодо дорослих іноземців, то вони можуть дістати громадянство після восьми років проживання в Німеччині, а не після 15, як це було раніше. Іноземці можуть мати й подвійне громадянство. Закон набув чинності 1 січня 1999 р.

23 травня 1999 р. Федеральні збори обрали нового президента ФРН. Ним став 68-річний Йоганнес Рау — один із лідерів СДПН.

Теракти 11 вересня 2001 р. у США були сприйняті в Німеччині як небезпека, що загрожує усьому цивілізованому світові і проти якої необхідно боротися спільними зусиллями. Уже в листопаді було вжито ряд заходів по боротьбі з міжнародним тероризмом. Закон від 7 листопада 2001 р. обмежував в'їзд до країни людей, запідозрених у зв'язках з будь-якими екстремістськими угрупованнями,

скасовував привілеї, якими користувалися релігійні громади, в тому числі й ісламські організації. Водночас новий Закон про імміграцію передбачав більш суворе регулювання й обмеження в'їзду іноземців.

Зовнішня політика уряду Г. Шрьодера

Свою зовнішню політику уряд Шрьодера буде, виходячи з курсу, який забезпечується демократичним розвитком суспільства, членством у НАТО, ефективною і могутньою економікою. У другій половині 90-х років Німеччина почала брати активну участь у миротворчих операціях. Юридичним обґрунтуванням цього кроку була постанова Федерального конституційного суду від 12 червня 1994 р., яка узаконювала участь країни у миротворчих акціях (німецькі солдати можуть залучатися до акцій “блакитних шоломів”). Бомбардування Югославії (1999) стало першою акцією, в якій після Другої світової війни були задіяні німецькі збройні сили. У 2001 р. в антитерористичній міжнародній операції в Афганістані брали участь близько 4 тис. військовослужбовців бундесверу. ФРН активно підтримує ідею поширення НАТО на Схід, ідею європейської колективної безпеки і консенсусу.

Однак у зовнішню політику соціал-демократи внесли певні, адекватні часові, нюанси. Новий міністр закордонних справ Йошка Фішер заявив, що його партія проповідує принципи “реальполітік”. А бундесканцлер Шрьодер дав зрозуміти, що буде обережнішим, аніж його попередник, у наданні фінансової допомоги країнам, що звільнилися від комунізму і стали на шлях демократії. “Всі кредити, які ми надали Росії, були розтринькані на Лазурному березі, ми повинні надавати кредити Москві тільки за умови, що вони підуть на піднесення промисловості”, — заявив він.

Важливими напрямками зовнішньої політики Шрьодера було зміцнення позицій ФРН у Європі, звідси заінтересованість у розширенні ЄС і створенні валютного союзу через запровадження європейської валюти — євро. До 2000 р. на підтримку кандидатів у нові члени ЄС Німеччина витратила

близько 58 млрд марок. Економічно сильна Німеччина, яка займає провідне місце у Євросоюзі (щорічний внесок до ЄС становить 22 млрд марок) як країна з великою часткою експорту у ВВП, проявляє особливий інтерес до розширення ринків збуту, особливо вільних від митних бар'єрів. Тим більше, що після краху комунізму у Східній Європі і розпаду Радянського Союзу, геополітичні позиції Німеччини зміцнилися.

Виважена зовнішня політика німецьких соціал-демократів стала найважливішим позитивом на виборах до бундестагу 22 вересня 2002 р. Бундесканцлером знову став Г. Шрьодер.

Німецько-українські стосунки

Уже 26 грудня 1991 р. Німеччина визнала незалежну Україну, а 17 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Важливою формою співпраці обох країн стали консультації на найвищому рівні, в яких широку участь беруть також міністерства. Коло питань — економіка, політика, європейська безпека тощо.

У 90-х роках поступово, але неухильно розвивалися німецько-українські стосунки, договірно-правову базу яких складають на сьогодні близько п'ятдесяти різних договорів і домовленостей. Існування незалежної і сильної України для демократичної Німеччини, яка повною мірою пізнала на собі тиск тоталітарної комуністичної системи, є головною гарантією від небезпеки відтворення нової наддержави на сході Європи. Для незалежної України Німеччина — серйозна опора в розбудові ринкової економіки і демократії, країна, без підтримки якої неможливе, по суті, входження України до європейських структур. Основою зміцнення взаємних стосунків є співпраця у багатьох сферах суспільного життя. Так, станом на 1998 р. німецькими фірмами інвестовано в українську економіку близько 3 млрд марок. В Україні функціонують понад 180 офісів німецьких фірм і 560 українсько-німецьких спільних підприємств, що в цілому не відповідає реальним можливостям обох країн. Необхідною умовою зміни ситуації є створення інвестиційного клімату,

від чого виграють обидві країни. Про перешкоди на шляху інвестицій і торгівлі йшлося на шостому засіданні німецько-української ради з питань співробітництва, що відбулося наприкінці липня 2001 р. в Одесі. Близько 50 німецьких підприємців обговорювали зі своїми українськими партнерами питання економічної співпраці в галузі енергетики, вугледобутку, будівництва, туризму тощо.

Об'єктом значних німецьких інвестицій є аграрно-промисловий комплекс України. Про це свідчить, зокрема, виробництво нових тракторів на Харківському тракторному заводі, на які ставляться німецькі двигуни "Дойтц".

Соціально-економічний розвиток Німеччини
наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Після об'єднання Німеччини економіка країни розвивалася нерівномірно. Темпи зростання виробництва у східних землях були удвічі вищими й виражалися двозначними цифрами. Проте уже в 1997 р. ситуація змінилася. Причини цього слід шукати у підприємницькій структурі малих і середніх фірм на Сході. Зниження темпів економічного розвитку на східнонімецьких землях призвело до збільшення там безробіття (27 % у 1997 р.).

У другій половині 90-х років в економіці Німеччини спостерігалася тенденція до збільшення кількості дрібних та середніх підприємств. Так, протягом 1998 р. було створено на 112 тис. нових фірм більше, аніж закрито старих, які існують поряд із великими концернами.

Стратегічною метою економічних зусиль федерального уряду залишалася проблема промислового й соціального підтягування розвитку східнонімецьких земель до рівня західнонімецьких. Протягом десяти років з цією метою витрачено 800 млрд дол. Проте відмінності збереглися й на сьогодні: зарплата на Сході на 20 % нижча, а безробіття у два рази більше. У 2000 р. з федерального бюджету було виділено понад 38 млрд марок на підтримку розвитку економіки східних земель. Проте навіть у наступні десять років східнонімецька економіка, на думку експертів ФРН, не досягне рівня західнонімецької. Однак уже й сьогодні окремі

райони і підприємства на Сході працюють досить ефективно (Дрезден, Потсдам, трикутник Галле—Ляйпціг—Ерфурт).

Водночас німецькі фірми виступають у світі як великі інвестори. Лише в 1997 р. вони інвестували в економіку інших країн 51,5 млрд марок.

Унаслідок погіршення кон'юнктури на світових ринках, економіка Німеччини на початку ХХІ ст. опинилася у складному становищі. В багатьох галузях темпи економічного зростання наприкінці 2002 р. наблизилися до нуля. Спостерігався різкий спад податкових надходжень до бюджету. Його дефіцит склав більш як 3 % ВВП.

Одна з головних проблем соціальної галузі — це проблема зайнятості. Наприкінці 1998 р. на 34,3 млн працюючих приходилося 4,4 млн непрацюючих. 5,7 млн осіб працювали неповний робочий день. У 2001 р. кількість останніх зросла до 6,3 млн. У 1999 р. була започаткована непопулярна серед населення пенсійна реформа, яку планується здійснити протягом 30 років. Розмір пенсії зменшиться з 70 % середньорічного доходу до 64, оскільки у пенсійну формулу вводиться демографічна компонента. Разом з тим науково-технічний прогрес вимагав дедалі більших жертв від кожної сім'ї. Статистичні дослідження показують, що в Німеччині батьки щорічно витрачають близько 1,8 млрд марок на репетиторів для своїх дітей. Однак головне навантаження у соціальній державі несе федеральний бюджет, 1/3 якого, а це 170 млрд марок, становлять соціальні витрати. Заходи уряду Шрьодера, спрямовані на вихід з ситуації шляхом збільшення податків, викликали невдоволення електорату. Стара модель соціальної ринкової економіки, вважають німецькі економісти, вичерпала себе. Потрібні глибокі реформи в економічному організмі країни, які були б адекватні вимогам сьогодення.

Німеччина і світ

Німеччина — важливий чинник міжнародних відносин. Доктрина соціального ринкового господарства, вперше застосована на практиці у ФРН, стала основоположною для Західної Європи в цілому.

Економічний потенціал Німеччини складає четверту частину потенціалу ЄС. Німеччина — могутня індустріальна країна, яка впливає на економічний розвиток не лише Європи, а й усього світу. Вона сьогодні визнаний лідер у виробництві транспортних засобів, електроприладів та машинобудування, прагне завоювати позиції в інтернаціональному наданні послуг (планування та надання консультацій, інтернет-сервіс та інженерні бюро), сприяє прискоренню глобалізації, будучи другою країною у світі за обсягом експорту. Німеччина посідає перше місце в Європі за кількістю витрат на НДДКР та у виробництві наукомісткої продукції.

Німеччина — країна не тільки потужної промисловості, а й розвинутого сільського господарства. У 1996 р. в країні налічувалося 0,7 млн ферм, на яких зайнято 3 % усього працездатного населення. Площа середньої ферми — 25,6 га. Основою сільського господарства є тваринництво, частка якого у виробництві — 60 %. Один фермер забезпечує 108 споживачів.

Сьогодні постає питання про прийняття Німеччини як постійного члена до Ради Безпеки ООН. Вона — третя після США та Японії держава за обсягом внеску, який сплачує в ООН, — 9,6%. З 1996 р. у Бонні відкрили свої офіси деякі служби ООН (Програма добровольців ООН, Інформаційний центр ООН, секретаріати Договору про мігруючі дикі види тварин та Конвенції про клімат). У Гамбурзі в жовтні 1996 р. розпочав свою роботу Міжнародний морський суд.

Сучасна Німеччина — один із великих освітніх центрів світу. У 2001 р. в її вузах навчалося 175 тис. іноземних студентів. Німецькі приватні фірми посідають перше місце в Європі за обсягом інвестицій у наукові дослідження.

ФРН виступає активним спонсором посткомуністичних перетворень у Східній Європі, здавши, мабуть, назавжди в архів історії плани “лебенсраум” та “дрангу нах Остен”. Ця реальність об’єктивно висуває Німеччину, як економічно найпотужнішу країну Європи, на ключову роль у просторі між Ла-Маншем і Уралом. Чи впорається з цим відповідальним завданням молода німецька демократія — питання не такого вже далекого майбутнього.

Данія, Норвегія, Швеція – королівства, Фінляндія – республіка. У країн Північної Європи – багато спільного. Однак Друга світова війна роз'єднала їх, і вони опинилися в різних таборах. Данія та Норвегія в числі перших стали об'єктами німецької агресії та окупації, Фінляндія у війні виступила на боці фашистської Німеччини, Швеції вдалося зберегти свій традиційний нейтралітет. Вибір долі в період війни для трьох перших країн не був самостійним. У світовій війні великих держав Північна Європа стала ареною військових змагань та політичних ігор.

За роки війни Данія втратила 5 тис.чол., а її збитки склали 8 млрд крон. Втрати Норвегії виявилися ще більшими – 10 тис. чол. і 21 млрд крон. У Фінляндії, змушеної воювати на боці фашистської Німеччини (Радянський Союз, який розв'язав у 1939 р. війну з метою поглинути Фінляндію, тим самим штовхнув її на військовий союз із Третім райхом), промислове виробництво за роки війни скоротилося на 17 %, а сільськогосподарське – на всі 30 %. Водночас Швеція вигідно торгувала з воюючими сторонами. Кожен третій німецький танк був виготовлений із шведської залізної руди.

Політичний та економічний розвиток у перші повоєнні роки

Загальне післявоєнне полівіння європейського політичного клімату охопило і країни Північної Європи. Тут лівоцентристські сили на чолі з соціал-демократами не тільки прийшли до влади, а й на тривалий час утвердилися в керівництві північноєвропейських держав, що дало їм можливість визначати політичні та соціальні процеси, пов'язані з утвердженням і розвитком

демократії, як основного принципу соціального, політичного та правового розвитку.

Першочерговим завданням для Данії, Норвегії та Фінляндії після війни була відбудова народного господарства, для Швеції — зберегти економічні темпи періоду кон'юнктури за часів війни. Економічному розвитку Данії та Норвегії сприяв “план Маршалла”, до якого вони приєдналися в 1948 р. Атлантична солідарність привела ці країни в 1949 р. до НАТО. Шведський уряд, вірний принципіві нейтралітету, якого Швеція дотримується уже близько 180 років, заявив, що він здійснюватиме політику “вільну від союзів”, проте “план Маршалла” прийняв, справедливо убачаючи в ньому могутній фінансовий та технологічний важіль прискорення економічного розвитку. Фінляндія, північна сусідка Радянського Союзу, змушена нести тягар поразок у війнах з СРСР, пішла по лінії “Паасіківі—Кекконена” (президенти Фінляндії: Ю. К. Паасіківі, 1948—1956 рр., У. К. Кекконен, 1956—1982 рр.), лінії відособлення капіталістичної Фінляндії від демократичного Заходу і зближення з СРСР в обмін на залишення за нею права на суспільний вибір та незалежність. Для радянського керівництва “добросусідські відносини” з Фінляндією стали в ідеологічній війні із Заходом еталоном пропаганди мирного співіснування країн з різними системами, прикладом політики “фінляндизації”, тобто визнання Заходом легітимності внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, навіть деякого підігравання їй. Лінія “Паасіківі—Кекконена” дістала практичне втілення в радянсько-фінляндському договорі про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (підписаний у 1948 р.), що містив ряд негативних моментів для Фінляндії (вона не могла прийняти “план Маршалла”, стати членом НАТО тощо). Натомість Фінляндія здобула величезний радянський ринок, на якому високоякісні товари фінських фірм не мали конкурентів. Водночас Фінляндія дістала можливість купувати дешеву радянську сировину та енергоносії і сповна використала переваги ринкової економіки для швидкого господарського розвитку. Внаслідок цього капіталістична Фінляндія невдовзі стала процвітаючою країною, набагато випередивши прибалтійські радянські союзні республіки, які до війни були економічно більш розвинуті. До того ж СРСР зменшив, а відтак зовсім анулював репарації з Фінляндії.

Економічний бум
та політичний розвиток 50—60-х років

Для економіки північноєвропейських країн 50—60-ті роки були сприятливими. Данія у цей період стала промислово-аграрною країною. У 60-ті роки обсяг її промислового виробництва збільшився у два рази. Особливо швидко розвивалися такі галузі, як електроніка, суднобудування, фармацевтика тощо. Високопродуктивним стало сільське господарство. За експортом свинини, тваринного масла, сиру Данія посідає одне з перших місць у світі.

Так само розвивалася господарська ситуація і в Норвегії. Особливо інтенсивно нарощувала обсяги виробництва традиційна галузь — суднобудування. Норвегія стала однією з найбільших морських держав світу. У 1960 р. тоннаж торговельного флоту країни у два рази перевищив довоєнний рівень, і за цим показником вона посіла третє місце у світі після США та Великої Британії. У Норвегії широко застосовувалася система державного регулювання.

У політичному житті країни домінувала Норвезька робітничка партія, заснована у 1887 р., котра у своїй діяльності керувалася принципами соціал-демократії. Зростання економіки сприяло нагромадженню соціальних фондів, призначених здійснювати різноманітні виплати трудящим. У 1962 р. запроваджено пенсії за вислугу років. У 1965 р. норвезький стортинг (парламент) спеціальним законом увів місячну оплачувану відпустку для всіх категорій представників найманої праці. У 1961—1966 рр. витрати на соціальне страхування взяла на себе держава. У 1967 р. пенсії за вислугу років поширилися на всі категорії трудящих, а з 1970 р. почали здійснюватися виплати на кожну дитину віком до 16 років. Такою була хроніка становлення норвезької соціальної політики. Усе це відбувалося в обстановці консенсусу між підприємцями та найманою робочою силою.

Проте найбільших успіхів у соціальному плані було досягнуто в повоєнні роки у Швеції. Знову ж таки, завдяки економічним успіхам. Порівняно з 1950 р. валовий продукт у Швеції станом на 1960 р. зріс на 46 %. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років у країні спостерігався економічний бум.

Паралельно з цим відбувалося становлення тієї соціальної політики, яку сьогодні вважають зразковою, на яку рівняються. У 50-ті роки реальна заробітна плата виросла на 35 %. Протягом 60-х років почасова оплата підвищилася у два рази. У 1955 р. було запроваджене загальнообов'язкове медичне страхування та регулювання пенсій з урахуванням цін та інфляції. У 1963 р. встановлено 40-годинний робочий тиждень. Починаючи з січня 1964 р. більш як удвоє зросли компенсаційні виплати на квартплату низькооплачуваним сім'ям з дітьми. У 1968 р. на 38 % збільшено пенсії. Водночас вводився податок на нерухомість розміром у 100 тис. крон. Усі ці заходи сприяли підвищенню авторитету соціал-демократичного уряду. Хоча у зовнішній політиці Швеція продовжувала дотримуватися нейтралітету, вона брала активну участь у діяльності багатьох європейських та регіональних організацій, що сприяло розвитку торгово-економічних та інших зв'язків країни. Швеція стала повноправним членом низки економічних та правових організацій країн Західної Європи — Європейської Ради, Європейського платіжного союзу, Європейського об'єднання вугілля і сталі. Щоправда, Швеція обмежувала свою участь у цих організаціях, а також у створеній в 1952 р. Північній Раді лише економічними та культурними питаннями. Водночас вона підтримувала на високому рівні свою обороноздатність, завжди була готова дати відсіч агресорові, направляла підрозділи своїх військ у розпорядження ООН для виконання миротворчих функцій у багатьох районах планети.

Економічне піднесення переживала також Фінляндія. Валовий національний продукт починаючи з 1950 р. збільшувався у середньому на 7 %. Як і інші скандинавські країни, вона досягла неабияких успіхів у соціальній сфері. Розвиваючи свої зв'язки з СРСР, Фінляндія водночас розширювала стосунки із західноєвропейськими країнами. А в травні 1963 р. відомий державний і політичний діяч, президент Фінляндії Урхо Кекконен, висунув ідею проголошення Північної Європи зоною вільною від ядерної зброї.

Країни Північної Європи в 70-ті роки.
Економічні труднощі
та політичні метаморфози

Погіршення економічної кон'юнктури у світі не обминуло також країни Північної Європи. У Данії, Швеції, Фінляндії сповільнилися темпи економічного розвитку, що спонукало керівництво цих країн до активного пошуку виходу із складного становища.

Урядові заходи в Данії звелися до підвищення непрямих податків і запровадження високих тарифів на імпорт. Водночас були скасовані дотації на сільськогосподарську продукцію з метою вирівнювання цін, що призвело до їх зростання. 1 січня 1973 р. Данія стала членом "Спільного ринку".

У Швеції промислове виробництво скоротилося в 1975—1977 рр. на 8,5 %. Намагаючись виправити економічне становище, риксдаг (парламент) у 1971 р. прийняв закон про представництво робітників і службовців у правліннях підприємств, про охорону праці і гарантії зайнятості.

У 1975 р. парламент Швеції прийняв нову конституцію, відповідно до якої вищий законодавчий орган — однопалатний риксдаг — у кількості 349 депутатів обирається на основі вільних, таємних і прямих виборів строком на три роки (з 1994 р. депутатський мандат продовжено до чотирьох років). У конституції записані основні права та обов'язки громадян, гарантується недоторканність приватної власності. Правом голосу наділені усі громадяни, яким виповнилося 18 років. Політичні партії можуть бути представленими в парламенті, якщо вони набрали не менше 4 % голосів. Риксдаг призначає і звільняє прем'єр-міністра. Главою держави є король. Фактично позбавлений політичної влади, він, однак, виконує одну важливу функцію: в разі потреби розпускає риксдаг і призначає нові вибори. У 1973 р. королем Швеції став Карл XVI Густав. Згідно з новим законом (1976) король сплачує податки і звітується за використання бюджетних засобів (близько 100 млн крон на рік).

У другій половині 70-х років, унаслідок економічних труднощів, Швеція здійснювала політику "затягування пасків", що супроводжувалася девальвацією крони, підвищенням податків, ліквідацією відрахувань підприємців на

соціальні потреби. І хоча ціни на внутрішньому ринку вирости, соціальні завоювання, хай і не повною мірою, були збережені. Ці непопулярні заходи здійснив уряд Турбйорна Фельдина, сформований парламентською більшістю після виборів 19 вересня 1976 р. До його складу увійшли представники трьох буржуазних партій: Партії центру, Поміркованої коаліційної партії та Народної партії. Соціал-демократична партія Швеції, яка незмінно перебувала при владі з 1932 р., перейшла в опозицію. Відставка соціал-демократів була зумовлена, в першу чергу, економічними труднощами та неможливістю здійснити обіцяні народові соціальні реформи. Новому урядові вдалося виправити перекося в економічній і соціальній сферах, стабілізувати ситуацію в економіці.

У 1982 р. до влади знову повернулися соціал-демократи. Крісло прем'єр-міністра зайняв Улоф Пальме.

У зовнішній політиці Швеція підтримувала курс на ослаблення міжнародної напруженості. У 1972 р. вона підписала угоду з Європейським економічним співтовариством про створення “зони вільної торгівлі промисловими товарами”.

У Фінляндії, незважаючи на збільшення притоку енергосировинних ресурсів з СРСР (у 1974 р. Фінляндія почала отримувати від цього сусіда природний газ), також відбувалося сповільнення темпів економічного розвитку. Особливо болісним було скорочення виробництва в головній галузі фінської економіки — деревообробній промисловості, де падіння з 1975 р. становило 24 %. У 1976—1977 рр. фінська економіка переживала фазу депресії. Її активність багато в чому залежала від радянських замовлень, особливо в галузі суднобудування. Таким чином, стагнація “народного господарства” СРСР, що проявилася ще в 70-ті роки, не могла не позначитися на економіці Фінляндії, орієнтованій на радянський ринок.

У 70-ті роки Фінляндія, як позаблокова країна, перебувала в центрі міжнародного життя. 1 серпня 1975 р. в Хельсінкі було підписано Заключний акт з безпеки та співробітництва в Європі, а столиця Суомі (так фіни називають свою країну) перетворилася на один із центрів діалогу “Схід—Захід”.

Серед країн Північної Європи в найкращому становищі в 70-х роках була Норвегія. За величиною валового національного доходу на душу населення вона посідала третє місце в

Європі (після Швейцарії та Швеції). Стабілізуючу роль для Норвегії мав видобуток нафти з дна Північного моря. У 1975 р. Норвегія увійшла до числа країн — нафтових експортерів. Економічний спад 70-х років, що, як відомо, був пов'язаний, насамперед, з енергетичною кризою, Норвегію зачепив мало. В усіх країнах Північної Європи, як і раніше, спостерігався прогрес у сфері поглиблення демократії, розширення свобод і прав особи.

Політичний та економічний розвиток
країн Північної Європи у 80-ті роки.
“Шведський соціалізм”

На початку 80-х років усі країни Північної Європи переживали кризу, спад виробництва, застій. Загальним явищем стали банкрутства. А тому заходи “жорсткої економії” застосовувались повсюдно. Проте вже з 1983 р. економічне піднесення охопило всі країни регіону.

Країни Північної Європи характеризувалися високопродуктивною соціальною економікою і адекватно високим життєвим рівнем, а також не менш високим рівнем розвитку демократії. І це попри далеко не ідеальні кліматичні умови та бідність природних ресурсів. У чому ж причини цього феномена? Найбільш яскраво це видно на прикладі Швеції. Основний чинник успіху — це розумне використання елементів ринкової економіки. Головне, вважають шведи, дозволити ринковим силам вільно виробляти матеріальні блага та цінності, а державі якомога рівномірніше розподіляти багатство, створене за умов приватної власності. Суть “шведської моделі” — поєднання динамічного ринку з досягненням соціальних цілей. Ця теза, що дістала назву “функціонального соціалізму”, сформувалася ще на початку 30-х років. Смісл її простий: щоб було що розподіляти, треба раціонально використати найбільш ефективний шлях до створення національного багатства. Головні ознаки цього шляху — приватна власність та вільна ринкова економіка. Звичайно, у Швеції, як і в інших демократичних країнах, є

різні форми власності, однак приватна займає панівне становище і становить 90 % усього національного багатства. І про це не слід забувати, аналізуючи причини успіху так званого “шведського соціалізму”.

У Швеції не прийнято керувати. У 14 міністерствах Швеції 2000 експертів, завдання яких полягає у тому, щоб вивчати стан справ і давати рекомендації економіці, фінансам, торгівлі тощо. Їм допомагають організації типу “Експериментальна група для вивчення економіки” та ін. Свої міркування вони надсилають усім заінтересованим організаціям для детального розгляду. Одна з важливих особливостей цих досліджень — прагнення зберегти творчу ініціативу за певного втручання держави в економіку. Як бачимо, організація економічного життя країни поставлена на солідну наукову основу.

Стабільність економіки базується на *трьох китах*:

- прогнозування економічної рівноваги на найближчу перспективу (тенденції у сфері зайнятості, темпи росту інфляції і стан зовнішнього та внутрішнього платіжних балансів);
- контроль за капіталовкладеннями, їх цілями та обсягами;
- розподіл ресурсів серед населення, вирівнювання можливостей кожної людини.

Шведи, дотримуючись універсальних загальнолюдських законів, порушення яких — дорога у глухий кут, зуміли створити суспільство благополуччя. Рівень життя у Швеції — один з найвищих у світі. За цим показником Швеція посідає шосте місце у світі, а за рівномірністю розподілу доходів усередині країни — перше. Союз фермерів з лихвою забезпечує всіма необхідними продуктами країну. Держава через комуни покриває квартплату, якщо вона надто обтяжує бюджет шведської сім’ї, на кожну дитину до 16 років виплачується близько 5000 крон на рік, а тим, хто має лише одного з батьків, — ще більше. Кожен член суспільства має високий юридичний, соціальний і побутовий захист. З іншого боку, швед не ремствує на високі податки. Допомогти ближньому, тому, кому не повезло, стало загальноприйнятим правилом. Високий гуманізм — прекрасна нагорода за багаторічне формування національного менталітету. До страйків шведи, як і інші північноєвропейці, вдаються лише у крайніх випадках.

У Швеції досить поширені кооперативи, в яких панує дух свободи і демократії. Щоб стати членом кооперативу, не обов'язково в ньому працювати. У будь-якому з 1800 супермаркетів можна зробити внесок у касу, щоб стати співвласником і членом кооперативу, причому, за схемою: один член — один голос. Самі ж супермаркети мають власне виробництво, серйозно конкурують з компаніями, збивають ціни і працюють за принципом: заробляти не за рахунок інших, а один для одного.

Неабияку роль у “шведській моделі” відіграють також риси скандинавського менталітету, такі як висока працездатність, акуратність, пунктуальність, доброзичливість, вимогливість людини до себе, спокійність та небагатослівність, господарська впевненість у собі тощо.

Слід зазначити також, що на рахунок так званого шведського соціалізму існує чимало навмисних інсинуацій та помилкових суджень. Проте далеко не всі, хто захоплюється “шведським соціалізмом”, згодні рівнятися на шведський, а точніше скандинавський, менталітет у ставленні до праці, до ближнього, виконання громадських обов'язків.

У зовнішньополітичному плані Північна Європа останнім часом зробила цілий ряд рішучих кроків у бік європейської економічної та політичної інтеграції. Запорука цьому — високий рівень економічного розвитку та зрілість демократичного життя в суспільних стосунках. З 1 січня 1995 р. Швеція та Фінляндія стали повноправними членами Євросоюзу. Що ж до Норвегії, то референдум з питань вступу до Євросоюзу не набрав тут потрібної кількості голосів. У цьому теж своєрідна перемога демократичного волевиявлення норвезького народу.

Економічний розвиток у 90-х роках
XX — на початку XXI ст.

На початку 90-х років в усіх країнах Північної Європи спостерігався спад виробництва, зумовлений станом господарської кон'юнктури на європейському та світовому ринках. Однак, починаючи

від 1993—1994 рр., уже всюди стала помітною тенденція до економічного піднесення.

У Швеції в 1991—1992 рр. промислове виробництво скоротилося майже на 10 %. Проте вже з 1993 р. починається подолання кризових явищ. Головним чинником зростання був експорт, а також заходи соціал-демократичного уряду в 1997 р., спрямовані на скорочення безробіття. У 1998 р. ВВП збільшився майже на 3 %.

Зростання внутрішнього споживання та експорту сприяли нарощуванню виробництва у Данії. У 1998 р. випуск промислової продукції збільшився на 2,5 %. Основною соціальною проблемою залишався високий рівень безробіття.

Економічна депресія початку 90-х років найбільш згубно вплинула на економічне життя Фінляндії. Крім звичайних циклічних факторів, відчутних збитків господарству країни завдали відміна клірингу в торгівлі з СРСР та зниження попиту на західних ринках. Як наслідок — ВВП у 1991 р. зменшився на 7,1 %, промислове виробництво — на 8,8 %, капіталовкладення — на 23,1 %. Проте уже з 1993 р. почалося піднесення виробництва. Експорт товарів і послуг збільшився на 16,7 %, а в 1994 р. — на 13,3 %. Приріст ВВП у 1998 р. становив 4 %. Починаючи з другої половини 90-х років у країні здійснюється програма бюджетної економії. Внаслідок цього у 1996—1999 рр. державні витрати скоротилися на 23 млрд марок. Фінляндія водночас є нетто-експортером капіталу. Якщо в 1996 р. прямі іноземні інвестиції в економіці країни становили 41 млрд марок, то зарубіжні інвестиції фінських фірм — 82 млрд. Глобалізація для фінських фірм означає спеціалізацію у лісопаперовій та електронній галузях. Фінляндія підтримує тісні господарські зв'язки з Росією. 98 % експорту східного сусіда до Фінляндії — сировина і напівфабрикати. Фінляндія цілком відповідає критеріям членства в економічному та валютному союзі ЄС.

З найменшими втратами зі складної економічної ситуації початку 90-х років вийшла Норвегія. Значне збільшення виробництва і зайнятості почалося з другої половини 1993 р. Середньорічний приріст ВВП після 1993 р. становив 5 %. Його рушійною силою став споживчий попит, розширення ринків збуту на Східну Європу. Характерною прикметою

господарського життя є також збільшення зайнятості. У 1997 р. кількість новостворених робочих місць порівняно з попереднім роком збільшилася на 25 %. Високі темпи розвитку спостерігаються у риболовецькій галузі, будівництві, хімічній промисловості, металургії. У 1998 р. ВВП збільшився на 4 %. Важливу роль для Норвегії відіграють прибутки від нафтодобування.

Загальний спад виробництва у світі на початку ХХІ ст. позначився також на країнах Північної Європи. Падіння попиту на світових ринках призвело до зменшення експорту північноєвропейських країн. Як наслідок знизилися темпи економічного розвитку. Для Швеції у 2001 р. вони становили 1,5 %, Норвегії — 1,7, Данії — 1,2, Фінляндії — 1,8 %. У вигіднішому становищі опинилися Норвегія, як експортер нафти, і Данія, експорт якої складається з продовольчих та фармацевтичних товарів.

Загалом економіка країн Північної Європи характеризується високим рівнем розвитку. Своїми потужними, всесвітньовідомими концернами такими, як “Вольво”, СААБ, АГА, СКФ, Буфорс, виділяється Швеція. Вона — один із найбільших у світі виробників та експортерів продукції машинобудування і точної апаратури. Данія посідає друге місце у світі з виробництва ліків — інсулінових препаратів, вітамінів, антибіотиків, сульфамідів, психотропних засобів. Продукцію фармацевтики Данія вивозить у 170 країн світу. За рахунок власного видобутку повністю покриває свої потреби в нафті й газі. На енергетику працює також 2 тис. вітряних електростанцій. Торговельний флот Норвегії є найбільшим у світі, крім того, вона входить до числа найбільших у світі експортерів нафти й газу. Фінляндія славиться продукцією електронного концерну “Нокія”, паперової та деревообробної промисловості. У всіх країнах Північної Європи високим рівнем розвитку характеризуються інтенсивне сільське господарство, особливо тваринництво, та пов’язані з ними харчова й переробна промисловість.

Зміни у зовнішньополітичному курсі
країн Північної Європи
в 90-х роках ХХ ст.

Крах комуністичної системи в Європі, припинення “холодної війни”, розпад Радянського Союзу внесли серйозні зміни у практику зовнішньополітичного життя країн Північної Європи. Вони дотримуються курсу на зміцнення різноманітних зв’язків з союзниками і західними партнерами, розбудову нових відносин з сусідами на Сході. Зокрема, вступ Швеції і Фінляндії до ЄС сприяв зміцненню їхніх зв’язків із Заходом. Цей крок фактично нівелював відмінності між курсом членів НАТО (Данія, Норвегія, Ісландія) і країн, що раніше дотримувалися нейтралітету (Швеція, Фінляндія). У цьому ж контексті відбувся вихід Фінляндії із системи особливих стосунків з Росією.

Дещо осторонь від західноєвропейської інтеграції стоять Ісландія та Норвегія. Хоча остання компенсує це зміцненням атлантичних стосунків зі США. Значення Норвегії для бідної на енергоносії Європи важко переоцінити. Норвезький видобуток нафти на шельфі Північного та Норвезького морів щорічно становить 50—60 млн т, а поклади нафтогазової сировини у цій водній акваторії сягають 10 % розвіданих світових запасів.

У цьому ж руслі посилилась підтримка країнами субрегіону НАТО як єдиного стабілізуючого чинника на Балканах і в Східній Європі. Водночас відбувалося політичне зближення північних країн у військовій сфері в рамках ПЗМ (“Партнерство заради миру”). Навесні 1997 р. проводилися спільні військові навчання у норвезькій провінції Тромс за участю Фінляндії, Данії, Швеції і Норвегії. У Фінляндії зростає кількість прихильників входження країни до НАТО, які розглядають цей крок як можливість ліквідації політичної ізоляції і небезпеки маргіналізації, отримання права голосу в Північноатлантичному альянсі для захисту своїх інтересів.

Характерною прикметою 90-х років ХХ ст. стало й те, що Копенгаген, Хельсінкі і Стокгольм взяли на себе функції “великого брата” стосовно Литви, Латвії та Естонії, які після відновлення своєї незалежності органічно стали входити у

сферу інтересів країн Північної Європи. Останні, розглядаючи нові незалежні країни Балтії як свою периферію, що вимагає постійної політичної, економічної і фінансової підтримки, з великою настороженістю сприймають будь-які кроки Росії, спрямовані на посилення свого впливу в цьому субрегіоні.

Водночас країни Північної Європи не замикаються на регіональному рівні й разом з країнами Західної Європи освоюють колишні простори Радянського Союзу. Уже в грудні 1991 р. Швеція, Норвегія, Фінляндія і Данія визнали незалежну Україну. Між країнами Північної Європи і Україною почали налагоджуватися взаємовигідні зв'язки. Україні є що запропонувати і є що взяти у них. Взаємна заінтересованість сторін лежала в основі зустрічей президента України Л. Кучми і президента Фінляндії М. Ахтісаарі. 23—27 березня 1999 р. відбувся державний візит Л. Кучми до Швеції, під час якого проводилися переговори з главою шведської держави — королем Карлом XVI Густавом, спікером риксдагу Б. Далем та прем'єр-міністром країни Й. Перссоном. На 1 травня 2000 р. між Швецією і Україною було укладено десять угод різних рівнів. Дружні, взаємовигідні зв'язки розвивають з Україною Данія і Норвегія, які також підписали з нею низку угод.

**Відродження Польщі:
економічні і політичні проблеми**

Повоєнне становище Польщі було важким. Країна зазнала величезних матеріальних і людських утрат: загинуло 6 млн чоловік (22 % усього населення), національне багатство зменшилося на 38 %, майже 40 % промислового потенціалу було знищено, втрати в сільському господарстві досягли 1/3 його довоєнної вартості. Перед новою владою постали завдання відбудови господарства і проведення соціально-економічних реформ.

Створений 28 червня 1945 р. Тимчасовий уряд національної єдності (ТУНЄ) мав коаліційний характер, причому представники емігрантського уряду С. Миколайчика отримали лише чотири міністерські портфелі з 23. Комуністи продовжували контролювати армію і силові міністерства, в тому числі Міністерство громадської безпеки, в рамках якого за допомогою радянських радників був створений польський аналог НКВС — Служба безпеки (СБ). Місцеві органи влади — ради народові, так само як і уряд, формувалися з партій Національного фронту. На роль лідера серед них претендувала Робітнича партія Польщі (ППР). У липні 1945 р. її чисельність становила 189 тис. чоловік. Масовими партіями стали на цей час і її союзники — Польська соціалістична партія (ППС, 150 тис.), Стронніцтво людове (СЛ, 200 тис.) і Стронніцтво демократичне (СД). Близько 700 тис. чоловік налічували відроджені профспілки. Католицька церква, відокремлена у вересні 1945 р. від держави, зберігала нейтральну позицію, хоча костьол на чолі з кардиналом А. Хлондом не схвалював багатьох заходів властей.

До створення легальної опозиції головною небезпекою для режиму було збройне підпілля, яке не припинило боротьби після арешту генерала Л. Окуліцького. Вістря атаки Делегатури збройних сил (спадкоємиці Армії Крайової) спрямовувалось проти органів правопорядку, працівників держадміністрації і прорадянськи налаштованих політичних діячів. Для боротьби з нелегальною опозицією був створений Корпус внутрішньої безпеки, який разом із загонами робітничої міліції влітку 1945 р. провів низку операцій проти “лісових” загонів. Не відмовляючись від репресивних заходів, ТУНЄ вдався до амністії (2 серпня 1945 р.), якою скористалися 42 тис. чоловік. Усього в 1945 р. у країні діяли більш як 1 тис. конспіративних організацій і збройних груп, які налічували понад 80 тис. членів. Підпілля ставило своєю метою посилювати недовіру поляків до нових порядків, переконати їх у ненадійності режиму.

Щоб привернути на свій бік селянство, яке становило більшу частину населення країни, нова влада ініціювала проведення аграрної реформи. Вона здійснювалась на основі декретів Польського комітету національного визволення (ПКНВ) від 6 вересня 1944 р., Тимчасового уряду від 18 січня 1945 р. і ТУНЄ від 6 вересня 1946 р. Відповідно до цих декретів конфісковувалися володіння громадян Третього райху, польських громадян німецької національності та осіб, звинувачених у співробітництві з окупантами. Вилучалися також землі поміщиків, якщо їхня загальна площа перевищувала 100 га або 50 га орних земель. За символічну плату наділи до 5 га передавались у трудову власність сільськогосподарським робітникам і малоземельним селянам (на північних і західних землях, що увійшли до Польщі після 1945 р., — до 7—15 га). Реформа відбувалась повільно: чимало людей займали вичікувальну позицію, нерідко траплялися випадки відмови селян від запропонованих наділів. Тоді за порадою Сталіна з жовтня 1944 р. керівництво ППР розпочало проведення парцеляції революційним шляхом: заохочення антипоміщицького руху селян, радикальне обмеження компетенції земельних комітетів, які раніше опікувалися реформою, організація і направлення в село робітників і військових бригад. Розв’язання земельного питання в тій формі, в якій його пропонувала нова влада, сприймалося

селянами-власниками без ентузіазму, оскільки вони прагнули до створення рентабельних господарств і збільшення своєї власності. Два-три гектари землі, отримані безземельними згідно з декретами, не давали можливості ввійти в “міцні господарства”, що для багатьох було заповітною мрією. Саме це обіцяли прибічники С.Миколайчика, які об’єдналися 22 серпня 1945 р. в Польське стронніцтво людове (ПСЛ). Людовці вимагали перетворення сільського господарства на основу економіки, створення рентабельних сільських господарств за рахунок великих володінь та орієнтації у зовнішній політиці на Захід. Чисельність ПСЛ швидко зростала — в січні 1946 р. вона налічувала вже 550 тис. членів, а наприкінці року — 800 тис. і стала наймасовішою партією у країні.

У кінцевому підсумку перемогли ті, хто мав реальну владу. До кінця 1949 р. польські селяни (1 млн 68 тис. сімей) отримали 6 млн 70 тис. га землі. Із загальної кількості селянських господарств 26 % становили тепер новостворені і 8,6 % — зміцнені під час реформи. Це забезпечило підтримку народно-демократичного режиму з боку значної частини селян. Водночас аграрна реформа привела до зниження продуктивності праці і товарності сільського господарства, яке зробило крок назад — до натурального стану.

Націоналізація основних засобів виробництва мала свої характерні особливості і багато в чому відрізнялася від реформаційних процесів в інших державах регіону. Цьому був ряд причин. Унаслідок окупації країни гітлерівською Німеччиною вся велика і середня промисловість була експропрійована і стала власністю німецької держави. Тому після визволення країни вона виявилася “безгосподарною”. З приходом Червоної Армії почалося захоплення промислових підприємств оперативними бригадами і фабрично-заводськими комітетами. На північних і західних землях всі промислові об’єкти вважалися військовими трофеями і управлялися спочатку радянською військовою адміністрацією, яка з кінця травня 1945 р. почала передавати їх польським властям. До осені 1945 р. майже всі великі і середні підприємства перейшли під контроль держави. Нові відносини власності у промисловості закріпив Декрет про націоналізацію від 3 січня 1946 р., відповідно до якого у власність держави перейшли 3397 великих і середніх підпри-

ємств, банки, транспорт, а також усі колишні німецькі заводи і фабрики. Підприємства харчової промисловості, на вимогу ППС і ПСЛ, передавалися кооперативам. Опір огульній націоналізації очолила ПСЛ, підтримана дрібною буржуазією та католицькою церквою, яка вважала націоналізацію аморальною. Проте вже наприкінці 1946 р. під контролем держави перебувало 11,4 тис. промислових підприємств, унаслідок чого частка державного сектора в промисловості збільшилася до 94 %.

Відбудова сільського господарства і соціально-економічні реформи супроводжувалися великими міграціями населення, що охопили загалом 8 млн чоловік. Відповідно до рішень Потсдамської конференції, понад 2,5 млн німців виселено до радянської та англійської зон окупації Німеччини. З метою вирівнювання державного та етнічного кордону між СРСР і Польщею була проведена добровільна репатріація осіб польської та єврейської національностей, які мали польське громадянство до вересня 1939 р. Вона здійснювалася на підставі угод між ПКНВ і урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР, підписаних у вересні 1944 р., а також між ТУНЕ і урядом СРСР від 6 липня 1945 р. За період з вересня 1944 по грудень 1946 р. з Польщі до СРСР репатрійовано 518 тис. чоловік, у тому числі 482 тис. українців, а з СРСР до Польщі переїхало 1 млн 421 тис. чоловік. Більшість із них осіли на північних і західних землях.

Вибір шляхів суспільного розвитку

Після створення ПСЛ і відновлення в листопаді 1945 р. діяльності Стронніцтва праці (СП), яке виступало на захист християнської моралі, приватної власності і парламентської демократії, основна політична боротьба зосередилася навколо підготовки виборів до Законодавчого сейму. Узимку 1945—1946 рр. відбувався процес вироблення передвиборчих платформ основних ворогуючих сил. Перший з'їзд ППР, що відбувся у грудні 1945 р., кінцевою метою визначив побудову соціалістичного ладу, хоча лідер польських комуністів В. Гомулка припускав мож-

ливість переходу до соціалізму еволюційним шляхом, без встановлення диктатури пролетаріату. Важливим аргументом у передвиборчій боротьбі стала програма ПСЛ, затверджена конгресом партії в січні 1946 р. Польське стронніцтво людове підтверджувало свою прихильність нормам парламентської демократії західного зразка, наголошувало на необхідності збереження аграрно-промислового характеру Польщі і перетворення сільського господарства на базову галузь, відводячи націоналізованій промисловості роль поставальника необхідних промислових товарів, енергії і палива. Як і раніше, ПСЛ не тільки виступало за поєднання державної, кооперативної і приватної власності, а й обстоювало вирішальні позиції останньої.

Якщо більшою частиною польського села програма ПСЛ сприймалася позитивно як концепція “третього (селянського) шляху” розвитку суспільства, то ППР і ППС зустріли її в штики. Після провалу спроби створити прокомуністичний блок, ППР розгорнула фронтальний наступ на ПСЛ, її програму, політику та ідеологію. Була проведена чистка органів влади і управління від діячів ПСЛ, що супроводжувалася галасливою кампанією викриття “класової, антинародної сутності” партії Миколайчика. Водночас докладалися зусилля до розколу її керівництва, відриву селянської маси від лідерів. Деякі місцеві організації ПСЛ були закриті через звинувачення у зв'язках зі збройним підпіллям.

Не маючи впевненості в результатах виборів до Законодавчого сейму, ППР, за погодженням зі своїми союзниками, виступила з пропозицією провести спочатку референдум з трьох питань: про ліквідацію другої палати (сенату), про соціальні реформи (аграрну та промислову) і про новий західний кордон. Метою польських комуністів було створити враження одностайності і збільшити аргументи на користь єдиного списку на майбутніх виборах. У референдумі 30 червня 1946 р. взяли участь 11 млн 858 тис. чоловік, тобто 85,3 % тих, хто мав право голосу. Офіційні результати засвідчили, що з першого питання уряд підтримали 68,2 % голосуючих, 77,3 % схвалили соціально-економічні перетворення, 91,4 % визнали справедливість нових західних кордонів. Протести Миколайчика щодо фальсифікації наслідків референдуму залишилися поза увагою.

Наступним етапом боротьби стала підготовка парламентських виборів, призначених на січень 1947 р. Розуміючи, що референдум не ліквідував повністю дистанцію між селянством, яке підтримувало ПСЛ, і владою, керованою ППР, уряд вирішив скасувати обов'язкові поставки, унаслідок чого доходи селян, які почали продавати продукти державі, вирости у 25 разів. Водночас були списані борги селянства державі: за 1944—1945 рр. повністю, за 1945—1946 рр. — повністю для дрібних господарств (до 2 га) і частково для інших категорій селянських володінь. Усе це створювало передумови для поліпшення матеріального становища селян і сприяло зміні їхніх настроїв на користь властей. Не обмежуючись заходами економічного впливу, пленум ЦК ППР у вересні 1946 р. виступив з ініціативою проведення нової політичної кампанії проти ПСЛ. Унаслідок чистки державного апарату, були звільнені всі воєводи і старости — члени ПСЛ, обмежена компетенція міністрів — членів партії Миколайчика, в тому числі й самого віце-прем'єра. Напередодні виборів ПСЛ було звинувачене у зв'язках з підпіллям та антиурядовій пропаганді, а його діяльність заборонена у 36 повітах країни. В десяти виборчих округах (із 52), де проживала чверть населення країни, списки ПСЛ були оголошені недійсними. На 10 січня 1947 р. під арештом перебували тисячі її членів, у тому числі 147 кандидатів у депутати. Урядова пропаганда постійно вказувала на ПСЛ як легальний фасад реакційного партизанського підпілля.

За таких умов 19 січня 1947 р. відбулися вибори до Законодавчого сейму. В них взяли участь майже 90 % виборців. Офіційні результати дали урядовому блоку 80,1 % голосів і 394 депутатських місця з 444. ПСЛ отримала 28 мандатів (10,3% голосів), решта 22 — СП, ПСЛ — “Ново визволене”. Поразка ПСЛ, що стала наслідком переслідувань і цькування як самої партії, так і її електорату, фальсифікація результатів голосування в усіх виборчих округах унеможлилювали реалізацію демократичної альтернативи розвитку Польщі.

На перших засіданнях сейму президентом Польщі був обраний Б.Берут (ППР), Генеральний секретар ЦВК ППС Ю. Ціранкевич сформував уряд, в якому соціалісти отримали сім портфелів, комуністи — шість, СЛ — п'ять, СД — три, СП — два. 19 лютого 1947 р. сейм ухвалив так звану Малу

конституцію — закон про структуру і функції вищих органів влади, який замінив діючу до того часу конституцію 1921 р. Мала конституція зберігала традиційний для парламентської демократії поділ влади на законодавчу (сейм), виконавчу (президент і уряд) і судову. Ключовою фігурою в новій структурі влади став президент, який призначав і відкликав прем'єр-міністра й репрезентував країну на міжнародній арені, мав право оголошувати війну і укладати мир. Прийняттям Малої конституції питання про владу було остаточно розв'язане на користь комуністів та їхніх союзників.

Під адміністративним тиском компартії восени 1947 р. була ліквідована опозиційна ПСЛ. Сам Миколайчик та його соратники були змушені вдатися до нової еміграції. Не обминула самопобиття й сама робітничка партія, в керівництві якої існували різні погляди на шляхи і методи революційного процесу в Польщі. Декотрі з партійних лідерів (Б. Берут, Я. Берман та ін.) трактували марксизм з крайніх догматичних позицій, інші — прихильники “польського шляху до соціалізму” (коло осіб, пов'язаних з В. Гомулкою) — прагнули шукати нові шляхи і вважали за необхідне підходити до будівництва соціалізму з урахуванням національної специфіки. Вони виступали проти покvapливих експериментів і не погоджувалися з позицією кремлівських лідерів щодо Югославії. Проте переважив курс на придушення інакомислення і форсування соціальних перетворень у сталінському дусі. Звинувачений у правонаціоналістичному ухилі, В. Гомулка на серпнево-вересневому пленумі ЦК ППР 1948 р. був звільнений з посади Генерального секретаря. Новим лідером партії став Б.Берут, який зберіг за собою і президентське крісло.

Невдовзі відбулося також засідання Головної ради ППС, на якому були піддані нищівній критиці традиції і повоєнна політика партії, а її структура наближена до організаційних заasad ППР. Восени 1948 р. з ППР виключені 29 тис., а з ППС — 82 тис. членів, в основному ті, хто висловлював сумніви щодо правильності нового політичного курсу. Так розпочався процес ліквідації старої партії, що завершився створенням Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) на з'їзді, скликаному у грудні 1948 р. Поглинання ППС Польською робітничою партією відбулося на сектантсько-догматичній

ідеологічній платформі. Затверджені I з'їздом ПОРП програмні документи штовхнули країну на шлях сталінського догматизму, копіювання радянських зразків комуністичної системи без урахування конкретних польських умов.

Операція "Вісла"

У лютому 1947 р. Законодавчий сейм ухвалив другий закон про амністію. В органи держбезпеки до кінця квітня з'явилося 59,5 тис. чоловік, а з тюрем було випущено 26,2 тис. в'язнів. Проте амністія не поширювалася на українське підпілля, жертвами якого в 1944—1947 рр. стали 2,2 тис. чоловік, переважно солдатів і офіцерів Війська Польського, СБ та міліції. Серед них був і заступник міністра національної оборони генерал К. Сверчевський, який потрапив у засідку 27 березня 1947 р. Загибель генерала стала приводом для роздмухування антиукраїнської істерії. Через два дні на засіданні Політбюро ЦК ППР під головуванням В. Гомулки було ухвалено рішення про акцію "Вісла" — масове виселення українців з південно-східної частини Польщі (Посяння, Лемківщина, Холмщина та Підляшшя) та їх розміщення у західних і північних районах з таким розрахунком, щоб вони в кількісному відношенні становили не більше 10 % місцевого населення. Злочинна акція здійснювалася силами спеціально створеної оперативної групи "Вісла" чисельністю 20 тис. чоловік, якою командував генерал С. Моссор. Підрозділи Війська Польського, СБ оточували українські села, а їх мешканців силоміць заганяли до товарних вагонів і відправляли на нові місця проживання. Тих, кого підозрювали у зв'язках з УПА, відправляли спершу до концтабору Явожно — колишнього філіалу Освенціма. До їх числа входили уніатські і православні священики, мало не всі представники української інтелігенції. У період з травня 1947 по січень 1949 р. через Явожно пройшли 3936 чоловік, більш як 150 загинули від тортур і виснаження. Всього на нові землі було переселено понад 140 тис. чоловік, тобто майже вся українська громада Польщі.

Акція “Вісла” мала на меті не тільки розгром УПА, чисельність якої на території Польщі не перевищувала 2 тис. чоловік, а й передусім ліквідацію української національної меншини, її розчинення в польському середовищі. Виселення супроводжувалося цілеспрямованим розривом усіх форм українського національного життя. Декретом від 27 липня 1949 р. українців позбавили права на їхні залишені господарства, компенсувавши матеріальні витрати лише невеликою ділянкою землі, як правило, не найкращої. Останні 32 родини були виселені з етнічно українських земель у 1950 р.

Операція “Вісла” не викликала жодного протесту з боку польської громадськості. Лише у 1990 р. сенат Республіки Польща виступив із спеціальною заявою, в якій засудив акцію “Вісла” в моральному і політичному плані, а в 2002 р. президент Польщі О. Квасьневський висловив жаль з приводу переслідувань, яких зазнали українці.

Становлення “реального соціалізму”

Наприкінці 40-х років у Польщі утворився політичний режим тоталітарного типу з монопольною владою ПОРП. Узявши на озброєння сталінську модель соціалізму, керівництво правлячої партії намагалось силовими методами швидко вирішити всі складні проблеми перетворення суспільства.

Запозичення досвіду ВКП(б) призвело до ліквідації внутрішньопартійної демократії, почалися масові чистки, в ході яких члени партії проходили перевірку на лояльність. До 1954 р. з ПОРП було виключено 155 тис. чоловік. З кожним роком зростала агресивність пропаганди, почалась ідеологізація науки і культури, разом з критикою “гомуківщини” насаджувався культ Сталіна та його “вірного соратника” Берута.

Єдиною альтернативою офіційній державній ідеології залишалася католицька церква, що мала власну структуру та ієрархію, засоби масового впливу, інформаційну мережу, а найголовніше — власну ідеологію, що знаходила доволі широкий відгук у такій традиційно католицькій країні, як

Польща. Тому, розправившись з політичною і збройною опозицією, власті розпочали відкриту боротьбу з костьолом. Кульмінаційним актом антицерковної кампанії став урядовий декрет від 9 лютого 1953 р., згідно з яким внутрішнє життя церкви цілком підпорядковувалося світській владі. Водночас множилися фальсифіковані процеси над священниками. У вересні 1953 р. був заарештований і поміщений під нагляд у монастир у Команчі примас польської католицької церкви кардинал Стефан Вишенський. Урешті-решт під сильним тиском єпископат 7 грудня 1953 р. склав присягу на вірність ПНР.

Зміни в державному ладі і політичній системі країни закріпила Конституція, прийнята Законодавчим сеймом 11 липня 1952 р. Відповідно до нової конституції Польська Народна Республіка проголошувалася державою народної демократії, де влада належала трудящим міста і села, а політичну основу становили місцеві органи — ради народів та однопалатний сейм — вищий орган влади. Посада президента була замінена колегіальним органом — Державною радою, що обиралася з числа депутатів. Вищим виконавчим органом державної влади стала Рада міністрів, функції якої чітко не регламентувались. На виборах до сейму в жовтні 1952 р. під керівництвом ПОРП знову “переміг” Національний фронт, який продовжував символізувати демократію. Крім комуністів, до нього входили прокомуністична Об’єднана селянська та Демократична партії.

“Радянізація” суспільно-політичного життя Польщі супроводжувалася зростаючою політичною та економічною залежністю від СРСР. Відкинувши в липні 1947 р. під тиском Москви умови “плану Маршалла”, Польща через півтора роки стає членом РЕВ. Її зростаюча внаслідок індустріалізації промисловість великою мірою залежала від поставок радянської сировини та устаткування, а виготовлена продукція знаходила збут, головним чином, у СРСР і країнах народної демократії. На початок 1949 р. був завершений процес підписання договорів про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво з цими країнами, а в липні 1950 р. Польща підписала договір з НДР про делімітацію польсько-німецького кордону по Одеру—Нейсе.

В економічній сфері Польща також цілком копіювала радянський досвід і будувала свою економіку за вказівками Москви, а не виходячи з внутрішніх потреб і можливостей. Перехід до форсування темпів соціалістичного будівництва знайшов відбиток у шестирічному плані соціально-економічного розвитку країни на 1950—1955 рр. Передбачалося будівництво 1425 великих підприємств, проведення докорінних змін у структурі власності, галузевій структурі і розподілі національного доходу, який мав зрости на 212 %. Порівняно високий рівень видобутку кам'яного вугілля — головного предмету експорту — в поєднанні з наміченими темпами розвитку виробництва електроенергії та металургії мав забезпечити створення сучасного машинобудування і низки нових галузей промисловості — хімічної, кольорової металургії, автомобілебудування та ін. У галузі сільського господарства передбачалося кооперування щонайменше чверті селянських господарств і збільшення виробництва на 63 %.

Після смерті Й. Сталіна IX пленум ЦК ПОРП, скликаний у жовтні 1953 р., вніс корективи до економічного курсу правлячої партії: були дещо знижені темпи розвитку промисловості і насамперед галузей, що працювали на оборону, акцент переносився на збільшення виробництва товарів широкого вжитку, розвиток сільського господарства і підвищення життєвого рівня населення. II з'їзд ПОРП (березень 1954 р.) висунув завдання упродовж двох останніх років шестирічки розгорнути “велику битву за піднесення сільського господарства”. Утім, кооперування села загальмувалося. Повсюдне використання методів адміністрування і примусу компрометували саму ідею колективної праці в очах селян, які вперто не бажали добровільно розлучатися зі своїми наділами. Незважаючи на спроби форсування організації виробничих кооперативів, наслідки цих зусиль були досить скромними і суттєво не вплинули на характер аграрних відносин на селі. На кінець 1955 р. в країні існувало близько 10 тис. кооперативів, що об'єднували 205 тис. господарств, яким належало 9,2 % загальної площі сільськогосподарських угідь. Повільно зростала і чисельність державних сільських господарств (ДСГ): з 1950 по 1955 р. їхня кількість збільшилася з 5679 до 6165. Обробляючи в 1955 р. 12,6 % сільськогосподарських угідь, вони давали 11 % валової продукції сіль-

ського господарства. Таким чином, сільське господарство, як і раніше, залишалося дрібновласницьким, базувалося на дрібних і середніх одноосібних господарствах. Рівень їх товарності й агротехнічної оснащеності зростав дуже повільно.

Загалом, шестирічний план не був виконаний за всіма основними показниками. Зростання національного доходу було нижчим на 38 % передбачуваного, реальна заробітна плата — на 36 %, постачання продовольством — на 20 %. Такі результати не могли задовольнити суспільство, в тому числі й робітничий клас, який доклав чимало зусиль для виконання шестирічки. Водночас незаперечним фактом було перетворення Польщі з аграрно-промислової на промислово-аграрну країну. Виникли нові індустріальні центри в Люблінському, Жешувському, Келецькому, Краківському та інших воеводствах. У 1950—1955 рр. було збудовано понад 500 великих промислових об'єктів. Одночасно з індустріалізацією країни тривало освоєння західних і північних земель, велася робота щодо закріплення на них осіб польського і українського походження, адаптації на цих землях мільйонів переселенців. З іншого боку, в роки шестирічки були зруйновані підвалини ринкового господарства й остаточно сформувалася адміністративно-командна система управління економікою.

Суспільно-політична криза 1956 р. Спроби модернізації режиму

У 1956 р. виявилася перша серйозна криза тоталітарної системи в Польщі. Її спричинили не тільки економічні труднощі. Надзвичайно сильне враження на поляків справила критика культу особи Сталіна та створеної ним терористичної системи. У березні 1956 р., після смерті в Москві Б. Берута, лідером ПОРП став Е. Охаб. Вороже налаштований до будь-якого новаторства, новий генсек розпочав реанімацію сталінізму. Селян-одноосібників насильно змушували до колективізації. Унаслідок такої політики і без того низький рівень життя ще більше знизився, хоча офіційна пропаганда запевняла, що він

невпинно зростає. За цих умов, намагаючись будь-що наповнити державний бюджет, уряд у травні 1956 р. пішов на “регулювання” заробітків. Унаслідок перегляду трудових норм і розцінок заробітна плата робітників відчутно знизилася. Це стало приводом до виступу на познанському машинобудівному заводі ім. Сталіна, адміністрація якого ігнорувала справедливі вимоги робітників. 28 червня 1956 р. тут розпочався страйк, який невдовзі перекинувся на інші підприємства міста. Масова маніфестація мала спочатку мирний характер, проте незабаром переросла у повстання. Групи маніфестантів штурмом узяли тюрму, звільнили в’язнів і захопили зброю охоронців. Водночас були атаковані будинки місцевого комітету ПОРП, суду і прокуратури, воеводського управління громадської безпеки, комендатури міністерства оборони і радіостанції. За рішенням Політбюро ЦК ПОРП до Познані були терміново направлені війська Сілезького військового округу, які до 30 червня відновили порядок ціною життя 74 чоловік. 575 осіб були поранені й скалічені, понад 300 — заарештували, та лише троє з них згодом були засуджені за вбивство.

Познанські події стали пересторогою для режиму, засвідчивши втрату ним довіри і підтримки з боку робітничого класу. В оцінці цих подій і перспектив виходу з кризи партійне керівництво розколалося на два табори. Сталінське крило заклиало до посилення цензури і репресивних заходів, вважаючи повстання “провокацією імперіалістичної агентури”, а “ревізіоністи” намагалися пояснити спонтанний вибух глибокого невдоволення робітників вадами політичного ладу, вимагали його реформування. Учасники VII пленуму ЦК ПОРП, що відбувся у липні 1956 р., змушені були визнати, що “події в Познані не можуть розглядатись ізольовано від ситуації в країні”. Пленум рекомендував здійснити заходи щодо поліпшення рівня життя робітничого класу, розширення робітничої демократії, суворого дотримання “соціалістичної законності” і реабілітації несправедливо засуджених. Зокрема, були зняті майже всі звинувачення, висунуті раніше проти В. Гомулки, М. Спихальського та З. Клішко. Невдовзі опальному лідерові комуністів В. Гомулці повернули партійний квиток і він знову увійшов до складу Політбюро ЦК ПОРП.

В обстановці нагнітання напруженості, масових студентських мітингів, наростання загрози виступів робітничого класу в основних промислових центрах 19 жовтня 1956 р. відкрився VIII пленум ЦК ПОРП. Того ж дня до Варшави несподівано прибули М. Хрущов, В. Молотов, Л. Каганович, А. Мікоян у супроводі командувача об'єднаними збройними силами Варшавського договору маршала І. Конєва, які зажадали пояснень від польського керівництва. Тоді ж радянські війська, дислоковані в Сілезії, під приводом осінніх маневрів вирушили в напрямі Варшави, а радянські військові кораблі стали на рейді Гданська.

Повідомлення про прибуття вищого партійно-державного керівництва СРСР і рух радянських військ до Варшави викликали обурення у країні, особливо в столиці. Містом прокотилась хвиля масових демонстрацій і мітингів під антирадянськими гаслами. За такої напруженої обстановки в Бельведерському палаці протягом доби відбувалися радянсько-польські переговори, в яких з польської сторони брали участь усі члени Політбюро і секретарі ЦК ПОРП, а також В. Гомулка. Радянські керівники погрожували застосуванням військової сили, якщо Польща наважиться розірвати союзницькі відносини з СРСР і Варшавським договором. Проте Гомулці вдалося розвіяти підозри Хрущова й запевнити кремлівських емісарів, що ПОРП знайде в собі сили для подолання натиску з боку “реакції”, а ПНР залишиться ланкою Варшавського договору.

Після від'їзду радянського керівництва пленум ЦК ПОРП продовжив свою роботу й переважною більшістю голосів обрав першим секретарем ЦК В. Гомулку, який запропонував план реформ, що ґрунтувався на концепції “польського шляху до соціалізму”. Основні положення програми зводилися до відмови від сталінських методів керівництва і врахування національних особливостей у процесі побудови суспільства соціальної справедливості. Йшлося, насамперед, про орієнтацію на співіснування державного, кооперативного і приватного секторів у економіці, співробітництво з католицькою церквою, повагу до польських національних цінностей. Програма реформ повсюдно сприймалася з великим ентузіазмом, про її схвалення свідчили численні мітинги, що прокотилися польськими містами. Найбільший із них

(близько 400 тис. учасників) відбувся у Варшаві 24 жовтня. Виступаючи на ньому, Гомулка закликав поляків перейти від мітингування і маніфестацій до творчої праці. З цього моменту почався новий, післякризовий період, що тривав два з лишнім роки.

Протягом короткого періоду в Польщі була здійснена низка реформ: певною мірою децентралізовано управління економікою, обмежені повноваження служб безпеки, покладено край поліцейському теророві, пом'якшена цензура преси, розширились межі творчої свободи в галузі культури. Зі зміною кадрового складу органів юстиції почалася ще одна хвиля реабілітації політичних в'язнів. У практику політичного життя увійшло також проведення спільних нарад і засідань керівних органів політичних партій, прийняття спільних постанов з поточних питань. Водночас відбувся стрімкий розпад виробничих кооперативів на селі, внаслідок чого їхня кількість на початку 1957 р. скоротилася до 1812, а кількість селянських сімей, що входили до них, — до 25 тис. у 1958 р. (1,4% сільськогосподарських угідь). Кооперативна система зазнала в Польщі цілковитого краху, чим довела свою нежиттєздатність. Паралельно за участю Демократичної партії була вироблена політика, що забезпечувала розвиток дрібного виробництва і приватної роздрібною торгівлі.

Певною мірою пом'якшувалася політика в національному питанні: власті дали дозвіл на створення Українського громадсько-культурного товариства, видання газети “Наше слово” і “Українського календаря”. Українці дістали можливість навчати своїх дітей у школі рідною мовою і навіть повертатися на рідну землю, не порушуючи, однак, інтересів осадників. До кінця 1991 р. на землі предків повернулося близько 40 тис. українців.

Однак уже III з'їзд ПОРП (березень 1959 р.) повернувся до практики пріоритетного фінансування важкої індустрії. В аграрному секторі був узятий курс на підтримку нижчих форм виробничої кооперації (без усупільнення землі), насамперед сільськогосподарських гуртків. У 1960 р. налічувалося 326 тис. таких гуртків, у яких брало участь 3,6 млн чоловік. Поряд зі зміною орієнтирів в економічній політиці наприкінці 50-х років почалося згортання процесу демократизації в суспільно-політичному житті, який від самого

початку наштовхнувся на запеклий опір сталіністських сил у самій партії. Під гаслом боротьби з ревізіонізмом почалося переслідування будь-якого інакомислення, а в ході проведення чергової чистки 206 тис. комуністів (майже 16 %) позбулися партійних квитків. Все це відштовхнуло від партії значну частину вчених, діячів культури, викладачів вузів, які вирішили за краще піти у “внутрішню” чи “зовнішню” еміграцію.

Відтак небажання керівництва країни надто далеко просуватися шляхом реформ призвело до посилення тоталітарного режиму.

Польща 60-х.

Рух протесту студентів та інтелігенції в 1968 р.

Соціально-економічний розвиток Польщі в 60-ті роки мав досить суперечливий характер. Економіка країни, попри всі заклики до інтенсифікації, як і раніше, розвивалася екстенсивно. Хоча за роки другої (1961—1965) і третьої (1966—1970) п'ятирічок національний дохід виріс на 80 %. У розвитку польської індустрії особлива увага приділялася збільшенню енергетичних потужностей, будівництву нових промислових об'єктів у машинобудуванні і хімічній промисловості, а також розвиткові металургії і сировинної бази. Усього за ці роки було збудовано близько 600 і повністю реконструйовано 150 великих підприємств. В інвестиційній політиці перевага віддавалася важкій індустрії, наукомісткі галузі розвивалися слабо.

Характерною рисою розвитку сільського господарства була низька ефективність капітальних вкладів, що пояснювалося насамперед великою розпорошеністю землеволодінь, незаінтересованістю комуністичної держави у підтримці селян-одноосібників. Сільськогосподарське виробництво в 60-ті роки збільшилося всього на 25 %, а середня урожайність зернових — 12,4 ц з гектара — була однією з найнижчих у регіоні. Основну масу селян, як і раніше, становили одноосібники. Вони володіли на правах власності 85 % сільськогосподарських угідь і виробляли 86,5 % валової

продукції сільського господарства. Кооперативи у 1970 р. обробляли всього 1,7 % земельних угідь, решту — держсільгоспи. Щоб хоч як-небудь впливати на одноосібні селянські господарства, держава розвивала мережу сільськогосподарських гуртків, які сприяли вирішенню питань сівозміни, застосування добрив, використання сільськогосподарської техніки тощо. На кінець 1970 р. в країні їх налічувалося 35 тис.

У політичній сфері тривав відхід від лінії жовтня 1956 р. Невдовзі після III з'їзду ПОРП з Політбюро і Секретаріату ЦК почали усувати реформаторськи налаштованих членів керівництва (Є. Моравський, Є. Альбрехт), відбувалося подальше обмеження внутріпартійної демократії. Влада дедалі більше зосереджувалася в руках Політбюро ЦК ПОРП і партійної номенклатури. Участь профспілок у визначенні соціальної політики держави була досить обмеженою. Знову посилювався адміністративний тиск на духовенство. Конфліктна ситуація склалася у стосунках з творчою інтелігенцією, яка протестувала проти обмежень демократії. Чергове загострення близькосхідної кризи і реакція на неї частини польського загалу були використані В. Гомулкою для насадження міфу про існування у країні сіоністської “п'ятої колони”, що посилювало антисемітський і антиінтелігентський синдром у суспільстві.

Конфлікт з інтелігенцією і студентською молоддю, які висловлювали невдоволення авторитарними методами правління Гомулки, досяг апогею в 1968 р. Приводом для масових виступів стала заборона інсценувати поему А. Міцкевича “Дзяди” у столичному театрі “Народови”, оскільки деякі мотиви цього твору сприймалися глядачами як критичний натяк на порядки, що склалися в тодішній Польщі, особливо її підлегле становище щодо СРСР. У відповідь на рішення властей студентська молодь 30 січня організувала несанкціонований мітинг біля пам'ятника А. Міцкевичу. Міліція розігнала учасників виступу, 35 чоловік було заарештовано. Столичні маніфестації підтримували студенти Любліна, Познані, Гданська. Втім, властям удалося мобілізувати на свою підтримку робітничі загони, які разом з міліцією до 8 квітня придушили студентські виступи. Було затримано 2730 чоловік, 688 потрапили під слідство, 360 засуджені, багатьох викладачів столичних вузів звільнили з роботи. Широко вико-

ристовуюючи той факт, що серед учасників цих подій було чимало осіб єврейської національності, преса розгорнула розгнуждану антисемітську кампанію. Водночас терміново були внесені зміни до закону про вищу школу, які передбачали скасування її автономії, відновлення класових критеріїв прийому до вузів.

Антисемітська спрямованість внутріпартійних чисток 1968—1969 рр. спричинила еміграцію близько 20 тис. євреїв, що значною мірою дискредитувало Польщу в очах світової громадськості. Не меншої шкоди міжнародному престижу країни завдала участь Війська Польського у ліквідації “празької весни”. Причому Гомулка, боячись зростання впливу комуністів-реформаторів у власній країні, був одним із найрішучіших прихильників силового придушення “чехословацького експерименту”.

Підписання 7 грудня 1970 р. договору про нормалізацію відносин між ПНР і ФРН та позитивний відгук на нього у польському суспільстві створили у керівництва ПОРП ілюзію підтримки його політичного курсу громадськістю. Саме тоді було вирішено суттєво змінити цінову політику на внутрішньому ринку. У відповідь на підвищення цін 14 грудня 1970 р. застрайкували робітники судноверфей Гданська і Гдині, до яких приєдналися робітники інших міст. Почалися вуличні сутички, під час яких сили правопорядку застосовували вогнепальну зброю проти демонстрантів у Гданську. Наслідки були трагічні: 44 убитих і 1164 поранених.

Наслідком кривавої акції стало падіння Гомулки, який багато чого обіцяв у 1956 р., а зрештою став жертвою тактики, яку так часто застосовував. Трагедія польського суспільства полягала в тому, що зміна вождів різного рангу тривалий час створювала і підтримувала на офіційному рівні ілюзію, що соціалізм — система досконала, погані лише виконавці. Посаду першого секретаря ЦК ПОРП обійняв Едвард Герек, який раніше очолював воєводський обком ПОРП у Верхній Сілезії. Згори знову посипалися обіцянки, а від поляків — кредит довір'я новому вождю. Цікаво, що найважливішим критерієм оцінки Е. Герекі польським електоратом було його франко-бельгійське минуле.

Польські зусилля 70-х років.
Початок формування опозиції

Використовуючи сприятливу міжнародну обстановку напередодні підготовки Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва, нове польське керівництво, маючи на меті реалізувати проголошене гасло “Збудуємо до 1980 року дві Польщі”, запропонувало політику активного використання західних кредитів і технологій для модернізації народного господарства. Були задіяні також внутрішні резерви, чому сприяло збільшення сільськогосподарського виробництва, а також скасування обов’язкових поставок. Була істотно підвищена заробітна плата трудящим, хоча зростання грошових доходів населення не забезпечувалося необхідною кількістю товарів на ринку і не залежало від їх виробництва та підвищення продуктивності праці. Швидкими темпами відбувалося переозброєння польської промисловості, збільшувалася кількість закуплених на Заході ліцензій. Окрилене успіхами, керівництво ПОРП заявило, що Польща вступила в етап будівництва “розвинутого соціалістичного суспільства”.

Однак уже в середині 70-х років знову виявилися економічні труднощі. Наприкінці 1974 р. польська заборгованість Заходові перевищила 100 % вартості її експорту до капіталістичних країн. Для покриття боргів уряд удався до короткотермінових кредитів, що лише відсунуло загрозу банкрутства, але не ліквідувало його. У 1976 р. заборгованість Заходові сягнула 12,1 млрд доларів, а в 1980 р. — 24,1 млрд. За десятиліття самі лише процентні виплати становили 25 млрд доларів. У підсумку простежувалося нарощування негативних явищ в усіх вирішальних сферах народного господарства. Починаючи з 1975 р. відбувалося безперервне зниження темпів промислового і сільськогосподарського виробництва, а в 1979 р. уперше в історії ПНР національний доход скоротився на 2 %. Оскільки грошова маса перевищувала позицію товарів, одна за одною почали виникати “тютюнові”, “м’ясні” та інші кризи. Все це викликало зростання інфляції, створюючи ґрунт для корупції і спекуляції.

Намагаючись послабити тиск на споживчий ринок, уряд удався до випробуваної політики “з’ятування поясів”:

26 червня 1976 р. було підвищено ціни на основні продукти харчування. Суспільство, не підготовлене до такого заходу, було вражене його розмахом і масштабами. У 10 з 49 воєводств вибухнули страйки і мітинги, а в трьох містах відбулися вуличні демонстрації. Найбільш масові виступи проти урядового рішення про підвищення цін відбулися 25 червня в Радомі, на тракторному заводі “Урсус” у передмісті Варшави і нафтохімічному комбінаті у Плоцьку. У кінцевому підсумку влада змушена була відступити, однак проти учасників виступів застосувала репресії. Саме ці події стали поштовхом для створення 17 липня за ініціативою Я. Куроня, А. Мацаревича і проф. Я. Липського Комітету захисту робітників (КОР), діяльність якого незабаром набула наступального характеру. Чи не найголовнішим успіхом КОР слід вважати ліквідацію атмосфери страху в робітничому середовищі. У лютому 1977 р. під тиском громадськості уряд прийняв рішення про умовне звільнення учасників червневих подій. У липні того ж року засуджені були амністовані.

У вересні 1977 р. КОР був перетворений на Комітет громадського самозахисту (КОС). Комітет проголосив своєю метою боротьбу з політичними репресіями, будь-якими видами громадської дискримінації, а також захист громадянських прав. Він почав активно проводити пропагандистсько-інформаційну діяльність. Один із організаторів протестного руху, Я. Куронь, закликав робітників: “Не спалюйте партійні комітети, засновуйте власні”. У другій половині 70-х років виникло ще кілька організацій політичної опозиції. У березні 1977 р. була заснована група, яка назвала себе “Рух на захист прав людини і громадянина” (РОПЧІО). Її очолив історик і публіцист Л. Мочульський. За підтримки РОПЧІО у травні 1977 р. в Краківському університеті був створений Студентський комітет солідарності (СКС). Невдовзі такі ж комітети виникли у вищих навчальних закладах Варшави, Познані, Вроцлава, Щецина і Гданська.

Новим елементом структури опозиційного руху стала заснована у вересні 1979 р. Конфедерація Незалежної Польщі (КНП), яка проголосила себе політичною партією. Її лідер Л. Мочульський відкрито заявив, що головною метою партії є побудова незалежної, суверенної Польщі, вільної від радянського тиску і тоталітарної диктатури. Ідеал державного

ладу він убачав у режимі довоєнної Речі Посполитої. З'явилися й перші вогнища організованого опору владі в робітничому середовищі. За допомогою КОС—КОР були створені три комітети вільних профспілок: у Катовіце (Сілезія) на чолі з К.Світонем, у Гданську (в його роботі активну участь брав Л. Валенса) і в Щецині. Своєю метою вони проголосили захист економічних, правових і гуманітарних інтересів трудящих без розрізнення переконань і кваліфікації. Моральну підтримку незалежним профспілкам надавала католицька церква. У боротьбу поступово втягувалося й селянство. Всього ж наприкінці 70-х років по всій країні налічувалося близько 40 опозиційних угруповань. Велику інтелектуальну підтримку і матеріальну допомогу вони отримували від польської діаспори.

Суспільно-політична криза 1980 — 1981 рр.

Партійно-державне керівництво Польщі виявилось безсилим розв'язати соціально-політичні й економічні проблеми, що постали перед країною на початку 80-х років. У серпні 1980 р. в країні вибухнула економічна криза, найбільша за своїми масштабами в післявоєнній Польщі, яка за методами та формами організації антитоталітарної боротьби взагалі була новим явищем. А почалося все з рішення уряду ввести комерційні ціни на м'ясо, щоб у такий спосіб роздобути кошти для виплати боргів західним країнам. На антинародні дії уряду польське суспільство відповіло хвилею страйків. Спочатку вимоги страйкуючих були здебільшого економічними, але коли до страйкових комітетів увійшли діячі КОС—КОР та інших опозиційних рухів, з'явилися й політичні вимоги: свобода друку, звільнення політичних в'язнів, визнання незалежними вільних профспілок тощо. У страйках, що охопили всю країну, брали участь робітники, селяни, службовці, студенти. На бік народу стала католицька церква.

31 серпня 1980 р., уперше в післявоєнній історії Польщі, уряд удався до компромісу з опозицією, підписавши Гданські протоколи — угоду між урядовою комісією і міжза-

водськими страйковими комітетами. У протоколах була зафіксована 21 угода. Йшлося, зокрема, про визнання вільних профспілок, гарантію права на страйки, запровадження принципу підбору керівних кадрів не за партійною належністю, а на основі кваліфікації, свободу слова та друку. Уряд гарантував автоматичне підвищення зарплати відповідно до підвищення цін, обіцяв надавати повну й об'єктивну інформацію про соціально-економічне становище країни, ліквідувати всі привілеї для міліції, держбезпеки, партапарату та ін. Підписуючи цю угоду, уряд і партійна номенклатура розраховували, насамперед, виграти час і зманеврувати. Так, серпневий пленум ЦК ПОРП здійснив низку персональних перестановок на вищому рівні, висунувши на посаду прем'єра Ю. Піньковського, а VI пленум ЦК ПОРП (вересень 1980 р.) прийняв відставку Е. Герека. Новим першим секретарем був обраний Станіслав Каня. Пленум проголосив курс на соціалістичне оновлення.

Усупереч очікуванням, напруженість не спала. У першій половині вересня страйки охопили 650 підприємств на території всіх воєводств. Кількість страйкуючих сягнула 350 тис.: 17 вересня, зібравшись у Гданську, представники міжзаводських страйкових комітетів ухвалили рішення про створення незалежної самоврядної професійної спілки (НСПС) "Солідарність". Головою її керівного органу — Всепольської узгоджувальної комісії (ВУК) — був обраний Л. Валенса. На відміну від офіційних профспілок, НСПС будувалася за регіональною, а не галузевою ознакою. Після бюрократичних зволікань 10 листопада варшавський воєводський суд зареєстрував "Солідарність". Ця профспілка по суті відразу стала потужним опозиційним громадсько-політичним рухом. Уже через рік вона налічувала у своїх рядах до 9,5 млн чоловік. Більшість опозиційних груп другої половини 70-х років улилися до "Солідарності". І лише КНП зберігала самостійну позицію, намагаючись створити суворо централізовану партію. Таким чином, події 1980 р. за своїми масштабами, розмахом та програмою "Солідарності" були, фактично, початком антитоталітарної демократичної революції, її першим етапом.

Наростання економічної і політичної кризи значно прискорилося у 1981 р. Разом з катастрофічним падінням авто-

ритету комуністичної влади зростав і міцнів авторитет опозиційного руху робітників. Перший з'їзд "Солідарності", що відбувся у Гданську у вересні—жовтні 1981 р., виступив з програмою "самоврядної демократичної Речі Посполитої", яка мала прийти на зміну централізованій державі тоталітарного типу. У сфері економіки передбачалося ліквідувати командно-адміністративну систему керівництва господарським життям шляхом відокремлення органів господарської адміністрації від політичної влади. Основу економічної системи мали скласти підприємства, керовані робітничими радами і директорами, обраними на конкурсній основі. Демократизм самоврядної республіки гарантувався світоглядним, соціальним, політичним і культурним плюралізмом.

Урядова коаліція сприйняла рішення з'їзду як порушення угод, прийнятих у Гданську. Переговори конфліктуючих сторін, що почалися невдовзі після з'їзду, зайшли у глухий кут. Відновилися страйки, учасники яких вимагали від уряду вжити реальних заходів, щоб запобігти різкому падінню життєвого рівня мас. 3 грудня у Радомі відбулося розширене засідання керівництва "Солідарності", яке розробило курс на активізацію боротьби з метою захоплення влади. 11—12 грудня "радомська позиція" була підтримана ВУК "Солідарності", яка ухвалила рішення розпочати підготовку всенародного референдуму "Про форми і принципи здійснення влади" та "Про вибори до представницьких органів різних ступенів".

Намагаючись попередити небажаний розвиток подій, у ніч на 13 грудня 1981 р. Державна рада ПНР прийняла рішення про запровадження на всій території Польщі військового стану. Всю повноту влади взяла на себе Військова рада національного порятунку під керівництвом В. Ярузельського, який у жовтні 1981 р. став першим секретарем ЦК ПОРП. Фактично то був державний переворот, оскільки про цей крок не були заздалегідь попереджені ані члени уряду, ані члени Політбюро ЦК ПОРП. Щоб запобігти загальному страйкові, всі ключові галузі, порти й 129 великих підприємств були переведені на воєнний режим. Під час запровадження військового стану, що лише відтягнуло остаточний крах комуністичного режиму, загинуло вісім чоловік.

Завершення антитоталітарної демократичної революції

Об'єктивно запровадження військового стану було альтернативою інтервенції країн Варшавського договору, громадянській війні та економічному хаосу. Проте психологічно суспільство не було готовим до таких крайніх заходів. Понад 1 млн членів ПОРП на знак протесту вийшли з партії. Її залишила майже вся інтелігенція і робітнича молодь. У жовтні 1982 р. власті прийняли остаточне рішення про заборону “Солідарності” і створення нових профспілок за галузевим принципом. Члени керівництва “Солідарності”, яким удалося уникнути арешту, перейшли на нелегальний стан, утворивши 22 квітня 1982 р. Тимчасову загальну комісію “Солідарності”. У керівництві підпілля почалися гострі дискусії щодо вибору форм і методів боротьби. Я. Куронь вважав основним завданням підготовку до повстання, а З. Буяк — створення парламентських громадських структур, які, внаслідок опозиційної боротьби, зможуть у потрібний момент взяти владу до своїх рук. На цих же позиціях стояв А. Міхник, який розробив стратегію ненасильницького захисту.

Увесь цей час дії “Солідарності” активно підтримували католицька церква, авторитет якої у країні неухильно зростає, а також Захід. У 1983 р. Л. Валенсі була присуджена Нобелівська премія миру. Підпільні структури отримували значну фінансову й технічну допомогу через закордонні представництва “Солідарності”, польськомовні західні радіостанції виконували велику інформаційно-пропагандистську роботу в її інтересах.

Перебудова в Радянському Союзі дала новий імпульс антитоталітарній демократичній революції в Польщі. Навесні—влітку 1988 р. відбувся вибух масових страйків. Виникнувши спонтанно як реакція на підвищення цін на продукти харчування і комунальні послуги, вони незабаром набули великого розмаху. Над країною нависла загроза повторення подій 1980 р. Пошуки консенсусу і громадянського миру змусили керівництво ПОРП та її союзників — Об'єднану селянську та Демократичну партії — сісти за “круглий стіл” з

участю “Солідарності”, що, фактично, означало її легалізацію. Той факт, що ініціатива виходила від властей, свідчив про крах політики й практики ПОРП, адже всі дії її керівництва після запровадження військового стану незмінно закінчувалися провалом.

У ході переговорів, що відбулися за посередництва костюлу і тривали з 5 лютого по 6 квітня 1989 р., було досягнуто консенсусу щодо принципів майбутньої політичної і економічної системи, яка у процесі реформ мала прийти на зміну попередній. Основні політичні сили країни домовилися, що процес змін відбуватиметься під їхнім спільним контролем і матиме еволюційний, мирний характер, що всі основні рішення ухвалюватимуться з урахуванням позицій сторін, шляхом поступок і компромісів. Угода передбачала зміну Конституції з метою створення сильної президентської влади (як гаранта виконання угод) і проведення дострокових виборів до сейму, в якому правлячій коаліції заздалегідь передбачалося надати 65 % місць.

На виборах 4 і 18 червня 1989 р. ПОРП зазнала відчутної поразки. Разом зі своїми союзниками ОСП і ДП вона отримала 5 млн голосів і, відповідно, 206 місць у сеймі і сенаті, тоді як опозиція — 12 млн голосів (261 місце). Причому в сенаті “Солідарність” здобула 99 (зі 100) місць. 19 липня на спільному засіданні обох палат В. Ярузельський був обраний президентом більшістю в один голос. Спроба створення уряду правлячої раніше партійної коаліції на чолі з генералом Ч. Кіщаком не увінчалася успіхом. Після того, як Демократична і Селянська партії перейшли на бік “Солідарності”, вони сформували парламентську більшість і президент доручив сформувати уряд Тадеушу Мазовецькому — радникові Всепольської виконавчої комісії “Солідарності”. Відтак протягом червня—вересня 1989 р. відбулася принципова зміна політичної ситуації. ПОРП, по суті, була усунена від законодавчої та виконавчої влади, яка перейшла до “Солідарності”, що взяла курс на будівництво парламентської демократії і перехід до ринкової економіки.

Початок стабілізації
(перша половина 90-х років)

Перемога “Солідарності” на виборах у червні 1989 р. спричинила суттєві зміни в політичному та економічному ладі країни. До кінця року була проведена “департизація” державного апарату, армії, судів, прокуратури, реформована діяльність служби держбезпеки. Запроваджено повне самоврядування на рівні міст та гмін. 31 грудня 1989 р. була прийнята нова Конституція, яка відновила попередню назву держави — Республіка Польща.

Значно більше часу було потрібно на вирішення соціально-економічних проблем. Уряд Т. Мазовецького успадкував народне господарство у стані стагнації: спад промислового виробництва супроводжувався інфляцією, індекс якої 1989 р. сягнув 2000 %. Величезна зовнішня заборгованість, яка перевищила 40 млрд доларів, незбалансований внутрішній ринок, житлова криза, спад виробництва призвели до цілковитої дезорганізації економіки, падіння рівня життя населення. Вихід з такого становища керівництво країни вбачало у зміні структури власності, демонополізації економіки та запровадженні ринкових механізмів, реформуванні фінансової і банківської систем, конвертованості злотого, що мало забезпечити відкритий характер економіки.

Прагнучи максимально скоротити важкий для суспільства перехідний період, нове керівництво Польщі вдалося до “шокової терапії” — швидких, радикальних методів оздоровлення економіки. З 1 січня 1990 р., згідно з планом міністра фінансів Л. Бальцеровича, було повністю скасовано контроль над цінами, заморожувалася заробітна плата, що спричинило різкий стрибок цін, скорочення споживання й падіння життєвого рівня населення. Проте вже через кілька тижнів після запровадження програми стабілізації інфляція почала спадати, злотий, до якого раніше ставилися зневажливо, перетворився на конвертовану валюту, а торговці й експортери почали переорієнтовуватись на ринки Західної Європи й далі за океан (актив торговельного балансу 1990 р. становив 4 млрд доларів). Глибокі зміни відбулися в банківській справі: значно зросла роль Нацбанку Польщі, який став незалежним від уряду, розпочалася комерціалізація інших

банків. Причини цих успіхів крилися в порівняно невеликих масштабах економіки, функціонуванні до 1989 р. досить значного сектора приватної власності і ринкових відносин, проринковому менталітеті населення, значній зовнішній підтримці, передусім, польської діаспори.

Водночас безперечні досягнення політики “шокової терапії” на макроекономічному рівні поєднувалися з негативними наслідками в соціальній сфері. Обсяг промислового виробництва зменшився на 23 %, майже 40 % промислових підприємств опинилися на межі банкрутства, кількість офіційно зареєстрованих безробітних на кінець 1990 р. зростає до 1,2 млн чоловік. З великими труднощами здійснювалася ринкова трансформація аграрного сектора економіки, обсяг продукції якої зменшився в 1990 р. на 1,4 %, а в 1991 р. — на 2 %. Відповідно знизилися доходи селян, що зумовило зростання соціальної напруженості на селі.

Перші успіхи макроекономічних реформ і демократії вселили віру поляків у свої сили. Протягом першої половини 90-х років більш як 2 млн чоловік започаткували власний бізнес. Новостворені приватні підприємства забезпечували зайнятість третини працездатного населення Польщі, виготовляли 50 % продукції, що експортувалася за межі країни. Нові підприємці надали польській економіці певної гнучкості й динамізму, зробили вагомий внесок у зростання її продуктивності. На державних мідних рудниках, суднобудівних верфях також запроваджувалися нові технології та методи праці. Деякі колишні державно-монополістичні підприємства були приватизовані й перетворювалися на орієнтовані на експорт промислові холдингові компанії. Проте нерідко економічний націоналізм у мисленні нового управлінського корпусу й небажання передавати підприємства до рук іноземних інвесторів гальмували темпи приватизації. У 1993 р. частка приватного сектора у виробництві ВВП становила 55 %. Однак приватний сектор, попри його динамічний розвиток, усе ще не міг запропонувати достатню кількість робочих місць. Рівень безробіття в Польщі залишався одним із найвищих серед країн Східної Європи — 3 млн чоловік або 16 % дієздатного населення за підсумками 1994 р.

Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації

польського суспільства. До середини 1990 р. у країні функціонувало вже понад 200 різних партій і громадських об'єднань, які представляли увесь спектр політичних сил. Спадкоємицею ПОРП, яка в січні 1990 р. прийняла рішення про саморозпуск, стала Соціал-демократія Республіки Польщі (СДРП), що сповідувала принципи багатопартійної системи, правової держави і ринкової економіки. Партією лівоцентристського напрямку є Польська селянська партія (ПСП). Її ідеологія — неоаграризм, який в економіці на перший план висуває розвиток сільського господарства, а в суспільному житті — соціальне вчення католицької церкви. До створеної в середині 1990 р. Демократичної спілки (ДС) увійшла інтелектуальна еліта “Солидарності”. ДС обстоювала такі цінності, як демократія, ринкова економіка і добробут країни, прагнула до побудови правової держави з рівновагою гілок влади. Близьким до неї з ідеологічного погляду був Ліберально-демократичний конгрес, який апелював до традиційних ліберальних цінностей — свободи особистості, політичного плюралізму, приватної власності, вільної ринкової економіки. Чимало партій виникло на правому фланзі політичного спектра: Християнсько-демократична партія праці, Національно-християнське об'єднання, Республіканська коаліція, Консервативна партія та ін.

У липні 1990 р. під тиском сил, які підтримували Л. Валенсу, із уряду вивели деяких міністрів — представників колишньої коаліції. Л. Валенса, розгорнувши кампанію збору підписів під петицією з вимогою негайної відставки В. Ярузельського з посади президента Республіки, закликав до повного очищення державних структур від комуністів. Не бажаючи загострювати ситуацію, В. Ярузельський погодився обмежити свої повноваження і передати владу всенародно обраному президентові. Після внесення сеймом відповідних змін до Конституції, у листопаді—грудні 1990 р. відбулися нові президентські вибори, на яких переміг Л. Валенса. На парламентських виборах у жовтні 1991 р., що відбувалися за пропорційною системою, до сейму увійшли представники 28 партій. Правоцентристська коаліція сформувала уряд, який очолив Я. Ольшевський. Проте вже через півроку, внаслідок розбіжностей з президентом, він пішов у відставку. Новий коаліційний кабінет у липні 1992 р. очолила Х. Сухоцька — один

із лідерів ДС. Соціально-економічний курс не зазнав серйозних змін і в 1992 р. Польща стала першою з країн ЦПСЄ, якій вдалося загальмувати падіння виробництва і за короткий строк добитися його поступового зростання. Іншою важливою подією стало прийняття сеймом так званої Малої конституції, що набула чинності у грудні 1992 р. Відповідно до Основного документа право формування кабінету міністрів перейшло з компетенції парламенту до президента.

Несподіваними для багатьох стали результати парламентських виборів у вересні 1993 р., що відбувалися на основі нового виборчого закону, який обмежував проходження до сейму й сенату партій та коаліцій, що не набрали відповідно 5 і 8 % голосів. Вони принесли переконливу перемогу лівим, піднесення популярності яких було пов'язане передусім з їхньою передвиборною програмою, в якій проголошувалися гарантії соціального захисту. На неї поклали надії ті, хто найбільше потерпів від ринкових реформ — пенсіонери, вчителі, медики, працівники державних підприємств та інші категорії населення, заборгованість у зарплаті яким на грудень 1994 р. становила 39 трлн злотих. Нову урядову коаліцію, до складу якої увійшли представники СДРП і ПСП, очолив лідер останньої В. Павляк. Ключовим завданням урядової програми проголошувалося зниження соціальної ціни реформ. На практиці це виливалося в патерналізм і державний протекціонізм: програма масової приватизації була відкладена на два роки. Хоча проведення реформ дещо загальмувалося, урядові В. Павляка вдалося досягнути головного — стабілізації злогого й зростання виробництва майже в усіх галузях. У 1994 р. інфляція знизилася до 30 %, а промислове виробництво зросло на 8 %; ВВП збільшився на 4,4 %, частка приватного сектора в його виробництві становила 55 %.

До індустріального суспільства західного зразка

Наявність лівоцентристського кабінету та орієнтованого на праві сили президента створювала ситуацію двовладдя, яка вилася в конфлікт глави держави з урядом, сеймом і сенатом. Урядові ставили-

ся в провину гальмування реформ самоврядування й загальної приватизації, дотації сільському господарству за відсутності спроб його модернізації, “проросійська орієнтація” і стриманість щодо Заходу. У березні 1995 р. конфлікт завершився зміною глави кабінету — ним став соціал-демократ Ю. Олекси. Проте суперечності залишилися. Не було єдності між главою держави і урядом щодо майбутньої конституції країни, а також з питання про форми й методи масової приватизації. Лише подолавши кваліфікаційною більшістю президентське вето, сейм улітку 1995 р. ухвалив відповідну нормативну базу. Це дало можливість здійснити прорив на вирішальному напрямі реформ. У серпні того ж року 15 інвестиційних фондів поділили між собою 413 державних підприємств, а через три місяці до масової приватизації підключилися мільйони польських громадян: почалося роздержавлення 514 великих і середніх підприємств, що становили 10 % економічного потенціалу країни. При цьому в 1995 р. темпи економічного зростання в Польщі залишалися найвищими в Європі (6,5 %), а безробіття знизилося до рівня 1991 р.

З наближенням президентських виборів, призначених на листопад 1995 р., політична боротьба у країні набула особливої гостроти. З 17 кандидатів на президентську посаду до другого туру дійшли Олександр Квасьневський, навколо якого об'єдналося 28 партій і угруповань Спілки демократичної лівниці, і Лех Валенса, підтриманий партіями й коаліціями правого сектора, націонал-патріотичними й католицькими колами. Більшість виборців (51,7 %) віддали перевагу кандидатові лівих сил. 23 грудня О. Квасьневський обійняв посаду глави держави, незважаючи на численні протести опозиції та серію політичних скандалів. Найгучніший із них був пов'язаний з ім'ям Ю. Олекси, звинуваченого в багаторічній шпигунській діяльності на користь радянської (а потім російської) розвідки. У січні 1996 р. він змушений був піти у відставку. Тоді ж, у лютому 1996 р., восьмим за рахунком прем'єром пореформеної Польщі став соціал-демократ В. Чимошевич.

Новий уряд продовжив реформаторський курс. Він розробив програму “Стратегія для Польщі до 2000 р.”. За його ініціативою в червні 1996 р. сейм прийняв десять законопро-

ектів, спрямованих на децентралізацію влади й управління. Водночас тривав процес приватизації й закриття нерентабельних підприємств. У країні з'явився середній клас, до якого можна віднести 15 % населення (близько 6 млн чоловік) з середньомісячним доходом від 800 до 1600 доларів на сім'ю з чотирьох чоловік. На середину 1996 р. середня зарплата була еквівалентною 335 доларам США. Та все ж, попри очевидні успіхи, життєвий рівень населення залишався утричі нижчим, ніж у середньостатистичного західноєвропейця.

Невдоволення опозиції викликали прийняття сеймом у жовтні 1996 р. революційного для католицької Польщі закону про легалізацію абортів, проти якого активно виступав костюл, а також низка положень нової конституції, винесеної навесні 1997 р. на всенародний референдум. На підтримку схваленого парламентом тексту Основного закону висловилося близько 53 % поляків, які брали участь у голосуванні. Нова Конституція набула чинності з 1 вересня 1997 р. Вона гарантує громадянські й економічні свободи, містить принцип відділення церкви від держави. Дещо обмежуються повноваження президента, для подолання вето якого відтепер потрібно 3/5, а не 2/3 голосів депутатів сейму. Економічна система Польщі характеризується в Конституції як соціально-ринкова, заснована на свободі підприємництва, приватної власності, а також солідарності, діалозі й співробітництві соціальних партнерів.

На парламентських виборах 21 вересня 1997 р. переміг правоцентристський блок "Акція виборча "Солідарність" (АВС), який об'єднав близько 40 партій і рухів консервативно-ліберального й християнського напрямку. Він здобув 33,8 % голосів виборців, 202 (із 460) місця у сеймі і 51 (зі 100) в сенаті. Коаліційний уряд очолив автор економічної програми "Солідарності", професор хімії Ежі Бузек. Одним із його заступників і міністром фінансів знову став Л. Бальцерович, лідер Унії свободи. Зусилля уряду були спрямовані на завершення приватизації й демонополізації енергетики, освіти і телекомунікації, реструктуризації важкої промисловості, на всебічну підтримку малого і середнього бізнесу, підготовку країни до вступу до Євросоюзу. Уряд Є. Бузека започаткував чотири важливі інституційні реформи — територіального

самоврядування, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, а також освіти, проте не зумів утримати економічної динаміки і втратив громадську підтримку вже на половині каденції.

На шляху до Європейського Союзу

Поступальні економічні перетворення другої половини 90-х років, політична стабільність і зміцнення міжнародних позицій країни стали основними передумовами нової перемоги О. Квасьневського на президентських виборах у жовтні 2000 р. Уже в першому турі він здобув переконливу перевагу, діставши 56 % голосів виборців. Зовсім по-іншому розвивалися події напередодні й під час чергових парламентських виборів. У середині 2001 р. Польща переживала найважчий період системно-економічної трансформації з часу повалення комуністичної системи в 1989 р. Безробіття в країні сягнуло 18 % (в деяких найбідніших регіонах — 40 %), а темпи економічного розвитку не перевищували 1 %. Низькі ціни на світових ринках призвели до радикального зменшення зайнятості у вугільній галузі та чорній металургії. Під ще більшим тиском опинилося сільське господарство країни, де прогнозувалося зменшення зайнятості майже наполовину.

На загальних виборах, що відбулися 23 вересня 2001 р., перемогу здобули польські соціал-демократи, об'єднані в Союз лівої демократії (СЛД) під керівництвом Л. Міллера (46 %). Решту голосів поділили між собою “Громадянська платформа”, “Унія праці”, Польська селянська партія, а також “Права та солідарність” і популістська “Самооборона”, які вперше домоглися успіху на парламентських виборах. Праві партії — “Солідарність” і Союз свободи — зазнали нищівної поразки й вибули з парламентського блоку. Новий польський уряд очолив Л. Міллер, підтриманий лівоцентристською коаліцією. Таким чином, у Польщі склалася унікальна політична ситуація, коли в руках одного політичного напрямку вперше з 1989 р. зосередились усі гілки влади: президентська, законодавча й виконавча.

Уряд Л. Міллера, портфелі в якому отримали переважно професіонали, насамперед відмовився від політики штучного збільшення грошової маси заради передвиборних обіцянок. І хоча йому не вдалося повною мірою подолати наслідки економічної кризи (у 2002 р. ВВП країни зріс лише на 1 %), політика цього кабінету полягала в тому, щоб протриматися до моменту інтеграції Польщі до Європейського Союзу. Вступ країни до ЄС має стати не лише однією із найважливіших подій у більш як тисячолітній історії держави, а й відкрити нові можливості для відчутного прискорення економічного розвитку. Співпраця з фондами, що сприятимуть структурним реформам і самому входженню країни до Євросоюзу, дасть можливість Польщі досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня. Виходячи з цього, завершення переговорів про вступ до ЄС було одним із основних завдань уряду. З огляду на графік, що передбачав черговий тур розширення Євросоюзу на 2004 р., переговори відбувалися у прискореному темпі. Необхідно також прийняти низку законів, які б “підтягли” польське законодавство до норм ЄС, а згодом запровадити нові законодавчі норми. Численні нові правила, зокрема, стосовно важливої для здоров’я людини охорони довкілля, пов’язані зі значними витратами. А тому в польському суспільстві точилися стихійні дискусії щодо можливих плюсів і мінусів від входження до ЄС. Загалом уряд Л. Міллера представляв однозначно проінтеграційну позицію.

Нова зовнішня політика

Посткомуністична Польща радикально трансформувала свою зовнішню політику, спрямувавши її головний вектор на Захід, що пояснювалося як політичними, так і економічними мотивами. Важливу роль в успішному здійсненні економічних реформ відіграв стабілізаційний фонд у розмірі 1 млрд доларів, наданий Польщі Міжнародним валютним фондом у 1990 р. Принципово важливе значення для безпеки країни мав договір з ФРН, укладений в листопаді 1990 р., який підтвердив

непорушність існуючих між двома країнами кордонів. У вересні 1993 р. з території Польщі були виведені російські війська. Наприкінці 1991 р. Польща увійшла до Ради Європи і Ради північноатлантичного співробітництва. У 1992 р. країна стала асоційованим членом ЄС, у 1994 р. приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”. З березня 1999 р. Польська Республіка — повноправний член НАТО. Польща — активний прихильник нового регіоналізму. Вона активно співпрацює з країнами — учасницями “Вишеградської четвірки”, Центральноєвропейської ініціативи, у рамках міжнародної асоціації “Карпатський Єврорегіон” та ін.

По висхідній лінії розвиваються українсько-польські стосунки. Польща була першою країною світу, яка 2 грудня 1991 р. визнала незалежність України. У травні 1992 р. обидві країни уклали широкомасштабний міждержавний Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво. Географічна, культурна й історична близькість двох народів надають відносинам між Україною і Польщею характеру стратегічного партнерства. Міцну базу для розвитку стабільних взаємовідносин між нашими державами заклав постійний політичний діалог на вищому рівні. Активно розвивалася економічна співпраця: у 2001 р. товарообмін між Україною і Польщею становив понад 1 млрд 200 млн доларів. Польща заінтересована у добудові та експлуатації нафтопроводу Одеса—Броди—Гданськ, завдяки якому каспійську нафту можна буде доставляти на нафтопереробні заводи Центральної та Західної Європи.

Становлення російської державності

Основи сучасного статусу Росії були закладені Декларацією про державний суверенітет від 12 червня 1990 р. Важливими віхами державотворчого процесу нової Росії стало укладення 31 березня 1991 р. Федеративного договору між Центром і суб'єктами федерації (крім Татарстану й Чечні), а також перші президентські вибори 12 червня 1991 р., перемогу на яких здобув колишній перший секретар московського комітету КПРС Б. Єльцин. 8 грудня 1991 р. Б. Єльцин разом з керівниками України (Л. Кравчуком) та Білорусії (С. Шушкевичем) підписали в Біловезькій Пущі угоду про розпуск СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Ліквідація Радянського Союзу призвела до усунення від влади першого й останнього президента СРСР М. Горбачова, який 25 грудня 1991 р. передав владу Б. Єльцину. Союз Радянських Соціалістичних Республік перестав існувати.

Росія успадкувала від СРСР 76 % території, 51 — населення, 60 — основних виробничих фондів (у вартісному вираженні), 76 % підприємств, що виробляли засоби виробництва, на її частку припадало 90 % видобутку нафти, 73 — газу, 63 % виробництва електроенергії, 80 % експорту сирової нафти й майже 100 % природного газу.

Відсутність нової конституції, безвладдя центральних органів державного управління, нестабільні відносини між суб'єктами федерації, Центром і регіонами наклали відбиток на політичний розвиток Росії і спричинили гостру кризу, що вилилась у жорстке протистояння між виконавчою владою, в

особі президента та його апарату, і законодавчою — в особі керівництва Верховної Ради Росії. Президент Б. Єльцин захищав позиції радикальних демократів, прихильників економічних реформ методом “шокової терапії”, а голова Верховної Ради Р. Хасбулатов, спираючись на прокомуністично налаштовану більшість парламентського корпусу, обстоював більш плавний перехід до ринку за умов державного регулювання. У січні 1993 р. Б. Єльцин поставив Верховну Раду перед вибором: досягнення угоди з виконавчою владою або ж проведення референдуму з питання владних повноважень. 25 квітня 1993 р. Б. Єльцин виніс на референдум питання про довіру главі держави, про проект нової конституції і вибори нового парламенту. Всенародне голосування принесло успіх президентській стороні (62 % голосів) і зміцнило її становище.

Проте гостра політична боротьба не припинялася. Верховна Рада блокувала президентські укази (у тому числі про приватизацію), намагалася взяти під свій контроль засоби масової інформації. До законодавчої влади примкнули, виходячи з її політичної орієнтації, націонал-патріотичні організації реакційного спрямування, прихильники реставрації “розвинутого соціалізму”, рядові громадяни, що постраждали під час першого етапу реформ. У серпні того ж року Б. Єльцин запропонував створити новий законодавчий орган — Раду Федерації. Тим самим він давав зрозуміти своїм противникам, що готовий піти на будь-які заходи, включаючи розпуск Верховної Ради та з’їзду народних депутатів. 21 вересня 1993 р. в телезверненні президент оголосив про припинення повноважень Верховної Ради, формування нових двопалатних Федеральних Зборів і запровадження особливого (президентського) правління країною до подолання кризи. Так почалась поетапна конституційна реформа, у здійсненні якої стали виявлятися силові методи.

Акція президента Б. Єльцина викликала опір парламентарів. Терміново скликаний з’їзд народних депутатів ухвалив рішення про відставку глави держави, дії якого було розцінено як державний переворот, і передачу президентських повноважень віце-президенту О. Руцькому. У відповідь “Білий дім”, де розміщувалася Верховна Рада, був фактично заблокований внутрішніми військами. Апогеєм протистояння стали

трагічні події 3—4 жовтня 1993 р. Мітингуєчий натовп прибічників Верховної Ради, очолюваний генералом Макашовим, захопив будинок московської мерії і спробував оволодіти Останкінським телецентром. Уранці 4 жовтня “Білий дім” був оточений частинами Московського військового округу й підданий обстрілові з танків, а вдень спецпідрозділи захопили будинок штурмом і заарештували головних політичних опонентів президента Єльцина. Так шляхом відкритої силової боротьби було ліквідовано протистояння глави держави і парламенту. Ці події по-різному оцінювалися російським суспільством і політичними силами країни.

12 грудня 1993 р. відбулися парламентські вибори і референдум, учасники якого схвалили проект нової конституції. Росія стала президентською республікою, в якій глава держави зосереджував у своїх руках усю повноту виконавчої влади й, крім того, наділявся чималими прерогативами, значно більшими, аніж глави інших відомих світові президентських республік. До складу РФ увійшли республіки, краї, області, автономні утворення, а також міста Москва й Санкт-Петербург — усього 89 суб’єктів.

Опозиційний склад V Державної Думи (IV Державна Дума була розігнана в 1917 р.), в якій проурядовий блок “Вибір Росії” контролював лише 96 мандатів з 450, став на шлях коригування курсу реформ в напрямі поміркованості й поступовості. Особлива увага приділялася зміцненню національної єдності країни та її державності. З цією метою ініційовано процес на досягнення суспільної злагоди, а Державна Дума прийняла рішення про політичну амністію і припинення карних справ учасників подій у серпні 1991 р. й вересні—жовтні 1993 р. Наприкінці квітня 1994 р. укладено Договір про суспільну злагоду.

Проте існуюча правова база виявилась недостатньою для вирішення всіх проблем зміцнення російської державності. Виникла необхідність у розробці й укладенні двосторонніх договорів між Центром і суб’єктами федерації. Першим таким документом стала угода з Татарстаном (15 лютого 1994 р.). РФ почала набувати рис асиметричної федерації, оскільки її суб’єкти мали різні права.

Основною подією державно-політичного розвитку Росії середини 90-х років стали парламентські та президентські

вибори. У грудні 1995 р. була обрана VI Державна Дума. Партія влади, як і в 1993 р., зазнала відчутних втрат. Більшість місць здобув Народно-патріотичний блок на чолі з компартією РФ (КПРФ). У червні—липні 1996 р. відбулися президентські вибори. У другому турі (3 липня 1996 р.) Б. Єльцин, за якого віддали свої голоси 54 % виборців, був знову обраний президентом. Новий уряд В. Чорномірдіна виявився практично паралізованим за умов вакууму влади, що виник через важку хворобу Б. Єльцина восени—взимку 1996 р. Лише на початку 1997 р. президент приступив до активної діяльності, а в березні в уряді відбулися кардинальні зміни — на ключові посади перших віце-прем'єрів було призначено молодих реформаторів А. Чубайса й Б. Немцова.

Наприкінці 1997 р. загострилося протистояння між різними фінансово-промисловими союзами, партіями й блоками, які домагалися політичного впливу на президента й виконавчу владу, що спричинило гостру урядову кризу. Різко погіршилася й економічна ситуація в країні, зумовлена світовою кризою. Все це призвело до відставки уряду В. Чорномірдіна у квітні 1998 р. Новим прем'єр-міністром Державна Дума затвердила 35-річного технократа, міністра палива та енергетики С. Кириєнка, який намагався виправити економічну ситуацію. Однак глибока фінансова криза в серпні 1998 р. змусила президентську команду повернути до влади “стару гвардію” під проводом Є. Примакова. Проте і цей лівий кабінет виявився неспроможним стабілізувати ситуацію в російській економіці. У травні 1999 р. уряд очолив міністр внутрішніх справ, генерал-полковник С. Степашин. Ситуація, що склалася на той час у країні, була надзвичайно складною. Зростало політичне напруження в суспільстві, викликане початком другої чеченської війни, фінансовими скандалами, закулісною боротьбою у верхніх ешелонах влади й формуванням передвиборчих блоків, зорієнтованих на парламентські й президентські вибори. Ці обставини, так само як і зростаюча популярність С. Степашина, який під час візиту до США передчасно розпочав власну президентську кампанію, спричинили чергову зміну уряду.

9 серпня 1999 р. російським прем'єр-міністром став колишній директор Федеральної Служби Безпеки, секретар Ради Безпеки РФ Володимир Путін. Цей 47-річний енергійний

і жорсткий політик, якого Б. Єльцин назвав людиною, “здатною консолідувати суспільство”, здобув підтримку значної частини росіян. У грудневих (1999 р.) виборах до Державної Думи Росії, які відбувалися за умов напруженої боротьби за депутатські місця, перемогу здобули пропрезидентські сили (блоки “Єдність” і младореформаторські “Союз правих сил”, телеканали ОРТ і РТР), яким удалося нейтралізувати претензії коаліції “Вітчизна — Вся Росія” (лідер Є. Примаков) на формування виконавчої влади. За таких умов 31 грудня, в переддень нового 2000 р., Б. Єльцин заявив про дострокове припинення своїх президентських повноважень. Виконання обов’язків глави держави до нових президентських виборів покладалося на прем’єра В. Путіна. Епоха Б. Єльцина, ознаменована культивованою ним “політикою зигзагів”, завершилася.

Соціально-економічний розвиток

Початок 90-х років Росія зустріла самодостатньою в економічному плані країною. І хоча російська економіка мала аграрно-сировинне спрямування й відставала в сучасних технологіях від індустріальних країн Заходу, стартові позиції для проведення реформ у РФ були непогані: у 1990 р. її частка у виробництві ВВП країн СНД становила 67 %, світової промислової продукції — 4,6 %.

Соціально-економічні перетворення в Росії 90-х років вирізнялися як кардинальністю, так і суперечливістю. Радикальні реформи Є. Гайдара (1992—1993 рр.) були альтернативою невдалим спробам союзного керівництва поступово модернізувати централізовану соціалістичну економіку. Основним методом реалізації цього завдання реформатори вважали жорстку монетарну й фінансову політику, яка в ряді постсоціалістичних країн привела до економічної стабілізації. Першим кроком на шляху економічних перетворень стала лібералізація цін на початку 1992 р., які за перші чотири місяці зросли в 7—10 разів. Ціновий стрибок ліквідував збиткову грошову масу, створив відповідні передумови для

економічної стабілізації і підвищення керованості народним господарством. На середину 1992 р. вдалося майже повністю ліквідувати бюджетний дефіцит і здійснити девальвацію рубля. Інфляція знизилася до мінімального рівня. Водночас була ліквідована система централізованого розподілу ресурсів. Незважаючи на падіння виробництва й зниження життєвого рівня переважної частини населення, у країні нормалізувався споживчий ринок, створилися умови для початку структурної перебудови в економіці.

У жовтні 1992 р. була розпочата чекова (ваучерна) приватизація, яка помітно прискорилася протягом другого року реформ. Наприкінці 1993 р. малою приватизацією було охоплено майже 70 % підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. Трансформувалася й державна форма власності на виробництві: восени 1993 р. у приватній і змішаній формах власності перебувало понад 1/3 великих і середніх підприємств, переважно легкої і харчової промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів, що випускали близько 40 % продукції. Проте засилля старої компартійної номенклатури в органах влади перетворювало процес реструктуризації власності на кримінальну “прихватизацію” й тим самим позбавляло його економічного ефекту. Загалом, на початку 1994 р. в недержавному секторі економіки було зайнято майже 40 % працюючих. У 1993 р. були утворені нові інституційні структури — інвестиційні фонди й корпорації, почав розвиватися фондовий ринок, проведено грошову реформу, що мала конфіскаційний характер і була покликана сформувати суто російський фінансовий простір.

Підсумки економічних реформ 1992—1993 рр. виявились суперечливими. З одного боку, почали формуватися ринкові відносини й відбувалася структурна перебудова в економіці, а з іншого — загал важко сприймав нововведення, зростала соціальна напруженість у суспільстві, розвалювались цілі галузі промисловості (передусім у воєнно-промисловому комплексі), нищівного удару зазнала бюджетна сфера (наука, культура, освіта, медицина та ін.), збільшувалося майнове розшарування. Падіння виробництва й економічний спад першого етапу реформ були зумовлені незрілістю російської демократії та номенклатурною приватизацією, неготовністю

загалу до нормальних ринкових відносин і низькою культурою підприємництва, розривом економічних зв'язків з колишніми радянськими республіками, компенсувати які своїм виходом на світовий ринок Росія не змогла, послабленням позицій реформаторів в уряді тощо. Усе це зрештою викликало шалений опір реформі з боку прокомуністично налаштованого парламенту, регіональних і галузевих структур. Невдачі ринкових перетворень посилювались конфронтацією між органами виконавчої і законодавчої влади. Після вереснево-жовтневих подій і прийняття конституції 1993 р. було здійснено коректування курсу соціально-економічних перетворень — створення ринкової економіки й будівництво громадянського суспільства почали проводитись поетапно і поступово.

Найважливішими завданнями у розвитку соціально-економічної сфери Росії середини і другої половини 90-х років залишалися боротьба з падінням промислового виробництва й ростом цін, підтримання прожиткового мінімуму, вирівнювання доходів різних соціальних груп, зменшення бюджетного дефіциту, вирішення проблем зі сплатою податків та виплатою зарплат бюджетникам. Однак непослідовність і половинчастість реформ уряду В. Чорномірдіна, який намагався поєднувати зміцнення ролі держави з розвитком ринкових відносин, завадили виведенню російської економіки на нові рубежі. Фінансова катастрофа 11 жовтня 1994 р. (“чорний вівторок”), коли сталося різке падіння курсу рубля, призвели до втрати можливостей фінансової стабілізації. Непередбачуваність інфляції змінилася хронічною невиплатою зарплат, пенсій, посиленням соціальної напруженості в країні. Унаслідок низької платоспроможності потенціального споживача й конкуренції з боку якісніших імпортованих товарів тривав процес падіння виробництва. Так, у 1994 р. обсяг промислового виробництва порівняно з попереднім роком скоротився на 12 % і становив менше половини рівня 1989 р. Найбільших втрат криза завдала галузям обробної промисловості, дещо менших — паливно-енергетичному комплексу. Промислове виробництво в Росії набувало дедалі більш окреслену сировинну й енергетичну орієнтацію. Лише в серпні 1997 р. було прийнято закон “Про приватизацію державного майна”.

Більш динамічно розвивалася банківська система. Влітку 1999 р. у країні функціонувало вже більш як 2,5 тис. комерційних банків. Проте в серпні—вересні відбувся крах московського ринку міжбанківських кредитів, що став найбільшим потрясінням фінансового ринку епохи реформ. Криза була швидко подолана, а банкіри почали дедалі більше впливати на внутрішньополітичний курс уряду, надавши державі величезні кредити під заставу пакетів акцій великих підприємств, що перебували у федеральній власності.

Важливими інструментами соціальної політики були ліквідація заборгованості по заробітній платі та пенсіях, а в бюджетній сфері — підвищення розміру мінімальної заробітної плати. Проте їх ефективному застосуванню перешкоджало вимивання російських капіталів за кордон, тоді як іноземні інвестиції спрямовувалися виключно на видобуток енергоносіїв і модернізацію засобів зв'язку в Росії. На високому рівні залишалося безробіття — близько 10 млн чоловік з урахуванням прихованого безробіття. З 1997 р. почала здійснюватись житлово-комунальна реформа, розрахована на період до 2003 р., метою якої було переведення населення на стовідсоткову оплату комунальних платежів.

У структурі російського експорту перше місце посідали газ і нафта (40 %). Для врятування вітчизняного виробника здійснювалось обмеження імпорту шляхом встановлення митних тарифів та акцизів. Відносна фінансова стабілізація протягом 1997 р. (0,4 % приросту ВВП) дала можливість з 1 січня 1998 р. провести деномінацію рубля в масштабі 1000:1. За прогнозами прем'єра В. Чорномірдіна, 1998 р. мав стати для Росії першим роком економічного зростання. Однак світова економічна криза й падіння цін на нафту поставили бюджет—98 повністю за межу реальності. Ситуація в економіці почала погіршуватися. Всього за кілька місяців вичерпалися надходження від нафтових компаній, які не могли більше виступати “дійною короною” бюджету, навіть більше, самі виступали в ролі прохачів різного роду пільг і преференцій, насамперед податкових. Якщо в січні приріст промислового виробництва становив 1,5 %, то в травні 1998 р. розпочався спад, який досяг апогею у липні (– 9,4 %). Такого падіння не було з грудня 1994 р. Урешті-решт розходження між продекларованими цілями й наступним хаосом в економіці спричинили відставку уряду. Уряд Є. Примакова

виявився неспроможним застосувати ринкові рецепти для лікування економіки.

Новий прем'єр С. Кириєнко змінив акценти в економічній політиці й цілком логічно зробив ставку на стабілізацію фінансових ринків й розв'язання бюджетної кризи. Однак ані програма збільшення доходів, ані програма скорочення витрат серйозних результатів не дали, оскільки економіка вже набула стійку інерцію падіння. Росія стояла на порозі фінансової кризи. 17 серпня 1998 р. рішенням уряду й Центробанку було оголошено дефолт (на 90 днів призупинено виконання зобов'язань перед нерезидентами). Росія виявилась неплатоспроможною по своїх міжнародних фінансових зобов'язаннях. Водночас вводився новий валютний коридор (6—9,5 % руб./дол.), заборонено “короткі” операції для нерезидентів, припинено купівлю-продаж державних короткотермінових зобов'язань (ДКЗ) та їх переоформлення на більш “довгі” папери. Лише за один день рубль був девальвований на 22 %. Фінансова система країни, основана на піраміді ДКЗ, завалилася, як картковий будиночок. Парламент, який кілька днів займав вичікувальну позицію, 21 серпня почав вимагати відставки прем'єра-технократа. Разом з Кириєнком пішла з авансцени й значна частина єдиного в політичній історії нової Росії уряду, що намагався захищати інтереси середнього класу. У березні 1999 р. припинилося падіння промислового виробництва, що тривало з травня попереднього року. Найбільший приріст було зафіксовано в хімічній індустрії, згодом позитивні показники стали характерними для більшості галузей, навіть для тих, де хронічний спад спостерігався протягом кількох років, — в електротехніці, легкій промисловості й галузі переробки сільськогосподарської продукції. Економічне зростання у 1999 р. становило 1 %, і дана тенденція збереглась також у 2000 р. Це зумовлювалося суто кон'юнктурними чинниками: різким стрибком світових цін на нафту і газ, що збільшило податкові надходження до бюджету й доходи експортерів; зниженням курсу рубля, що сприяло збільшенню виробництва вітчизняних товарів і витісненню імпортних. Проте ці успіхи не вирішували основних проблем російської економіки: поповнення бюджету, проведення корпоративних і структурних реформ, залучення іноземних інвестицій.

Президентство В. Путіна

На президентських виборах, що відбулися 26 березня 2000 р., більшість росіян (53 %) віддали свої голоси В. Путіну. Новий уряд очолив 43-річний фінансист М. Касьянов. Новий президент відразу ж розпочав кардинальні внутрішні перетворення, що їх західні аналітики охарактеризували як модернізаційну доктрину “керованої демократії”.

Однією з основних сфер загальної модернізаційної стратегії В. Путіна стало законодавство. Процес удосконалення російської законодавчої бази відповідно до європейських стандартів та європейських цінностей мав демонструвати стратегію демократизації суспільного життя в Росії й формування громадянського суспільства. Однак попри резонансність путінських реформ і, здавалося б, загальне позитивне ставлення до них російського загалу і Заходу, внутрішні перетворення в Росії супроводжувалися планомірним наступом на демократичні завоювання й свободи, нарощуванням авторитарних технологій управління. Про домінування останніх свідчать об'єктивні параметри здійснюваної демократизації. По-перше, пріоритет виконавчої влади над законодавчою, що досягався шляхом фактичного відсторонення законодавчих органів від механізму ухвалення важливих державних рішень, перетворення Державної Думи на дискусійний клуб і декоративний орган “при президентові”, створення низки інших аналогічних органів, на кшталт Державної Ради, котрі мають лише дорадчий голос при ухваленні державних рішень. По-друге, процес рецентралізації управління. Дана тенденція — наступний крок у напрямі обмеження автономії суспільства щодо держави. Вона проявилася, насамперед, у низці заходів, здійснюваних з метою зміцнення вертикалі влади, тобто посилення концентрації влади в Центрі. Проявом цієї тенденції був наступ на автономію губернаторів, запровадження нового адміністративного поділу, а також створення інституту повноважних представників президента РФ. Водночас В. Путін намагався переконати Державну Думу законодавчим шляхом відмінити виборність керівників регіональних адміністративних утворень РФ.

По-третє, відбувалося посилення особистої влади В. Путіна за рахунок зміцнення вертикалі влади, замикання всіх державних рішень на особі президента, що неминуче вносило суб'єктивно-волюнтаристську ноту в нову модель управління, давало можливість на власний розсуд вирішувати, до яких меж варто допустити демократію, а з якого моменту нею слід керувати. Така особливість доктрини “керованої демократії” і послідовне втілення її в життя дали підстави західним аналітикам характеризувати систему владних відносин у Росії як авторитарний режим. Нарешті, на початку 2000-х років у Росії систематично порушувалися права людини. Незважаючи на спроби В. Путіна використати відповідним чином події 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку й подати воєнні заходи Росії в Чечні з позицій антитерористичної кампанії, Захід розглядав дії чеченців не як терористичні, а як партизанську війну, спровоковану російською інтервенцією. Продовжувалася практика обмеження свободи слова, про що свідчили серії акцій, спрямовані проти незалежних ЗМІ (справа холдингу Медіа-Мост, закриття опозиційних газет і телеканалів, заборона на об'єктивне висвітлення деяких тем, зокрема ситуації в Чечні) та опозиційних журналістів (у 2001 р. в Росії було вбито 12 журналістів). Для новітньої історії Росії була характерною також тенденція до нагнітання “шпигуноманії”, про що свідчила справа морського офіцера Г. Паська, який виступав проти морських поховань залишків радіоактивних відходів. Звинувачений у “зрадництві й розголошенні державної таємниці”, він був засуджений до чотирьох років тюремного ув'язнення.

Російська правозахисниця О. Бонер (дружина академіка А. Сахарова), характеризуючи модернізаційні процеси, що реалізовувалися в Росії на початку 2000-х років, наголошувала: “Реформи 1980—90-х передбачали гуманне й плюралістичне суспільство, правову державу, свободу преси й незалежне правосуддя, справедливе законодавство, демократичність і багатопартійність. Замість цього ми присутні при методичному зведенні централізованого поліцейського режиму з придушенням свободи”.

Домігшись успіхів у здійсненні внутрішніх перетворень, режим В. Путіна не зміг подолати гостру системну кризу в економіці, що стала однією з основних загроз національній

безпеці РФ, гальмом на шляху її інтеграції у світове господарство. Попри те, що з першого липня 2001 р. РФ ввела в дію новий податковий кодекс, ситуація в економіці країни залишалася непростою. Спостерігався різкий спад виробництва, внаслідок чого країна посідала досить скромне місце в міжнародній ієрархії країн щодо рівня економічного розвитку. ВВП Росії у 2002 р. становив 375,3 млрд доларів, тоді як у її східних сусідів — Китаї та Японії, — відповідно, 991,2 млрд і 4 трлн 395 млрд дол. Чимало зусиль Кремль доклав для підготовки і проведення завершального етапу структурної перебудови народного господарства, плануючи завершити її до 2008 р. У ході цього процесу будуть приватизовані всі великі, стратегічно важливі підприємства видобувної, переробної й енергетичної промисловості Росії, а також увесь транспорт і зв'язок. Паралельно здійснюватиметься інтенсивна приватизація землі, хоча проти цього рішуче виступають російські комуністи й аграрії. Отже, в економічній сфері Російській Федерації необхідно ще чимало зробити для відновлення економічного потенціалу, який у неї був на початку 90-х років минулого століття, а також його нарощування й модернізації.

Чеченська проблема

Н айгострішою внутрішньою проблемою 90-х років для Росії залишалася чеченська. Ще 6 вересня 1991 р. у Грозному було проголошено незалежність Чеченської республіки Ічкерія. Її очолив колишній генерал Радянської Армії Джохар Дудаєв, обраний 27 жовтня 1991 р. президентом Ічкерії. Поведінка Грозного розглядалася Москвою як загроза цілісності Російської Федерації. Події на Північному Кавказі були спричинені як розпадом Радянського Союзу, так і надзвичайно складною і драматичною історією відносин між Росією і народами регіону.

Спочатку в стратегії усунення режиму Дудаєва Кремль покладав надії на створену за його ініціативою антидудаївську тимчасову Раду Чеченської республіки. Проте сам факт зв'язків чеченської опозиції з федеральною владою,

участь російських регулярних військ разом з нечисленними військовими загонами опозиції в “марші на Грозний” у листопаді 1994 р. згуртували чеченський народ навколо президента Дудаєва. Поступово логіка прямих воєнних дій проти бунтівної республіки здобула верх у Кремлі, і 10 грудня 1994 р., відповідно до секретного наказу Б. Єльцина, у Чечню було введено федеральні війська. Цілі, що їх ставило російське керівництво, розпочинаючи цю війну, були такими: покінчити з нелегітимним режимом Дудаєва, відновити на території Чечні конституційний правопорядок, захистити інтереси некорінного, нечеченського населення й зберегти республіку у складі Російської Федерації. Зі свого боку, чеченське керівництво прагнуло утримати незалежність. Воно змогло організувати ефективну оборону, внаслідок чого федеральні війська, що наступали, зазнали значних втрат. Лише наприкінці лютого 1995 р. в ході кровопролитних вуличних боїв Грозний, перетворений на руїни російською авіацією й артилерією, був захоплений федеральними військами. Тоді ж був сформований промосковський тимчасовий уряд “національного примирення” на чолі з С. Хаджієвим.

Після взяття чеченської столиці воєнна акція федеральних сил, чисельність яких навесні 1995 р. становила 220 тис. чоловік, набула форму затяжної кровопролитної громадянської війни, в ході якої дудаївські загонали перейшли до партизанських методів боротьби. Чеченська кампанія виявила непідготовленість російських військ до ведення великомасштабної війни.

Події в Чечні дістали драматичний розголос у російському суспільстві й викликали розкол у політичних колах. Проти воєнної акції президента Єльцина виступили уповноважений з прав людини при президентові Росії й Державній Думі С. Ковальов, лідер партії “Демократичний вибір Росії” Є. Гайдар, інші відомі політики, а також більшість засобів масової інформації. Політику Кремля щодо Чечні різко засудили Європарламент, ОБСЄ, міжнародні правозахисні організації. Чеченську республіку відкрито підтримали ісламські держави. Зрештою, війна обернулась для Росії величезними матеріальними витратами, що обтяжували економіку (близько 1 % ВВП наприкінці 1994 р.) й чималими людськими жертвами. За офіційними даними в ході бойових

дій до літа 1995 р. загинуло близько 10 тис. військовослужбовців-федералів і чеченських бійців, а також понад 6 тис. мирних жителів.

Події в Будьоновську на Ставропіллі, де чеченські бойовики Ш. Басаєва у червні 1995 р. захопили сотні заручників, багато з яких загинули в ході бойової операції, підштовхнули російське керівництво до початку політичного діалогу з режимом Дудаєва. Проте це не привело до завершення війни, оскільки політичні цілі превалювали над моральними й матеріальними.

У відповідь на “спецоперації” і “зачистки” федеральних сил, жертвами яких ставали, як правило, мирні жителі, чеченські загони 6 серпня 1996 р. розпочали штурм Грозного. Після двотижневих запеклих боїв російські війська були розбиті й чеченські формування повернули собі контроль над столицею республіки. Врятувати ситуацію в Чечні доручили авторитетному в російській армії і суспільстві генералові О. Лебедю, який обіймав посаду секретаря Ради Безпеки. За його ініціативою наприкінці серпня 1996 р. у дагестанському місті Хасав’юрт було укладено угоду про припинення війни.

У січні 1997 р. відбулися вибори глави Чеченської республіки, в ході яких переконливу перемогу здобув Аслан Масхадов (Д. Дудаєв загинув 22 квітня 1996 р. унаслідок ракетного удару федеральних сил). З Чечні було виведено всі федеральні армійські та міліцейські підрозділи. 12 травня 1997 р. у Кремлі підписано договір про мир і принципи взаємовідносин між РФ і Чеченською республікою, а також блок соціально-економічних угод, згідно з яким Чечні було надано цілковитий фінансово-економічний суверенітет.

Повоєнна політична еволюція Чечні у бік ісламського фундаменталізму в його найбільш крайніх проявах (шаріат у судовій системі, введення шаріатського правління), прагнення генералітету російської армії та ура-патріотів узяти реванш за фактичну поразку в першій чеченській війні 1994—1996 рр., вторгнення чеченського експедиційного корпусу Ш. Басаєва й Хаттаба в Дагестан у серпні 1999 р., що загрожувало дестабілізацією обстановки на Північному Кавказі, загострення політичної боротьби перед початком парламентських і президентських виборів зумовили рішення Кремля щодо предметного покарання Чечні, як джерела

тероризму в Росії. В разі успіху федеральних сил у новій військовій акції проєльцинські політичні сили отримали б додаткові дивіденди й голоси виборців на майбутніх виборах. Так визріло рішення про початок другої чеченської війни. В ході бойових дій, що розпочалися в середині серпня 1999 р., для боротьби з “тероризмом” були застосовані такі варварські методи, як масові бомбардування, ракетні удари й артилерійські обстріли населених пунктів Чечні.

На початковому етапі нової чеченської кампанії федеральні війська, майже не зустрічаючи опору, захопили великі населені пункти республіки. Проте російські силові структури не змогли встановити цілковитого контролю над територією бунтівної республіки, включаючи райони з лояльним щодо Москви населенням. Причому, жорстоке ставлення російських вояків до чеченського населення перетворювало його на постійне джерело, потенційний резерв поповнення загонів чеченських повстанців.

Нова хвиля ескалації напруженості в чеченському питанні була викликана серією терористичних актів у Москві, організованих чеченськими бойовиками наприкінці 2002 р. Найжахливішим із них було захоплення близько 800 заручників у театральному центрі на Дубровці, в самому центрі російської столиці. Під час операції по звільненню заручників загинуло 129 чоловік, що стало наслідком застосування спецзагонів ФСБ нервово-паралітичного газу. У відповідь на ці теракти російські війська в червні розпочали проведення нової “адресної операції” по виявленню військовиків незаконних озброєних формувань, від якої найчастіше страждали мирні жителі республіки. До кінця 2002 р. у другій чеченській війні, за офіційними даними, загинуло 2,5 тис. російських солдатів і офіцерів, майже 7 тис. дістали поранення.

Першим кроком на шляху припинення війни на Північному Кавказі мав стати референдум у Чечні щодо конституції Республіки, обговорення якої розпочалося у грудні 2002 р., відразу після підписання відповідного указу президентом В. Путіним. А втім, війна у бунтівливій республіці триває, й режим Путіна може опинитися вічним заручником цієї драми й ніколи не стати по-справжньому сильною й авторитетною владою. Водночас, чеченські війни поставили питання: куди прямує Росія — до багатонаціональної держави чи “національної імперії”. Від цього вибору залежить її майбутнє.

Формування зовнішньої політики Росії та її тенденції

Росія на міжнародній арені стала правонаступницею СРСР, зайняла місце постійного члена Ради Безпеки ООН й підтвердила свій статус великої ядерної держави. Однак протягом 90-х років російська зовнішньополітична парадигма неодноразово змінювалася. На початку десятиріччя у зовнішній політиці переважали ліберали (А. Козирев, Є. Гайдар), яким протистояли націонал-комуністи (Г. Зюганов) та націонал-ліберали (В. Жириновський). Перші головне завдання Росії убачали в тому, щоб стати частиною Заходу, ототожнювали національний інтерес з інтересами західного співтовариства. Цьому об'єктивно сприяли візити президента Б. Єльцина до ФРН, США, Франції, Японії й відповідні візити лідерів західних країн до Москви, участь Росії у нарадах “великої сімки” та ін. Наслідком цього стала відсутність власної політики, буксування на всіх інших азимутах і, зрештою, втрата союзників. З'ясувалося, що на Заході Росію ніхто не чекає, а початок розширення НАТО на схід безповоротно відсунув лібералів на узбіччя російської політики.

Водночас, у рамках СНД Росія прагнула налагодити політичне й економічне співробітництво. Особливої гостроти набула проблема поділу “спадщини” колишньої Радянської Армії. Спроба створити об'єднані збройні сили СНД не увінчалася успіхом. До вересня 1994 р. російські війська були виведені із східноєвропейських країн, Німеччини й Прибалтики, проте вони залишалися у Придністров'ї, Грузії, Таджикистані та в Україні.

Після 1994 р., коли Росія заявила про себе як про велику державу, що має власні геополітичні й національні інтереси, на зовнішню політику Москви впливали дві державницькі школи, які однаково об'єктивно оцінювали ситуацію у світі й реальні можливості Росії на неї впливати, проте доходили різних висновків. Неоізоляціоністи вважали, що внутрішньополітичні проблеми мають вирішуватися виходячи із власних ресурсів, а зовнішня політика, експлуатуючи колишні атрибути величчя, має орієнтуватися на контакти з тими країнами СНД й Азії, які самі тяжіють до Росії. Відтак, західний вектор

став другорядним, а сам Захід опинився під великою підозрою. У рамках саме цієї школи надзвичайно популярною була концепція “багатополярного світу”. Інтеграціоністи, які також віддавали перевагу внутрішнім проблемам, вважали, що вони можуть бути розв’язані через інтегрування Росії у світову економіку, отримання нею доступу до світових фінансових потоків, рух яких визначався на Заході. Звідси — пріоритетність відносин із тими державами, які є найважливішими економічними партнерами (головним чином — країнами Західної Європи), за одночасної підтримки зовнішньополітичної активності на всіх інших напрямках. У середині й другій половині 90-х років жоден із напрямів не домінував, був відсутнім дієвий механізм розробки, здійснення й координації зовнішньої політики, що й визначило її акценти.

У рамках СНД Росія всіляко ініціювала інтеграційні процеси, насамперед із Білоруссю. Навесні 1995 р. обидві країни домовилися про ліквідацію митних бар’єрів. У травні 1996 р. створено Співдружність Росії і Білорусі, а в квітні 1997 р. укладено союзний договір. Водночас наслідком ельцинської політики у стосунках з країнами СНД було накопичення “вісячих” боргів цих країн Росії без будь-яких політичних дивідендів, на які розраховував Кремль.

Не змігши досягти успіху у своїх намаганнях зупинити розширення НАТО на схід і вплинути на хід балканської кризи, Росія активізувала свої зусилля в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, насамперед у відносинах з Китаєм, Індією, Північною Кореєю, Японією. Вона брала активну участь у вирішенні питання щодо палестинської автономії, а російсько-єгипетські переговори в Москві у вересні 1997 р. ознаменували повернення Росії її політичної ролі на Близькому Сході. У 1994 р. Росія приєдналася до мирної ініціативи “Партнерство заради миру”, водночас вона зайняла негативну позицію в питанні розширення НАТО за рахунок країн Східної Європи та Прибалтики, що, на думку Москви, створило б загрозу національній безпеці країни. Ситуацію вдалося урегулювати шляхом компромісу. 27 травня 1997 р. у Парижі був укладений Основоположний акт між Росією і НАТО. Того ж року на зустрічі “великої сімки” в Дейтоні (США) Росія стала членом елітарного клубу провідних індустріальних держав світу, а також вступила до Паризького клубу країн-кредиторів.

2000 р. ознаменувався початком реалізації нової зовнішньополітичної доктрини Росії, яку експерти назвали “доктриною Путіна”. Вона увібрала в себе елементи неоізоляціоністських та інтеграціоністських підходів з деякою перевагою останніх. Головними принципами нової зовнішньополітичної доктрини було верховенство внутрішніх завдань над зовнішніми; співробітництво, побудоване на політиці реалізму й балансу інтересів; прагнення “до нормального економічного прагматизму, який має переважити ідеологізований підхід до міжнародних відносин”.

А втім, трагічні події 11 вересня 2001 р., що стали відліком “нової ери” в розвитку сучасних глобальних процесів й утвердження глибинної перебудови міжнародних відносин, знаменували початок прозахідного курсу російської зовнішньої політики, насамперед відчутного зближення США і Росії, посилення стратегічних відносин між обома країнами. Цей процес мав двосторонню основу й зумовлювався низкою чинників: протидією міжнародному тероризмові; поглибленням геополітичних суперечностей між США і ЄС; проблематичною стратегією протистояння США — Китай; забезпеченням національної енергетичної безпеки США за умов імовірної втрати цією країною контролю над близькосхідною нафтою. У новоствореному дуєті США — Росія Вашингтон узяв на себе зобов’язання сприяти утвердженню політичної ваги Росії, її статусу великої держави; формуванню позитивного іміджу Москви в широкому комплексі питань, які стосувалися логіки реформ, прагнення замаскувати їх очевидні суперечності, в тому числі й ті, що мали безпосереднє відношення до політики Росії в Чечні. Проте закономірним наслідком неорганічності російсько-західного співробітництва є прогноз про історичну недовговічність даного партнерства, неможливість реальної інтеграції Росії до європейських структур.

Серед зовнішньополітичних пріоритетів Росії на початку ХХІ ст. були країни СНД, насамперед Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, які самі виявляли інтерес до тісного співробітництва. Попри специфіку мінського режиму, активізувався процес розбудови Союзу з Білоруссю. Зусилля Кремля спрямовувалися на зміцнення системи колективної безпеки СНД на основі Договору про колективну

безпеку (1992). Зокрема, на мінському саміті глав країн СНД (травень 2000 р.) пострадянська Росія вперше декларувала можливість використання військової сили за її межами для захисту своїх інтересів. Багатовекторність зовнішньої політики Росії підтверджується її прагненням налагодити близькі стосунки з Китаєм та Індією, поліпшити відносини з Японією, з якою Росія й досі не має мирного договору через проблему Південних Курил. У січні 2002 р. РФ закрила свою військову базу Камрань у В'єтнамі та РЛС Лурдес на Кубі.

Російсько-українські відносини

Відносини Росії з Україною у 90-х роках розвивались досить непросто. На них негативно позначився тягар багатьох проблем, що дісталися у спадщину від СРСР: питання правонаступництва, проблема ядерного роззброєння, територіальні претензії, економічна співпраця, інформаційний простір, російськомовний чинник та ін. До 1997 р. двосторонні українсько-російські відносини регулювалися Договором про основи відносин між двома країнами від 19 листопада 1990 р., а відсутність повноцінного широкомасштабного політичного договору між двома країнами в цей період давалася взнаки при вирішенні багатьох проблем і питань. І хоча на той час договірна база двосторонніх відносин складалася з більш як 140 міждержавних і галузевих угод, рівень державних взаємовідносин розвивався загалом надто нерівномірно. Подальшій активізації співробітництва, нарощуванню темпів ділового партнерства заважала зайва політизація відносин, зокрема щодо проблем Чорноморського флоту та статусу Севастополя.

Після проведення багатьох раундів переговорів державних делегацій України і РФ, 31 травня 1997 р. під час державного візиту президента Б. Єльцина до Києва було підписано Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Росією. Принципове значення у відносинах між обома країнами мало набуття чинності трьох базових угод по Чорноморському флоту, які забезпечували правові засади тимчасового перебування ЧФ РФ на території України

(підписані у травні 1997 р., набули чинності 16 липня 1999 р.). Важливою подією в українсько-російських стосунках став державний візит президента Л. Кучми до Росії (лютий—березень 1998 р.), під час якого, зокрема, відбулося підписання Програми довгострокового економічного співробітництва до 2007 р. Цей документ є основою для торговельно-економічних відносин між двома країнами. На завершальній стадії перебувають процес делімітації сухопутної частини міждержавного кордону та переговори щодо визначення правового статусу Азовського моря й Керченської протоки. Одним із перспективних напрямів українсько-російських стосунків є співробітництво на міжрегіональному рівні.

Високий рівень економічної взаємозалежності Росії і України, які ще донедавна були складовими єдиного економічного комплексу, як і значна залежність господарського комплексу України від імпорту окремих видів енергоносіїв та сировини з Росії, зумовлювали особливий характер українсько-російських економічних відносин. Проте, політика РФ щодо України у сфері зовнішньої торгівлі, починаючи з 1991 р., була надзвичайно жорсткою і далеко не завжди визначалась її економічними інтересами. Ключовим у цьому аспекті слід вважати питання про створення зони вільної торгівлі. На тлі тенденції до інтеграції в СНД у цілому й у двосторонніх відносинах країн — членів Співдружності протягом 11 років не вирішувалося питання навіть щодо подолання першого шабля цього процесу — зони вільної торгівлі (угоду про створення цієї зони укладено між Україною і РФ ще у 1994 р.). Проте РФ в односторонньому порядку вилучила з режиму вільної торгівлі всі найбільш важливі для України товари (енергоносії, сировину, кольорові метали, ліс тощо, всього до 300 видів товарів) і тим самим звела дію цієї угоди нанівець.

Росія також багато в чому залежала від України, яка постачала їй стратегічну сировину — марганець, титан, уран, хром, деякі унікальні для її стратегічних сил комплектуючі військової техніки та озброєнь тощо. Крім того, Україна виробляла запасні частини до діючого устаткування та техніки, напівфабрикати, комплектуючі для значної кількості підприємств Росії. Слід зазначити, що на межі ХХ—ХХІ ст. російський капітал значно активізувався на українському

ринку. Так, під цілковитий контроль росіян перейшли всі НПЗ України, крім “Галичини”, вся алюмінієва галузь, інші важливі промислові об’єкти в Україні.

Чільне місце в економічному співробітництві двох країн відводилося партнерству в паливно-енергетичному комплексі та формуванні транспортно-комунікаційних мереж. Йдеться, зокрема, про широкий спектр енергозабезпечення країн Європи шляхом участі в реконструкції та модернізації української газотранспортної системи. Першим кроком у цьому напрямі стала угода 2002 р. про створення міжнародного консорціуму з управління й розвитку газотранспортної системи України.

Отже, двостороннє співробітництво між обома країнами набуло стратегічного значення, проте Україна і Росія мали різні погляди щодо цілей і тактики цього партнерства. А тому можна передбачити, що в подальшому стратегія відносин між нашими країнами будуватиметься на основі спільних глобальних інтересів. Це насамперед інтеграція до системи світового господарства і, зокрема, до Європейського Союзу. Обидві держави прагнуть поглибити відносини з міжнародними економічними організаціями та фінансовими інституціями, в першу чергу — Світовим банком, СОТ, МВФ та ін.

Нині між Україною і Росією не існує нерозв’язаних політичних проблем. Необхідно лише знайти конкретні механізми створення сприятливих умов для наповнення українсько-російських відносин реальним економічним змістом.

Невдача демократичної альтернативи

У ході державного перевороту 23 серпня 1944 р. до влади в Румунії прийшов Національно-демократичний блок (НДБ), який сформував уряд країни на чолі з генералом К. Санатеску. Своє завдання новий уряд убачав у тому, щоб ліквідувати найбільш одіозні державні структури часів фашистської диктатури і здійснити поворот до режиму, що існував до 6 вересня 1940 р. У галузі зовнішньої політики він намагався відвернути загрозу окупації Румунії Червоною Армією і не допустити розвитку країни за радянським сценарієм. 26 — 28 серпня 1944 р. це питання обговорювалося на урядовому засіданні. Було вирішено звернутися до англо-американського командування з проханням висадити повітряний десант у районі Бухареста. Однак союзники не мали наміру загострювати стосунки з Москвою і не пішли на такий крок. 25 серпня Румунія оголосила війну Німеччині, а 12 вересня підписала перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції.

Невідкладною внутрішньою потребою румунського суспільства була демократизація всіх сфер життя. Проте уряд К. Санатеску був неспроможний покінчити з залишками феодалізму, що уособлювались у великому поміщицькому землеволодінні та монархії, залишалася невирішеною і проблема розширення громадянських прав і свобод населення. Чистка державного апарату від фашистських елементів здійснювалася вкрай нерішуче. Утім, демократична альтернатива розвитку Румунії після її розгрому та виходу з війни на боці фашистської Німеччини, попри відсутність демокра-

тичних традицій у суспільстві, мала найкращі шанси. Однак політичні партії, що сформували коаліційний уряд, всіляко гальмували цей процес. Ситуацією урешті-решт скористалися комуністи, які спиралися на всебічну підтримку радянських окупаційних властей. Вони взяли курс на насадження у країні режиму за радянським зразком. Тим більше, що окремі райони країни, зокрема Трансильванія, безпосередньо управлялися радянською військовою адміністрацією.

У другій половині вересня 1944 р. компартія Румунії зажадала розпуску НДБ. З метою створення нового партійно-політичного угруповання вона вдалася до тимчасового союзу із соціал-демократами та “Фронтом землеробів”. Намагаючись залучити на свій бік громадськість, комуністи демагогічно заявляли про свою вірність інтересам румунського народу і старанно приховували справжні наміри. В опублікованій програмі Національно-демократичного фронту (НДФ) лише ставилося питання про нову конституцію, впровадження режиму “реальної демократії” і декларувалися здійснення корінних соціально-економічних і демократичних перетворень, курс на розширення прав і свобод людини, знищення расової, національної та соціальної дискримінації. У соціально-економічній галузі передбачалися проведення широкої демократичної аграрної реформи, експропріація поміщицького землеволодіння, підтримка ремесел та свобода торгівлі. Здійснення цих пунктів, безперечно, привело б до перемоги демократичної альтернативи, хоча у програмі йшлося також про одержавлення Національного та 18 інших великих банків, контроль за картелями з боку держави та їх націоналізацію в основних галузях промисловості.

На цій платформі 12 жовтня 1944 р. організаційно оформився НДФ, куди увійшли комуністи, соціал-демократи, об'єднані профспілки, “Фронт землеробів”, Союз угорських трудящих у Румунії (МАДОС) та ін. Головним своїм завданням НДФ вважав захоплення влади. Намагаючись викликати урядову кризу та відставку уряду, комуністи й соціал-демократи 16 жовтня заявили про свій вихід з уряду Санатеску, ініціювали проведення демонстрацій на підтримку вимоги відставки уряду. Водночас радянське керівництво звинувачувало румунський уряд у небажанні здійснювати чистку державного апарату від фашистських елементів, засуджувало

його в Союзній контрольній комісії (СКК) у Румунії як злісного порушника статей угоди про перемир'я. Король Михай змушений був піти на поступки. Сформований Санатеску новий уряд на третину складався з представників НДФ.

Боротьба за владу розгорталася за умов політичної та економічної нестабільності, нестатків та інфляції. У багатьох районах комуністи, спираючись на створені ними бойові загони (близько 70 тис. чоловік), під виглядом чистки від фашистських елементів формували на місцях свої органи влади. Союзник компартії “Фронт землеробів” у масовому порядку санкціонував захоплення селянами поміщицьких земель. Створені комуністами фабрично-заводські комітети брали на себе управління заводами та фабриками, власники яких утекли. Особливо активно ці процеси відбувалися у Молдові та Трансильванії.

На початку грудня 1944 р. НДФ вдалося викликати ще одну урядову кризу. Спроба генерала Н. Радеску, який формував новий уряд, не допустити до його складу представників НДФ зазнала невдачі. Навіть більше, ситуацію почав диктувати НДФ. Щоб тимчасово залучити на свій бік ліве крило “історичних” партій румунської буржуазії та поміщиків, які бачили безперспективність курсу королівського уряду, НДФ у січні 1945 р. вилучив зі своєї програми пункт про націоналізацію великих банків і картелів. Відтак частина націонал-лібералів (НЛП) та націонал-цараністів (НЦП) пішла на співробітництво з фронтом. Спроби генерала Радеску силовими методами відновити контроль над ситуацією у країні викликали опір комуністів, які ініціювали проведення 24 лютого 1945 р. багатотисячної демонстрації протесту в Бухаресті. Війська застосували зброю, внаслідок чого було вбито вісім і поранено кілька десятків демонстрантів. В усіх цих ексцесах радянське керівництво звинуватило румунський уряд.

6 березня король доручив лідерів “Фронту землеробів” Петру Гроза сформувати новий уряд. Міністерства внутрішніх справ, юстиції, транспорту, зв'язку та пропаганди очолили комуністи. “Історичні” партії місць в уряді не отримали. Після цього почався період, коли були створені всі необхідні передумови для переходу до радянської моделі тоталітаризму.

Загострення політичної боротьби.
Парламентські вибори 1946 р.

Одним із перших соціально-економічних проєктів, здійснених урядом П. Гроза, було прийняття закону про аграрну реформу. Великі земельні ділянки (більш як 50 га) конфісковувались і за символічну плату передавались на правах приватної власності безземельним і малоземельним селянам. Королівські землі та зразкові ферми конфіскації не підлягали. Землю отримали 913 тис. чоловік. На базі конфіскованої сільгосптехніки створювалися машинопрокатні пункти, що допомагали селянам обробляти землю. Діяльність уряду дедалі виразніше набувала класового, ідеологічного характеру.

Усвідомлюючи згубність шляху, на який повертали країну комуністи, король Михайл зажадав відставки уряду. Із заявою про непередставницький характер кабінету П. Гроза й необхідність його реорганізації виступило керівництво “історичних” партій. Король, своєю чергою, оголосив страйк, відмовляючись підписувати урядові декрети, які без цього не мали чинності. Михайл наполягав на введенні до складу уряду представників “історичних” партій. Цього ж вимагали Англія та США, невизнання якими уряду П. Гроза ставило під сумнів можливість укладення майбутнього мирного договору. Зважаючи на складність внутрішньої та зовнішньої ситуації, комуністи та їхні союзники вдалися до маневрування. На початку 1946 р. в уряд було введено по одному представникові від “історичних” партій. Це заспокоїло Захід, і в лютому 1946 р. Англія та США визнали уряд Гроза.

В умовах загострення політичної боротьби комуністи посилили ідеологічну обробку населення. На загальнонаціональній конференції (жовтень 1945 р.) КНР на чолі з генсеком Георгію-Деж висунула привабливі лозунги: індустріалізація, електрифікація, ліквідація неграмотності, зміцнення народно-демократичного ладу тощо.

Лозунгова демагогія широко використовувалась комуністами у їхній пропагандистській кампанії напередодні листопадових парламентських виборів 1946 р. Використовуючи нечіткість й аморфність програм “історичних” партій, внутрішню боротьбу в керівництві націонал-лібералів,

комуністам вдалося створити новий виборчий блок — Блок демократичних партій (БДП) і домогтися висунення кандидатів на виборах до парламенту єдиним списком. Це давало їм можливість здійснювати контроль над виборчим угрупованням і гарантувало місця, виборені закулісними методами. У передвиборній програмі БДП переважали загальнодемократичні лозунги: підвищення добробуту населення, “зміцнення демократичного режиму в рамках конституційної монархії”, забезпечення громадянських свобод — свободи слова, друку, зборів, релігійного віросповідання тощо. Недосконалість виборчого закону й використання різноманітних заходів (виключення із виборчих списків так званих реакціонерів і небажаних елементів, монополізація прихильниками БДП керівництва виборчими дільницями, що забезпечило можливість маніпуляції виборчими бюлетенями) дали змогу комуністам та їхнім союзникам здобути “переконливу перемогу” (майже 80 % мандатів). За такої ситуації вони почали відкрито здійснювати свої стратегічні плани.

Насадження тоталітаризму

Навесні—влітку 1947 р. зусиллями комуністів та їхніх союзників був встановлений державний контроль над промисловістю, банківською сферою, ціновою політикою, транспортом, зовнішньою та внутрішньою торгівлею. У сільському господарстві запроваджено обмеження на вільну купівлю-продаж землі, а також прогресивний податок, що перешкоджало розвиткові товарного виробництва й душило справжнього господаря на землі. Ці заходи мали антикапіталістичний характер і означали відмову комуністів та їхніх найближчих союзників від загальнодемократичної передвиборної програми.

Курс КПР на соціалізацію румунського суспільства викликав серйозні суперечності в самому БДП. Першою виступила ліберальна буржуазія. 24 травня 1947 р. лідер лівого крила НЛП Г. Татареску направив королю, членам уряду й керівництву БДП, а також американським та англійським представникам меморандум, у якому засуджував діяльність

уряду П. Гроза. Татареску критикував уряд за втручання в господарське життя, що створювало “атмосферу невпевненості”, вимагав відмови від односторонньої орієнтації країни на Радянський Союз. Після цього демаршу Татареску та його прихильники негайно були віднесені до табору реакції. Упевнившись у своїх силах, комуністи взяли курс на ліквідацію політичних опонентів і встановлення диктатури КПР. Було анульовано 36 мандатів представників “історичних” партій, багатьох депутатів, а також керівників НЦП і НЛП — заарештовано. Влітку 1947 р. обидві партії звинуватили у змові й розпустили, а їхніх керівників та багатьох членів віддали під суд. Водночас відбувалося масове вигнання представників так званих правих сил із СДП, “Фронту землеробів” та інших угруповань, що входили до Блоку демократичних партій. Наступ на плюралізм в економіці та політиці тривав.

Встановивши контроль над економікою та державним управлінням, знехтувавши програмою, якою вона на певний час спокусила своїх союзників, компартія тепер ослабляла й розколювала їх з метою остаточної ліквідації противників тоталітаризму. Цьому сприяло й бідування основної маси люмпенізованого населення. Щоденна норма чорного хліба становила 300 грамів на одну людину. Близько 6 тис. підприємств не працювали. Посилення державного контролю за такої ситуації виглядало в очах обивателя переконливо.

У серпні 1947 р. уряд провів дискримінаційну грошову реформу, згідно з якою 20 тис. старих лей обмінювалися на один новий. Кожен робітник міг обміняти 3 млн лей, селянин — 5 млн лей (на всіх членів сім’ї), а промисловцям і торговцям дозволялося обмінювати суму, рівну двомісячній зарплаті робітників і службовців. Унаслідок цього величезні суми були заблоковані в банках або анульовані, а точніше конфісковані державою. Із 49 трлн лей, що перебували в обігу, було обмінено 28 трлн. Грошова реформа виявилася згубною для ринкової економіки і, насамперед, — фінансової системи. Вона була розрахована на підрив підприємництва у країні.

Обмеживши демократичні принципи в економічній галузі, комуністи знехтували демократичними принципами і в політичній сфері. У листопаді 1947 р. останні представники

НЛП були виведені зі складу законодавчого корпусу. Комуністи очолили міністерство закордонних справ, фінансів, промисловості й торгівлі. 24 грудня, в переддень Різдва свят, до їх рук перейшло військове міністерство. 30 грудня прем'єр-міністр П. Гроза та лідер КНР Г. Георгіу-Деж під час аудієнції в короля змусили його підписати акт про зречення. Того ж дня парламент проголосив Румунію Народною республікою.

У лютому 1948 р., після ґрунтовної чистки, КНР поглинула залишки СДП. Утворилася Румунська робітничка партія (РРП). Прийнята у квітні 1948 р. конституція законодавчо закріпила диктатуру пролетаріату. Упродовж наступних років компартія Румунії дедалі більше втрачала ознаки політичного руху й зрощувалася з державою, уособлюючи вже не “частину народу”, а адміністративну силу, одну з найбільш ортодоксальних у Європі.

Найбільш відчутним і болісним заходом у процесі насадження тоталітаризму було прийняття контрольованим комуністами парламентом (11 червня 1948 р.) закону про націоналізацію промислових підприємств, шахт, банків тощо. Водночас ініційовано “вигнання” іноземного капіталу з країни. Ті ж процеси адміністрування торкнулися й села. У середині 1949 р. РРП розпочала його кооперування. Перетворення на селі зводились до формування трьох форм сільгосппідприємств: державних сільських господарств, державних МТС і сільгоспкооперативів. Позиція щодо селянства, сформульована як “зближення з бідняком, тісний союз із середняком і безкомпромісна боротьба з куркульством”, вступала в суперечність з основними стратегічними завданнями перетворення села, пов'язаними з переходом до інтенсивного машинного землеробства і великого сільськогосподарського виробництва. Оголосивши неактуальним перехід землі в суспільну власність, РРП водночас успадкувала радянський досвід. Активно популяризуючи його, вона здійснювала, таким чином, політику введення нових форм кріпацтва. Заборонялися продаж, купівля і оренда землі. Репресивна політика щодо заможних селян виявлялась не лише в їх експропріації, а й неможливості в подальшому влитися у “нове колгоспне життя” (відповідно до статуту колективних господарств куркулі до них не приймалися). Відтак, наприкінці 1940-х років шляхом одержавлення приватної

власності було створено економічну базу тоталітаризму. Боротьба румунських комуністів за демократію завершилася знищенням останньої й поворотом країни на шлях комуністичної диктатури.

Будівництво соціалізму по-румунськи

Ліквідація приватної власності на основні засоби виробництва зруйнувала ринок, заклала основи командно-адміністративної системи, примусу на директивних засадах. Водночас відбулася зміна структури самого суспільства. Такі категорії населення, як підприємець, власник, господар, були витіснені з суспільного виробництва, тим самим в ослабленому суспільстві створювалися основи для будівництва соціалізму.

Тоталітарний режим у Румунії, попри відсутність історичної практики демократії, наштовхувався на серйозний опір навіть тоді, коли, здавалося б, комуністами все зроблено для забезпечення свого монопольного панування. Він проявився у формі націоналізму та антирадянщини, котрі були закладені ще в довоєнний період. У відсталій селянській країні було також чимало противників індустріалізації, які вважали вигідною для Румунії роль постачальника аграрної продукції на європейський ринок. Та й у керівних колах далеко не всі схилилися до виключної орієнтації на Радянський Союз. Були також прихильники тісного співробітництва із Заходом, а декотрі вбачали у такому співробітництві можливість уникнути радянізації.

У 1951—1955 рр. Румунія виконувала перший п'ятирічний план. Підсумки в реалізації програми економічного піднесення країни свідчили про значний ривок. Було збудовано 100 і реконструйовано 200 великих підприємств. Дві третини потреб країни в машинах і обладнанні почало покриватися за рахунок власного виробництва. Споруджено 20 електростанцій різної потужності, стали до ладу великі хімічні об'єкти, розроблялися нові родовища нафти. Обсяг промислової продукції у 2,9 раза перевищив рівень 1938 р. Румунія стала членом РЕВ, ОВД, а в грудні 1955 р. вступила до ООН.

Великих потрясінь зазнало сільське господарство. Валовий збір продукції аграрного сектора у 1950 р. був на 74 % нижчим, аніж у довоєнний період. Уже в 1949 р. селян-односібників почали насильно заганяти до колективних господарств. Як і в радянському досвіді колективізації, у Румунії відбувалися “перегини”, особливо у 1950—1952 рр. Заарештовано і переведено на примусове поселення близько 80 тис. селян. Поселенці працювали безплатно, отримуючи лише їжу. На таких же умовах місцева влада охоче використовувала й дитячу працю. Кооперування села було завершено у 1962 р., коли вся галузь у цілому, виснажена поборами й наданими за “залишковим принципом” капіталовкладеннями, форсованою урбанізацією, що загрожувала цілком позбавити село робочих рук, стояла вже на порозі глибокої кризи. Водночас, учорашній селянин, поставлений до верстата, виробляв неякісну і ненадійну продукцію. Планова економіка виявилася затратною: поглинала ресурси і видавала продукцію, яка на європейському ринку не мала збуту. Люди чесно і сумлінно працювали, але їхня праця часто ставала заручником амбіційних і непродуманих планів.

XX з'їзд КПРС (1956) і виведення радянських військ із Румунії (1958) знаменували початок нового етапу в розвитку країни, пов'язаного з формуванням нової політичної доктрини “національного комунізму”. Основою нового курсу були прискорена індустріалізація, кооперування села і диктатура однієї партії, а також прагнення РРП зайняти “особливу”, незалежну (значною мірою — від СРСР) позицію у блоці “соціалістичних країн”.

Наприкінці 50-х років завершилась зміна румунської політичної еліти новим поколінням, не пов'язаним з традиціями революційного робітничого руху і Комінтерну. Порівняно високі темпи промислового піднесення обнадіювали румунське керівництво в його прагненні до розвитку “власними силами”. Внутрішня політика партії залишалася при цьому незмінною.

26 квітня 1964 р. оприлюднена декларація РРП з питань комуністичного і робітничого руху. Основні положення, продекларовані у цьому документі, були такі: рівні, без пріоритету СРСР, відносини з усіма соціалістичними країнами; розпуск усіх військових блоків і створення без'я-

дерних зон; рівноправне становище всіх держав у РЕВ; суворе дотримання у відносинах між соціалістичними країнами принципів суверенітету, незалежності, невтручання у внутрішні справи. Декларація РРП відхилила принципи економічної інтеграції та координації народногосподарських планів у рамках РЕВ. Справедливі, по суті, положення даної декларації стали, можливо, першим наочним прикладом того, як в'януть, не розвинувшись, будь-які паростки нового покоління, кинуті на ґрунт адміністративно-партократичної системи. Проголошена РРП політика була насправді лише проявом національного егоїзму як засобу підтримки підвалин державно-партійних інститутів.

Для подальшого розвитку “національного комунізму” потрібен був гідний наступник. Представники старої гвардії румунських комуністів запустили механізм, управляти яким не вміли. Зі смертю керівника РРП Г. Георгіу-Дежа (1965) з політичної сцени зникло ціле покоління, яке круто повернуло історію країни, створило централізовану й підконтрольну спільноту на румунській землі. Покоління, що залишило за собою табори й тюрми, досягло економічного піднесення, вишикувало свою країну в єдину шеренгу і раптом згадало про її національні традиції та національну гідність.

“Епоха Чаушеску”. Криза 80-х років

Брезневий (1965) пленум ЦК РРП і наступний, IX, з'їзд партії (липень 1965 р.) обрали нового вождя — Ніколае Чаушеску, колишнього вожака румунського комсомолу. Прихід цього лідера засвідчив в очах світової громадськості спадковість партійної лінії і водночас уселяв надію на можливість реформ, активізацію заявленого Румунією “особливого курсу”.

Першими кроками нового румунського керівника було закріплення позицій “національного комунізму”: перейменування РРП у Румунську комуністичну партію (РКП), що мало підкреслити рівність її позицій з іншими компартіями Європи. З цією ж метою Румунська народна республіка

(РНР) була перейменована в Соціалістичну республіку Румунію (СРР). Звільнялися політв'язні, змінювалося ставлення до інтелігенції, лібералізувалася політика в культурній галузі, на полицях книгарень з'явилися перекладні західні видання. У зовнішній політиці Румунії проголошувалася прихильність до незалежності й суверенітету, а “особлива думка” румунської сторони фігурувала, практично, в кожному міжнародному документі.

Політика маневрування між Сходом і Заходом забезпечувала надійність особистої влади Чаушеску та влади РКП і демонструвала Кремлю неможливість силового чи політичного тиску на Румунію, як це сталося з Чехословаччиною в 1968 р. Засудивши введення військ Варшавського договору до сусідньої країни й отримавши за свою “незалежну позицію” чималі дивіденди від Заходу, насамперед у вигляді кредитів, Чаушеску вже у 1969 р. “уточнив” тезу про свободу творчості. Заявлено про неможливість пропаганди звичаїв експлуататорських класів і буржуазного способу життя, а поширення такого роду творів мистецтва прирівнювалося до пропаганди фашизму. На початку 70-х років розпочалася нова хвиля переслідувань і репресій. Так було покладено край п'ятирічному періодові румунської “відлиги”, на зміну якому прийшов жорсткий процес ідеологізації суспільства: за умов низького матеріального рівня населення підтримку партійної програми могли забезпечити лише національно-ідеологічні гасла. Невиправдана гігантоманія, опора на використання “живої праці”, розрахунок на залучення нових трудових ресурсів за їх мінімальної ефективності — принципи, закладені румунською компартією ще у повоєнний період, у другій половині 70-х — на початку 80-х років призвели до загострення економічної ситуації в країні.

На початку 80-х років помітно впав рівень життя: у 1983 р. він становив лише 60 % рівня середини 70-х років. Повзли вгору ціни на предмети споживання, електроенергію і газ. Неймовірно зріс зовнішній борг, який у середині 80-х років сягав 14 млрд доларів. У зв'язку з необхідністю його погашення збільшувався експорт продуктів харчування. У середині країни було введено жорсткі норми споживання продуктів та енергоносіїв. Жахливі наслідки мала так звана програма систематизації сільської місцевості, — модернізації одних і

ліквідації до 2000 р. 6 тис. інших, “неперспективних”, сіл, з метою освоєння нових масивів орних земель. Мешканців таких сіл передбачалося переселити до створюваних агромістечок, які мали символізувати стирання різниці між містом і селом. На середину 80-х років глибока криза охопила, практично, всі сторони життя: економіку, політику, культуру, духовну сферу, що кинуло суспільство у стан апатії та безнадії. Можливості комуністичної утопії та програми в нікуди були вичерпані, давалася взнаки руйнівна діяльність кліки Чаушеску.

У 1980-ті роки, коли інші комуністичні країни цього регіону вже почали експериментувати з ринковим механізмом, Румунія все ще перебувала під тягарем репресивного, замкненого режиму, що тримався на всезагальному терорі, доносах і численному (120 тис.) апараті насильства. Диктатура Чаушеску за допомогою служби державної безпеки “Секурітате” нещадно душила найменші прояви демократії. Усю опозицію режиму становили близько 20 дисидентів, розкиданих по всій країні й позбавлених будь-якого зв’язку один з одним. Усі, хто намагався критикувати режим, загадково зникали. Можливості зміни керівництва на правовій основі в державі, де не було жодного натяку на право, виключалися. Утім, румунський народ не мав досвіду політичної боротьби. Надіятися на Схід чи Захід теж не доводилося. Груди диктатора прикрашали не лише ордени Леніна та Маркса, а й британський рицарський хрест. Примхливого й непередбачуваного Чаушеску Захід намагався використати як противагу Москві.

Демократична революція 1989 р.

Горбачовська перебудова в СРСР і процеси демократизації, розпочаті в інших країнах Східної Європи, поставили румунське суспільство перед дилемою: тоталітаризм чи демократія. Приводом для масових виступів проти тоталітарного режиму стали події в місті Тімішоарі, де 16 грудня 1989 р. відбулися сутички між силами правопорядку і демонстрантами, які організували живий

ланцюг навколо будинку протестантського священика Ласло Тьокеша, якому загрожувала депортація. Виступ на захист священика-інакодумця переріс у масовий протест проти режиму Чаушеску. Масові мітинги та демонстрації відбулися і в інших містах. 22 грудня в Бухаресті після кривавих сутичок з секуратистами і військовими повстанці штурмом захопили будинок ЦК РКП. Напруженість у румунській столиці зберігалася ще кілька днів: обстрілювались центральні вулиці, пожежею були охоплені королівський палац, університетська бібліотека та інші будівлі. У вуличних боях загинуло 1104 і поранено понад 3 тис. повстанців. 22 грудня поблизу міста Тирговіште були заарештовані Ніколае та Єлена Чаушеску. 25 грудня за умов секретності відбувся військовий трибунал, який визнав диктатора та його дружину державними злочинцями й засудив їх до страти. Вирок було виконано того ж дня.

Створений в ході революції Фронт національного порядку (ФНП), який очолив опальний партійний діяч Йон Ілієску, 23 грудня оприлюднив заяву, в якій повідомляв про падіння клану Чаушеску й перехід влади до його рук. Програма ФНП декларувала відмову від однопартійної системи, встановлення демократичної плюралістичної форми правління, проведення вільних парламентських і президентських виборів, реорганізацію національної економіки, проведення політики дружби й співробітництва в дусі “єдиної Європи”. На падіння режиму населення зреагувало фразою “бог повернувся до Румунії”. На підставі закону-декрету про політичні партії почалося формування багатопартійної системи. Зокрема, відновили свою діяльність націонал-ліберали. Розгорнувся складний і тривалий процес становлення демократії та цивільного суспільства.

Складний шлях до ринку й демократії

На початку 1990 р. на вимогу громадськості заборонено діяльність компартії Румунії, а її майно конфісковано. До травня місяця було зареєстровано 76 партій, а у вересні того ж року їх налічувалося вже 105.

Серед них п'ять “зелених” і сім республіканських партій, кілька демократичних рухів і національних фронтів, низка християнсько-демократичних союзів, циганських партій і союзів інших національних меншин, ціла серія аграрних і кооперативних партій та ін. Швидко набирали силу відновлені “історичні” партії: Націонал-цараністська, Націонал-ліберальна, а також Соціал-демократична, котрі на перших вільних виборах виступили єдиним блоком. Ці політичні угруповання відображали тенденцію до відродження й реставрації колишніх політичних структур, що засвідчили результати травневих (1990) парламентських виборів. Переконливу перемогу на них здобули депутати від ФНП, який невдовзі трансформувався в Партію соціальної демократії (ПСД). Президентом Румунії, попри своє комуністичне минуле, був обраний Й. Ілієску.

Радикальна антикомуністична опозиція (Націонал-цараністська, Християнська і демократична, Націонал-ліберальна, Ліберально-монархічна партії, націоналістична партія “Велика Румунія” та ін.) не визнала результатів виборів і організувала на університетській площі Бухареста мітинг-марафон, вимагаючи відставки новообраного президента й уряду. Акція протесту переросла у криваву бійку з силами правопорядку й шахтарями, яких викликав на підмогу до столиці президент. У листопаді 1991 р. похід 50-тисячного легіону румунських гірників на Бухарест та спровоковане безладдя (кілька чоловік загинуло, сотні дістали поранення) завершилися відставкою тодішнього уряду Петре Романа.

Економічний та соціальний хаос, суперечки в суспільстві навколо майбутнього державного устрою, зокрема заклики правих до відновлення монархії та повернення на престол короля Михая, як і гостра критика на адресу президента й виконавчої влади призвели до відставки законодавчого органу та глави держави й позачергових виборів (1992). Президентом Румунії вдруге став Й. Ілієску, а перемогу на парламентських виборах здобув пропрезидентський блок “червоний квадрат” (Партія соціальної демократії, Соціалістична партія праці та праві партії “Велика Румунія” і Партія національної єдності румун), який сформував новий уряд.

Кабінет Н. Векерою вніс істотні корективи в хід реформ, і вже в 1993 р. відбувся перелом. Економічний спад змінився зростанням виробництва на 1,3 %, а в 1995 р. цей показ-

ник сягнув 9,2 %. При цьому було змінено саму концепцію економічних перетворень. Румунські реформатори керувалися не стільки рекомендаціями західних експертів, скільки практичним досвідом щодо подолання кризових ситуацій у країнах з розвинутими ринковими системами. Процес приватизації дещо загальмувався. Лібералізація перестала бути самоціллю, а роль держави в економіці незмірно зростає.

Поліпшення макроекономічних показників в економіці супроводжувалося позитивними структурними зрушеннями, а темпи зростання промислового виробництва були вищими за валові показники по економіці в цілому. У самій промисловості випереджаючими темпами характеризувалися її обробні галузі, а серед останніх швидше розвивалися наукомісткі виробництва. Динаміці макроекономічних показників відповідала й активність надходження іноземних інвестицій в різні сфери румунської економіки. Лише у 1993—1994 рр. у країну надійшло 1,3 млрд доларів іноземних інвестицій. Найкращим свідченням фінансової стабілізації був той факт, що населення повірило в ефективність реформ і масово обмінювало свої доларові заощадження на національну валюту, яку, своєю чергою, на вигідних умовах вкладало в банки. Заощадження населення стали важливим додатковим джерелом інвестицій.

Характер реформ кабінету Н. Векерою цілком вписувався в рамки неокейнсіанських концепцій, проте з наближенням парламентських і президентських виборів 1996 р. права опозиція звинуватила його в прихильності до комуністичних методів правління, а країни ЄС, посиляючись на нібито недемократичну еволюцію румунського суспільства, істотно зменшили обсяги допомоги.

Курс на переімени і збагачення (1996—2000 рр.)

Восени 1996 р. у Румунії відбулася справжня зміна режиму. Після семи років правління посткомуністів вибори до палати депутатів і сенату виграла коаліція правих партій (християнські демократи, націонал-ліберали, соціал-демократи, Партія етнічних угорців Румунії). На виборах президента перемогу здобув Е. Констан-

тинеску, професор і колишній ректор Бухарестського університету. Його обрання главою держави означало остаточне відновлення парламентської демократії і вселяло надії на проведення радикальних ринкових реформ.

Права коаліція на чолі з Е. Константинеску взяла курс на прискорення реформ, повторно вдавшись до методу “шокової терапії”. Надмірна лібералізація викликала макроекономічну дестабілізацію і новий спад економіки, що тривав наступні шість років. Так, у 1999 р. обсяг промислового виробництва знизився на 8,4 %, інвестиції — на 12,8 %, а інфляція протягом року сягнула 50,4 %. Для сільського господарства, за свідченням румунських експертів, 1999 р. був найгіршим за всю історію країни. За найсприятливіших умов Румунія змогла б досягти своїх показників рівня економічного розвитку кінця 80-х років не раніше як через 10—12 років.

Прискорення процесу приватизації також не мало реального економічного обґрунтування. Хоча в 2001 р. частка недержавного сектора в національному доході наблизилася до 60 %, це не привело до адекватних якісних зрушень. Передбачалося, що об’єкти, які приватизуються, функціонуючи в ринковому режимі, істотно поліпшать свої показники господарювання й підвищать конкурентоспроможність продукції. У дійсності ефективність виробництва в державному секторі продовжувала залишатися значно вищою. Очікувалося також, що внаслідок приватизації в Румунії утвориться середній клас, який становитиме основу всього процесу економічного розвитку. Насправді ж відбулася поляризація суспільства, що стала основним потенційним дестабілізуючим чинником. Крім того, прискорення приватизації не забезпечило очікувані надходження до бюджету. Зокрема, румунська держава втратила близько мільярда доларів, продавши третину акцій румунської компанії Ромтелеком, зі збитками було приватизовано торговельний флот і багато інших об’єктів. А ті кошти, які все ж надходили від роздержавлення, здебільшого спрямовувалися на підтримку приватизованих підприємств.

Румунія виділялася серед країн Центральної та Східної Європи найвищим рівнем оподаткування (85 найменувань податків). Високі податки позбавляли підприємства інвестиційних ресурсів, а низький рівень бюджетних надходжень

не давав змоги державі фінансувати економіку в належних обсягах. Відтак, підривалися можливості економічного зростання в майбутньому. Значну роль у румунській економіці відігравав основний неплатник податків — “тіньовий сектор”, питома вага якого у ВВП, за даними МВФ, становила 32 % (2002).

Невтішні економічні показники розвитку економіки країни, зубожіння значної частини її населення, внутрішньополітичні потрясіння й скандали вплинули на хід парламентських і президентських виборів 2002 р. На парламентських виборах перемогу вибороли лівоцентристська Партія соціальної демократії (ПСДР), а її лідер І. Ілієску знову став президентом Румунії. Зусилля глави держави і новосформованого уряду, який очолив А. Настасе, були спрямовані на стабілізацію економіки. Основну увагу уряд зосередив на завершенні процесу приватизації. Необхідно було також переглянути протекціоністську політику Центробанку, провести податкову реформу, скоротити різні дефіцити, обмежити зростання заробітної плати. У 2001 р. зовнішній борг країни становив понад 8,7 млрд доларів.

Забезпечення економічного зростання румунський уряд пов'язував і з відновленням активності іноземних інвесторів, що знизилася у другій половині 1990-х років, після того як розвиток економіки набув нестабільного характеру. За підрахунками експертів, румунська економіка потребувала на початку XXI ст. більше як 5 млрд щорічних інвестиційних надходжень. Крім того, інвестиції надходили переважно у формі позикового капіталу, тоді як румунська сторона заінтересована у прямих інвестиціях, які безпосередньо зумовлюють оновлення основного капіталу і підвищення конкурентоспроможності продукції.

Пріоритетними напрямками економічного розвитку Румунії стали видобувні галузі. В урядових колах схильні вважати, що в недалекому майбутньому країна зможе задовольнити свої потреби в сировині виключно за рахунок внутрішніх ресурсів. Особливе місце при цьому відводиться видобутку золота, насамперед у найбільшому в Європі золотому родовищі Рошія Монтана. З метою розв'язання назрілих економічних і політичних проблем і підтримки зусиль Румунії в її намірі вступити до Євросоюзу в 2007 р.

Єврокомісія у листопаді 2002 р. запропонувала Румунії план допомоги, важливим елементом якого є продовження реформ, насамперед в адміністративній і правовій галузях, а також у сфері економіки.

Зовнішня політика

Протягом усього пореформеного періоду у своїй зовнішній політиці Румунія чітко дотримувалася курсу на зближення з Об'єднаною Європою. У 1993 р. країна стала асоційованим членом ЄС, приєдналася до Центрально-Європейської угоди про вільну торгівлю (ЦЕФТА). Однак лібералізація румунської економіки в рамках угоди через щорічний дефіцит її торговельного балансу у відносинах з країнами — учасниками ЦЕФТА, не дала очікуваних результатів. З кінця 1990-х років румунська сторона розглядала ЦЕФТА як “маленьку економічну імперію”, де Угорщина прагне до панування. Укладений в 1997 р. договір з Угорщиною дещо пом'якшив гостроту проблеми угорської меншини в Румунії, але не став “історичним примиренням” між двома країнами. Надалі Румунія брала активну участь лише в тих інтеграційних структурах, які б сприяли її економічному піднесенню. Це, насамперед, Чорноморський район економічного співробітництва, де Румунія розраховувала на створення “Чорноморського енергетичного кільця”. На саміті НАТО у Празі в листопаді 2002 р. Румунія отримала офіційне запрошення на вступ до альянсу. Вступ країни до Євросоюзу має відбутися у 2007 р.

Спільний кордон між Україною і Румунією (638, 4 км), наявність 67 тис. українців у Румунії та майже 135-тисячної румунської меншини в Україні, а також широкі можливості в налагодженні взаємовигідного співробітництва визначили характер взаємовідносин обох країн. На початковому етапі становлення нових українсько-румунських відносин мали місце спроби висунення територіальних претензій до України. Після подій 1989 р. помітно активізувалася пропаганда так званого історичного права Румунії на деякі українські землі, а з проголошенням незалежності України ця кампанія

набула відверто антиукраїнського характеру. Незважаючи на несприятливі обставини, у червні 1997 р. президент України Л. Кучма та президент Румунії Е. КонстантINESКУ підписали Договір про відносини добросусідства й співробітництва між Україною і Румунією, в якому обидві сторони підтвердили як непорушний існуючий кордон між Україною і Румунією і брали на себе зобов'язання утримуватись від будь-яких територіальних претензій. До кінця 2002 р. проведено 11 раундів переговорного процесу щодо делімітації континентального шельфу й економічних зон України і Румунії в Чорному морі. Завершенню переговорів перешкоджають різні підходи сторін до визначення траси держкордону, що проходить Дунаєм, і номінації українського острова Зміїного у Чорному морі.

Україна і Румунія беруть участь у реалізації спільних проєктів “Нижній Дунай” і “Верхній Прут”, що передбачають розвиток прикордонної інфраструктури, будівництво шляхів, здійснення природно-рекреаційних та екологічних заходів. Важливим чинником двосторонніх відносин є міжурядова українсько-румунська консультативна рада з питань торгово-економічного співробітництва. Перспективними напрямками подальшого розвитку двосторонніх економічних відносин є співпраця у паливно-енергетичному комплексі, легкій, переробній, металургійній промисловості, модернізації та розвитку комунікацій. Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин між Україною і Румунією мали візити президента України Л. Кучми до Румунії в січні 2002 р. та президента Румунії І. Ілієску в Україну у вересні того ж року.

Кінець Другої світової війни знаменував новий етап повоєнної історії США як наддержави. Визначальними чинниками становлення нового статусу країни були не тільки її політичний авторитет й економічна могутність (у 1945 р. США виробляли 62 % промислової продукції світу), а й нестабільна конфігурація балансу сил, насамперед у Європі.

Післявоєнна реконверсія. Внутрішня політика

Зразу ж після завершення війни перед Сполученими Штатами Америки постала проблема: як здійснити перехід до миру, як перебудувати економіку, що виробляла військову продукцію, на мирний лад. Інакше кажучи, як здійснити реконверсію. Багато хто в США вважав, що питання слід ставити інакше: не про перехід від війни до миру, а про повернення до “нормальних днів”, до 1929 р. По суті, постало питання, якої форми набуде повоєнний економічний розвиток США: “твердого індивідуалізму” Гувера чи “нового курсу” Рузвельта. Одностайності тут не було. Багато хто з великих підприємців та політиків схилився до першого варіанту. Однак повернення в минуле вже відбутися не могло. Почав набирати сили неоконсервативний напрям — обережна активізація держави щодо регулювання економіки з вираженою делібералізацією соціального законодавства. Прийнятий в 1946 р. закон про зайнятість

зобов'язував федеральний уряд використати всі можливі засоби для “максималізації” зайнятості, виробництва і купівельної спроможності. Державне втручання передбачало, насамперед, розв'язання проблеми безробіття та зайнятості. Його наслідком було успішне здійснення демобілізації 12-мільйонної армії, причому кількість безробітних не перевищила 2,3 млн чоловік. Держава сприяла також закриттю значної частини військових підприємств. Спеціалісти підраховували, що набагато дешевше збудувати нові заводи, аніж пристосувати військові до випуску мирної продукції. В цілому ж унаслідок реконверсії, випуск воєнної продукції знижувався протягом трьох років і в 1947 р. реальний ВВП США був меншим, аніж у 1944 р., на 13 %. Безперечно, важливе значення мав і той факт, що в складних післявоєнних умовах перспективи роззброєння були досить ілюзорні. І якщо військовий бюджет у 1948 р. становив 13,4 млрд дол., а в 1940 р. лише 3,5 млрд, то це свідчило не про якісь агресивні наміри США, а про страх американців перед розмахом комуністичної експансії після Другої світової війни. Ця стурбованість десятки років впливала на внутрішню і зовнішню політику США. Це виявилось у створенні цілого ряду структур у системі державної влади та управління. Зокрема, в 1947 р. утворено Раду національної безпеки — дорадчий орган при президентові з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Того ж року з'явилося і Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), штатна чисельність якого, між іншим, ніколи не перевищувала 2—3 тис. чоловік.

У період реконверсії “новий курс” втратив лібералізм у соціальних питаннях. Прийнятий у червні 1947 р. закон Тафта—Хартлі зобов'язував профспілки ставити до відома уряд за 60 днів до початку страйку. Проте, якщо страйк загрожував національній безпеці, президент міг відстрочити його на 80 днів чи заборонити зовсім. Закон Тафта—Хартлі, прийнятий як поправка до закону Вагнера (1935), таким чином, обмежував чинність останнього. У цьому ж плані, за наказом президента Гаррі Трумена, почалося очищення державного апарату від нелояльних осіб, склалися “чорні списки”. Все це було наслідком не стільки внутрішньополітичної обстановки, скільки неспокійної ситуації у світі, викликаній наступом комунізму в Європі та Азії.

Формування зовнішнього курсу США

Управлячих колах США чітко визначилися два підходи до формування основних напрямів повоєнної політики. Люди з команди Ф. Д. Рузвельта (Генрі Уоллес, Гаррі Гопкінс, Аверел Гарріман), “люди Потсдама”, як їх називали у США, обстоювали співробітництво з СРСР, продовження стосунків, що склалися в роки війни в системі антигітлерівської коаліції. Однак ситуація радикально змінилася. СРСР і США з партнерів перетворилися на противників. Перемогли опоненти “людей Потсдама” — “люди Риги”, як називали категоричних прихильників антирадянського курсу (до війни в Ризі розмішувалися західні антирадянські центри). І це не випадково. Після Другої світової війни США виявилися єдиною реальною силою, здатною протистояти натискові комунізму. В їхньому арсеналі були могутня економіка, стійкий політичний імідж у свідомості громадськості світу, демократичні принципи поведінки на міжнародній арені. На світову політику США працювала також доктрина “пакс американа”. У перші післявоєнні роки формування нової ролі США у світі відбувалося непросто. І диктувалося воно не тільки прагненнями США. Порушення європейського балансу рівноваги сил після розгрому Німеччини, початок “холодної війни”, створення соціалістичними країнами “залізної завіси” від “Балтики до Адріатики” змусили західні демократії звернутися до США з пропозицією взяти на себе роль лідера Вільного світу. Для США, які з початку свого утворення дотримувалися політики ізоляціонізму, це був нелегкий вибір. 11 червня 1948 р. конгрес прийняв резолюцію Ванденберга, що допускала пакти у мирний час для оборони Вільного світу. Це був заключний акорд цілої низки попередніх рішень. Передусім, у зовнішній політиці була взята на озброєння доктрина, сформульована чиновником держдепартаменту Джорджем Кеннаном — доктрина “стримування комунізму”, як адекватна часові модель загальної доктрини “пакс американа”. Суть доктрини полягала в тому, що Вільний світ має зупинити наступ комунізму, не допустити його дальшого поширення. В її арсеналі не тільки атомна дипломатія та військова сила, а й, насамперед, економічна

потуга, економічний імідж. Це проявилось, зокрема, в доктрині Трумена (1947), відповідно до якої США надали фінансову допомогу обсягом 400 млн дол. Греції і Туреччині, де соціальна нестабільність, бідність та економічні труднощі загрожували соціальними вибухами. Результати виявилися цілком позитивними: у Греції припинилася громадянська війна, провалилася спроба комуністів захопити владу, обидві країни почали поступово виходити з кризи, зростав рівень життя населення. Ще масштабніша акція стабілізації післявоєнного світу втілювалася в “плані Маршалла”, проголошеному держсекретарем США Дж. Маршаллом у Гарвардському університеті 5 червня 1947 р. і прийнятому конгресом США 2 квітня 1948 р., після того, як більшість західноєвропейських країн підтримали американський план економічного оздоровлення та розвитку. Планом передбачалося виділення Сполученими Штатами протягом 1948—1951 рр. 17 млрд дол. з метою стабілізації та розвитку економіки країн Західної Європи. Це була відповідь США на зусилля СРСР комунізувати Європу. Слід зазначити, що “план Маршалла” досяг своєї мети: зміцнення приватнокапіталістичних основ економіки і свободи. Можливості дальшого просування тоталітаризму були зведені нанівець. Таким чином, оборона Вільного світу здійснювалася економічними методами.

2 вересня 1947 р. США підписали з країнами Південної Америки “пакт Ріо-де-Жанейро”, який передбачав спільну оборону західної півкулі.

Післявоєнні соціальні проблеми і президентські вибори 1948 р.

Американський соціум післявоєнного періоду характеризувався стабільністю і надійністю суспільного життя, що забезпечувалося зміцненням консенсусу між найбільшими профцентрами — АФП та КВП — і роботодавцями — підприємцями. Незгоди та боротьба, усупереч твердженням комуністичної історіографії, мали не класовий, а касовий характер. Мало хто ставив під сумнів справедливості існуючих форм власності та правовий

характер американської держави. Однак величина зарплати, її збільшення цікавили багатьох. Причини такої ситуації крилися в тому, що владна система США формується самим народом. Розвиток такої держави має тенденцію до поглиблення її правового характеру, що виразно спостерігалось протягом післявоєнного періоду.

У гострих суперечках навколо шляхів економічного та політичного розвитку, усвідомлення суспільної необхідності пристосування до системи ДМК, яка заявляла про себе дедалі виразніше, США підійшли до чергових президентських виборів. У листопаді 1948 р. американці зупинили свій вибір на кандидатурі від Демократичної партії Гаррі Трумена. Його програма “справедливого курсу” — розширення соціального забезпечення, підтримки освіти, будівництва житла для бідняків, збільшення мінімуму заробітної плати — виявилася прийнятнішою для американського виборця, аніж програма республіканців. Однак напередодні виборів правляча Демократична партія переживала серйозні труднощі. Наприкінці липня 1948 р. від неї відкололося ліве крило на чолі з Г. Уоллесом, яке проголосило себе Прогресивною партією. Програма партії, окрім набору стереотипних фраз про мир, демократію та створення добробуту для американського народу, містила такі неприйнятні для американського загалу вимоги, як контроль над цінами, націоналізація банків, залізниць, торговельного флоту, електро- і газової промисловості тощо. Сам Уоллес заявляв, що його партія боротиметься як проти капіталізму, так і соціалізму. Ставши кандидатом у президенти США, Уоллес не зміг заручитися підтримкою електорату, його активно підтримали лише нечисленні американські комуністи. Судячи з відгуків тодішньої радянської преси, керівництво СРСР виявляло неабиякий інтерес до Прогресивної партії. Однак, зазнавши поразки на президентських виборах, Прогресивна партія так само швидко зникла з політичної арени, як і з'явилася. Очевидно, така доля всіх партій, які шукають якийсь “третій” шлях, шлях між демократією і тоталітаризмом.

Зовнішньополітична програма Трумена (1884—1972), спрямована на захист Вільного світу та американських геополітичних інтересів, що полягали в посиленні ролі США на міжнародній арені й об'єднанні демократичних країн у

боротьбі проти комунізму, задовольняла американського виборця. Активну підтримку новообраному президентові надали також профспілки.

Не все з обіцяного Труменом було реалізовано. Та все ж у період його президентства було збудовано 810 тис. квартир для малозабезпечених сімей, мінімум заробітної плати збільшився від 40 до 75 центів за годину, розширено коло осіб з правом на соціальне забезпечення.

Кінець ядерної монополії США.
Успіхи та невдачі зовнішньої політики
Г. Трумена

Цілковитою несподіванкою для зовнішньополітичного керівництва США стала ліквідація в 1949 р. монополії на атомну зброю. Роздобути атомні секрети США Радянському Союзові допоміг фізик-атомник Клаус Фукс, котрий діяв, керуючись ідейними мотивами. Неабияку роль у цьому відіграли також агенти НКВД. Люди Берії зуміли переправити в СРСР навіть цілий атомний пристрій разом із вибухівкою. Звичайно, не слід вважати, що радянські вчені не змогли б самі впоратися з “атомним проектом”. Згадані операції лише наблизили строки, що й стало приголомшливою несподіванкою для політичного керівництва США. Розсекречення атомної зброї викликало у США переполох і цілу низку судових процесів, які завершувалися суворими вироками. У 1950 р. після дворічного слідства засуджено президента фонду Ендрю Карнегі для підтримки миру Хісса, у 1953 р. на електричний стілець посадили подружжя Розенбергів і т. ін. До категорії переслідуваних потрапила й компартія США, в якій убачали іноземного агента.

Внутрішні невдачі труменівська адміністрація прагнула компенсувати активізацією зовнішньої політики. У 1949 р. Сполучені Штати разом зі своїми західними партнерами створюють Північно-Атлантичний пакт (НАТО), який став надійним гарантом демократії та свободи не лише в Європі. 21 червня 1949 р. конгрес США ратифікував договір про

вступ до НАТО. “За” проголосували 82 сенатори, “проти” — лише 13. Один із противників договору — сенатор Тафт — висловив побоювання, що США можуть бути втягнені в конфлікти за чужі інтереси.

Однак комунізація Китаю у 1949 р. і розв’язання північно-кореїським лідером Кім Ір Сеном війни проти Південної Кореї (25 червня 1950 р.) вимагали від адміністрації Трумена конкретних і рішучих дій. Під прапором ООН США разом з іншими країнами безпосередньо вступили в корейський конфлікт (1950—1953). Війна, в якій США зазнали значних людських втрат, не могла бути популярною серед американської громадськості. Масла у вогонь підливали республіканці, які критикували зовнішню політику Трумена й обіцяли вивести США з війни. Та й серед американського загалу здавна утвердилася думка, що внутрішні труднощі краще вирішують демократи, а зовнішні — республіканці. На президентських виборах у 1952 р. переміг республіканець Дуайт Ейзенхауер (колишній командувач американськими військами в Європі під час Другої світової війни), який залишався на цій посаді до 1961 р. Державним секретарем США у 50-ті роки був Джон Фостер Даллес.

Доктрина “звільнення від комунізму”. Маккартизм

Період президентства Ейзенхауера став апогеєм “холодної війни” у міжнародній політиці, й водночас позначився одіозними подіями у внутрішньому житті, пов’язаними із так званим маккартизмом. І те й інше можна розглядати лише у прямому контексті впливу на американське суспільство процесів, що відбувалися у світі в період 50-х років.

Надії на кардинальні зміни в зовнішній політиці Радянського Союзу після смерті Сталіна не здійснилися. Хрущовська відлига виявилася компромісом сталінізму з певним урахуванням розстановки сил у світі. За такої ситуації Ейзенхауер і Даллес прийняли виклик соціалістичного світу і відверто повернули до силової політики, до конфронтації на більш висо-

кому виткові напруженості. Доктрина “стримування комунізму” була визнана помилковою і замінена доктриною “звільнення від комунізму” уямлених народів. Державний секретар Даллес підкріпив її тезою “масованої відплати”, що передбачало застосування атомної зброї у випадку вторгнення військ східного блоку до Західної Європи. Однак “від проголошення “політики звільнення від комунізму” нічого не змінилося, підвищився лише рівень небезпеки виникнення війни, а реальне стримування залишилося в арсеналі дій США та їхніх союзників”, — стверджує англійський історик П. Кальвокорессі. Американське керівництво й надалі обережно підходило до питання розв’язання війни, й загалом робило все можливе, щоб уникнути її. Поглиблення конфронтації, шалена гонка озброєнь, з одного боку, і зусилля, спрямовані на недопущення глобального конфлікту — з іншого, були реаліями зовнішньополітичного курсу США в першій половині 50-х років. Така політика дістала назву “балансування на грані війни”. Так, пропозиція Даллеса в 1954 р. втрутитися у війну в Індокитаї не була підтримана Ейзенхауером.

Боротьба США проти комунізму на міжнародній арені адекватно створила своєрідний внутрішній ефект в американському суспільстві, проявом якого був маккартизм. Сама назва суспільного явища походить від імені сенатора від штату Вісконсін Маккарті, який заявляв, що завершить свою кар’єру або в Білому домі, або в тюрмі. Ще в 1950 р. маккартисти провели в конгресі “Закон про внутрішню безпеку” Маккарена—Вуда, який забов’язував компартію щороку реєструватися в міністерстві юстиції як підривну організацію, а членів партії — як іноземних агентів. За ухилення від цього закону комуністам загрожувало тюремне ув’язнення строком на 5 років і штраф у розмірі 10 тис. дол. Мотивувалося це тим, що комуністична партія США є агентом Москви. Глузду в такому рішенні було небагато, адже нечисленна компартія США не мала підтримки всередині країни й існувала на гроші КПРС.

Маккартизм був прямим дисонансом американській демократії. Боротьба США проти комунізму у світовому масштабі в карикатурних формах відбилася всередині самого американського суспільства, наляканого поширенням тоталітаризму. Комунізофобія вилилася в комунізоманію.

Маккартисти шукали комуністів там, де їх, фактично, не було — в державних органах влади, президентській адміністрації, навіть у Пентагоні. Кампанія, розгорнута маккартистами, дістала назву “полювання на відьом”.

9 лютого 1950 р. Маккарті заявив, що в державному департаменті він виявив 205 комуністів. У 1952 р. він очолив одну з комісій в конгресі по виявленню шпигунів у державних органах. У країні посилилася антикомуністична кампанія. Не останню роль у цьому відіграли викриття, пов’язані з атомними секретами. У своїй діяльності маккартисти змикалися з куклукскланівцями, Американським легіоном тощо. Здавалося, на певний час американці втратили почуття спокою й толерантності, властиві американській демократії. Проте слід брати до уваги й той факт, що комунізм американцями не сприймався однозначно. Серед американських обивателів був популярним анекдот, який точно передавав їхні настрої: *“краще бути мертвим, аніж червоним”*. По суті, маккартисти були не породженням американської демократії, а її антиподом. У пошуках носіїв лівого тоталітаризму, маккартисти схилилися до правого, створивши тим самим загрозу американській демократії, що не могло врешті-решт не стурбувати американську громадськість. І коли проти Маккарті виступили профспілки, ліберали та прогресивісти в університетах і коледжах, а згодом навіть президент Ейзенхауер, після того як маккартисти в 1954 р. замахнулися на Пентагон, маккартизм сам розклався так само швидко, як і з’явився. В американському суспільстві — суспільстві середнього класу — маккартизм не міг перемогти, хоча він і завдав значної шкоди престижу та авторитету США.

Економіка США в 50-х роках.
Перехід до системи ДМК,
його специфіка у США

У 50-х роках США остаточно подолали синдром, викликаний великою депресією. Однак економічний розвиток країни того часу означений уповільненими темпами. Щорічний середній приріст виробництва

становив 2,3 %. Кризові явища 1948—1949, 1953—1954, 1957—1958, 1960—1961 рр., таким чином, не були ані масштабними, ані небезпечно руйнівними. Характерним для цього періоду було також неухильне зростання темпів впровадження досягнень НТР, яка змінювала обличчя американської економіки, впливала на структуру найманої робочої сили та роботодавців. Науково-технічний прогрес, особливо автоматизація виробництва, вели до зменшення виробничої і збільшення невиробничої категорії працюючих. Індустріалізація сільського господарства також мала своїм наслідком зменшення кількості зайнятих. У 50-х роках сільськогосподарське населення зменшилося з 25 до 21 млн чоловік.

Однак показовим для 50-х років було те, що “рузвельтівська крамола” стала невід’ємним елементом американського життя. Американський ДМК вирізнявся цілим рядом специфічних рис. Зокрема, у США відсутній націоналізований сектор. Проте одержавлення економіки і соціальної сфери — ширша категорія, аніж фізично зрима державна власність, хоча й вона також була. У 1939 р. власність держави оцінювалась у 97,3 млрд дол., а в 1958 р. — 225 млрд. Втім слід мати на увазі таке.

По-перше, система ДМК визначала, насамперед, масштаби державно-монополістичних зв’язків у процесі виробництва, що виражалися в економічній, фінансовій, кредитній, валютній політиці, а також при вирішенні соціальних, політичних та ідеологічних проблем, які раніше були прерогативою виключно приватновласницьких структур.

По-друге, система ДМК вторгнулася не тільки у сферу виробництва. Вона поширилася також і на трудові відносини. Держава активно втручалася в регулювання таких елементів трудових відносин, як щорічні колективні договори, тривалість робочого дня, оплата праці, соціальний захист (виплати безробітним, малоімущим, багатодітним сім’ям тощо). Держава — не арбітр, а регулюючий чинник стосунків між роботодавцями і найманою працею на основі права і законності, в інтересах соціального миру, безпеки та зростання добробуту всіх, хто до цього прагне.

По-третє, регулюючу роль держави обґрунтовували теорії, що відображали нові реалії і зміни суспільно-економічного порядку, пов’язані із загальним цивілізаційним

прогресом, дальшим утвердженням демократії у світі та спонтанним розвитком науково-технічної революції. Серед них — теорія “революції керуючих”, основна ідея якої полягала в тому, що підприємці мають поступитися місцем професіональним службовцям — директорам-менеджерам, котрі виступають як уповноважені народу. Незалежні від акціонерів директори-менеджери зосередили всю повноту влади у своїх руках. Водночас, унаслідок регулюючої ролі держави і впливу певних соціальних сил, влада менеджерів обмежена, і вони змушені діяти в інтересах усього суспільства. Капіталізм став народним. Ще в 30-х роках ця теорія була висунута американськими соціологами Дж. Барнхеймом, А. Берклі та Д. Мінсом.

Найбільш впливовою за останні десятиліття була теорія народного капіталізму. Відповідно до цієї теорії, в розвинутих демократичних країнах подолано анархію виробництва, забезпечено добробут широких верств населення, відбувається розпорощування власності, демократизація капіталу, вирівнювання доходів. Сама ж держава протистоїть монополіям і забезпечує соціальну гармонію в суспільстві — співробітництво праці і капіталу. Практичне втілення даної теорії в розвинутих країнах світу, в тому числі і США, нині не викликає сумнівів.

У 60-ті роки в США поширилася також теорія конвергенції. Її автори — Дж. Голбрейт, У. Ростоу (США), Я. Тінберген (Нідерланди) — стверджували, що капіталізм і соціалізм, розвиваючись паралельно, прийдуть урешті-решт до єдиного знаменника — нового суспільства, яке вбере в себе кращі риси того й іншого. Проте вік цієї теорії, спрямованої на примирення двох суспільних систем, виявився коротким.

Розквіт ДМК у США припав на середину 50-х — 70-ті роки. ДМК став передумовою і водночас перехідною стадією на шляху до постіндустріального суспільства, ознаки якого стали виявлятися у США уже в 60-х роках.

Республіканці та демократи в 50-ті роки.
Консервативна згода

Середина 50-х років для США — це період консервативної згоди. Неоліберали схилилися до консерватизму, а консерватори змістилися до центру з позицій “твердого індивідуалізму”, що породило ідеологію та політику консенсусу. При цьому значний вплив на позицію демократів справила обстановка “холодної війни” у світі, а на позицію республіканців — об’єктивна необхідність створення системи державного регулювання. Обидві партії, як Демократична, так і Республіканська, вважали своїм головним завданням оберігати й зміцнювати американську економічну та політичну демократію й американську правову державу. Шукати якусь особливу різницю між обома провідними партіями США не слід. Їхні позиції, їхні дії проявлялися в конкурсі, змаганні на виборах. Перемагає той, хто здобуває довір’я народу, той, хто в рамках американської демократії запропонує виборцю прийнятнішу й реальну програму. Проте і ті, й інші не вдаються, як правило, до пусто-порожніх фраз і обіцянок. Демократія — це справедлива і суворая реальність, і забезпечується вона не менш точним і суворим законом.

У 1959 р. конгрес США відмінив закон Тафта—Хартлі й ухвалив “Закон про звітність та розкриття фактів у трудових колективах”, авторами якого були Лендрам і Гріффін. Він передбачав суворіший контроль за діяльністю профспілок. Ще раніше, у 1954 р., прийнято “Закон про контроль над комуністичною діяльністю” Браунелла—Батлера, який встановлював ряд обмежень у діяльності комуністів.

Державне втручання в життя профспілок, зокрема заборона профспілкової діяльності комуністів, були наслідком не стільки страху американського суспільства перед комуністичною диктатурою (підстав для неї у США не було), скільки становленням тієї важливої регулюючої функції держави в соціальній сфері, яка, в цілому, благотворно впливала на все американське суспільство.

Зміни у структурі найманої праці.
Політика американських профспілок

У 50-ті роки відбулися зміни у структурі працюючих. Чисельність працівників невиконавчої сфери (включаючи “білі комірці”) перевищила кількість зайнятих на виробництві, чому, безперечно, сприяли автоматизація виробничих процесів та розмах науково-технічного прогресу.

Важливим моментом американської консервативної згоди було об’єднання КВП і АФП (1955). Цьому сприяло нівелювання різниці в методах роботи та цільових установках обох великих профоб’єднань. Президентом об’єднання АФП-КВП став Джордж Міні, представник профспілки водопровідників. АФП-КВП — важливий рушій реформізму в США. Більшість державних реформ, спрямованих на підвищення рівня життя робітників та найбідніших верств населення, були здійснені під тиском цієї профспілкової федерації. Категорично відкидаючи ідею класової боротьби як згубну і руйнівну для суспільства, АФП-КВП пропагувала і пропагує ідею класового співробітництва, обстоює єдиний шлях, що веде до добробуту та злагоди. До страйків, як засобу захисту інтересів працюючих, американські профспілки вдаються з великою обережністю і рідко, усвідомлюючи, якої шкоди вони завдають виробництву й добробуту суспільства. Якщо вони усе ж відбуваються, то мають суто економічний характер.

Зміни у зовнішній політиці
в період другого строку
президентства Ейзенхауера

Середина і друга половина 50-х років у світі характеризувалися поворотом до мирного співіснування. Смерть диктатора Сталіна породила певні надії. До того ж небезпека ядерного конфлікту, його наслідків усвідомлювалася дедалі глибше. Сам Ейзенхауер доходив висновку, що ядерна війна — це палиця з двома кін-

цями, яка б'є також і того, в чийх руках вона перебуває. Певним чином на ситуацію впливала також хрущовська відлига. Все це сприяло поліпшенню радянсько-американських стосунків. Однак ґрунт їх був дуже і дуже непевний. Радянський Союз, здійснивши деякі незначні модифікації своєї зовнішньої політики, не відмовився від ідеї нав'язування соціалізму усьому світові. США, зі свого боку, намагалися перешкодити цьому всіма можливими засобами. А тому переважання силової політики не зникло. Небезпека комунізму, вважали в США, залишається. Звідси активна участь США у створенні таких військово-політичних блоків, як СЕАТО (1954), Багдадський пакт (1955). Особливу увагу й зусилля США прикував до себе Близький Схід, де в 50-ті роки почалися серйозні розмежування і зрушення в суспільно-політичному розкладі сил у регіоні, надзвичайно багатому енергоносіями. Активна діяльність СРСР по залученню країн арабського світу на некапіталістичний шлях розвитку викликала протидію з боку США. У 1957 р. була оприлюднена доктрина Ейзенхауера. Суть її зводилася до того, що США брали на себе зобов'язання негайно надати допомогу будь-якій країні Близького Сходу, якщо для неї виникне загроза з боку держави, контрольованої комуністами. Саме згідно з цією доктриною Д. Ейзенхауер у 1958 р. направив американські війська до Лівану.

Певні зрушення в радянсько-американських стосунках другої половини 50-х років не знайшли і не могли знайти глибокого розвитку. Інцидент з польотом американського розвідувального літака над радянською територією 1 травня 1960 р. підтвердив це.

Загальні наслідки 50-х років і президентські вибори 1960 р.

Для США 50-ті роки характеризувалися остаточним утвердженням ДМК, світовим визнанням їхньої ролі як лідера у боротьбі проти комунізму й захисту інтересів демократії та свободи. Водночас ейзенхауєрівське керівництво, республіканці піддавалися гострій

критиці за відсутність реальних зрушень в економіці, яка в 1960—1961 рр. перебувала у стані кризи.

Демократи, очолювані молодим інтелектуалом Д. Ф. Кеннеді, в передвиборній кампанії пропонували вести країну до “нових рубежів”, знайти розумну альтернативу у зовнішній та внутрішній політиці. Кеннеді переміг на виборах 1960 р. Він став 35-м президентом США, відкривши еру правління демократів (1961—1968), що позначилася гострою соціально-політичною боротьбою, брудною війною у В’єтнамі та поглибленням американської демократії. І важко знайти історика, який би однозначно оцінив ці роки, роки великих сподівань і не менш глибокого трагізму.

Економіка США в 60-х роках

Для США 60-ті роки були періодом масштабного впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, значної структурної перебудови в економіці, а також подальших змін у структурі найманої праці. Економічна демократія, конкуренція, стимул персонального матеріального інтересу відкривали широкі можливості для наукових пошуків і їх негайної реалізації у виробництво. Це характерно не тільки для США, а й для всіх країн ринкової економіки, основаної переважно на приватній власності з характерним моментом державного регулювання, зваженого, раціонального і вдумливого.

Це був класичний період цілеспрямованих і скоординованих дій держави, приватного сектора і творчої думки провідних американських економістів, котрі прийшли в адміністрацію Кеннеді і Джонсона. Їхні зусилля були спрямовані на стимулювання економічного зростання, що стало найголовнішим пріоритетом діяльності федерального уряду. Водночас у нарощуванні економічного потенціалу важливу роль відігравали тоді військові та космічні галузі.

Науково-технічний прогрес відкривав широкі можливості для поглиблення інтенсифікації виробництва, швидкого збільшення частки інтелекту в готовій продукції. Так, у 1960 р. в США було виготовлено 4267 електронно-обчислю-

вальних машин (ЕОМ), а в 1970 р. — уже 45000. Американська економіка 60-х років — це широка автоматизація усіх сфер виробництва, структурна перебудова, в результаті якої на чільне місце виходили такі галузі, як виробництво автоматизованих систем, нових синтетичних матеріалів, електронно-обчислювальної техніки та ін. Таким чином, фактично, відбувався вихід на провідні напрями абсолютно нових галузей. У 1960—1968 рр. американське виробництво виросло на 52 %.

Під впливом НТР відбувалися разючі зміни і в сільському господарстві. Індустріалізація сільськогосподарської праці і, як її наслідок, — “зелена революція”, вели до зменшення кількості ферм (у 1950 р. — 5,6 млн, 1970 — 2,9 млн, у 1984 р. — 2,3 млн), скорочення фермерського населення (1950 р. — 23 млн чол., 1983 — 5,8 млн) і кількості зайнятих у сільському господарстві (1950 р. — 9,9 млн чол., 1984 — 3,7 млн).

У 1970 р. в невиробничій сфері працювало 60 % усіх зайнятих. А частка ІТП та висококваліфікованих робітників з 1947 по 1965 р. збільшилася з 38 до 47 % у загалі робочої сили. В 1967 р. наймана робоча сила становила 77,5 млн чоловік (сьогодні цей показник не перевищує 30 % усього самодіяльного населення). Зник пролетаріат. Більша частина робітників належить до заможного й упевненого в собі середнього класу.

У 60-ті роки в усіх сферах суспільного життя широкого застосування набула система державного регулювання. До його сфери входили державні замовлення, перерозподіл частки національного продукту найбільш важливим галузям, різні види соціального страхування, фінансування програм розвитку науки і наукових досліджень, розробка програм економічного розвитку в масштабах країни.

Слід зауважити також, що попри всі твердження про негативну і зловісну роль монополій у капіталістичному суспільстві, американські монополії так і не стали монополістами. У США чітко діє антимонопольне законодавство, започатковане законом Шермана (1890). За ним послідувала ціла низка законів: Клейтона (1914), Робінсона—Патмана (1936), Міллера—Гайдінгса (1937), про заборону злиття (1950), закон про встановлення цін на споживчі продукти (1975). Монополізм, таким чином, карається законом.

Американці справедливо вважають, що він гальмує конкуренцію і тим самим перешкоджає прогресові економіки, здешевленню продукції, призводить до стагнації. Монополізм розглядається як небезпека суспільству в цілому.

“1000 днів Кеннеді”

Прихід Кеннеді до влади збігся з економічною кризою. А тому в соціально-економічній політиці перед новою адміністрацією постало два завдання — боротьба з кризою і прискорення темпів економічного розвитку. Програма заходів, запропонованих Кеннеді, передбачала перебудову районів хронічної депресії, розширення страхування по безробіттю, підвищення мінімуму заробітної плати, збільшення масштабів житлового будівництва та ін. У 1961 р. конгрес прийняв цю програму. Ліві кейнсіанці з команди президента як засіб виходу з ситуації пропонували створити дефіцит у бюджеті за рахунок збільшення витрат на соціальні потреби.

Однак Кеннеді обрав концепцію консервативного кейнсіанства: зменшив податки на великі підприємства, тим самим активно заохочуючи збільшення інвестицій та створення нових робочих місць. Уже після смерті Кеннеді, в 1964 р., було зменшено також кредитний процент. Однак уникнути конфлікту з великим капіталом президентові не вдалося. Його спроба не допустити підвищення цін на сталь призвела до погіршення стосунків з великим бізнесом. 22 листопада 1963 р. Дж. Ф. Кеннеді був убитий у місті Далласі.

Реформаторство Кеннеді та Джонсона

Ліндон Джонсон продовжив реалізацію програми, розробленої командою Кеннеді. В 1964 р. конгрес прийняв закон про обмеження дискримінації при наймі, у 1965 р. — закон про виборчі права негрів. З 1 лютого 1968 р. мінімум погодинної оплати праці збільше-

но до 1,7 дол. У 1967 р. середньотижнева заробітна плата становила 102 долари, а тривалість робочого тижня — 38,2 год.

У період президентства Кеннеді було розроблено і реалізовано цілий ряд інших важливих програм, у тому числі космічних. Першою людиною, яка ступила на поверхню Місяця, став американський астронавт Ніл Армстронг. Це сталося 21 липня 1969 р. Почав діяти Корпус миру, завдання якого полягало у створенні образу нової Америки в багатьох регіонах світу. Тисячі молодих американських спеціалістів, активістів Корпусу миру, направилися в країни, що розвивалися, з метою надання допомоги в освоєнні азів демократії та ринкового господарювання. Кеннеді підтримував вимоги негрів, що домагалися рівноправності, всіляко сприяв їхньому лідерові Лютеру Кінгу.

Кеннеді був політиком нового типу. Син мультимільйонера, людина, безперечно, видатних здібностей, і водночас позбавлена будь-якого пафосу. Це був високий на зріст, рудоволосий ірландець, з військовою виправкою. Під час Другої світової війни Кеннеді командував торпедним катером РТ-190, який був протаранений японським есмінцем. Майбутній президент дістав тоді важке поранення, від якого страждав усе життя.

Якщо у внутрішній політиці Кеннеді прагнув до реформ, то в зовнішній — виявився прихильником компромісів.

Зигзаги зовнішньої політики 60-х років

Заміна доктрини “звільнення від комунізму” доктриною “гнучкого реагування” була цілком слушною, відповідала поглядам Кеннеді та його команди. З одного боку, продовжувалося нарощування озброєнь, з іншого — відкрилися двері для переговорів. Про це, зокрема, красномовно свідчили такі факти. У 1961 р. США мали на озброєнні 59 балістичних ракет, а в 1967 р. — 1710. Водночас у 1963 р. США підписали Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах, у 1968 р. — договір про непоширення ядерної зброї. Ставлячи завдання доозброїтися, Кеннеді рішуче заявляв, що Америка вдасться

до застосування зброї, якщо СРСР перекриє шляхи доступу до Західного Берліна. З іншого боку, Кеннеді прагнув до миру та безпеки у світі, а відтак шукав компромісів, насамперед з Радянським Союзом. Він постійно підтримував контакти з тодішнім лідером СРСР М. Хрущовим. Вів дискусії, в яких обидва співрозмовники торкалися питань сучасності і майбутнього. На ейфорійні висловлювання Хрушова, що США — бігун, який видихався, і СРСР обжене США в 1978 р. (нагадаємо, що розмова відбулася у 1961 р. під час зустрічі обох лідерів у Відні), Кеннеді спокійно відповів: *“Не думаю, що ви зробите це, хоча й не применшую Ваших зусиль. Давайте спробуємо зберегти мир і дожити до того часу, і тоді ми зможемо побачити, чи вдасться це Вам”*.

Прагнучи до позитивних змін у світі, Кеннеді намагався сформулювати глобальну стратегію нових стосунків. Так, модифікація відносин з країнами Латинської Америки втілювалася у програмі “Союз заради прогресу”. Протягом 1961—1967 рр. США фінансували в Латинській Америці будівництво об’єктів культурного та соціального призначення, освіти і т. ін. Американські добровольці з Корпусу миру активно допомагали населенню країн, що розвивалися, вчитися демократії, набувати психології власника, освоювати передові технології.

Доктрина “гнучкого реагування” містила й негативні моменти. У 1964 р. США почали бомбардування В’єтнаму, а в березні 1965 р. перші підрозділи американської армії вступили в бойові дії на боці південнов’єтнамських сил. Затяжна війна у В’єтнамі виявила безсилля сили. У США розгорнувся масовий антивоєнний рух, який, своєю чергою, спричинив зростання ультраправих рухів і настроїв, що жили расизм і антикомунізм.

Загострення соціально-політичних конфліктів

Соціально-політичний спектр у США, як і в інших країнах, строкатий: від крайніх лівих до крайніх правих. Останнім притаманний новий радикалізм, який еволюціонував з консерватизму і претендував

на роль захисника середнього класу як від корумпованої олігархічної верхівки монополістів, так і непродуктивних низів-неробів. Для правих радикалів США характерним є утворення напівсектантських політичних організацій, таких як “товариство Джона Берча”, що виникло у 1958 р. (Джон Берч — американський розвідник, який загинув у 1945 р. в Китаї і був зведений до рангу першої жертви “холодної війни”). Крайніх правих об’єднував постулат, що вільному ринкові загрожує держава, яка внаслідок змови потрапила до рук лібералів, що наживаються за рахунок середнього класу виробників завдяки несправедливому перерозподілу прибутків. Така держава плодить нероб-люмпенів, котрі існують на засоби соціального забезпечення. Серед противників державного регулювання, становлення США як соціальної держави були також Ку-клукс-клан, мінітмени на чолі з Деп’ю, Нацистська партія Рокуелла. Вбивство Роберта Кеннеді у 1964 р. та Мартіна Лютера Кінга в 1968 р. було здійснене під впливом означених організацій, їхньої пропаганди.

Наявність цих організацій, активізація їхньої діяльності свідчили, що в американському суспільстві реакційні ідеї, так само як і демократичні, мають глибокі корені. Не випадково на президентських виборах 1964 р. представник правого крила Республіканської партії Б. Голдуотер, котрий проповідував найбільш реакційні, шовіністичні погляди, здобув 27 млн голосів, а губернатор штату Алабама Д. Уолес на виборах 1968 р. — 10 млн.

В’єтнамська війна, посилення боротьби між різними політичними угрупованнями, спричинене реформаторством Кеннеді та Джонсона, зумовили також активізацію молодіжного та негритянського рухів. Молодіжний рух виник як антивоєнний. Юнаки спалювали повістки, ухилялися від призову на військову службу. Рух супроводжувався ідеалістичними пошуками більш справедливого суспільства. Лідери молодіжного руху проповідували утопічні ідеї утвердження влади, що спиралася б на любов, думку та творчість. Із закінченням в’єтнамської війни молодіжний рух пішов на спад.

Значно масовішим і ширшим був негритянський рух. Причини його виникнення мали комплексний характер: соціальний, правовий, расовий тощо. Це був вибух застарілої проблеми, що існувала з часів рабства. У 60-х роках

негритянське населення США становило 25 млн чоловік. У 1968 р. рівень безробіття серед негрів становив 7,4 %, удвічі більше, аніж серед білих. Середня зарплата негра становила 68 % зарплати білого. Проте це не тільки соціальна проблема. Дискримінації зазнавали всі негри, як бідні, так і багаті. Прогресивні сили США у вирішенні негритянської проблеми припустилися двох помилок — спочатку намагалися розчинити негрів у фермерському середовищі, а потім — робітничому, тобто посадити всіх негрів на землю як фермерів, а потім — допомогти їм нормально влитися в американський робітничий клас. Ні те, ні інше відчутного результату не дало.

Інша крайність у підходах до негритянської проблеми виявилась у прагненні до сепаратизму, котрий сповідувала значна кількість негритянських лідерів. Відповідно до їхньої теорії, білі і чорні внутрішньо протилежні і ворожі один одному. Пастор євангелічної церкви М. Л. Кінг обрав інший шлях. Він боровся за громадянські права негрів, їх інтеграцію в американське суспільство і поплатився за це життям.

Внутрішня та зовнішня політика США
в першій половині 70-х років.
Президентство Ніксона та Форда

Війна у В'єтнамі, негритянський рух, зростання цін та податків спричинили перемогу на президентських виборах 1968 р. представника Республіканської партії Р. Ніксона. Річард Ніксон (1913—1994), республіканець і юрист, ішов до влади під лозунгами дотримання законності й наведення порядку в країні й завершення в'єтнамської війни.

Значний вплив на формування економічної політики Ніксона справила світова валютна криза. У серпні 1971 р. президент оголосив про відмову США від обміну долара на золото за твердим курсом. З того часу курс долара як валюти — плаваючий, ринковий. Намагаючись виправити становище, США у 1972 р. вдалися до девальвації долара на 7,9 %. З метою оздоровлення економіки, що переживала серйозний

спад, Ніксон у 1971 р. оприлюднив програму нової економічної політики. Її основними пунктами були стабілізація цін та зарплати і сприяння бізнесу за рахунок зменшення витрат на соціальні потреби. У цьому проявився неоконсерватизм республіканців. Однак серйозних успіхів досягнуто не було. Зокрема, провалилася спроба зупинити інфляцію за допомогою заморожування цін. А тому в квітні 1974 р. уряд відмінив контроль за цінами та зарплатою і надав податкові пільги підприємцям.

На тлі внутрішніх труднощів адміністрація Ніксона завдяки новим підходам досягла значних успіхів у зовнішній політиці. Зовнішньополітична доктрина Ніксона—Кіссінджера (Генрі Кіссінджер — державний секретар США в адміністрації Ніксона) виходила з того, що внаслідок ядерного паритету, котрий встановився між СРСР і США, період конфронтації двох систем має поступитися місцем періодові переговорів. Уже в 1969 р. між США і СРСР розпочалися переговори про обмеження стратегічних ядерних озброєнь, а в першій половині 70-х років було підписано цілу низку відповідних угод. Серед них Договір про обмеження систем протиракетної оборони, Угода про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1), а також Основи взаємовідносин між СРСР і США і торговельна угода 1972 р. Міжнародний аспект угод торкався проблем європейської безпеки, Близького Сходу, роззброєння, зміцнення ООН і т. ін. У 1973 р. США вийшли з в'єтнамської війни. Остаточо американські війська покинули В'єтнам 1975 р.

Міжнародні успіхи принесли дивіденди республіканцям. На президентських виборах 1972 р. знову переміг Р. Ніксон, проте 9 серпня 1974 р. під загрозою імпічменту, викликаною “уотергейтською справою”, він змушений був залишити президентську посаду. Виявилося, що агентура Білого дому та Федеральне бюро розслідувань (ФБР), не без відома Ніксона, встановили підслуховуючу апаратуру в штаб-квартирі демократів, що розміщувалася в готелі “Уотергейт”. Президентом став віце-президент Джеральд Форд. Уперше за всю історію США прийнято закон про фінансування президентських виборів.

70-ті роки були не кращим періодом у післявоєнній історії США. У 1973—1975 рр. мала місце досить відчутна

економічна криза, виявилась гостра нестача енергетичних ресурсів. Випуск промислової продукції скоротився на 9,3 %. У країні 13 млн чоловік стали повністю або частково безробітними, прокотилася хвиля страйків. Адміністрація Форда розробила і почала здійснювати програму оздоровлення економіки, що передбачала збільшення виробництва продуктів, активізацію житлового будівництва, подолання енергетичних труднощів.

Дали про себе знати також труднощі політичного характеру. Виплила на поверхню причетність ЦРУ та ФБР до державних переворотів у країнах “третього світу”, до замаху на життя їхніх політичних лідерів.

У період президентства Форда закінчилася відлига в американо-радянських стосунках, чого й слід було чекати. Потепління у відносинах двох наддержав спиралося на слабку, хистку основу, на тимчасовий паритет військової сили, що відбивало своєрідну рівновагу сил та високий рівень небезпеки для обох сторін. Базових змін, необхідних для налагодження стабільних стосунків, не відбулося. Стратегічні цілі сторін залишалися незмінними. А тому пом'якшення напруженості на довготривалу перспективу не могло відбутися. Дії СРСР, пов'язані з розміщенням та націленням ракет середнього радіусу дії СС-20 на Західну Європу, призвели до нового витка гонки озброєнь.

Друга половина 70-х років:
поступове подолання депресії виробництва,
нова зовнішньополітична доктрина

У період правління адміністрації президента-демократа Джеймса Картера (1976—1980) намітився поступовий вихід економіки з кризового стану. Однак темпи зростання були повільними. В економічній програмі Картера пріоритет надавався розвитку енергетики, оскільки криза 1973—1975 рр. була насамперед паливною. Тому уряд країни особливу увагу приділив заходам, спрямованим на економію енергоресурсів, створення резервів нафти, збільшення видобутку вугілля, розвиток

ядерної енергетики, використання енергії сонця тощо. Водночас, намагаючись зупинити інфляцію, Картер закликав як працюючих, так і роботодавців до “добровільного” встановлення рівня зарплати і т. ін. Для підтримки стабільного курсу долара Картер сприяв створенню фонду іноземної валюти на суму 30 млрд дол. Однак досягнуті успіхи були меншими, аніж очікувалося. У 1980 р., саме напередодні нових президентських виборів, спалахнула чергова криза. Погіршилися також стосунки Картера з конгресом. В історію США Картер увійшов як один із найслабкіших президентів. Демократичне суспільство не прощає ані промахів, ані відсутності компетентності.

Розвиток міжнародних відносин у період правління 39-го президента США також не сприяв зміцненню його авторитету. Знову різко загострилися радянсько-американські стосунки. За інерцією ще тривали переговори про заборону хімічної зброї, інших видів і систем зброї масового знищення, а міжнародна атмосфера вже наповнювалася тривогою та неспокоєм. Договір ОСО-2, підписаний Д. Картером і Л. Брежневим у червні 1979 р. у Відні, внаслідок вторгнення радянських військ в Афганістан, не був ратифікований ні однією, ні іншою стороною. США домоглися згоди західних союзників на розміщення американських ракет середнього радіусу дії в Європі. У 1980 р. була оприлюднена доктрина Картера про можливість ведення “обмеженої” ядерної війни, що було відповіддю американської адміністрації на розгортання Кремлем ракет середнього радіусу дії СС-20 та вторгнення в Афганістан радянських військ.

Загострення радянсько-американських стосунків супроводжувалося активізацією американської політики на Близькому та Далекому Сході. У 1979 р. США встановили дипломатичні стосунки з КНР. На Близькому Сході вони активно й небезуспішно займалися миротворчою діяльністю. 26 березня 1979 р. за американського сприяння на основі кемп-девідських домовленостей (вересень 1978 р.) президент Єгипту Анвар Садат і прем'єр-міністр Ізраїлю Менахем Бегін у Вашингтоні підписали мирний договір, тим самим започаткувавши нормалізацію обстановки на Близькому Сході. З Кемп-Девіда почався поворот до пошуку шляхів мирного вирішення близькосхідної проблеми.

Зовнішньополітична доктрина Картера виходила з необхідності активного втручання США там, де виникала загроза американським життєвим інтересам. Для цього з елітних частин американської армії (морська піхота, аеромобільні війська) були створені “сили швидкого реагування”, які за короткий строк можна було перекинути в будь-який район світу. Попри усі ці заходи, американці вважають тодішню зовнішню політику США періодом суцільних прорахунків.

Перемога республіканців
на виборах 1980 р. “Рейганоміка”.
Активізація зовнішньої політики

На чергових президентських виборах, що відбулися 4 листопада 1980 р., переміг Рональд Рейган — представник правого крила Республіканської партії. Колишній кіноактор Голівуду, що знявся у 54 фільмах. У політику новий президент прийшов ще в 1964 р. Мав добрі зв'язки з великим бізнесом.

Економічна політика Р. Рейгана базувалася на програмі “відродження Америки” після неспокійних в економічному плані 70-х років. Ішлося не про радикальне обмеження економічної ролі держави, а лише про перебудову існуючої регулюючої політики, підвищення її ефективності.

Прийняті американською адміністрацією заходи дістали назву “рейганоміки”. Вона включала в себе курс на зниження ставок федеральних податків і надання корпораціям великих податкових та інших пільг, спрямованих, насамперед, на стимулювання капіталовкладень, особливо в наукомісткій галузі, обмеження урядових видатків на соціальні потреби, послаблення державної регламентації підприємницької діяльності, скорочення кількості правил і вимог до виробничої та ринкової діяльності, проведення кредитно-грошової політики, спрямованої на подолання інфляції та здійснення установок економічної програми уряду.

Механізм “рейганоміки” звівся до таких моментів: а) приватні корпорації, особливо енергетичні, дістали податкові пільги; б) знижено податки на індивідуальні доходи від 5 до

20 %; в) скасовано урядовий контроль за цінами на внутрішньому ринку; г) створено сприятливі умови для нарощування імпорту нафти.

Уже з 1982 р. США почали виходити з кризи. А економіка здійснила найбільш стрімке піднесення за всю післявоєнну американську історію. Характерними для неї були високий рівень виробництва, нові технології. Щорічний приріст у виробництві становив 4 %, інфляція не перевищувала 2—4 %. Рівень безробіття у країні зменшився з 12 до 5,65 %. Середньорічний дохід американця за роки президентства Рейгана зріс на 9 %. Середньорічний дохід сім'ї із чотирьох осіб сягнув за 30 тис. дол. До цієї категорії належало 65—68 % усього населення. У 80-ті роки близько третини негритянського населення країни перемістилося до категорії середнього класу. Відбулися значні зміни у структурі найманої праці. Наприкінці 80-х років у сфері послуг працювало 75 % самодіяльного населення. Республіканці зміцнили свої позиції всередині країни.

У зовнішній політиці адміністрації Рейгана простежуються два етапи: перший — з 1980 по 1985 р., другий — з 1985 по 1988 р. Вони визначалися впливом міжнародного становища і, насамперед, тих зрушень, які після 1985 р. відбулися в Радянському Союзі.

З перших же днів свого президентства Рейган виступив прихильником активізації зовнішньополітичного курсу США, причому в наступальному плані. Виступивши в “ракетному конфлікті” з пропозиціями нульового варіанту або контррозміщення американських ракет середнього радіуса дії, Рейган поставив СРСР перед складною дилемою. Не добившись прийнятного для обох сторін вирішення проблеми, Рейган у 1982 р. закликав до хрестового походу проти “імперії зла”. У 1983 р. почалося розміщення американських ракет “Першинг-2” та “Томагавк” у Західній Європі. 23 березня 1983 р. Рейган оприлюднив плани “стратегічної оборонної ініціативи” (СОІ). Могутня економіка США на повних обертах включилась у гонку озброєнь. Перед комуністичною небезпекою та ядерною загрозою з боку СРСР США вдалося згуртувати навколо себе країни НАТО.

Проте незабаром події, що почали відбуватися в СРСР, поступово змінили вектор американської зовнішньої політи-

ки. Початок горбачовської перебудови США сприйняли обережно, але з оптимізмом. Відбулася серія зустрічей лідерів СРСР і США у Женеві (1985), Рейк'явіку (1986), Вашингтоні (1987), Москві (1988). Зондаж серйозності намірів і зростаюче взаємодовір'я вивели сторони на епохальне рішення глобального характеру — підписання договору про ліквідацію цілого класу найновіших озброєнь: ракет середнього радіуса дії, розміщених у Європі.

Зустрічі на вищому рівні стали регулярним, невід'ємним елементом повсякденної роботи лідерів обох наддержав.

Нові економічні мотиви в американському постіндустріальному суспільстві

Піднесенню американської економіки у 80-х роках сприяли не тільки “рейганоміка” і третій етап НТР. У світовій економіці, починаючи з 70-х років, визначилися нові ознаки й особливості. Постає питання: капіталізм сьогодні — що це таке? Характерним для сучасних Сполучених Штатів Америки стало поширення у зростаючих масштабах неексплуататорської, у традиційному розумінні цього поняття, власності на знаряддя та засоби виробництва, коли власник і працівник нерідко виступають як одна особа. Водночас спостерігалось зростання масштабів виробництва. Людський чинник перестав грати роль тільки чинника економіки — він став її суб'єктом. Новим процесам сприяла також участь держави у вирішенні проблеми безробітних. З 1970 по 1985 р. рівень безробіття зріс у два рази. Проте і вихід із становища було знайдено. У 70—80-х роках увійшло в практику поетапне витіснення працівників з виробництва — спочатку неповний робочий день, потім статус тимчасово непрацюючого. У 1985 р. кількість частково зайнятих сягала 15—19 %.

Водночас відбувався процес заміни найманої праці самостійною. Люди спочатку трудилися на власному підприємстві в порядку вторинної зайнятості, потім повністю переставали бути найманою робочою силою. Індивідуальна, сімейна, групова трудова діяльність понад 20 років тому дістала назву “неформальної економіки”. Уже на початку 80-х

років 39 % домашніх господарств США покривали частину необхідних їм послуг за рахунок цього джерела. Близько 80 % сімей здійснювали ту чи іншу форму самостійної виробничої діяльності. В 1987 р. у цій галузі вироблялося близько 50 % ВВП. Важливим показником появи і поширення “неформальної економіки” є споживання електроенергії. Американська сім'я на рубежі 80—90-х років споживала електроенергії у вісім разів більше, аніж радянська.

Держава заохочувала розвиток “неформальної економіки”, стимулювала низькі податки, створювала для малого бізнесу консультативні служби. Для засновників сімейних і групових підприємств організовувалися курси, друкувалися посібники, здійснювалося інформаційне обслуговування. Скарбниця позбавилася частини податків? Не біда. Зате звільнилася від обов'язків утримувати на державний кошт дедалі більшу кількість людей.

Відходили у минуле заводи з багатотисячними колективами. Їх місце займали товарно-виробничі системи, де в ролі базового виступало середнє за масштабами підприємство, навколо якого формувалася мережа дрібних і найдрібніших постачальників вузлів, деталей і т. ін. Конкуренція при цьому не усувалася, навпаки, ставала ще інтенсивнішою. Субпідрядників вибирали на конкурсній основі. Індустріальні кустарі стали невід'ємною частиною продуктивних сил суспільства. Характерними рисами малої індустрії (“неформальної економіки”) були життєвість, гнучкість, якість. Мала індустрія надзвичайно чутлива до потреб ринку, легко переключається на виробництво нової продукції.

Процес мав важливе соціальне значення. У США на малих підприємствах (кількість зайнятих від 1 до 20 чол.) за 80-ті роки було створено 88 % усіх робочих місць. Мала індустрія добре пристосовувалася до запитів дрібносерійного виробництва. Адже в США 75 % номенклатури промислової продукції виробляється партіями по 50 штук. І це забезпечує, насамперед, дрібне виробництво.

Великі компанії, звільняючи працівників, надавали їм технічну та адміністративну допомогу для ведення самостійного бізнесу.

Праця не за наймом стала характерною прикметою сучасних виробничих відносин на Заході. У США самих лише

сімейних підприємств налічується понад 14 млн, а в цілому підприємств малої індустрії більш як 30 млн. Відбувалася, таким чином, депролетаризація, реальним наслідком якої було зростання добробуту людей. У 1989 р. частка ВВП, що виділялася на відтворення робочої сили, становила 60,3 %. Суспільство США називають суспільством 2/3. Ці 2/3 спроможні самі купляти устаткування. Адже воно мінікомплексне і щороку дешевшає, характеризується високою оснащеністю електронними системами.

Індивідуальна праця сприяла економічній самореалізації — відновленню колишнього патріархального господарства, але на основі процесів індустріалізації, інтелектуалізації та індивідуалізації праці.

За нових умов значних метаморфоз зазнав також великий бізнес, і насамперед у соціальному плані. Відбувався стрімкий процес розпорошення власності, її дроблення. У 1987 р. в США налічувалося 47 млн акціонерів, тобто кожен третій дорослий американець — власник-акціонер. Відбувалася, таким чином, деперсоніфікація власності. Наприклад, на заводах Форда працювало 750 тис. робітників, а капітал належав 1 млн акціонерів. Ніхто з них не володів не тільки так званим пакетом акцій, а й навіть одним відсотком капіталу.

Характерною ознакою нового стану власності був також викуп підприємств інженерно-адміністративним персоналом дрібних та середніх високотехнологічних фірм. Так, у 1986—1987 рр. у США було викуплено 5388 фірм. Сьогодні у США налічується більш як 10 тис. колективних підприємств. Саморегуляція капіталістичного суспільства заперечує розхоже марксистське твердження про експлуатацію людини людиною. Причому це не поодинокий акт, а процес, пов'язаний з фундаментальними елементами продуктивних сил, що сформувалися протягом останніх десятиріч на основі зростаючої революції науково-технічного прогресу там, де для цього відкриті всі дороги, де економічна свобода — основа реалізації людських здібностей.

Наступною ознакою було зростання наукомісткості виробництва. Питома вага інженерів та менеджерів у загальній кількості зайнятих збільшилася в США з 17,7 % (1950) до 30 % (1985). Виходячи з цього, вчені-економісти прогнозували,

що на початку ХХІ ст. товари на 90—95 % складатимуться з інтелекту і лише на 5—10 % з енергії та сировини.

Загальні підсумки нових явищ, що виявилися у 80-ті роки в економіці США, зводяться до таких позитивних наслідків: 1) збільшилися можливості ресурсозбереження, зменшилося споживання нафти, газу, сталі, чавуну тощо, однак суспільне виробництво зростало; 2) при менших затратах досягалася вища ефективність суспільної праці в цілому. Проте найголовніший результат — це поглиблення трансформації індустріального суспільства в постіндустріальне з раціональним вирішенням тих багатьох соціальних проблем, які віками були каменем спотикання у людських стосунках.

США в період президентства Дж. Буша

Обраний президентом США у листопаді 1988 р., Дж. Буш не вніс якихось суттєвих змін у внутрішню та зовнішню політику, закладену адміністрацією Р. Рейгана. Економічна політика Буша продовжувалася в рамках “рейганоміки”. Водночас на діяльність американської адміністрації вплинули події глобального масштабу, пов’язані з крахом комунізму у Східній Європі. Під впливом цих подій попередні світові функції США зазнали певних модифікацій. Від конфронтації і “холодної війни” США почали переходити до активної участі в міжнародній політиці створення “справедливого світу”. У цьому плані проявилася вирішальна роль США в антиіракській коаліції 1990—1991 рр., у підтримці країн, що звільнилися від комунізму, в тому числі й тих, що з’явилися унаслідок розпаду СРСР.

Повернення демократів до влади

У 1992 р. до влади повернулися демократи. Білл Клінтон — перший президент США, який народився після Другої світової війни (1946). Перші кроки нової адміністрації в царині економіки свідчили про

відхід Клінтона від “рейганоміки”. Закон, відповідно до якого федеральна влада дістала широкі повноваження для управління економікою, у палаті представників пройшов з перевагою у два голоси. У сенаті голоси поділилися порівну і лише підтримка віце-президента Альберта (Ела) Гора дала можливість прийняти президентський законопроект. До посилення державного регулювання підштовхнули труднощі та спад в економіці, що намітилися в момент приходу Клінтона до влади. Нова адміністрація вдалася до збільшення податків на великий бізнес, боролася проти монополізму. Водночас надавалися субсидії транспорту, впроваджувалися наукомісткі технології. За допомогою економічних важелів становище вдалося значно виправити. Американська економіка в 1994 р. розвивалася досить інтенсивно і в 1995 р. ВВП сягнув майже 7 трлн доларів. Адміністрації Клінтона вдалося також провести через конгрес закон про безплатну медичну допомогу для літніх та непрацездатних, реальною основою якого, безперечно, є медичне страхування.

У сфері зовнішньої політики здійснювався курс на формування міжнародних відносин посткомуністичного періоду. Зусилля дипломатії США були спрямовані на ядерне роззброєння та інтеграцію в демократичний світ колишніх тоталітарних країн. Крах світового комунізму позбавив американське керівництво звичних орієнтирів. У правлячих колах США розгорнулася боротьба навколо проблеми визначення зовнішньополітичного курсу. Ліберали на чолі з Клінтоном виступали за продовження політики, спрямованої на реалізацію миротворчої місії США в усьому світі. Противники цього курсу вказували, що США звалили на себе непосильний тягар, і готові були повернути навіть до політики ізоляціонізму. Перемога на проміжних виборах до сенату та палати представників у листопаді 1994 р. кандидатів від правого крила Республіканської партії свідчила про зміну настроїв в американському суспільстві. Значна частина американців, таким чином, нехтувала лібералізмом Клінтона і прагнула повернутися до “рейганівських часів”. Для Клінтона склалася парадоксальна ситуація: його партія втратила більшість і в палаті представників, і в сенаті.

Вибори 1996 р.
Зміни у внутрішньому курсі
президента Клінтона

Проте на наступних президентських виборах, що відбулися у листопаді 1996 р., знову переміг Б. Клінтон. А вибори до конгресу, як і минулого разу, виграла республіканці. Вони здобули 55 місць (проти 45 у демократів) у сенаті і 226 (проти 206) у палаті представників.

Перемога Клінтона була закономірною, оскільки економіка розвивалася стабільно, збільшувалася кількість зайнятих. Лише протягом 1992—1996 рр. у країні створено 10 млн робочих місць, дефіцит бюджету скоротився до 117 млрд дол. Отже, успіхи в економіці були найкращими союзниками адміністрації Клінтона.

Водночас у діяльності адміністрації Клінтона та його віце-президента Ела Гора визначилися й суттєві зміни. Якщо в 1993—1994 рр. Клінтон дотримувався принципів лібералізму, властивих демократам, то після виборів 1996 р. він змістився вправо. У своєму посланні “Про становище у країні”, оприлюдненому ще на початку 1996 р., Клінтон заявив про закінчення “епохи великого уряду” — відмовився від радикальної реформи медичного обслуговування, поставив за мету ліквідацію бюджетного дефіциту до 2002 р., влітку 1996 р. не наклав вето на прийнятий республіканцями закон про обмеження допомоги бідним. Таким чином, президент постав прагматиком-центристом, що захищає інтереси середнього класу, але не приймає соціал-дарвінізм консерваторів.

Ці ж ідеї простежувалися у виборчій програмі Клінтона. В ній чимало уваги приділялося розширеній комп’ютеризації та інтернетизації суспільного життя, збільшенню терміну навчання з 12 до 14 років, включаючи середню школу і дворічні коледжі, захисту довкілля (промислові викиди вуглекислого газу в США у два-три рази вищі, ніж в інших розвинутих країнах).

У соціальному плані пропонувалося поступово урізувати витрати, переносючи акцент з виплат допомоги по безробіттю на створення нових робочих місць, для чого пропонувався комплекс додаткових пільг роботодавцям. Особливо

жорстко ставилося питання боротьби зі злочинністю, поширенням наркоманії тощо. Клінтон, таким чином, змістився у бік республіканців (утім, не варто думати, що до цього спонукала республіканська більшість у конгресі, скоріше постулати республіканців виглядали на той час актуальнішими), погодившись з багатьма їхніми пропозиціями (скорочення податків, обмеження державного регулювання тощо). І після 1996 р. діяльність адміністрації Клінтона виявилася настільки ефективною, що її не змогли затьмарити скандальні історії, пов'язані з іменем президента, які в іншому випадку призвели б до імпічменту.

Відбулися зміни у президентській команді. Державним секретарем замість Уоррена Кристофера стала Мадлен Олбрайт, а міністр оборони Вільям Перрі передав свої функції Вільяму Коену. У партійному плані відбулося зрушення (чи не вперше після 50-х років) обох партій — Республіканської і Демократичної — у бік центру, чому сприяла наявність республіканської більшості в конгресі.

Економічний розвиток США у 90-ті роки

На виборах 1992 р. економічна діяльність адміністрації Буша дістала негативну оцінку. Перед новим президентом постало складне завдання: ліквідувати дефіцит державного бюджету, підвищити рівень зайнятості економічно активного населення, подолати економічний спад, низити темпи інфляції і т. ін.

Реструктуризація американської економіки, розпочата ще в період президентства Р. Рейгана, продовжувалася швидкими темпами у 90-ті роки. З 1980 р. економіка США втратила 48 млн робочих місць. Водночас у 80—90-ті роки було створено нові підприємства, які надали 73 млн робочих місць. У 1999 р. 55 % усіх зайнятих працювали на робочих місцях, створених після 1980 р., причому у приватному секторі. У 90-ті роки в США було створено 14 млн нових робочих місць. Продуктивність праці з 1980 по 1996 р. зросла на 20 %. Основою господарства країни стали сучасні високотех-

нологічні галузі виробництва товарів і послуг. Адміністрація Клінтона зуміла підтримати процес структурної перебудови національної економіки і добитися успіхів.

Стабільне економічне зростання тривало більш як вісім років. У 1998 р. ВВП досяг астрономічної цифри — понад 7,5 трлн дол. (30 тис. дол. з розрахунку на душу населення) і становив 22 % світового ВВП, рівень безробіття зменшився до 4,6 % (у 1992 р. — 7,5 %). Зайнятість у 1998 р. збільшилася на 3,2 млн чол., а інфляція знизилася до 1,6 %. Якщо в 1992 р. бюджетний дефіцит становив 290 млрд дол., то в 1997 р. лише 22 млрд. А в 1998 р. позитивне сальдо державного бюджету становило вже близько 70 млрд дол. Продуктивність праці у промисловому виробництві в 1998 р. підвищилася на 2,6 %. Середньорічні темпи економічного розвитку в 1990—1998 рр. становили 2,2 %. За цим показником США випереджали інші країни “сімки”. Фонд заробітної плати сягав 60 % ВВП. Витрати на охорону здоров'я становили 14 % ВВП, на освіту — 7,6, на науку — 2,6 %. Частка населення з доходами нижче прожиткового мінімуму (близько 15 тис. дол. на сім'ю з чотирьох осіб) знизилася до 13,7 % (1997). За період 1993—1996 рр. середньорічні темпи збільшення доходів найменш забезпечених верств населення американського суспільства (20 %) становили 2,2 %, тоді як найбільш забезпечених прошарків (20 %) — лише 1,7 %. Близько 50 % американців були власниками акцій (на початку 50-х років таких було лише 5 %).

Характерною ознакою сучасної моделі американської економіки є орієнтація на гнучке диверсифіковане і дрібносерійне виробництво, здатне пристосовуватися до потреб споживача. Як у виробництві, так і у сфері послуг це досягається шляхом використання техніки і технології нових поколінь, насамперед мікроелектроніки і мікропроцесорів. Причому, в основних типах нової виробничої техніки і технології провідну роль відігравали промислові роботи, верстати з числовим програмовим управлінням, гнучкі автоматизовані системи, комплекси обробних центрів з системами автоматизованого проектування, ЕОМ усіх типів тощо. Мікроелектронна техніка революціонізувала всю фінансову систему. Широкомасштабна автоматизація стала реальним чинником суспільного виробництва США. Обсяг затрат на

НДДКР у 1997 р. перевищив 205 млрд дол. Більш як 65 % усіх досліджень фінансувалося приватним сектором. Серед розвинутих країн на долю США припадало 46 % усіх витрат на НДДКР. Велику увагу керівництво країни приділяло також проблемам вищої освіти. Наприкінці 90-х років щорічні витрати у цій сфері сягнули 145 млрд дол. Кожен, у кого виникає проблема з оплатою навчання, за грантом Пелла може отримати кредит строком на 10—15 років.

Продовжувався процес зростання масштабів і ролі сфери послуг, де наприкінці 90-х років було зайнято 75 % усіх працюючих. Це, насамперед, наука і наукове обслуговування, освіта, охорона здоров'я, різноманітні професійні послуги, зв'язок, інформаційне обслуговування, фінанси, торгівля.

Характерним для економічної політики США є також раціональний підхід до визнання тих об'єктивних чинників, яким у той чи інший момент належить визначальна роль у виробництві. Коли наприкінці 80-х років стало зрозуміло, що роль держави у ринковій економіці має певні межі, що вона не повинна пригнічувати конкуренцію й обмежувати самостійність виробників, порушувати економічні та соціальні пропорції між нагромадженням і споживанням, американське керівництво зважилося на значну дерегуляцію, зменшення державного інтервенціонізму в економіці.

Таким чином, на рубежі двох тисячоліть США опинилися в zenіті своєї економічної могутності. Цьому було кілька причин.

По-перше, потужному економічному розвитку країни у 90-х роках сприяли зовнішньополітичні умови, закінчення “холодної війни”, крах великого системного протистояння. Так, асигнування на військові цілі в 1996 р. становили всього 16,9 % федерального бюджету і 3,6 % ВВП. Бюджет Пентагону порівняно з періодом президентства Рейгана зменшився удвічі. Закупки озброєнь скоротилися в чотири рази порівняно з тим же періодом. Основна увага була зосереджена на розробці озброєнь п'ятого і шостого поколінь. Економічна ефективність сучасної зброї збільшилась. Виробництвом військової продукції сьогодні опікуються кілька корпорацій (“Локхід-Мартін”, “Нортроп-Грумман”, “Боїнг”, “Рейтїон”, “Дженерал Електрик”). У 1,5 раза скорочено чисельність збройних сил. Добре оснащені й потужні, вони сьогодні

налічують 1,4 млн чол. Близько 100 великих військових баз та інших об'єктів виявилися зайвими і були ліквідовані в 1997 р. Внаслідок цього високотехнологічні галузі і висококваліфіковані кадри, що звільнилися, задіяні для виробництва цивільних послуг і сучасних технологій подвійного призначення. Водночас відбувалася конверсія науково-дослідницьких центрів.

По-друге, в 90-ті роки США інтенсивно включилися у світовий інтеграційний процес (НАФТА, АТЕС), поставили собі за мету до 2005 р. створити зону вільної торгівлі, яка об'єднає 34 країни американського континенту. Уже в перші роки після підписання НАФТА (1994) товарообмін США з Канадою та Мексикою збільшився на третину.

По-третє, посилилась глобалізація та інтернетизація американської економіки, зміцнювалися її зв'язки зі світовою економікою. Тільки за перший термін президентства Клінтона США уклали більш як 200 торговельно-економічних угод із зарубіжними країнами. Діяльність транснаціональних компаній США охоплює увесь світ. Відбувається їх проникнення на терени колишнього Радянського Союзу. Зокрема, корпорації США беруть участь у чотирьох із п'яти проектів освоєння каспійської нафти Азербайджану. Важливим елементом глобалізації економіки США було зростання масштабів торговельних операцій. За період 1994—1996 рр. експорт послуг і товарів із США збільшився з 698,3 до 835,7 млрд дол., за рахунок чого у країні створено 1,5 млн робочих місць. Глобалізація зв'язків також активно вплинула на інвестиційну політику США за рубежом. У 90-ті роки обсяг прямих американських інвестицій збільшився у 2,6 раза і в січні 2000 р. становив 1132,6 млрд дол. (перше місце у світі). Найбільші реципієнти американських інвестицій — Велика Британія (213 млрд дол.), Канада (111,8 млрд), Нідерланди (106,6 млрд). На 15 держав ЄС припадало 512 млрд дол., що складало 45 % усіх прямих зарубіжних інвестицій США.

По-четверте, важливу роль відіграв процес реформування системи управління й організації економіки. Так, відбулися внутрішні структурні зміни у фінансовому секторі. Великі банки і страхові компанії в інвестиційному процесі поступилися значною мірою гнучкішим колективним фондам, фондам ризикового капіталу. Разом з тим американські

корпорації систематично здійснювали навчання і перенавчання свого персоналу. Йдеться насамперед про освоєння нових інформаційних систем і нових технологій. З цією метою щорічно інвестувалося 100 млрд дол.

По-н'яте, важливим чинником тривалого економічного піднесення було збільшення приватних інвестицій. На них припадало 30 % приросту ВВП після 1991 р., насамперед у новітніх галузях. Так, у 80—90-ті роки на американські корпорації припадало 40 % усіх світових інвестицій в комп'ютеризацію. До того ж держава різними пільгами всіляко заохочувала компанії здійснювати інвестиції в освіту та підготовку наукових кадрів, убачаючи в цьому основу підвищення конкурентоспроможності економіки та зміцнення матеріального добробуту США.

Аграрна політика

Сільське господарство США, як складова частина господарського комплексу, є важливим засобом внутрішньої та зовнішньої політики. З часів Рузвельта воно завжди перебувало в центрі уваги президентських адміністрацій. Закон “Про продовольчу безпеку”, прийнятий у 1985 р., мав орієнтувати фермерське господарство на ринок. Того ж року було започатковано програму виведення з виробництва близько 10 % земельних площ, зайнятих під сільськогосподарськими культурами (15—17 млн га). Фермери, які брали участь у програмі, зобов'язувалися висівати на них траву або висаджувати дерева, за що отримували від держави грошову компенсацію (155—160 дол. за 1 га у 1992 р.).

Відповідно до “Закону про продовольство, сільське господарство, консервацію і торгівлю” (1990) державна підтримка надається фермерам, які орієнтуються на виробництво експортної продукції. Передбачена законом 1985 р. програма стимулювання експорту в 1990 р. була посилена програмою збуту, згідно з якою із резервів ТКК (“Товарно-кредитна корпорація”) дозволялося виплачувати субсидії експортерам деяких видів продукції.

У 1996 р. конгрес прийняв федеральний закон “Про реформування і розвиток сільського господарства”, що дістав назву “Свободу фермам”. На відміну від закону 12 травня 1933 р., який запровадив державне регулювання ринку сільськогосподарської продукції, закон 1996 р. припинив втручання у справи фермерів і регулювання процесу ціноутворення, скасував обмеження посівних площ під окремі культури.

Уряд дає можливість виживати найбільш ефективним підприємствам. Фермерам, які бажали взяти участь у державних програмах, виділялися певні кошти, сума яких поступово знижуватиметься. Так, у період з 1996 по 2002 р. обсяг державних асигнувань, призначених для реалізації згаданих програм, зменшився з 5,6 млрд до 4 млрд дол.

Якщо фермер виконує державний контракт на вирощування певних культур, то він отримує від місцевого управління сільського господарства субсидії на суму 40 тис. дол.

У новому законі передбачено кредит під заставу продукції, зокрема під зерно, вивезене на сховище в ТКК. Як правило, цю продукцію фермер не забирає назад, а у визначений термін оплачує нею кредит на основі заставних цін (заставні ціни встановлюються урядом на початку сільськогосподарського року з розрахунку 85 % фактичної середньої ціни за минулі п’ять років).

Уряд надає підтримку також виробникам цукру та арахісу. Ринок цих товарів перебуває під надійним захистом імпортних річних квот, які залишаються незмінними (1,22 млн т для арахісу і 1,36 млн т для цукру).

Законом передбачалося також створення Національного продовольчого резерву. Він включає пшеницю, кукурудзу, сорго, рис. До 1996 р. резерв існував тільки на пшеницю. 1,3 млрд дол. передбачено витратити протягом семи років на природоохоронні засоби і 1,5 млрд на розвиток малого бізнесу у сільськогосподарській місцевості.

Експорт продовольства має закріпити пріоритет Сполучених Штатів у сфері сільгоспвиробництва. На цю справу працюють 2,9 млн приватних власників землі. Середня ферма сьогодні — це 121 га земельних угідь. Земельна площа США — 916 млн га, з них 765 млн (80 %) використовується у сільському господарстві. Воно у США високопродуктивне й раціональне. Нині один працюючий у сільському господарстві забезпечує продукцією 120 чоловік.

Державні програми
продовольчої допомоги

Відповідно до статистичних даних, у 1995 р. за межею бідності перебувало 38 млн американців (розмір їх річного доходу не перевищував 14,8 тис. дол.). Це категорія людей, які користуються правом на продовольчу програму.

Перші продовольчі програми допомоги малозабезпеченим були затверджені ще на початку 60-х років у рамках концепції “великого суспільства” і тривалий час були лише декларацією. Їх реалізація розпочалася лише в 70-х роках. З цією метою при Міністерстві сільського господарства було створено Службу з питань продовольства і послуг споживачам.

У 90-х роках у США діяло 16 державних програм продовольчої допомоги малозабезпеченим. На їх реалізацію у 1995 р. було виділено 40,2 млрд дол, що становило 65 % бюджету Міністерства сільського господарства. Допомогу отримувало 12 % населення країни (мешканці індіанських резервацій, пенсіонери, вагітні жінки, діти і школярі).

Найбільш поширеною є програма продовольчих купонів. З 1964 р. купони отоварюються у продовольчих магазинах. У 1995 р. їх отримали 27 млн чол. на загальну суму 27,7 млрд дол. Комп'ютеризована система цього процесу така, що ані гроші, ані купони не переходять з рук у руки.

У 93 тис. громадських і приватних шкіл діяла національна програма шкільних обідів, що забезпечувала недорогими або безплатними обідами 25 млн дітей. У 1995 р. конгрес виділив з цією метою 4,2 млрд дол. Діти із малозабезпечених сімей, чий дохід не перевищує 130 % рівня бідності, отримують обіди безплатно, діти із сімей з доходом від 130 до 185 % рівня бідності — за пільговими цінами.

Програма шкільних сніданків охоплює 60 тис. шкіл (5,8 млн учнів). У 1995 р. конгрес виділив на її фінансування 1,1 млрд дол. Діє за тими ж принципами, що й програма обідів. У цілому безплатно або за пільговими цінами харчувалися 55 % усіх школярів.

Діє також спеціальна програма дієтичного харчування для жінок, немовлят і дітей віком до п'яти років. У 1995 р. на її реалізацію виділено 3,5 млрд дол.

Існує також програма розподілу продуктів харчування в індіанських резерваціях. У 1994 р. її учасниками були 113 тис. індіанців. Кожен із них отримував щомісяця продуктовий набір вагою від 22 до 34 кг (консерви, м'ясо, рибні продукти, овочі, фрукти і соки, сухі боби, арахісове масло, молоко, масло, сир і т. ін.).

Згідно з програмою надзвичайної продуктової допомоги у 1987 р. малозабезпеченим було роздано 450 тис. т продовольства на суму 846 млн дол.

Президентські вибори-2000. Повернення республіканців до влади

Головною подією 2000 р. для США стала президентська кампанія. Її головними діючими особами були претенденти на найвищу посаду: представник Демократичної партії — віце-президент Альберт Гор і представник Республіканської партії — губернатор штату Техас Джордж У. Буш-молодший. У своїх програмних заявах обидва кандидати наголошували, що у визначенні зовнішньополітичного курсу вони керуватимуться національно-державними інтересами США. І Гор, і Буш виступали проти ізоляціонізму. На їхню думку, США, як і раніше, мають брати участь у світових справах. Обидва підтримували ідею зміцнення національної оборони. Водночас Буш у викладі своєї зовнішньополітичної програми був конкретнішим. У своєму виступі в Каліфорнії у листопаді 1999 р. він зауважив, що американська зовнішня політика не повинна зводитися до врегулювання криз, що “у неї мають бути великі спрямовуючі цілі”: діяти спільно “з нашими сильними демократичними союзниками в Європі й Азії”, “захищати американські інтереси в зоні Перської затоки” і “домагатися миру на Близькому Сході, що забезпечило б безпеку Ізраїлю”, “зупинити зловісне поширення зброї масового знищення і засобів її доставки”. Буш заявив, що він не поділяє позиції прихильників стратегічного зближення з Китаєм. Називаючи Китай суперником, він закликав не забувати про обіцянку США захищати Тайвань, критикував

китайське керівництво за порушення прав людини. Буш категорично наполягав на необхідності розгортання національної програми ПРО (протиракетної оборони), стверджував, що США мають вийти із договору 1972 р. по ПРО, якщо Росія заперечуватиме проти здійснення американської програми. Що ж до самої Росії, то позиція Буша була однозначною: сприяти розвитку російської демократії.

У внутрішньополітичній програмі обох кандидатів важливе місце відводилося питанням скорочення податків, гарантії системи соціального забезпечення, поліпшення медичного обслуговування соціально незахищених категорій населення, реформування шкільної освіти тощо. Обидва кандидати торкалися одних і тих же важливих проблем і пропонували свої рецепти їх вирішення. При цьому Буш акцентував увагу на захисті приватної власності і розвитку приватного сектора, а Гор обстоював необхідність державного регулювання. Програми обох претендентів на президентську посаду були настільки виваженими і добре аргументованими в плані їх можливого втілення в життя, що американське суспільство у своїх симпатіях до кандидатів розділилося порівно. Внаслідок такої ситуації 7 листопада 2000 р. на президентських виборах обидва кандидати отримали майже однакову підтримку виборчого електорату, і американці цілих три тижні не мали достовірних даних, хто ж усе-таки переміг: Буш чи Гор? Американські громадяни раптом усвідомили, що їхня виборча система далека від досконалості. Лише 27 листопада 2000 р. після неодноразових підрахунків і перерахунків виборчих бюлетенів держсекретар штату Флорида, де виявилася найбільша неясність щодо переможця в боротьбі за президентське крісло, Кетрін Гарріс проголосила республіканця Джорджа Буша-молодшого 43-м президентом Сполучених Штатів Америки. Буш випередив свого конкурента Альберта Гора лише на 537 голосів і, таким чином, отримав всі 25 голосів вибірників штату.

Зовнішня політика США
у другій половині 90-х років

На засіданні Генеральної Асамблеї ООН 27 вересня 1993 р. Б. Клінтон виклав основні положення стратегії США на 90-ті роки. Президент чітко виділив чотири пункти: 1) зміцнювати співтовариство країн з ринковою економікою; 2) підтримувати і зміцнювати нові демократії та суспільства з ринковою економікою там, де для цього є можливості; 3) боротися з агресією і підтримувати лібералізацію країн, ворожих демократії; 4) надавати підтримку розвитку демократії і ринкової економіки в регіонах, що викликають найбільшу тривогу. Фактично, це була заявка на використання американського потенціалу для становлення нового світового порядку.

У липні 1994 р. концепція зовнішньої політики була викладена в новому документі, що дістав назву “Стратегія національної безпеки участі і розширення”. Концепція враховувала насамперед глобальні національні інтереси США. Її автори стверджували, зокрема, що “активна міжнародна діяльність необхідна для відкриття закордонних ринків і забезпечення нових робочих місць для Америки”. У лютому 1995 р. з’явився новий документ під назвою “Стратегія втягнення в міжнародні справи і поширення демократії у світі”. Остаточна зовнішньополітична доктрина адміністрації Клінтона була сформульована в період передвиборчої кампанії 1996 р. Автори доктрини виходили з того, що після 1991 р. у світі немає держави, яка могла б серйозно загрожувати США. Проте Сполучені Штати не можуть відмовитися від свого нинішнього лідерства у світі, яке потрібне їм для утвердження нового світового порядку у стилі “пакс американа” і недопущення появи якогось регіонального гегемона, спроможного контролювати район, де у США та їх союзників є власні інтереси. Доктрина виходила з того, що світ як стан без війн і конфліктів є загальною неподільною категорією. А тому глобальний мир є найважливішим пріоритетом США. Звідси в ранг законності зводилася необхідність використання військової сили для врегулювання проблем і конфліктів. Оскільки можливості США як лідера обмежені, вони мають здійснювати тактику вибіркової участі, як-от: контроль за

непоширенням ядерної зброї у таких країнах, як Іран, Ірак, Північна Корея, збереження впливу США в Європі та Південно-Східній Азії, особливий контроль за районом Перської затоки тощо. Із потенційних — регіональних конфліктів у Європі, що можуть зачепити інтереси великих держав, небезпеку, на думку адміністрації США, становить лише конфлікт між Росією і Україною.

Таким чином, виразно окреслилося основне завдання адміністрації Клінтона — взяти під свій контроль основні процеси світового розвитку на рубежі XXI ст., протидіяти небажаним для Вашингтона змінам балансу сил на міжнародній арені на всіх рівнях — глобальному і регіональному. Про це свідчить, зокрема, активна участь США у боснійському та косовському конфліктах. Спровокувати негативні процеси, вважали американські лідери, може існуючий розрив у рівнях соціально-економічного розвитку індустріальних країн і країн, що розвиваються, який досяг таких масштабів, що сприймається обома сторонами як фундаментальна загроза стабільності на планеті. Рецепт запобігання розвитку такої ситуації має стати підтримка стратегії економічного процвітання у світі, збереження природи, забезпечення належних умов життя. Уже в 1993 р. для здійснення цих завдань була створена президентська Рада з питань стабільного розвитку. Звідси пильна увага до пострадянського простору. Виходячи із принципу, що демократії між собою не воюють, США прагнули всіляко сприяти становленню і розвитку демократії та ринкової економіки на всьому пострадянському просторі. Особливо делікатною була позиція США щодо Росії. З одного боку, США, надаючи кредити і проводячи обережну політику стосовно колишніх національних окраїн, а тепер незалежних держав, прагнули не допустити ізоляції Росії від Заходу. А з іншого, — в разі необхідності, були готові до демонстрації сили, як своєрідного попередження Росії не вдаватися до силових дій щодо країн Співдружності. Відповідь Росії на таку двозначну позицію США не забарилася. Оприлюднена на початку 2000 р. нова воєнна доктрина Росії розглядала США як імовірного противника № 1. В документі також наголошувалося, що Росія залишає за собою право у випадку агресії використати ядерну зброю. Як бачимо, звичка покладатися на силу глибоко вкоренилася у свідомості

лідерів обох наддержав, хоча самі засади попереднього протистояння зникли. Теза ядерної війни між НАТО і Росією знову ожила у період югославської кризи 1999 р.

Підсумовуючи зовнішньополітичну діяльність адміністрації Клінтона, слід зазначити, що тут були й певні успіхи, і клубок невіршених проблем. Так, США, ставши єдиним світовим лідером, могли дозволити собі роль великого диригента і не завжди виступати учасником тієї чи іншої миротворчої акції. Адміністрація Клінтона зуміла подолати неоізоляціоністську опозицію, що виникла після 1991 р. у середині країни. Її заслугою було безстрокове пролонгування договору про непоширення ядерної зброї, скорочення чисельності американських військ у Європі та Азіатсько-тихоокеанському басейні. Водночас важко вирішувалася проблема ізраїльсько-палестинського врегулювання, складною залишалася ситуація у Перській затоці, на Корейському півострові. У стабільних, як на перший погляд, відносинах з Китаєм оголеним нервом залишалася тайванська проблема.

З приходом до влади республіканської адміністрації Буша-молодшого певних корекцій зазнав і зовнішньополітичний курс. Його відправною точкою стало визнання однополюсності світу, що вимагало активного втручання США в зарубіжні справи. Перші контури зовнішньополітичної доктрини Буша підтверджували її спорідненість з доктриною Клінтона, однак вона була конкретнішою у плані практичного застосування, наповнена прагматизмом і готовністю до рішучих дій. Незважаючи на опір з боку Росії та Китаю, США взяли курс на створення національної програми ПРО, що означало фактично вихід із договору 1972 р. по ПРО. Нова адміністрація заявила про підтримку рівноваги та миру, недопущення поширення ядерної зброї у світі і, нарешті, розширення зони миру шляхом формування інститутів демократії, особливо на пострадянському просторі. Серед друзів США тут, у першу чергу, названо Грузію й Україну, оскільки географічне становище останньої є ключовим у Східній Європі.

США були однією з перших країн, які визнали незалежну Україну (25 грудня 1991 р.). З того часу США і Україна стали стратегічними партнерами. За період з 1992 р. по березень 1996 р., згідно з офіційними американськими даними,

загальна допомога США Україні становила 1 млрд 182 млн дол. Співробітництво між США і Україною розвивалося в багатьох сферах: політичній, військовій, економічній. США активно підтримували демократичні й ринкові процеси в Україні. Підписана 5 червня 2000 р. під час візиту президента США Клінтона до Києва Спільна заява зобов'язувала сторони поглиблювати стратегічне партнерство. Адміністрація президента Буша-молодшого у цілому продовжувала курс США щодо України, що визначився у попередні роки. Під час червневого візиту 2001 р. до Польщі американський президент заявив: “Європа, яку ми будуємо, має включати Україну, країну, що переживає травму перехідного періоду”. Проте останнім часом унаслідок певних непорозумінь розвиток американо-українських стосунків загальмувався, від чого однозначно втрачають обидві країни — США і Україна.

США у перші роки XXI ст.:
до й після 11 вересня 2001 р.

Уже наприкінці 2000 р. в економіці США стали виявлятися перші ознаки рецесії. З початком XXI ст. тривале процвітання 1981—2000 рр. в економіці США змінилося спадом у виробництві.

Прихід республіканців до влади на початку XXI ст. ознаменувався змінами у зовнішній політиці США. У промовах американського керівництва залунали жорсткі ноти щодо Китаю. Республіканці повернулися до ідеї створення національної протиракетної оборони (НПРО), що означало, по суті, реанімацію рейганівської СОІ і пов'язаної з нею мілітаризації космосу, ігнорування Кіотського протоколу від 11 вересня 1997 р. “Про охорону довкілля”, який фіксує конкретні зобов'язання країн по зниженню викидів парникових газів. Неоліберальну і глобалізаційну стратегію Клінтона з акцентом на економіку і дипломатію, як головні інструменти зовнішньої політики, змінила доктрина “національної безпеки”, елементи якої уже простежувалися під час виборчої кампанії Буша. Уже тоді лунали заяви про необхідність нового розподілу зобов'язань між США і європейськими

партнерами, про доцільність відмови від розпорошення сил і зосередження уваги США на ключових “гарячих точках” (Близький Схід, Корейський півострів, Тайваньська протока). Доктрина була сформульована у звіті міністра оборони Д. Рамсфелда 11 січня 2001 р. Основна увага в ній акцентувалася на “зростаючій вразливості” Сполучених Штатів, що може призвести до “нового Перл-Харбора”. Щоб не допустити цього, міністр оборони закликав до збільшення військових витрат.

Теракти 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку, Вашингтоні та штаті Пенсільванія, що призвели до загибелі 3044 осіб, завдали США також великих матеріальних збитків на суму близько 16 млрд дол. Самі події і психологічний шок від них у країні посилили економічні й фінансові негаразди. Почалося обвальне падіння вартості цінних паперів, почав знижуватися курс долара стосовно євро, єни, фунта стерлінгів тощо. Лише ціною величезних доларових ін’єкцій з боку Федеральної резервної системи (ФРС) вдалося не допустити фінансової катастрофи. Однак падіння темпів розвитку виробництва прискорилося. ВВП у 2001 р. збільшився лише на 1,1 %. Очікуваних змін на краще в економіці США не відбулося й у 2002 р., і на початку 2003 р. Президент виклав програму стабілізації економіки шляхом зниження податкового тиску на виробництво.

Внутрішня політика США після 11 вересня 2001 р. була підпорядкована боротьбі з міжнародним екстремізмом. У жовтні 2001 р. конгрес США прийняв Закон про боротьбу з тероризмом і білль про права, який передбачав цілий комплекс заходів для припинення насилля (посилення кримінальних законів, спрямованих на боротьбу з тероризмом, удосконалення розвідувальної системи, матеріальне забезпечення жертв тероризму, введення суворіших норм імміграційного законодавства, охорона кордонів, зміцнення внутрішньої безпеки). Американська громадськість виявляє стурбованість з цього приводу, оскільки вважає, що передбачене законом наділення правоохоронних та розвідувальних служб широкими повноваженнями може бути небезпечним для американської демократії. Водночас США вдалися до переозброєння армії (єдиної армії у світі, яка має все необхідне для самостійного ведення бойових дій у будь-який час і в будь-

якому районі світу) системами п'ятого й шостого поколінь, які випробовувалися в “гарячих точках”. Зокрема, під час операції “Незламна воля” (жовтень—листопад 2001 р.) проти талібів та терористів із “Аль-Каїди” військові США застосували високоточну ракету АГМ-142. Відразу ж після 11 вересня США збільшили військовий бюджет на 65 млрд дол., а річний бюджет Пентагону, підписаний Бушем 10 січня 2002, сягнув 318 млрд дол. Збільшення військових витрат і зменшення податкових надходжень через обвал цінних паперів на фондових ринках призвели до того, що дефіцит державного бюджету у 2002 р. становив 165 млрд дол. Однак на проміжних виборах до конгресу у листопаді 2002 р. республіканці здобули більшість в обох палатах. Позиції Буша після подій 11 вересня ще більше зміцніли.

Після 11 вересня значних трансформацій зазнала також зовнішня політика США. У ряді стратегічних питань, особливо пов'язаних з тероризмом, різкіше проявилися розходження між США і їхніми європейськими партнерами, водночас зміцніли зв'язки США з нетрадиційними союзниками (Росія, Індія). Більше того, на базі антитерористичної боротьби відбулося американо-російське зближення, поглибилося їх співробітництво у вирішенні важливих для обох сторін проблем. У травні 2002 р. обидві країни підписали договір про нове скорочення стратегічних ядерних озброєнь. 13 червня 2002 р. США вийшли з системи ПРО 1972 р. Відповідна мотивація була знайдена. Як зауважив з цього приводу американський президент, “договір сковує здатність нашого уряду розробляти шляхи захисту нашого народу від майбутніх ракетних атак з боку терористів або держав-ізоїв”. Особливих заперечень з боку Росії не прозвучало. Разом з тим між обома країнами залишилося чимало невирішених питань.

Чіткіше окреслилися контури, зміст і спрямованість “доктрини Буша”, викладеної у Зверненні президента до країни 29 січня 2002 р. Доктрина Клінтона там була охарактеризована як “надмірне і безвідповідальне вільсоніанство”. Не відмовившись від глобальної стратегії, Буш, з метою вивести Сполучені Штати Америки з-під удару міжнародного тероризму, пропонував знизити рівень їх втручання у світові справи. Чому? Для виконання особливо важливої місії. Як

колись США захищали свободу від комунізму, так сьогодні вони готові захищати її від екстремізму, оскільки бар'єром на шляху свободи і демократії тепер став міжнародний тероризм. У тому ж Зверненні президент заявив про створення "Корпусу свободи", до якого передбачалося залучити 200 тис. добровольців для роботи за межами США, зокрема для забезпечення демократичного розвитку Афганістану. Всередині країни члени "Корпусу свободи" (відставні медпрацівники, пожежники, поліцейські тощо) сприятимуть ліквідації наслідків можливих терактів проти Америки.

Остаточо зовнішньополітична доктрина Дж. Буша була сформульована у документі "Нова стратегія безпеки США", оприлюдненому 20 вересня 2002 р. Згідно з доктриною, керівництво США присвоює собі право на превентивні акції проти країн — потенційних агресорів з метою усунення загрози для США та їхніх союзників, аж до зміни в них політичних режимів.

Американська демократія в дії

США — правова держава з президентською формою правління. Класичний зразок взаємодії та незалежного існування на користь суспільства трьох основних підрозділів, що складають саму державну систему: судової, законодавчої та виконавчої гілок влади.

Вища судова інстанція — Верховний суд — складається з 9 суддів, які призначаються президентом "за порадою та згодою" сенату і залишаються ними, "поки ведуть себе бездоганно", довічно. Зміщення можливе тільки в порядку імпічменту. Судді незалежні. Керуються тільки законами і діють виключно в їх рамках.

Законодавчу гілку влади представляє конгрес, який складається з двох палат: сенату та палати представників. Кількість членів палати представників зафіксована в 1912 р. і становить 435 чоловік. Кожен член палати представляє 500 тис. виборців. Члени палати обираються строком на два роки. Сенат — 100 членів (по два сенатори від кожного штату). Обираються на шестирічний термін. Сенат кожні два роки обновлюється на 1/3.

Конституційні повноваження конгресу дуже широкі. Серед них найважливішими є прерогативи у фінансовій галузі — те, що в США прийнято називати “владою гаманця”. Конгрес встановлює єдині для всієї території країни податки, мита, податні та акцизні збори, затверджує державний бюджет та виділяє кошти на всі без винятку державні акції, позичає гроші в кредит і виплачує борги від імені США, регулює зовнішню торгівлю і торгівлю між штатами тощо. “Влада гаманця” дає могутні важелі впливу на економіку і внутрішню політику країни, є потенційно важливим засобом формування зовнішньої та військової політики, здійснює контроль за діяльністю урядових установ та відомств тощо.

Виконавча влада — президент та структури управління. Президент обирається за складною схемою строком на чотири роки. Вибори — непрямі. Американські громадяни в день виборів голосують не за президента, а за членів колегії вибірників. Кандидати у члени колегії вибірників висувуються єдиним списком комітетами політичних партій кожного з 50 штатів і округу Колумбія до дня президентських виборів. Комітет кожної партії у своєму штаті може висувати таку кількість вибірників, яка дорівнюватиме кількості сенаторів і членів палати представників, обраних від даного штату. Всього до складу колегії входять 538 вибірників. Учасниками колегії не можуть бути члени конгресу або особи, котрі перебувають на державній службі. Американські виборці, таким чином, голосують за членів колегії вибірників від тієї чи іншої політичної партії. Громадяни США цілком задоволені існуючою системою влади, управління та правосуддя. Вони переконані, що держава має стояти на сторожі конституції, законів і принципів свободи, створювати оптимальні умови для реалізації можливостей громадянина.

Варто зауважити, що політична система США позбавляє можливості прихильників крайніх поглядів займати ключові посади в уряді. Будь-який міністр має бути прийнятним для суспільства в цілому, інакше він не може розраховувати на підтримку конгресу. Публічний скандал майже автоматично призводить до негайної відставки високопоставленого чиновника, а порушення закону нерідко закінчується тюремним ув'язненням для впливової особи. Державний діяч не може стояти над законом — саме в цьому суть судового розгляду.

США — класична країна двопартійної системи. Однак обидві політичні партії — Демократична і Республіканська, — з погляду організаційної структури, мало схожі на своїх європейських побратимів. Вони не мають членства в загальному розумінні. Ніхто не платить членських внесків, відсутні членські квитки. Єдине, чим займаються партії, — це вироблення виборчої програми і організація передвиборної кампанії.

США — федеративна держава. Кожен з 50-ти штатів має свої конституцію і законодавчі органи (легіслатури). Виконавча влада належить губернаторові. Він забезпечує виконання законів і здійснює контроль за діяльністю адміністративного апарату.

Наприкінці Другої світової війни

У захопленому радянськими військами місті Дебрецені 2 грудня 1944 р. згідно з попередньою домовленістю між кремлівськими лідерами і представниками угорських військових та політичних кіл створено коаліційний Угорський національний фронт незалежності (УНФН). До нього ввійшли Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ), Угорська комуністична партія (УКП), Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Національна селянська партія (НСП), інші партії буржуазно-демократичного спрямування, а також профспілки. Партії УНФН вибороли більшість мандатів у тимчасовому парламенті в ході виборів, що відбулися на контрольованих Червоною Армією територіях. Так було започатковано формування нової демократичної системи в Угорщині.

Новий парламент, що зібрався в Дебрецені, 22 грудня 1944 р. сформував національний уряд, склад якого цілком збігався зі списком, попередньо узгодженим зі Сталіним і Молотовим у Москві. Виконавчий орган очолив Бела Міклош — командувач 1-ої угорської армії, який разом зі своїм штабом перейшов на бік Червоної Армії. 28 грудня уряд Міклоша оголосив війну Німеччині, а 20 січня 1945 р. підписав угоду про перемир'я з Об'єднаними націями. Угорщина зобов'язалася відновити кордони 1937 р., а до укладення мирного договору на її території діяла Союзна контрольна комісія (СКК), наділена необмеженими правами, яка практично повністю перебувала під радянським контролем. Угорські органи влади змушені були виконувати всі розпорядження комісії.

З метою демократизації країни й демонтажу фашистських структур уряд прийняв рішення про розпуск військової організації та поліції угорських фашистів, а також королівської жандармерії та поліції. Їхнє майно підлягало конфіскації. Одним із перших важливих заходів уряду навесні 1945 р. стала аграрна реформа, внаслідок якої землі фашистських керівників та військових злочинців конфісковувалися, а великі й середні маєтки викупувалися. 58 % цих земель були розподілені серед 642 тис. безземельних і малоземельних селян, які отримали наділи до 3 га. Паралельно з аграрною реформою розпочалося відновлення зруйнованої війною народної господарства.

4 квітня 1945 р. завершилися бої на території Угорщини і вся країна була окупована радянськими військами. Ставлення угорського населення до окупантів було неоднозначним. Угорщина вважалася найбільш надійним союзником гітлерівської Німеччини, а частина її армії продовжувала бойові дії проти радянських військ до самого кінця війни. Утім, війна завдала країні величезних збитків і руйнувань. Було знищено або вивезено за її межі близько 40 % національного багатства. Сотні тисяч угорців утекли на Захід. Масштаби людських утрат вражають. У самій країні та за її межами загинули 1,5 млн чоловік, а кількість військовополонених разом із вивезеним із країни цивільним населенням сягала 900 тис.

Альтернативи повоєнного розвитку

Після війни в Угорщині склалися необхідні внутрішні передумови для становлення демократичного суспільства: структури, що мали фашистський характер, було демонтовано, існували значна економічна база та багатопартійна система, яка функціонувала ще в період режиму Хорті. Навіть радянське керівництво, пов'язуючи варіант такого розвитку зі станом стосунків СРСР з колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції, схилилося до думки, що в Угорщині можлива буржуазна демократія. Водночас кремлівські лідери, яких із січня 1945 р. репрезен-

тував у країні колишній функціонер Комінтерну Матяш Ракоші, плекали альтернативу її комунізації. Новий генсек компартії кожен свій крок погоджував з кураторами із ЦК ВКП(б). Зокрема, влітку 1945 р. він направив до Москви листа такого змісту: “Нам було б дуже важливо почути Ваші думки та поради. Маю признатися: ми тут дещо розгублені не знаючи абсолютно нічого про те, чи правильна наша політика і чи не треба в ній дещо змінити. Ми оцінюємо це як ознаку довір’я, але все-таки краще було б знати Вашу думку”. В інтересах Москви та своїх власних владних амбіцій Ракоші вів складні інтриги, демагогією та обманом завойовував симпатії угорців, підриваючи авторитет конкуруючих партій, які виникли або зміцнилися на першій хвилі демократії. Це був чи не єдиний шлях для угорської компартії, яка навесні—влітку 1945 р. була слабкою та нечисленною, неспроможною кинути серйозний виклик іншим партіям.

Напередодні парламентських виборів, призначених на листопад 1945 р., в Угорщині посилилась політична боротьба. Блок буржуазно-демократичних партій на чолі з ПДСГ вимагав збереження приватної власності та підприємництва — основ ринкової економіки і політичної демократії, закликав своїх прихильників до орієнтації на Захід. Блок лівих на чолі з УКП висунув завдання націоналізації вугільних шахт та електростанцій, посилення боротьби зі спекуляцією та інфляцією, наповнення державного бюджету за рахунок обкладення податком капіталістів, збільшення виробництва продовольчих товарів, проведення чистки державного апарату від реакційних, а точніше, неугодних комуністам елементів. Більшість пропозицій комуністів були звичайною лозунговою демагогією. Втілення їх у життя вело в перспективі до погіршення економічної ситуації та соціального становища населення.

Листопадові вибори до Національних зборів, проведені на основі загального й таємного голосування, були вільними. Вони показали, що рядові угорці підтримують програму блоку ПДСГ, який дістав абсолютну більшість голосів (57 %). Комуністи здобули 17 %, а соціал-демократи — 17,4 % голосів. Результати голосування свідчили про широку підтримку демократичної альтернативи. Маса прагнули змін, але не

тих, які пропонували комуністи. Партія дрібних сільських господарів, усвідомлюючи, що СКК не допустить створення однопартійного кабінету, висловила за збереження коаліційного управління УНФН. Тому в новому демократичному уряді, який очолив колишній реформаторський священник, центрист від ПДСГ Золтан Тілді, партія-переможниця отримала дев'ять портфелів, комуністи — чотири, соціал-демократи — чотири, НСП — один. Ключові міністерські посади — внутрішніх справ, транспорту, промисловості, правосуддя — контролювали комуністи, оскільки основна політична партія не бажала конфліктувати з радянським керівництвом СКК, яке підтримувало ліві сили.

Загострення політичної боротьби. Поверот у внутрішній політиці

Кабінет З. Тілді розпочинав свою діяльність у важких економічних і політичних умовах. В інтересах стабілізації економіки він змушений був ужити непопулярних заходів. Цим скористалися комуністи, які вдалися до своєї улюбленої тактики. Декларуючи себе в ролі захисників народу, вони намагалися розколоти суспільство на ворогуючі табори, щоб в обстановці невпевненості й погіршення політичної та економічної ситуації реалізувати свої владні амбіції.

1 лютого 1946 р. парламент проголосив Угорщину республікою й заснував посаду президента. Ним став З. Тілді, який поступився кріслом прем'єра Ф. Надю. Закон про республіку гарантував громадянам буржуазно-демократичні свободи й широкі політичні права.

Навесні того ж року, скориставшись напруженою ситуацією, що склалася в країні унаслідок інфляції і перебоїв у постачанні населення продуктами харчування, УКП, СДПУ і НСП зважилися на спільний виступ. Вони створили Лівий блок і висунули вимогу націоналізації великих підприємств і шахт, запровадження контролю над банками й проведення "чистки" адміністрації. Прагнучи зберегти коаліцію, керівництво ПДСГ поступилося, а уряд розпочав реалізацію цих

вимог. З 1 серпня 1946 р. запроваджено нову грошову одиницю — форинт — і встановлено нову систему оплати праці. Економічна стабілізація, здійснена власними силами, вдалася, і найбільшій в регіоні інфляції було покладено край. Однак нова система цін ліквідувала й регулюючі функції ринку, і ціни почали формуватися у відриві від світових, що призвело до ізоляції угорської економіки від світового господарства. В економіці посилювався державний контроль. У грудні уряд прийняв декрет про перехід в державне управління 14 найбільших підприємств важкої промисловості. Наприкінці 1946 р. уже 43 % всіх працюючих було зайнято в державному секторі.

Курс угорських комуністів на тотальну націоналізацію, посилення ролі держави і планової економіки та перехід до соціалізму зустрів опір авторитетної в угорському суспільстві ПДСГ, і в коаліції відбувся розкол. Патову ситуацію на початку 1947 р. “розв’язали” органи внутрішньої безпеки, контрольовані УКП. Було штучно сфабриковано “справу” про антиреспубліканський заговор проти угорського суспільства. До слідства було притягнуто й керівників ПДСГ. Генерального секретаря партії Белу Ковача звинувачено в антирадянській діяльності, заарештовано й заслано до радянських таборів. Почалися переслідування демократично налаштованих політичних діячів. Керівництво ПДСГ розгубилося. Упродовж весни 1947 р. її структура була остаточно розхитана, процес розпаду партії завершила вимушена еміграція одного з її лідерів, прем’єр-міністра Ф. Надя.

З початку 1947 р. єдиним диригентом у політичному житті Угорщини стала КПУ. Напередодні парламентських виборів, призначених на серпень, комуністи ініціювали новий виборчий союз (УКП, СДПУ, НСП, ПДСГ). Удавшись до суттєвих порушень чинного законодавства і всіляких зловживань, вони здобули 60 % голосів виборців. Однак така коаліція не могла бути довговічною, оскільки представляла надто різні сили. Тяжіння крайніх лівих, комуністів, до тоталітаризму не могло не призвести до внутрішньої боротьби й розпаду цього блоку.

Після перемоги на виборах комуністи, як найбільша парламентська партія, взяли курс на фактичну ліквідацію багатопартійної парламентської системи і формування одно-

партійної держави за радянським зразком. Цим замірам перешкоджала СДПУ, що мала великі традиції й міцну соціальну базу. Її ліквідація була можливою лише шляхом об'єднання з компартією під приводом відновлення єдності робітничого руху. З цією метою в лавах СДПУ заздалегідь розпочато організацію лівого крила з числа симпатизуючих комуністам. У лютому 1948 р. усунуто 29 найавторитетніших лідерів партії, інших функціонерів соціал-демократії змусили розпочати переговори з комуністами, багатьох активних діячів виключили з партії. У червні 1948 р. на об'єднавчому з'їзді проголошено створення "єдиної пролетарської партії", що дістала назву Угорської партії трудящих (УПТ). Її генсеком став М. Ракоші, а колишній лідер соціал-демократів А. Сакашич обійняв посаду голови УПТ із надто обмеженими функціями.

Наприкінці 1947 р. Державні збори, контрольовані комуністами, прийняли закон про націоналізацію банків. У квітні 1948 р. націоналізовано всі підприємства, на яких працювало більш як 100 робітників. Відтак в Угорщині було відкрито шлях для насадження тоталітарної системи і встановлення диктатури від імені пролетаріату.

Становище угорців у сусідніх країнах. Паризька мирна конференція

Зовнішня політика Угорщини контролювала-ся СКК, очолюваною маршалом К. Ворошиловим. У листопаді 1945 р., згідно з рішеннями Потсдамської конференції, розпочато виселення до Німеччини угорських німців. У складному становищі опинилися й угорці, що мешкали в сусідніх країнах. У Трансільванії гвардійці румунського націоналіста Маніу влаштували криваву різанину угорського населення і лише завдяки втручання радянських військ вдалося зупинити це кровопролиття. Із Закарпаття та суміжних з ним районів на "триденні відбудовчі роботи" до внутрішніх районів СРСР було вивезено близько 40 тис. дорослих чоловіків-угорців, більша частина яких так і не повернулася до рідних домівок.

У Чехословаччині угорське населення було позбавлене громадянства, закрито національні школи, заборонено угорську пресу, люди похилого віку залишилися без засобів існування. У населених пунктах зі змішаним населенням заборонялося розмовляти угорською мовою. Прага розраховувала, що учасники Потсдамської конференції ухвалять рішення про одностороннє й цілковите виселення угорців із Словаччини, однак ці заміри не були підтримані західними країнами. У лютому 1945 р. обидві країни все ж досягли домовленості про обмін населенням, згідно з якою було встановлено однакову квоту добровільного переселення словаків з Угорщини й угорців зі Словаччини. До початку 1949 р. 80 тис. словаків повернулися на свою етнічну батьківщину, а в Угорщину було переселено 76,5 тис. етнічних угорців. Такі масштаби переселення не задовольнили уряд Чехословаччини, і він спочатку депортував 42 тис. угорців у Судетську область, а в червні 1946 р. провів так звану “ресловакізацію” — кожен угорець міг повернути собі громадянство за умови визнання себе словаком. Улітку 1946 р. близько 411 тис. угорців були змушені пристати на цю пропозицію (327 тис. із них отримали словацьке громадянство). Проте чехословацький уряд продовжував вимагати виселення з країни ще 200 тис. угорців.

Угорці, хоча й усвідомлювали провину уряду своєї країни за вступ у війну, все ж не могли визнати себе “злочинною нацією”, як це намагалися стверджувати правителі деяких сусідніх країн. Від Паризької мирної конференції угорці очікували справедливого вирішення національного питання, проте делегація Угорщини не була допущена до участі в мирних переговорах і навіть до обговорення економічних зобов’язань країни. Інтереси Угорщини представляла радянська делегація, якій, з урахуванням поділу між союзними державами сфер і зон впливу, при обговоренні всіх пов’язаних з Угорщиною питань належало вирішальне слово.

На конференції угорські територіальні претензії до Румунії, схвалені США й Великобританією, не були підтримані В. Молотовим, і тому 102 тис. кв. км угорської території відійшли до Румунії. Радянська делегація наполягала на кордонах 1937 р., унаслідок чого було досягнуто домовленості про відновлення трианонських кордонів Угорщини з незнач-

ними змінами: на прохання Чехословаччини їй додатково передано 43 тис. кв. км угорської території. Відтак чехословацькі кордони навпроти Братислави пролягли уздовж правого берега Дунаю. У мирному договорі, укладеному 10 лютого 1947 р. в Парижі, не йшлося про захист прав і свобод національних меншин, деякі його статті виявилися для угорців ще важчими, аніж після Тріанону. Була відхилена також пропозиція США про економічну допомогу республіці у вигляді скорочення суми репарацій з 300 до 200 млн доларів.

У вересні 1947 р. в Угорщині припинила свою діяльність СКК і країна теоретично відновила свій суверенітет. Однак на території республіки залишилися підрозділи Червоної Армії, що мотивувалося необхідністю підтримання транспортного сполучення з радянською окупаційною зоною в Австрії. Така ситуація через радянсько-американське протистояння законсервувалася на довгі роки. Після створення у 1955 р. ОВД і вступу до неї Угорщини присутність радянських військ була поставлена на договірну основу. Вона стала визначальним чинником як зовнішньої політики, так і внутрішнього життя країни.

Становлення однопартійної тоталітарної держави

У лютому 1949 р. за ініціативою комуністів створено Народний фронт незалежності (НФН). До нього увійшли лише ті політичні партії, які визнавали провідну роль УПТ, виступали за побудову соціалізму й зобов'язувалися виконувати всі рішення Центральної Ради фронту на чолі з М. Ракоші. У подальшому політичне суперництво втратило сенс, а вибори стали формальними, оскільки механізм захисту політичних прав громадян був відсутнім. Політичне керівництво фактично цілковито підпорядковувалося ракошистським лідерам УПТ. Парламентські мандати заздалегідь розподілялись, вибори відбувалися за "єдиним списком". Окремі партії чи політики більше не мали можливості виборювати місця в парламенті. Угорський парламентаризм перебував у стані агонії.

Після травневих 1949 р. виборів до парламенту, що пройшли за новою схемою й принесли перемогу списковій кандидатурі НФН, фронт припинив своє існування. Водночас було ліквідовано або деформовано системи економічного й соціального захисту населення. У 1949 р. парламент прийняв новий основний закон Угорської Народної Республіки, яка проголошувалася “державою робітників і трудових селян”. Замість посади президента (З. Тілді ще в липні 1948 р. взято під домашній арешт) було запроваджено колегіальний орган — Верховну Раду. Фактично ж державне керівництво перейшло під цілковитий контроль вищих керівників УПТ — М. Ракоші, Е. Gere, М. Фаркаша та Й. Реваї.

У країні посилювалися репресії, ініційовані комуністами ще в 1948 р. Після знищення демократичної опозиції розпочалися масові переслідування, фальсифіковані судові процеси, інтернування, виселення, експропріація власності й позбавлення прав. Їх жертвами були священики, селяни, колишні соціал-демократи й навіть комуністи, які залишалися в підпіллі в роки війни. Найбільш гучним показовим процесом була справа Ласло Райка — колишнього секретаря компартії в підпіллі, а потім міністра внутрішніх справ Угорщини. Його оголосили югославським шпигуном, заарештували в 1949 р. й розстріляли разом з 19 іншими соратниками. Наступного року були страчені колишні лідери соціал-демократів — А. Сакашич і Д. Марошан. У катівнях побував ще один секретар УПТ — Янош Кадар. Загалом у період ракошизму (1949—1956) у країні зазнали репресій більш як 100 тис. чоловік. Відтак, до 1949 р. в Угорщині в основному завершено формування тоталітарної комуністичної системи.

У 1950 р. було ліквідовано традиційне для Угорщини місцеве самоврядування й запроваджено систему Рад. Генеральний секретар партії М. Ракоші обійняв також посаду прем'єр-міністра. У ході завершального етапу націоналізації всі підприємства, на яких було задіяно більш як 10 працівників, перейшли у власність держави. Насильницька колективізація на селі вдарила не лише по заможних селянах, а й середняках, більшість із яких розорилися. Доходи від сільського господарства й легкої промисловості направлялися на форсований розвиток важкої індустрії та озброєння. Марнославні плани Ракоші перетворили Угорщину, яка не

мала достатніх природних ресурсів, на країну заліза й сталі, призвели до розладу економіки, погіршення соціального становища трудящих, голоду й дефіциту найнеобхіднішого.

Ракоші намагався вирішити проблему шляхом адміністрування. Жорсткі економічні й поліцейські заходи супроводжувалися дріб'язковою регламентацією й тотальним контролем за всім населенням з боку органів держбезпеки. До середини 50-х років через ракошистські табори пройшла кожна третя угорська родина. Це, природно, викликало не лише жах, а й обурення, призвело до зростання загальнонародного невдоволення.

Реформаторські потуги Імре Надя

Після смерті Сталіна, коли кремлівські керівники вдалися до поміркованішої внутрішньої та зовнішньої політики, намагаючись шляхом обережної реформації, ліквідації найбільш одіозних структур сталінізму зберегти саму систему, гострої критики зазнав і ракошистський режим. Липневий 1953 р. пленум ЦК УПТ за пропозицією радянських лідерів понизив генерального секретаря Ракоші у званні (він став першим секретарем), вивів зі складу політбюро М. Фаркаша та Й. Реваї, а на посаду прем'єр-міністра запропонував Імре Надя. Ця кандидатура була схвалена парламентом.

Уряд І. Надя розпочав реформи й деяку лібералізацію режиму. Розпочато реабілітацію незаконно засуджених, ліквідовано табори для інтернованих, відмінено поліцейські суди. Дещо сповільнилися темпи колективізації селянства, власті скасували його заборгованість з держпоставок, було скорочено капіталовкладення у важку промисловість. Усе це в підсумку привело до поліпшення матеріального становища населення й морального клімату в країні. З метою пом'якшення партійної диктатури І. Надя відновив Народний фронт, за допомогою якого намагався реалізувати деякі завдання щодо демократизації політичного ладу. Усі ці позитивні заходи хоча й здійснювалися в рамках партійної держави й не зачіпали її підвалин, усе ж завоювали симпатію і довіру народу й зарекомендували І. Надя як реформатора.

Реформаторські заміри прем'єра викликали різкий спротив ортодоксів-ракошистів. Група Ракоші—Гере та інші догматично налаштовані керівники навесні 1955 р. усунули І. Надя з посади голови уряду, а потім позбавили всіх партійних посад і навіть виключили із лав УПТ. Одіозні лідери режиму повернули собі повноту влади. Вони почали гальмувати перегляд справ і реабілітацію безвинно засуджених. З'ясувалася, однак, причетність самого Ракоші до політичного вбивства Л.Райка. Усі ці обставини розбурхали громадськість, викликали невдоволення в лавах самої УПТ. Творча інтелігенція виступала за продовження курсу, започаткованого І. Надем.

XX з'їзд КПРС засвідчив цілковитий провал політики ракошизму, а події в Польщі сприяли активізації антитоталітарних сил. Улітку 1956 р. до Будапешта прибув А. Мікоян з місією відновлення спокою в Угорщині. Партійний пленум, що відбувся 18 липня 1956 р., усунув М. Ракоші з посади керівника партії (за станом здоров'я). Першим секретарем ЦК УПТ пленум обрав Е. Гере. До складу партійного керівництва увійшли також звільнені з ув'язнення Я. Кадар, Д. Каллаї та ін. Утім, оновлене партійно-державне керівництво виявилось неспроможним відвернути кризу, що насувалася. І. Надя не повернули до керівництва УПТ, а про Е. Гере угорська громадськість знала, що він так само як і Ракоші винен у багатьох злочинах.

На початку жовтня 1956 р. в Будапешті відбулося урочисте перепоховання останків Л. Райка, яке перетворилось на мирну демонстрацію протесту проти сталінізму й ненавистних органів безпеки.

Народне повстання
й перервана революція 1956 р.

Уранці 23 жовтня 1956 р., коли провідні партійно-державні керівники на чолі з Гере повернулися з офіційної поїздки до Югославії, вони застали в країні зовсім нову ситуацію. Студентська молодь готувалася вийти на масову демонстрацію, щоб підтримати

“оновленський рух” у Польщі й висунути свої анти-сталінські, демократичні вимоги. Це, насамперед, виведення радянських військ з країни відповідно до рішень мирного договору 1947 р., скликання з’їзду УПТ й переобрання ЦК партії, проведення відкритого судового процесу над Ракоші, Фаркашем та ін., повернення І. Надя на посаду глави уряду, продовження реформ, вільні вибори до парламенту на багатопартійній основі, гарантування свободи слова і друку. Серед політичних вимог були й такі, як відновлення національного герба і свята революції 1848 р. — 15 березня. Економічні вимоги студентства стосувалися перегляду планів розвитку країни з урахуванням її природних умов, ліквідації норм виробітку в промисловості, права на страйки, скасування державних поставок і підтримки дрібного виробника в сільському господарстві. У загальному плані ці вимоги відбивали цілі революції, що наближалася.

Мирна демонстрація студентства біля пам’ятника Ш. Петефі в Будапешті надвечір 23 жовтня переросла в народне повстання. Влада сама спровокувала такий розвиток подій, віддавши наказ загонам органів безпеки відкрити вогонь по демонстрантах. На бік обурених народних мас перейшли курсанти військових училищ, солдати й міліціонери. Налякане керівництво країни звернулося за допомогою до Москви і майже автоматично її отримало, що дало можливість повстанцям оголосити виступ національно-визвольною боротьбою.

Уночі хід подій прискорився. І. Надя повернули до партійного керівництва, а вранці 24 жовтня знову призначили прем’єр-міністром. Проте зупинити події, що мали явно антикомуністичний і антирадянський характер, було вже неможливо. Імре Надь виступив за вирішення проблеми мирними засобами, обіцяючи “широку демократизацію угорського суспільного життя й будівництва соціалізму”. Тимчасом криваві події наростали.

29 жовтня на площі перед парламентом знову зібрався десятитисячний натовп мирних людей, вимагаючи усунення Е. Гере. Розпочалося братання мас з радянськими танкістами й офіцерами, викликаними для охорони будівлі парламенту. І тоді з дахів навколишніх будинків пролунали смертоносні постріли по мирних демонстрантах. Унаслідок цієї кривавої акції загинуло 820 ні в чому не повинних людей.

Масовий розстріл маніфестантів у столиці й звістка про подібні криваві безчинства у провінції призвели до перелому в розвитку подій. Відтепер не лише партійне керівництво на чолі з Гере, а й органи безпеки стали об'єктами народного гніву. Змінилося ставлення й до радянських військ, які підтримали збройні акції спецслужб. Сама поява цих військ на вулицях Будапешта багатьма сприймалася як наруга над суверенітетом й національною незалежністю країни. Виявилась зневіра у можливість реформ. Народне повстання переросло в революційну боротьбу, в яку включились молодь і робітники, органи міліції й солдати угорської армії, “люди вулиці”. На місцях розпочалося створення революційних органів влади: на підприємствах виникали робітничі, в установах — революційні, а у військах — солдатські ради.

З метою розв'язання кризи до Будапешта прибули Мікоян і Суслов. Вони переконали Е. Гере, який скомпрометував себе, піти у відставку. Разом з ним пішли й інші його прихильники. УПТ очолив Янош Кадар. Проте криза довіри настільки швидко розхитала цю майже 800-тисячну партію, що вона за лічені дні перестала існувати.

Усунення Е. Гере стало перемогою реформаторських сил, відкрило можливості для мирних демократичних перетворень. Це підтверджувала й розпочата І. Надем реорганізація уряду на багатопартійній коаліційній основі. Уряд офіційно став на сторону повсталого народу, оголосив про припинення вогню, про визнання революційних органів влади на місцях, пообіцяв вивести радянські війська із Будапешта, здійснити широку амністію, відновити національний герб і свято 15 березня, розпустити органи держбезпеки. Усі ці заходи й політичний курс І. Надя дістали схвалення кремлівських емісарів Мікояна й Суслова, що перебували в країні.

30 жовтня розпочалося виведення радянських військ із столиці. Москва виступила із заявою про повагу до суверенітету соціалістичних країн. З відновленням багатопартійної системи і політичного плюралізму колишню УПТ реорганізовано в Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП). Життя поступово поверталось в нормальне русло.

Остаточній стабілізації становища, а разом і спробам демократичної перебудови країни на соціалістичній основі, завадили зовнішні фактори. Доля угорської революції вирі-

шилась ще в останні дні жовтня 1956 р., після того як керівництву КПРС на чолі з Хрущовим стало відомо про позицію американського президента Д. Ейзенхауера, який заявив про “відсутність інтересу США до цього регіону”. Радянські газети заговорили про контрреволюційні сили, що “підривають основи демократичного ладу в Угорщині”. Маршал І. Конев запевняв, що для “наведення порядку” досить трьох днів. Думка Мікояна і Суслова, які повернулися з Будапешта на світанку 31 жовтня і практично схвалили курс І. Надя, вже не могла вплинути на шойно прийняте вночі рішення президії ЦК КПРС про радянське військове втручання в Угорщині. М. Хрущов особисто узгодив це рішення з керівниками Китаю, країн Варшавського договору і Югославії. Військову машину було приведено в дію: розпочалася масова передислокація радянських військ по території Угорщини, а поблизу її кордонів для проведення операції “Вихор” створено 60-тисячне угруповання.

Придушення народного повстання радянськими військами

Угорське керівництво 1 листопада 1956 р. у відповідь на вторгнення радянських військ у межі країни й відмову радянського посла Ю. Андропова дати цьому фактові задовільне пояснення вдалося до відчайдушного вчинку. За згодою президії УСРП воно прийняло рішення про вихід із ОВД і проголосило Угорщину нейтральною державою. Я. Кадар, який повністю підтримав це рішення і виступив по радіо із закликом захищати завоювання “нашої славної революції” й суверенітет країни, після запрошення до Андропова разом із міністром внутрішніх справ Ф. Мюнніхом безслідно зник із країни.

2 листопада Ю. Андропов повідомив І. Надя про готовність СРСР прийняти пропозицію угорського уряду й закликав розпочати переговори про виведення радянських військ з Угорщини. Наступного дня переговори розпочались у парламенті й продовжились у Текеле, в штаб-квартирі радянських військ. Після півночі вся угорська урядова деле-

гація була заарештована органами держбезпеки на чолі з генералом КДБ І. Серовим. Розпочалися масові арешти, в яких брали участь КДБ та армійські спецслужби, очолювані генералом армії Малініним, закамупльованим під полковника.

На світанку 4 листопада радянські війська розгорнули наступ на Будапешт та інші міста країни з метою повалення законного демократичного уряду. Водночас із Закарпаття прозвучала радіозаява Я. Кадара про створення Революційного Робітничо-Селянського уряду (у складі Я. Кадара, Ф. Мюнніха, А. Апро та ін.). Він звертався за допомогою до радянських частин із закликом дати відсіч силам “реакції” і врятувати “соціалістичний порядок” в Угорщині. Характерно, що кандидатура Я. Кадара на пост глави майбутнього уряду була узгоджена під час зустрічі М. Хрушова з югославським партійним лідером Й. Броз Тіто.

У Будапешті з 4 листопада розпочалися жорстокі бої. Революційні загони довго утримували окремі позиції в столиці. На Чепелі та в інших робітничих районах опір тривав до 11 листопада. Однак сили були нерівні. У цих боях загинуло понад 2,5 тис. повстанців, а кількість поранених перевищила 19 тис. Радянські війська втратили більш як 1,6 тис. чоловік убитими і близько 2 тис. пораненими. Такою була ціна придушення угорської спроби відмови від сталінізму й демократизації соціалізму, яку не бажали тоді допустити керівники “братніх” комуністичних партій.

Угорщина за “ери Кадара”

Угорська революція 1956 р. як спроба демонтажу командно-адміністративної системи під гаслом ліберального, демократичного й національного соціалізму завершилася поразкою. Однак ця невдача не привела до відновлення ракошистсько-сталінської моделі комунізму. Ця модель, пов’язана з ім’ям Я. Кадара, набула ліберального забарвлення. 7 листопада 1956 р. він прибув до Будапешта у супроводі радянських військ і тривалий час залишався під їх охороною. Кадара в Угорщині спочатку не сприймали і не визнавали. Военна перемога над революцією ще не означала політичної перемоги. Країна відповіла за-

гальним страйком. Угорці продовжували вважати законним уряд І. Надя. Сам же Надь разом з іншими комуністами-реформаторами з уряду 4 листопада знайшов притулок у посольстві Югославії в Будапешті. У країні виникло своєрідне двовладдя. Це, з одного боку, нав'язаний країні уряд Кадара, що спирався на радянські збройні сили, а з іншого — революційні органи влади на місцях, тобто різні ради, що визнавали уряд І. Надя. Серед них найбільший вплив мала Робітнича Рада великого Будапешта. Не маючи власної соціальної бази й опори в суспільстві, кадарівське керівництво було змушене рахуватися з органами народного представництва, як і з різними демократичними партіями, аж до початку 1957 р.

З метою легітимзації своєї влади Кадар спочатку намагався повернути на свій бік окремих комуністів з колишнього уряду й навіть самого І.Надя, пропонуючи їм участь у новому уряді, проте дістав відмову. Вони, як і інші політичні сили, вважали Кадара ставлеником Москви, який зрадив революцію. Лише завдяки підтримці югославських політиків Кадар домігся офіційної відставки уряду І. Надя. Натомість екс-прем'єру і всім членам колишнього кабінету, їхнім сім'ям обіцяно вільне повернення додому, офіційно гарантовано свободу й особисту недоторканність. Однак І. Надь і його товариші були перехоплені органами КДБ і невдовзі разом із сім'ями депортовані до Румунії. Органами нової влади спільно з радянськими військовими проведено арешти керівників робітничих рад усіх рівнів, а у 1957 р. урядовим указом вони були позбавлені всіх прав. Суспільство по-своєму зреагувало на дії тоталітарного режиму. До кінця 1956 р. країну залишило понад 170 тис. угорців.

У 1957—1965 рр., усупереч обіцянкам Кадара амністувати учасників народного повстання 1956 р., було проведено різні “чистки” й таємні арешти. До середини грудня 1961 р. більш як 300 чоловік було засуджено до смертної кари, а понад 16 тис. — до різних строків тюремного ув'язнення. У 1958 р. проти І. Надя і його товаришів за участю КДБ сфабриковано “судовий процес”, що пройшов за зачиненими дверима. Усі вони були страчені, що викликало хвилю обурення в Угорщині (улітку 1989 р. Верховний суд Угорщини повністю виправдав І. Надя та його сподвижників, тоді ж відбулося урочисте перепоховання їхніх останків).

За цих умов становлення нового режиму відбувалося з великими труднощами. Він не міг будуватися на самому лише насиллі й присутності радянських військ у країні. Тому Кадар взяв на озброєння лозунг, запозичений з Біблії: “Хто не проти нас, той з нами”. Проте опорою його режиму на початковому етапі були ультраліві сили — колишні партійні керівники, які на місцях, навіть не чекаючи вказівок зверху, відновлювали комуністичний режим тоталітаризму. Головною ж політичною опорою Кадара у партійній державі, що відновлювалася, стала УСРП. Її чисельність уже в 1957 р. становила 345 тис.

Щоб досягти примирення з угорським суспільством, Я. Кадар пішов на суттєві поступки й компроміси. Здійснено заходи для поліпшення умов життя народу, реалізовано значну частину вимог жовтневого повстання й революції. Цей курс призвів до консолідації, а пізніше й визнання режиму Я. Кадара, який увійшов в історію Угорщини як “ліберальний комунізм”. Лібералізм номенклатури виявився у перегляді методів будівництва соціалізму. Були скасовані обов’язкові поставки сільгосппродукції селянами та обов’язкове страхування селян-одноосібників. Держава запровадила пенсії для членів кооперативів. Останні, крім заробітку, почали отримувати земельну ренту, розмір якої залежав від величини наділу переданого у власність кооперативу. У 1961 р. 93 % сільськогосподарських угідь належали колективному секторові. Ліберальними методами було досягнуто те, що не вдалося силовими. Новий курс сприяв також піднесенню в економічній сфері.

Угорщина першою з соціалістичних країн у 1967 р. розпочала лібералізацію однопартійної політичної системи. З’явилася можливість висувати на одне депутатське місце кількох кандидатів. У цьому плані угорська партійна держава в наступні роки вигідно відрізнялась від сусідніх авторитарних країн. З 1968 р. в Угорщині почала здійснюватися економічна реформа. Її основним змістом була обережна децентралізація з використанням економічних чинників. Змінювалися методи планування та управління, розширилась самостійність підприємств. Детальне планування їхньої діяльності зверху припинилося. Підприємства дістали більшу самостійність, а в трудящих з’явився матеріальний

стимул у результатах своєї праці. У підсумку це привело до зростання продуктивності праці й поліпшення матеріального становища народу. В 1960—1975 рр. реальні доходи трудящих збільшилися на 100 %.

Угорська реформа була першою спробою відмовитися від непорушних економічних канонів соціалізму, ослабити кайдани, що сковували не тільки економіку, а й суспільство. Угорські реформатори розуміли, що кидають виклик системі, а тому діяли вкрай обережно, балансували на грані можливого, випробовуючи терпимість радянських лідерів. Чи не тому після “празької весни” реформа в Угорщині була згорнута й знову обережно продовжена, коли пройшов страх щодо можливої появи на будапештських вулицях радянських танків. Разом з тим за умов панування державного сектора і незаінтересованості виробника в продукуванні дешевої та якісної продукції реформа була половинчатою, неповною і могла привести лише до тимчасових успіхів. Адже стратегічні важелі піднесення економіки залишалися за кадром і ніякі партійні рішення не могли надати їй прискорення. Водночас у дрібнотоварному приватному секторі, що зберігся в Угорщині, процвітали присадибні ділянки, місцеві промисли, переробка сільськогосподарської продукції.

Реформи в Угорщині, що розкладали систему директивного управління, у зв'язку з чехословацькими подіями 1968 р. викликали невдоволення комуністичних лідерів інших країн. За “вказівкою” Л. Брежнєва Я. Кадар на початку 70-х років змушений був усунути з державного керівництва реформаторів (Реже Ньерш, Лайош Фехер, Єне Фок). Водночас обмежувалися приватна та особиста власність. Боячись втратити основний важіль своєї влади та добробуту, номенклатура намагалася повернутися до командно-адміністративних методів, що призвело до погіршення економічної ситуації.

Зрештою, попри тимчасові коливання та відступи, з 1978 р. обережна реформація відновилася. На початку 80-х років були зроблені перші кроки в напрямі легалізації приватновласницької діяльності в рамках “тіньової економіки”, особливо в будівництві та сфері послуг. Передавалися в оренду державні магазини, підприємства громадського харчування тощо. Увійшли в практику додаткові приробітки, що, звичайно, вело до помітної диференціації доходів населення. Однак

половинчаті реформаторські заходи не могли дати загального імпульсу угорській економіці. Державна власність і надалі залишалася домінуючим чинником суспільного буття. Реформа створила не ринок, а лише окремі його елементи. Частина угорської продукції не відповідала не тільки міжнародним стандартам, а й внутрішнім вимогам. Реформа, що проводилась упродовж двадцяти років, наштовхнулася на рішучий опір бюрократичного апарату. Заборгованість Угорщини західним країнам сягнула в 1987 р. 16 млрд доларів. З другої половини 80-х років розпочалось поглиблення кризових явищ у суспільстві, а економіка країни перебувала у стані стагнації. Посилювалося напруження в суспільстві, зароджувалися опозиційні течії. Угорщина дедалі більше відставала від демократичних країн Заходу.

“Тиха революція”

У другій половині 80-х років кризові явища в економіці і суспільно-політичному житті Угорщини посилилися. Вони були частиною тієї загальної кризи, що охопила всю соціалістичну систему. Почався спад життєвого рівня, зростала зовнішня заборгованість країни. Керівництво УСРП на чолі з Я. Кадаром і уряд Д. Лазара були неспроможні зупинити цей процес. Кризовий стан економіки викликав занепокоєння не лише в колах демократичної інтелігенції, а й серед реформаторських сил УСРП. Перші об'єдналися навколо лідера Вітчизняного народного фронту І. Пожгаї і висунули вимогу продовження реформ, призупинених на початку 70-х років. Реформатори в партії поклали надії на першого секретаря будапештського міськкому УСРП, ініціативного К. Гроса, який влітку 1987 р. очолив новий уряд Угорщини й проголосив програму продовження реформ.

Проте урядові К. Гроса не вдалося досягти перелому в розвиткові економіки. До того ж ускладнилася ситуація в політичній сфері, де на арену почали виходити опозиційні сили, рішуче налаштовані проти “соціалістичних методів управління”. Наприкінці 1988 р. у країні вже діяло понад 40

політичних партій і рухів, серед яких виділялися своєю активністю Угорський демократичний форум, Союз вільних демократів, Новий березневий фронт, Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ), Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ), Християнсько-демократична народна партія (ХДНП).

У 1989 р. основним центром політичного життя республіки стали Державні збори, які після проміжних парламентських виборів, що відбулися улітку того ж року, поповнилися представниками опозиції. Парламент перестав бути однопартійним, швидко змінював свій характер, звільняючись від партійної опіки. Він прийняв цілу низку демократичних законів: про свободу мітингів і зборів, організацій і об'єднань, про пресу, про право на страйки, про господарські об'єднання (згідно з цим законом дозволялося створення приватних підприємств з числом зайнятих до 550 чоловік) та ін. Були ухвалені рішення про заснування конституційного суду й інституту президентства. Новим прем'єр-міністром парламент призначив реформатора М.Немета. Почалася переоцінка післявоєнної історії Угорщини: реабілітовані Імре Надь та його соратники, події 1956 р. кваліфіковано як народне повстання проти сталінсько-ракошистського режиму, а дії радянського керівництва — як військове втручання, що перешкодило волевиявленню угорського народу. Все це розчищало шлях до формування правової держави.

Уряд М. Немета вжив рішучих заходів до лібералізації відносин з країнами Заходу. Демонтовано “залізну завісу” — загородження на кордоні з Австрією. Через відкриті кордони до ФРН перейшли тисячі “туристів” — громадян НДР, що в такий спосіб змогли потрапити на Захід. Угорщина приймала десятки тисяч біженців (здебільшого угорців з Трансільванії), які рятувалися від шовіністичної політики румунського диктатора Н. Чаушеску.

Падіння престижу УСРП та її керівництва викликало масовий вихід з партії, виникнення в ній різних платформ. Реформаторське крило почало готувати створення соціалістичної партії, яка б через відмову від більшовицької ідеології, реформу власності спрямувала країну до демократичного соціалізму. На черговому з'їзді УСРП (6—9 жовтня 1989 р.)

відбувся давно назрілий розкол. З УСРП виділилася Угорська соціалістична партія (УСП), яка заявила про свій перехід на соціал-демократичні засади. Це означало кінець комунізму в Угорській Народній Республіці, яка з кінця жовтня стала називатися Угорською Республікою.

Вибори на багатопартійній основі 29 березня 1990 р. ознаменувалися нищівною поразкою лівих сил і перемогою Угорського демократичного форуму (УДФ), лідер якого історик Й. Антал очолив новий коаліційний уряд. Президентом країни парламент обрав представника Союзу вільних демократів письменника Арпада Гьонца, який залишався на цій посаді до липня 2000 р. Відновлення парламентської демократії відкрило перед Угорщиною шлях до демократичної правової держави європейського типу.

На шляху до ринкової економіки й західної демократії

Після політичної трансформації та соціально-економічних перетворень на зламі 80—90-х років зусилля уряду Й. Антала були спрямовані на створення громадянського суспільства, перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки та входження країни до Євросоюзу й НАТО. У 1991 р. з роздержавлення об'єктів торгівлі, підприємств громадського харчування та сфери послуг розпочато процес приватизації, який на другому етапі охопив великі й середні підприємства. На початку 1992 р. у приватному секторі вже було задіяно близько 20 % працездатного населення й вироблялася третина всієї промислової продукції та чверть ВВП. Негативними явищами періоду реструктуризації та переходу до ринку були безробіття — 1 млн чоловік (1990) і спад промислового й сільськогосподарського виробництва відповідно на 35 і 30 %, що зумовлювалося переорієнтацією угорської економіки зі Сходу на Захід.

На початку 1991 р. була запроваджена чотирирічна програма економічного розвитку країни, що передбачала зниження до мінімуму інфляції шляхом збалансування попиту і пропозиції, лібералізації експорту й імпорту, стимулювання

підприємницької ініціативи, активної приватизації державних підприємств. Важливого значення у процесі оздоровлення економіки країни надавалося залученню іноземних інвестицій, угоди про захист яких були підписані з 17 країнами. У 1993 р. в економіку країни було вкладено 4 млрд дол. іноземних інвестицій. Якщо в 1991 р. значна частина доходу країни від експорту (4,1 млрд) йшла на обслуговування зовнішнього боргу, який становив 21 млрд доларів, то наприкінці 1992 р. валютні запаси країни досягли 5 млрд дол. Урядові Й. Анталла вдалося досягти домовленості з кредиторами про відстрочку оплати зовнішніх боргів. У 1994 р. 220 приватних компаній, на яких працювало 700 тис. чоловік, виробляли майже 60 % ВВП Угорщини. Завдяки такій політиці Угорська Республіка досить швидко зуміла налагодити випуск конкурентоспроможної продукції, майже 70 % експорту якої знаходило ринок збуту в країнах Заходу. Водночас перерозподіл суспільної власності, особливо реституція, внаслідок якої з обороту були виведені великі земельні ділянки, викликав невдоволення сільського населення. Не всі попередні власники, що отримали землю, поспішали її обробляти, а земельне питання набуло особливої гостроти. Станом на 1993 р. лише 16 % колишніх пайовиків заявили про своє бажання створити одноосібні господарства. Решта повернулися до старих кооперативів або створили нові. Невдоволення викликав перехід частини власності до рук іноземців.

На парламентських виборах у травні 1994 р. перемогла УСП, яка в коаліції з Ліберальним союзом вільних демократів (ЛСВД) сформувала новий уряд. Його очолив лідер соціалістів Дьюла Хорн, який не бачив альтернативи курсові на розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки в Угорщині. Розпочата в 1995 р. нова програма стабілізації економіки сприяла приведенню у відповідність до критеріїв Євросоюзу співвідношення дефіцитів державного бюджету, поточного платіжного балансу й ВВП. Прийнято урядову програму правової гармонізації законодавства Угорщини з правовими нормами Євросоюзу. У 1995 р. прийнято 15 нових законів, у тому числі про патентний захист винаходів, про охорону довкілля, митний і валютний кодекси, що відповідали правовим нормам ЄС. У програмі правотвор-

чості особлива увага приділяється захистові прав людини, а також живої і неживої природи. Налагоджено нормальні політичні, дипломатичні й економічні зв'язки з Україною. Соціал-ліберальний уряд дав зелене світло частковій приватизації великих енергетичних підприємств і телефонних компаній (Угорського Телекому, Антена Хунгарія), Угорського товариства мінеральних мастил, п'яти регіональних товариств з газопостачання тощо.

Курс на інтеграцію до європейських структур і НАТО, проведення економічних і соціальних реформ продовжив уряд В. Орбана, який репрезентував правоцентристську партію молодих демократів Угорщини (ФІДЕС), що перемогла на парламентських виборах 1998 р. Пріоритетне місце в діяльності цього кабінету відводилося подоланню економічних відмінностей східних і західних областей країни. Річ у тім, що парадний фасад капіталізму споруджувався виключно в угорській столиці Будапешті, де наприкінці 1990-х років мешкало 20 % десятимільйонного населення країни, вироблялося 40 % ВВП й акумулювалося до 70 % усіх іноземних інвестицій. Тому рівень життя мешканця столиці суттєво відрізнявся від умов життя мешканця провінції, де більшу частину населення становили робітники шахт і металургійних комбінатів, дрібні фермери й безробітні. Економічному відродженню східних регіонів сприяли запроваджені урядом В. Орбана на десятирічний термін податкові пільги для іноземних фірм і компаній, які інвестують сюди кошти, а також будівництво сучасної автомагістралі від Будапешта до східного кордону. Цей напрям політики угорського уряду підтримали США, які відкрили у східних регіонах Угорщини три бізнес-офіси, з метою налагодження контактів між місцевими і американськими підприємствами.

На порозі XXI ст.

На рубежі нового тисячоліття макроекономічні показники Угорщини були вражаючими: стабільні 5 % приросту ВВП щорічно (1996—1999). Упродовж 90-х років в економіку країни вкладено 20 млрд

доларів прямих іноземних інвестицій, що в перерахунку на душу населення більше, ніж у будь-якій східноєвропейській країні. Найбільш виразним свідченням економічних успіхів Угорщини слід вважати той факт, що 70 відсотків її експорту йшло до країн Євросоюзу, а дві третини ВВП створювалось приватним сектором. Проте залишається ще чимало проблем, що потребують свого вирішення.

Особливої гостроти набула, зокрема, демографічна проблема — щорічно населення Угорщини зменшується на 40—50 тис. чоловік. Це негативно впливає на ринок робочої сили, ускладнює реалізацію великих економічних проектів, призупинення яких небажане у зв'язку з майбутнім вступом Угорщини до ЄС. Для вирішення цієї проблеми уряд В. Орбана виявив готовність прийняти кілька мільйонів гастарбайтерів із числа 4 млн угорців, що проживали в сусідніх з Угорщиною країнах (половина з них мешкала в Румунії). На порядок денний постало й “циганське питання”, для розв'язання якого необхідно було прийняти національну програму. За офіційними даними, у 2002 р. в Угорщині проживало 600 тис. циган (за деякими даними — 800 тис.), а рівень безробіття серед них становив 60 %, тоді як серед угорців — 10 %.

Початок нового століття Угорщина зустріла на хвилі економічного піднесення. У країні зростав життєвий рівень, збільшувалась кількість робочих місць, скорочувались безробіття та державна заборгованість. Загальний обсяг ВВП у 2002 р. становив 120 млрд доларів. Запорукою економічної стабільності було те, що приватизаційні процеси в країні перебували на завершальній стадії, а співвідношення приватного і державного капіталів в угорській економіці становило 80 : 20 відсотків. Прискорення економічного розвитку країни супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів.

Другим президентом третьої Угорської Республіки в липні 2000 р. став Ф. Мадл — прихильник подальшої інтеграції Угорщини в Об'єднану Європу. Партійно-політична структура країни перебувала на завершальній стадії формування. На парламентських виборах у квітні 2002 р., що проходили за мажоритарно-пропорційною системою, як і на

попередніх, реальна боротьба за депутатські мандати розгорнулася між правлячою правоцентристською партією В. Орбана ФІДЕС і Угорською соціалістичною партією (хоча у виборах брали участь кандидати від восьми партій). Перемога цього разу була на боці соціалістів (46 % голосів), які зі своїм партнером — лівоцентристською партією Ліберальний союз вільних демократів (ЛСВД) — сформували новий уряд. Головою державних зборів стала один із лідерів УСП С. Котолін, а кабінет міністрів очолив керівник соціалістів П. Медьєші, якому політичні опоненти закидали його співпрацю з угорською контррозвідкою в роки комуністичного режиму. Утім, новий прем'єр-соціаліст виявив себе рішучим прихильником продовження економічних реформ і подальшої інтеграції країни до Європейського Союзу.

Зовнішня політика

З утворенням Угорської Республіки (жовтень 1989 р.) було відкрито кордони з країнами Заходу й започатковано процес інтеграції країни до європейських структур. У 1991 р. з території Угорщини було виведено війська СРСР. З першого лютого 1994 р. Угорщина — асоційований член Євросоюзу, причому, офіційний Будапешт постійно наполягав на прискоренні переговорного процесу щодо інтеграції до європейських структур. Безперечним зовнішньополітичним успіхом країни став її вступ до Північноатлантичного альянсу в березні 1999 р.

У дусі добросусідства розбудовувалися взаємовідносини між Україною і Угорщиною. Розвиткові співробітництва між обома країнами сприяли близькість поглядів стосовно шляхів вирішення багатьох міжнародних та регіональних проблем. Як відомо, в Україні проживає близько 160 тис. етнічних угорців, 5 тис. етнічних українців мешкають в Угорщині. Уже 3 грудня 1991 р., через два дні після проведення в Україні референдуму з питання незалежності, між нашими країнами було встановлено дипломатичні відносини, а 6 грудня Україна і Угорська Республіка уклали договір про добросусідство та співробітництво.

За роки незалежності зв'язки між двома країнами здійснювалися не лише на рівні президентів, парламентів та урядів, а й у людському спілкуванні. Динамічно розвиваються економічні відносини: у 2001 р. взаємний товарообмін досяг найвищого рівня за всі попередні роки і становив 640 млн доларів. Угорщина надавала великого значення розвитку прикордонного співробітництва між двома країнами. У лютому 2002 р., під час візиту до України президента Угорщини Ф. Мадла, було підписано Конвенцію з комплексного проти-паводкового облаштування басейну річки Тиса. У зв'язку з майбутнім вступом Угорщини до Євросоюзу перспективним є подальший розвиток двостороннього співробітництва в рамках відносин "Євросоюз — Вишеградська четвірка — Україна".

Тимчасовий режим

Франція, яка в 1940 р. зазнала поразки, зрештою опинилася в руках переможців. Економічне становище визволеної від німецьких окупантів країни було важким. У 1944 р. обсяг промислового виробництва становив лише 44 %, а сільського господарства 60 % довоєнного рівня. В суспільно-політичному житті відбувалося різке полівіння, що виявилось, зокрема, у зростанні чисельності Французької комуністичної партії (ФКП, 800 тис.) та Французької соціалістичної партії (СФІО, 350 тис.). Керівництво обох партій навіть вело переговори про створення єдиної партії. Проте справа до цього не дійшла. Соціалістів не влаштувала диктатура пролетаріату, якої прагнули комуністи. Цього, звісно, не могли допустити й американці. Щоб запобігти можливим несподіваним діям комуністів, вони протягом двох тижнів після визволення Франції роззброїли загони Опору.

Третьою силою в країні була національна буржуазія, яка категорично виступала проти комуністичної диктатури і гуртувалась навколо “рятівника нації” генерала Шарля де Голля, який у 1944 р. очолив тимчасовий уряд. Його програма покарання воєнних злочинців, відновлення республіканської законності, націоналізації ряду галузей промисловості, банків, підвищення життєвого рівня населення збігалася з програмою Національної Ради Опору (НРО) і здобула підтримку більшості.

У зовнішній політиці де Голль обстоював союз зі США, СРСР, Англією. Зокрема, 10 грудня 1944 р. було підписано

франко-радянський договір про союз та взаємну допомогу. В цілому ж, у внутрішній та зовнішній політиці уряд де Голля шукав злагоди усіх політичних сил.

Про це свідчила й практична діяльність новоствореного уряду. Державний апарат очищувався від колаборантів, тобто тих, хто співробітничав з окупантами, військові злочинці були покарані: Лаваль розстріляний, Петен довічно ув'язнений. Певні зрушення відбулися у соціально-економічній галузі. Зарплата працюючих підвищилась на 40—50 %, збільшено пенсії. Новим і досить поширеним явищем життя Франції стала націоналізація окремих галузей промисловості. У грудні 1944 р. націоналізовано автомобільні заводи “Рено”, машинобудівні заводи компанії “Гном і Рон”, кілька автотранспортних компаній. Таким чином, уже наприкінці війни у Франції розпочався процес становлення системи ДМК. Це було викликано не лише тиском лівих, а й намаганням реалізувати досить поширену в суспільстві думку, що за допомогою держави можна швидше відбудувати економіку. Система державного регулювання відпрацьовувалась не без помилок. Це насамперед надмірне захоплення націоналізацією, адміністративне втручання в економіку тощо.

Наприкінці 1944 р. активізувався процес відновлення характерного для Франції багатопартійного політичного спектра. У 1944 р. на основі колишньої католицької партії народних демократів виник Народно-республіканський рух (МРП). Соціальну базу МРП складала в основному середня та дрібна буржуазія, селянство, частина робітників. Партія виражала інтереси центристських сил. Інтереси великого капіталу захищала Партія республіканської свободи (ПРЛ), заснована в 1945 р. Тоді ж на базі кількох буржуазних груп руху Опору утворився Демократичний і соціалістичний союз Опору (ЮДСР), що спирався на середню та дрібну буржуазію і чиновництво. У 1946 р. прихильники де Голля сформували Союз деголлівців. Активізували свою діяльність й інші партії.

Серед центристських партій найбільш впливовою у післявоєнний період була МРП. Її лідери Ж.Бідо, Ф. де Мантон, М. Шуман у роки окупації брали участь у русі Опору. Однак повоєнну популярність партії принесли реформи, пов'язані з упровадженням системи ДМК.

Вибори до Установчих зборів
21 жовтня 1945 р.
Внутрішня та зовнішня політика

Вибори 21 жовтня 1945 р., як і слід було чекати, відобразили післявоєнне полівіння суспільства. Комуністи та соціалісти здобули 294 мандати з 545 і могли сформувати двопартійний уряд. Проте соціалісти, справедливо підозрюючи комуністів у прагненні до диктатури, наполягли на включенні до складу уряду представників МРП як гаранта демократії. Урядова коаліція з трьох партій проіснувала до травня 1947 р. Новостворений уряд знову очолив де Голль. Під час його формування виник серйозний конфлікт. Комуністи зажадали три важливі міністерські пости: національної оборони, закордонних та внутрішніх справ. Де Голль заявив, що не вважає компартію достатньо “національною і французькою” і не може довірити їй *“жоден із трьох важелів, що управляють зовнішньою політикою, тобто її дипломатію, яка її виражає, армію, яка її підтримує, та поліцію, яка її захищає”*. Цього разу криза завершилася компромісом. До кабінету увійшли 5 комуністів, 5 соціалістів, 5 членів МРП та 6 голлістів. Проте незабаром виник конфлікт через військові видатки. Де Голль, який прагнув якомога швидше відновити престиж та позиції Франції у світі, що похитнулися після поразки 1940 р., був проти їх скорочення. Урізання на 20 % військового бюджету він розцінив як ущемлення його влади Установчими зборами і 20 січня 1946 р. подав у відставку. Главою уряду став соціаліст Ф. Гуен, а з червня 1946 р. — лідер МРП Ж. Бідо.

В економічній діяльності лівоцентристського коаліційного уряду продовжувалася політика націоналізації. Тиск з боку комуністів, найчисленнішої на той час партії, ейфорія щодо державної власності, бідність народу, розореного війною, сприяли цьому. Серед інших були націоналізовані такі важливі центри фінансово-кредитної діяльності, як Французький та Ліонський кредитні банки. У 1947 р. державний сектор у виробництві становив 26 %. Держава контролювала 35—40 % капіталовкладень. Власники націоналізованого майна (окрім колаборантів) отримували грошову компенсацію. Представники робітників та службовців вводилися до складу правлінь націоналізованих підпри-

емств. Таким чином, у перші післявоєнні роки у Франції швидко здійснювався перехід від індивідуалістично-монополістичного до державно-монополістичного капіталізму.

Система державного регулювання виявилась також у соціальній сфері. Введено 40-годинний робочий тиждень, при досягненні 65-річного віку французький громадянин міг розраховувати на державне пенсійне забезпечення. Запроваджено виплати хворим та інвалідам, а також багатодітним сім'ям. Усе це було поставлено на надійну основу, внаслідок запровадження першої в історії Франції єдиної системи соціального страхування. З цією метою був створений спеціальний державний фонд, куди надходили відрахування з усіх джерел, де створювалася вартість, а також із заробітної плати працюючих.

У сфері зовнішньої політики зусилля уряду були спрямовані на те, щоб змусити світ рахуватися з Францією як великою державою. На той час це було непросто. Почала розпадатися французька колоніальна імперія. У 1946 р. французам довелося залишити Сирію та Ліван. Антиколоніальний рух розгорнувся в Південно-Східній Азії. Виникла Демократична Республіка В'єтнам (ДРВ). Франція не хотіла змиритися з ходом історичних подій і опинилася в багаторічній смузі колоніальних воєн, які не принесли їй ані слави, ані достатку.

Конституція 1946 р.

Навесні, улітку та восени 1946 р. у Франції розгорнулися гострі дискусії навколо нової конституції. Зокрема, де Голль виступив проти повернення країни до традиційного парламентаризму і пропонував запровадження сильної президентської влади, обмеження ролі парламенту, непідзвітність президента законодавчому органу. Це викликало шквал критики з боку опонентів. Генерала навіть звинувачували у прагненні встановити військову диктатуру. Для лівих, особливо комуністів, які виношували ідею насадження диктатури пролетаріату, плани голлістів були неприйнятними. У грудні 1946 р. конституція набула чинності.

Нова конституція встановлювала сувору підзвітність уряду парламентові, надавала широкі права громадянам: право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, освіту, участь у керівництві державними підприємствами, на страйк у рамках закону. Проголошувалися рівність чоловіків і жінок, населення метрополії і колоній, що мало послужити збереженню колоніальної імперії. Під тиском лівих до конституції було внесено статтю, відповідно до якої будь-яке майно, що набувало характеру монополії, мало стати власністю всього народу. Важливим положенням конституції була заборона ведення завойовницьких воєн. У цілому конституція відображала суспільну ситуацію у Франції в перші післявоєнні роки, концентрувала попередні демократичні надбання Франції і нові досягнення у розвитку демократії західноєвропейських країн післявоєнного періоду. Водночас вона була консенсусним документом тих політичних сил, які сформувалися у роки Опору і шукали “модус вівенді” тактичного порядку, не забуваючи про свої стратегічні цілі. Конституція 1946 р. проіснувала всього 12 років. Досить було змінитися конфігурації політичних сил у французькому суспільстві, з’явитися новим проблемам, що сколихнули Францію через деякий час, як розстановка конституційних аспектів у статтях Основного закону увійшла в суперечність з реаліями часу.

Після нетривалого функціонування однопартійного кабінету соціаліста Л. Блюма, що був сформований після листопадових виборів 1946 р., до влади повернулася та ж сама трипартійна коаліція (комуністи, соціалісти, МРП) на чолі з соціалістом П. Рамадьє. Конституція 1946 р. знаменувала завершення Тимчасового режиму і початок Четвертої республіки у Франції.

Специфіка економічного розвитку в період Четвертої республіки

У 1948 р. Франція досягла довоєнного рівня виробництва, а в 1958 р. обсяг виробництва зріс у два рази. Основна маса національного капіталу інвестувалася всередині країни, і французький капітал втрачав лихварський характер. Загальною реальністю для Франції стала

система ДМК. У Франції вона вирізнялася специфічним характером. Для державного сектора економіки розроблялися обов'язкові до виконання планові завдання, приватному — давалися рекомендації. З часом приватні підприємства і держава почали укладати контракти про дотримання рекомендованих виробничих завдань. Намагаючись досягти більшої ефективності у здійсненні цієї політики, держава зосередила у своїх руках такі важелі, які давали можливість непрямого втручання у виробництво з метою його регулювання. Зокрема, держава узаконила своє право на видачу іноземної валюти приватним підприємцям. Вона ж давала дозвіл на будівництво нових підприємств. Використовувалися й такі загальноприйняті форми регулювання, як кредитна та податкова системи тощо. З метою сприяння розбудові великої промисловості енергоресурси, паливо, сировина були зосереджені здебільшого в руках держави і поставлялися великим підприємцям на пільгових умовах. На дрібні та середні підприємства подібні пільги не поширювалися. Значна допомога великим підприємцям надавалася також у справі технічного переоснащення. Всі ці заходи мали сприяти стабілізації економіки та зростанню економічної могутності Франції, запобігати економічним кризам.

Політична криза 1947 р.

Рік 1947-й ознаменувався рішучим переходом демократії в наступ на комуністичні плани тоталітаризації Західної Європи. Розпочатий наступ базувався на заходах післявоєнного економічного відродження, зміцненні основ приватної власності, перших успіхах науково-технічного прогресу.

Франція, де численна компартія, шукаючи тимчасових союзників, рвалася до влади, стала місцем гострого зіткнення демократичних і тоталітарних сил. Свідчень цьому чимало. Саме ФКП разом з італійською компартією увійшла в 1947 р. до Комінформу. В планах сталінського керівництва ФКП відводилася авангардна роль у русі до так званої народної демократії.

На початку 1947 р. за умов швидкого зростання цін на предмети першої необхідності, погіршення життєвого рівня трудящих голлісти створили Об'єднання французького народу (РПФ). Нова партія виступила з ініціативою відміни конституції 1946 р., встановлення в країні сильної влади. З іншого боку, ФКП організувала у великих промислових центрах демонстрації та мітинги, на яких висувалися вимоги покращення матеріального рівня життя. Критичним моментом у політичній боротьбі, що розгорілася, став страйк на державних заводах “Рено” наприкінці квітня 1947 р. Робітники вимагали виплати преміальних за перевиконання виробничих норм. Їх активно підтримали міністри-комуністи. На початку травня 1947 р. комуністи проголосували в парламенті за недовір'я уряду. Згідно з існуючими правилами вони були позбавлені участі в кабінеті як порушники міністерської солідарності. Зі свого боку, лідери Соціалістичної партії, які чекали слушного моменту, відмовилися від політики єдності з комуністами, котра вже давно була для них обтяжливою, і перейшли на позиції антикомунізму. Однак розрив із соціалістами не зупинив керівництво ФКП. У листопаді 1947 р. комуністи закликали робітничий клас до загального страйку, явно плануючи використати його у своїх політичних цілях. Це призвело до подальшого зіткнення з французькими соціалістами. СФЮ категорично виступила проти політизації профспілок, унаслідок чого Загальна конфедерація праці розкололась. З неї вийшла “Форс уврієр” (“Робоча сила”), яка підтримувала соціалістів.

Вихід французьких комуністів з уряду був негативно сприйнятий радянським партійно-державним керівництвом. А. Жданов у своєму листі, направленому лідерові ФКП М. Торезу (2 червня 1947 р.), висловив стурбованість ЦК ВКП(б) ситуацією, що склалася. Він зауважив, що дії компартії Франції не були погоджені з радянською стороною і стали для неї “цілковитою несподіванкою”, з вимушеною дипломатичністю просив “інформувати” про ситуацію та лінію ФКП наскільки можливо швидше. Мотивувалося це тим, що “радянські робітники стурбовані” зміною становища у Франції. Від ФКП вимагалось керуватися інструкціями ЦК ВКП(б) і на повний голос заявляти про підтримку миролюбної та демократичної політики Москви. Отже, хто

платив, той і замовляв музику. Так чи інакше, надії ФКП та ВКП(б) на комунізацію Франції у 1947 р. провалилися.

Франція в період урядів “третьої сили”

За ситуації, що склалася після політичної кризи 1947 р., СФІО висунула ідею “третьої сили”, згідно з якою уряди мали формуватися на основі СФІО, МРП та радикалів. З 1948 по 1951 р. змінилося вісім урядів “третьої сили”. Головне завдання, заявляли лідери “третьої сили”, не допустити в країні диктатури ані зліва, ані справа.

У 1948 р. Франція була включена в систему допомоги за “планом Маршалла”. Всього за період з 1948 по 1952 р. вона отримала 3,2 млрд дол. Водночас Франція пішла на примирення з Німеччиною, після чого було зроблено перші кроки в напрямі до західноєвропейської інтеграції. Зокрема, в 1951 р. виникло Європейське об'єднання вугілля і сталі (Франція, ФРН, країни Бенілюксу), учасники якого домовилися про скасування експортних мит на сталь та вугілля, що було першим кроком до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС).

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років економічна ситуація у Франції значно поліпшилася, зміцнився середній клас — основа демократії. Змінювалися пріоритети, припинився процес полівіння французького електорату, що мав місце в перші післявоєнні роки, французьке суспільство остаточно стало на шлях свободи та демократії. Водночас посилилися прояви негативного ставлення до комуністів: їх виганяли з армії, звільняли з державних посад. Наскільки доцільними були такі заходи у Франції? Це питання й досі залишається дискусійним. Безпосередньої загрози французькій демократії комунізм у цей період не становив, пік його авторитету пройшов, та й французький менталітет не приймає диктатури як такої — надто вже сильними були у Франції демократичні традиції. Французи відвернулися навіть від свого кумира де Голля, “рятівника нації”, коли

досить необ'єктивно запідозрили його у схильності до диктатури. ФКП за умов економічної стабілізації, зростання середнього класу швидко втрачала своїх прихильників. Її чисельність різко скоротилася.

У 1951 р. лідери “третьої сили” провели в парламенті закон про мажоритарну систему виборів. Відповідно до цього закону обраним вважався той кандидат у депутати, який набрав 50 % плюс один голос. Якщо такого не виявлялося, призначався другий тур виборів, до якого допускалися всі ті, хто набрав не менше 12,5 % голосів виборців. У другому турі обраним вважався той, хто набрав відносну більшість голосів. Мажоритарна система непогано зарекомендувала себе у країнах з розвинутою демократією. Вона відкриває можливості для об'єднання у другому турі різних демократичних сил проти крайніх лівих і крайніх правих.

Зовнішня політика в першій половині 50-х років

Метою зовнішньої політики Франції в першій половині 50-х років було посилення її ролі в європейських справах, зміцнення дружби та співробітництва з усіма демократичними країнами і збереження в будь-якій формі колоніальної імперії. Франція брала найактивнішу участь у створенні західноєвропейської інтеграції, а французькі лідери стали також ініціаторами військової інтеграції. Саме від Франції виходила ідея створення європейської армії, запропонована в 1950 р. прем'єр-міністром Рене Плевеном. Французький прем'єр-міністр Піне підписав у 1952 р. договір про Європейське оборонне співтовариство (“європейська армія”). Однак у Франції його розцінили як загрозу національному суверенітетові, втрати контролю над власними збройними силами. До того ж надто свіжими були враження від німецької навали у 1914 й, особливо, в 1940 рр. 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції проголосували проти створення європейської армії. Активна участь Франції у справі об'єднання антикомуністичних сил і створення антирадянських військово-

політичних блоків країн Заходу привела до анулювання Радянським Союзом 7 травня 1955 р. радянсько-французького договору від 10 грудня 1944 р. Утім, договір втратив своє значення давно, ще з початку “холодної війни”.

Що ж до іншого завдання зовнішньої політики, то, попри всі зусилля, зберегти колоніальну імперію Франції не вдалося. Восьмирічна війна у В'єтнамі завершилася поразкою французьких військ під Дьєнб'єнфу в березні 1954 р. Загальні втрати французької армії у цій кампанії сягали 320 тис. чол. Франція змушена була визнати незалежність В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі. Під впливом поразки у В'єтнамі французька колоніальна політика видозмінювалася, набувала характеру вибіркового підходу до питання надання колоніям незалежності. Так, у 1954—1955 рр. уряд радикал-соціаліста П. Мендес-Франса вирішив надати автономію Тунісу та Марокко. Проте Алжир такого статусу не отримав. 1 листопада 1954 р. в найбільш офранцуженій колонії — Алжирі — почалася визвольна війна.

Колоніальна проблема виявилася непосильною для урядів Четвертої республіки. Вона не була вирішена ані після Другої світової війни, ані тим більше в першій половині та середині 50-х років, коли уряди формувалися на основі коаліції правих та центру — МРП, радикалів та незалежних.

Криза режиму Четвертої республіки

У середині 50-х років проявилася глибока криза Четвертої республіки. Франція, починаючи з 1939 р., не виходила фактично з тривалої смуги війн, унаслідок чого збільшувалися податки, повільно зростав матеріальний рівень життя. Правлячі партії Четвертої республіки виявилися неспроможними стабілізувати обстановку, розв'язати заплутаний клубок проблем. Від режиму відвернулися всі верстви французького суспільства. Національну буржуазію лякав розпад колоніальної імперії, зростання залежності Франції від західних союзників, особливо США. Французькі патріоти боялися втрати країною її суверенітету. Болісно зачіпало всіх падіння престижу Франції у

світі та Європі. Селяни страждали від надмірно високих податків та низьких закупівельних цін. Заробітна плата збільшувалася повільніше, аніж вартість життя.

Багато хто у Франції бачив вихід у радикальній зміні самої форми правління, в обмеженні всесилля парламенту та безсилля уряду, припиненні міністерської чехарди, у встановленні системи сильної влади, яка зможе придушити національно-визвольний рух у колоніях, зміцнити французькі позиції в Європі та світі. Ще далі йшли так звані “пужадисти”. Їхній лідер, дрібний крамар П'єр Пужад, вимагав перегляду конституції, ліквідації республіки й збереження “єдиної та неподільної імперії”. У середині та другій половині 50-х років рух “пужадистів” набув значного розмаху. Маса втратили надію на те, що ліві угруповання зможуть забезпечити керівництво країною. Хід подій прискорили надання у березні 1956 р. урядом соціаліста Гі Молле незалежності Тунісові і Марокко і непопулярна алжирська війна, яку, на думку багатьох, слід було закінчити якомога швидше й обов'язково під лозунгом “Алжир — французький”.

Алжирська війна стала больовою точкою для переважної більшості французів і послужила каталізатором демонтажу Четвертої республіки. Під час війни в Алжирі загинуло 28 тис. французів, однак два-три покоління французів вважали його невід'ємною частиною країни. Крах імперії бачився як крах великої держави, приниження її гідності.

13 травня 1958 р. французьке населення Алжиру вчинило заколот, створило “Комітет громадського порятунку” й закликала передати владу де Голлю, сподіваючись, що Алжир залишиться французьким. Де Голль, який з 1946 р. чекав, що його покличуть, зажадав надзвичайних повноважень і відміни конституції 1946 р. Загроза громадянської війни змусила правлячі кола поступитися. 1 червня 1958 р. де Голль обійняв посаду прем'єр-міністра і сформував уряд, до якого увійшли голлісти і представники великого капіталу М. Дебре, Кув де Мюрвіль, Ж. Помпиду. У кабінеті були представлені всі партії, що голосували за де Голля. Четверта республіка впала.

Прийняття нової конституції.
Режим П'ятої республіки

Уряд оприлюднив 4 вересня 1958 р. нову конституцію. На відміну від попередньої, яка утверджувала режим парламентської республіки, конституція 1958 р. проголошувала президентську республіку. Вона надавала широкі повноваження президентові, який обирався парламентом, тобто непрямым голосуванням, терміном на сім років (з 1962 р. — прямим). Таким чином, президент став незалежним від парламенту. Він — глава держави, головнокомандувач, призначає прем'єр-міністра, вищих військових та цивільних осіб, затверджує закони, може повертати їх на повторний розгляд, розпускає Національні збори, відповідно до статті 16 Основного закону, оголошує надзвичайний стан і бере всю повноту влади до своїх рук. Парламент — Національні збори та сенат — не може змістити президента. На референдумі 28 вересня 1958 р. 79 % французів схвалили нову конституцію. На результати референдуму вплинули такі чинники, як розчарування мас у режимі Четвертої республіки, а також авторитет де Голля. У Франції встановилася П'ята республіка. Основою нового режиму стала новостворена партія — Союз на захист нової республіки (ЮНР).

Внутрішня та зовнішня політика
в період президентства де Голля

Своїм основним внутріполітичним завданням уряд де Голля вважав досягнення соціального консенсусу між різними верствами французького суспільства. Побоювання частини електорату, що П'ята республіка сповзе до тоталітарної диктатури чи військово-авторитарного режиму, виявилися даремними. Відновлюючи авторитет держави, де Голль гарантував демократичні свободи і поважав їх. Він був переконаним республіканцем. Глибоко засвоїв, попри авторитарний стиль правління, основний принцип демократії: держава сильна довір'ям народу.

Будучи переконаним захисником існуючого порядку, основаного на приватній власності та ринковій економіці, він водночас не вважав гроші єдиним мірилом цінностей у стосунках між людьми та соціальними верствами. Цивільну владу ставив вище військової.

Стабілізація політичного режиму сприяла економічному розвитку. За перші десять років існування П'ятої республіки (1958—1968) виробництво промислової продукції виросло на 60 %, його щорічний приріст становив 5,7 %. За валовим виробництвом продукції Франція обійшла Англію. Відбулися значні структурні зміни. У промисловості широко застосовувалася автоматизація, електронно-обчислювальна техніка, конвеєрне виробництво. Коштом держави була створена атомна та ракетна промисловість. Велика увага приділялася житловому будівництву. Новітні галузі стали визначати обличчя французької економіки. Якщо в період Четвертої республіки капітали з країни тікали за кордон, то тепер вони посилено інвестувалися всередині країни. Характерною особливістю Франції була наявність великої кількості дрібних підприємств. На 84 % усіх підприємств кількість зайнятих не перевищувала 5 чол. Щоб уникнути енергетичних труднощів, здійснювалося будівництво АЕС.

Значна увага приділялася сільському господарству — традиційно важливій галузі економіки, в тому числі і в експортному плані. Щоб підвищити товарність сільськогосподарського виробництва, де Голль пішов на ліквідацію (шляхом викупу державою) 800 тис. дрібних селянських господарств. Унаслідок цього значно збільшилися земельні володіння селян, зросла їхня товарність. Індустріалізація праці в сільському господарстві привела до скорочення кількості працюючих на 25 %.

Якщо в соціальному складі населення особливих змін не відбулося (робітничий клас — 9 млн, дрібна буржуазія — 5 млн), то у структурі найманої робочої сили простежувалися значні зрушення. Зокрема, кількість працівників розумової праці з 1954 по 1968 р. збільшилася від 1 до 3 млн чол.

Пробним каменем зовнішньої політики П'ятої республіки стала проблема Алжиру. Надії колоніалістів виявилися марними. Де Голль і раніше розумів, що наміри утримати Алжир — не що інше як ілюзія, і в 1959 р. вперше заявив: *“Алжир—*

алжирський”. Алжир не був рядовою колоніальною проблемою Франції. У цій колонії проживало понад 1 млн французів. Усі вони після проголошення незалежності Алжиру змушені були повернутися до Франції. А тому рішення де Голля викликало негативну реакцію в частини французького суспільства. У відповідь колоніалісти вчинили заколот і спробували захопити владу в Алжирі. Де Голль діяв рішуче. У квітні 1960 р. він направив до Алжиру надійні війська і виступ було придушено. Остаточна проблема вирішилась у 1962 р., коли після переговорів в Евіані французька сторона визнала незалежність Алжиру. Частина армійських офіцерів, травмована крахом “французького Алжиру”, пішла в підпілля і створила таємну військову організацію ОАС, яка почала діяти методами терору. ОАС організувала кілька замахів на де Голля. Шарль де Голль з цього приводу цілком серйозно констатував: “У чині лейтенанта в Першу світову війну і полковника в Другу ніколи так близько не спілкувався зі смертю, як за часів президентства”.

У зовнішній політиці де Голль здійснював незалежний курс. Практичні заходи у цьому плані — вихід Франції з НАТО в 1966—1967 рр. (членом цієї організації Франція стала ще в 1949 р.), ліквідація військових баз альянсу на її території, визнання у 1959 р. кордону по Одеру—Нейсе, комуністичного Китаю — у 1964 р., негативне ставлення до американської агресії у В’єтнамі. Налагодження співробітництва з СРСР та іншими країнами комуністичного блоку Захід, особливо США та Англія, сприйняли більш ніж прохолодно.

Таким чином, внутрішній політиці консенсусу відповідала незалежна зовнішня політика, політика підтримки нормальних стосунків з усіма, насамперед із сусідами. А це означало, що відхід на розумну відстань від атлантичної солідарності компенсувався активізацією самостійної європейської та азійської політики Франції. Дуже показово у цьому плані була діяльність Французької республіки, спрямована на остаточне примирення з Німеччиною, ліквідацію клімату недоброзичливості та підозрінь, який понад триста років визначав вектор франко-німецьких стосунків. Єлісейський договір 1963 р., що його підписали де Голль і Аденауер, остаточно “поклав край 400 рокам ворожнечі та конфліктів” між обома державами.

Створення французьких ядерних сил також відповідало зовнішньополітичному курсові країни. Однак відмова Франції приєднатися до договору про заборону ядерних випробувань у трьох сферах була негативним моментом і змушувала світ критично оцінювати зовнішню політику країни.

Економічне піднесення 60-х років мало своїм наслідком збільшення заробітної плати та соціальних видатків держави. Зокрема, було запроваджено 80-відсоткову компенсацію за лікування, чотиритижневу оплачувану відпустку.

На президентських виборах 1965 р. знову переміг де Голль. Кандидат від Фронту демократичних і соціалістичних лівих сил (ФДСЛС) Франсуа Міттеран набрав 45 % голосів. Успіх де Голлю забезпечили економічне піднесення, незалежна зовнішня політика, відмова від колоніалізму та незаперечний авторитет самого президента.

Травнево-червневі події 1968 р. та їхні наслідки

Стабільний і динамічний розвиток П'ятої республіки порушили травнево-червневі події 1968 р. За два тижні до них студенти-анархісти в паризькому передмісті Нантері, протестуючи проти війни у В'єтнамі, побили вікна офісу "Америкен експрес". Спроба покарати студентів-бунтарів викликала дещо несподівану реакцію. На початку травня тисячі студентів паризьких вузів вийшли на вулиці, щоб виразити протест проти війни у В'єтнамі, соціальної несправедливості, цинізму політиків. Вимоги студентів були суперечливими. Червоні знамена, марксистські та маоїстські гасла аж ніяк не узгоджувалися з вимогами свободи самоврядування студентів. Однак вимоги реформи вищої школи та участі студентів в управлінні вузами були цілком справедливими. У Франції продовжувала існувати застаріла система вищої освіти: 80 % усіх студентів навчалося на гуманітарних факультетах і лише 20 % — на технічних. Лише п'ята частина студентів отримувала державну стипендію.

Студентські виступи використала ФКП — головний противник П'ятої республіки і президента де Голля. 13 травня

ФКП, прагнучи поглибити кризову ситуацію в країні, закликала до страйку робітників. На заклик комуністів відгукнулися колективи заводів “Рено” та “Сюд авіасьон”. На 18 травня кількість страйкуючих досягла 2 млн, а через кілька днів — 10 млн чоловік. У країні завмерло виробництво. Страйкарі вимагали збільшення зарплати, поліпшення соціального забезпечення тощо. Суто економічні вимоги робітників ФКП поспішила доповнити своїми партійно-політичними гаслами. Вона зажадала створення уряду демократичної єдності з участю комуністів. Тим часом лівацькі групи гошистів (гошизм — особливий різновид лівацтва, в якому змішалися елементи бланкізму, троцькізму, анархізму, утопізму, ленінізму, маоїзму та інших “ізмів”) підбурювали маси до захоплення влади. Перед французьким суспільством замаячила тінь громадянської війни та можливої диктатури. Перервавши свою офіційну поїздку до Рима, в країну повернувся де Голль. 29 травня він зустрівся у Баден-Бадені з командиром французького корпусу, ветераном алжирської війни генералом Массю. Переконавшись у лояльності армії, президент виступив по телебаченню. Він заявив, що залишається на посаді, й оголосив про розпуск парламенту і нові вибори. Наступного дня на Єлісейські поля вийшли 300 тис. прихильників де Голля, які демонстрували “мовчазну більшість”. Лідерам комуністів нічого більше не залишалось, як згорнути страйк. Тим більше, що напередодні уряд Помпіду пішов на значні поступки. Було збільшено зарплати — на 14 %, пенсії — на 15—20 %, а платня сільськогосподарських робітників зросла на 56 %. Студентам надано право участі в самоуправлінні. У червні страйки припинилися. До більшого маси страйкарів і не прагнули. Одна річ — страйк заради “біфштексу”, та коли його спробували перетворити на знаряддя захоплення влади і насадження комуністичної диктатури, французи відступили, чим, безумовно, розчарували ФКП, яку не влаштовували ані сильна президентська влада, ані стабільність у Франції.

Оцінка цих подій була неоднозначною. У них стихія бунту поєднувалася з конфліктом поколінь переломної епохи, з неприйняттям як американської, так і комуністичної моделей суспільства, антиамериканізм і антикомунізм ішли поруч. Через багато років учасники подій 1968 р. стали

респектабельними прихильниками демократії, ринкової економіки, зваженого зовнішньополітичного курсу своєї країни. Як тут не повірити добрій європейській приказці: “Хто молодим не був лівим, той не має серця, хто на старості не став правим, той не має розуму”.

Після подій 1968 р. де Голль ще енергійніше взявся обстоювати свою ідею “асоціації капіталу і праці”, здійснювану через залучення трудящих до акціонерного капіталу та прибутків підприємств і розширену після подій 1968 р. до концепції участі повноважних представників різних верств в управлінні справами суспільства зверху донизу.

Однак після травнево-червневих страйків 1968 р. щось зламалося у стосунках “де Голль — французи”, і президент це відчув. Референдум щодо законопроекту перебудови органів внутрішнього самоуправління, який він зніціював, мав вияснити це остаточно. На референдумі 27 квітня 1969 р. французи сказали “ні”, і на другий день де Голль подав у відставку.

Президентом став висунутий партією ЮДР (Союз на захист республіки, 1968 р.) соратник і однодумець де Голля Ж. Помпіду.

Франція в період важких сімдесятих

Промислова криза 70-х років, що захопила також Францію, змусила Ж. Помпіду частково відступити від зовнішньополітичних установок де Голля. Знову почалося зближення зі США, Франція погодилася на прийняття Англії до “Спільного ринку”, проти чого тривалий час категорично виступав де Голль, вважаючи Англію троянським конем Сполучених Штатів Америки.

У роки інфляції та кризи (1974—1975) уряд посилив систему регулювання. Важливе значення мав, зокрема, вересневий закон 1975 р. про фінансування низки галузей, пільги для приватних капіталовкладень та стимулювання експорту. Водночас проводилося заморожування цін і стримування темпів зростання доходів. Це, зокрема, передбачав “план Барра”, план “найсуворішої економії”, розроблений урядом у 1976 р.

У 1974 р. після раптової смерті Жоржа Помпіду президентом було обрано голліста В. Жіскар д'Естена, який у 60—70-х роках неодноразово обіймав посаду міністра економіки. У 70-ті роки відбулися значні перегрупування в центрі партійного спектра. Партія ЮДР 5 грудня 1976 р. перейменована в “Об'єднання в підтримку республіки” (ОПР). Поряд з ОПР впливовою партією став СФД (Союз за французьку демократію). СФД був заснований у січні 1978 р. як блок правоцентристських політичних партій та угруповань на підтримку В. Жіскар д'Естена. До нього входили Республіканська партія, Радикальна партія та Партія соціальних демократів. Союз за французьку демократію очолив Ж. Леканюе. Соціальна опора СФД — промислові та фінансові кола, вищі державні чиновники, середній клас, значна частина науково-технічної інтелігенції. Партія стояла на позиціях “передового лібералізму”, тобто реформізму, що був на той час найефективнішим методом вирішення суспільних і державних проблем і здобув підтримку широкого загалу у Франції. СФД та ОПР, яка стояла правіше, нерідко виступали спільно.

Зусилля Жіскар д'Естена, спрямовані на подолання труднощів в економіці через застосування чинників ДМК, уже в 1979 р. дали позитивні результати: виробництво збільшилося на 3,5 %. Проте успіх був тимчасовим. Осмислення політиками та економістами труднощів 70-х років наводило на думку, що їх причиною було надмірне захоплення держави втручанням у приватне підприємництво та не завжди продумана і доцільна націоналізація.

Президентські вибори 1981 р. Коаліція лівих при владі

Складними на фоні внутрішніх труднощів були вибори 1981 р. Другий тур приніс перемогу представникові лівих, соціалістові Ф.Міттерану, якого підтримали комуністи. Лівий блок переміг і на парламентських виборах. Ліві, які багато обіцяли своїм виборцям, прийшли до влади не в кращі часи. До новоствореного уряду П'єра Моруа, крім соціалістів, уперше після 1947 р. ввійшли

чотири комуністи, які енергійно пропагували демократизацію управління підприємствами, розвиток ініціативи трудящих, плановість економіки тощо. Однак програму треба було здійснювати, й ліві, знехтувавши несприятливими умовами, пішли на виконання окремих обіцянок. У 1981 р. відпустка робітників була збільшена до п'яти тижнів, у 1982 р. скорочено до 39 годин робочий тиждень. На 10 % підвищено зарплату, на 20—25 % — пенсії та сімейні доплати. Після тривалої боротьби в парламенті було прийнято законопроект про націоналізацію 18 банків, двох фінансових та п'яти промислових компаній, внаслідок чого частка державного сектора зросла з 18 до 32 %. Парламент ухвалив також закон про децентралізацію, який значно розширив функції органів місцевого самоврядування, та закон про статус іноземних робітників. Однак здійснені заходи у сфері соціальної політики не узгоджувалися з ситуацією в економіці. Реалії життя та об'єктивні закони не забарилися зреагувати на волюнтаристські дії лівих. Як наслідок, почалася втеча капіталу за кордон. У 1983 р. проведена нова девальвація франка, збільшені тарифи на газ, електроенергію, вирости непрямі податки, від населення зажадали збільшення внесків до фонду соціального страхування. У відповідь почалися страйки, посилилась нестабільність, активізувалися крайні праві — “Національний фронт”, профашистська організація, створена в 1972 р. колишнім “пужадистом” Жаном-Марі Ле Пенном. Соціалісти через два роки після приходу до влади змушені були відмовитись від своєї передвиборної програми. А їхні союзники — комуністи, щоб не втратити остаточно довір'я свого електорату, у 1984 р. поспішили вийти з уряду.

У липні 1984 р. новий уряд сформував Лоран Фабіус. Його програма, спрямована на зниження темпів інфляції і ліквідацію дефіцитів зовнішньої торгівлі та платіжних розрахунків, успіху не мала. Ліві швидко втрачали кредити своїх виборців. У 1986 р. на виборах до Національних зборів перемогу здобув правоцентристський блок — ОНР, СФД і ряд дрібних партій. Уряд очолив лідер ОНР Ж. Ширак. Його економічна програма в 1986—1987 рр. зводилася до чотирьох пунктів: відміна контролю за цінами як найважливіший спосіб боротьби з інфляцією; покращення зовнішньоекономічного становища через “усунення структурних хиб

зовнішньої торгівлі”, тобто збільшення в експорті виробів обробної промисловості; підвищення динамізму приватного сектора, що означало широку реприватизацію націоналізованих підприємств; “покращення умов функціонування ринку праці”, що давало підприємцям право звільняти працівників з “економічних причин”, інакше кажучи, виходячи з доцільності потреби в робочій силі. Заходи уряду Ширака виявилися досить ефективними. Уже в 1986 р. ситуація в економіці почала вирівнюватися.

Значні зміни відбулися у зовнішній політиці Франції. Франція Міттерана зблизилася з НАТО, чому “посприяли” радянські ракети СС-20, націлені на Західну Європу, та вторгнення радянських військ до Афганістану.

Друге президентство Міттерана.

Політика денационалізації державної власності

У 1988 р. на президентських виборах знову переміг Франсуа Міттеран. Значною мірою цей успіх був забезпечений діяльністю уряду Ж. Ширака, тими заходами, що були здійснені ним упродовж останніх років. А їхні наслідки були вражаючими. Зокрема, вдалося знизити інфляцію з 15 до 3 %. Франк став однією з найстабільніших валют Заходу. Щорічні темпи економічного зростання в останній третині 80-х років становили 3,5 %. Зросла конкурентоспроможність французьких товарів. Франція виплатила борги, в які залізла в 1982—1983 рр., щорічно створювалося 300 тис. робочих місць, і безробіття в 1990 р. знизилось до 2,7 %. Збиткові підприємства ліквідувалися, але Франція виграла битву за модернізацію економіки.

Серед заходів, що використовувались для стабілізації економіки (кількаразова девальвація франка, “жорстка економія”, що зводилася до заморожування зарплати і запровадження контролю за цінами), найбільш ефективним виявилась відмова від кольбертизму, тобто керівництва економікою зверху. Підприємства здобули цілковиту свободу. Власті обмежили втручання в діяльність найбільших націо-

налізованих компаній. Результати не забарилися. “Рено” в 1983 р. втратив 12 млрд франків, а в 1988—1989 рр. його доходи сягнули 9 млрд франків.

Відбулися зміни і в експортній стратегії Франції. У своїй експортній політиці вона почала орієнтуватися більшою мірою на розвинуті країни. Після ФРН у розрахунку на душу населення Франція стала другим у світі експортером. Держава всіляко заохочувала вкладення капіталу в інших країнах і водночас сама відмовилася від зайвого протекціонізму. У 1989 р. іноземні інвестиції в країні становили 40 млрд франків. Слід зауважити, що жодне націоналізоване підприємство не було на 100 % власністю держави. Відбувався також процес приватизації багатьох фірм.

У соціальній сфері Ф. Міттеран ставив завдання досягти більшої справедливості в розподілі національного багатства. У цьому плані мета, започаткована де Голлем, не змінилася.

Франція наприкінці 80-х — на початку 90-х років

У 1988 р. соціалісти повернулися до влади на урядовому рівні і правили до 1993 р. Новий уряд очолив М. Рокар. Таким чином, за винятком двох років правління Жака Ширака, соціалісти перебували при владі десять років. Започаткувавши націоналізацію у 1981 р., вони завершили своє правління в 1993 р. битвами за ринкову економіку, за стабільний франк, вільний обмін валюти і гнучку систему зарплати. За ці роки соціалісти усвідомили переваги приватної власності над націоналізованою. Навесні 1993 р. на парламентських виборах соціалісти зазнали поразки не тільки тому, що реалізація ідей націоналізації, перейшовши певний рубікон економічного базису і суспільства в цілому, загрожувала застоєм і відставанням (що чітко виявилось в 1981—1986 рр., унаслідок маршу соціалістів уліво), наростанням соціальної нестабільності (від націоналізації вони відмовились уже через два роки після приходу до влади), а й тому, що надто обережно й повільно здійснювали заходи реприватизації в той час, коли французький загальний уже чітко

усвідомив, що приватизація націоналізованої власності — єдиний вихід з важкого економічного становища. Тобто французький електорат хитнувся у бік політичного та економічного центрizmu, суть якого — знайти синтез консенсусних ідей в суспільстві, поєднання економічної ефективності і соціальної справедливості, особистої незалежності, самостійності й участі в житті суспільства, свободи і відповідальності.

Так само непопулярною була зовнішня політика соціалістів. Підтримка деспотичних режимів у Африці, спроба перешкодити об'єднанню Німеччини, запізниле визнання Хорватії та Словенії, відмова від негайного засудження комуністичного путчу в Москві у серпні 1991 р. — ціла низка політичних прорахунків, які підривали довір'я до соціалістичних урядів.

Едуар Балладюр, який навесні 1993 р. сформував правоцентристський уряд, прийшов у Матіньонський палац з твердим наміром провести широку реприватизацію державного сектора економіки. Таку позицію підтримувала більшість французів, які втомилися від безробіття, неконтрольованого припливу до країни іммігрантів з франкомовної Північної Африки, незграбності державної економіки. Уряд Балладюра розробив розраховану на багато років програму переходу Франції до “тотального капіталізму”, де роль держави зводилася до мінімуму. Програма реприватизації соціально орієнтована. Вона передбачала продаж 20 % акцій великим підприємцям, а 80 % розпорозувалися серед дрібних акціонерів, тобто до приватизації залучалися всі верстви населення. Чи не тому один із лідерів правих Жак Ширак вважав, що саме така приватизація й була справжньою націоналізацією, оскільки, на його думку, таким чином кожен брав участь у житті підприємства. Таку філософію підтримувала переважна більшість французів. Програма Балладюра в першу чергу торкнулася 21 державної компанії. Якщо в 1986 р. частка державного сектора в економіці Франції становила більш як 25 %, то в 1993 р. вона скоротилася до 18 %, а в 2000 р. не перевищувала 10 %. Приватизація принесла в державну скарбницю 400 млрд франків, що дало можливість значно зміцнити державний бюджет.

Перемога лідера ОНР голіста Жака Ширака у другому турі президентських виборів 7 травня 1995 р. підтвердила, що

більшість французів підтримують реприватизаційну політику, прагнуть економічних та соціальних реформ, виходу з депресії, яка дещо затягнулася.

Франція у другій половині 90-х років

Після перемоги Жака Ширака правоцентристський уряд очолив Ален Жюппе, перед яким постала низка взаємопов'язаних проблем як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Насамперед, для переходу з 1 січня 1999 р. на європейську валюту необхідно було скоротити дефіцит державного бюджету до 3 %, а він у 1995 р. становив 5 %. Восени 1995 р. Жак Ширак заявив про початок епохи економії. Зокрема, відбулося підвищення податкових ставок, що в 1996 р. дало 120 млрд франків. Приватизація, розпочата урядом Балладюра, принесла ще 25 млрд. Заморожувалися програми боротьби з бідністю. Почалося упорядкування проблеми імміграції. Імміграційний закон, прийнятий у 1993 р. за пропозицією тодішнього міністра внутрішніх справ Ш. Паскуа, у 1996 р. доповнився новим законом (запропонованим його наступником Ж.-Л. Дебре), спрямованим на обмеження легальної імміграції. Зростання безробіття, бідності, спроби позбавити державних службовців частини пільг пенсійного забезпечення — все це викликало невдоволення багатьох французів. Знижувалися рейтинги президента і прем'єр-міністра. Перспективи правих перемогти на парламентських виборах 1998 р. ставали примарними. 21 квітня 1997 р. президент країни прийняв рішення розпустити парламент. Це було зроблено з тактичних міркувань. Праві розраховували на те, що дострокові вибори принесуть їм успіх. Однак їхні надії не здійснилися. Коаліція лівих сил (соціалісти, комуністи, зелені та представники інших лівих) у другому турі парламентських виборів, що відбувся 1 червня 1997 р., отримала 319 мандатів, а праві задовольнилися лише 245.

Причинами цієї невдачі були низька оцінка діяльності уряду Жюппе, все ще не зжите сприйняття лівих як захисників соціальних прав населення, а також апробований у

минулому (1986—1988, 1993—1995) досвід “співіснування” президента і уряду протилежних політичних орієнтацій. Тим більше, що Французька соціалістична партія (ФСП) обіцяла створити 700 тис. нових робочих місць (половину у приватному і половину у державному секторах), здійснити перехід від 39-годинного робочого тижня на 35-годинний зі збереженням зарплати тощо. Таким чином, до 2002 р. президентові від правих довелося співпрацювати з лівим рожево-червоно-зеленим урядом. Уже 2 червня 1997 р. Ширак доручив лідерові ФСП Ліонелю Жоспену сформувати новий уряд.

З перших же місяців Жоспен діяв досить ефективно. Йому вдалося знайти ресурси для задоволення вимог Маастріхта й водночас уникнути заходів, що могли загрожувати соціальним вибухом. Зокрема, були зменшені витрати на оборону, що дало змогу збільшити бюджетні асигнування на вирішення проблеми зайнятості. Йдучи назустріч вимогам своїх союзників-комуністів (ФКП після краху СРСР вже не сприймалася як екстремістська партія), Жоспен продовжив приватизацію. Зокрема, уряд прийняв рішення продати частину акцій таких великих державних компаній, як “Ер Франс” і “Франс Телеком”. Жоспен обіцяв також відмінити закони Паскуа—Дебре, спрямовані проти іммігрантів.

Суспільні метаморфози 90-х років

Певний консенсус “співіснування” політичних сил був зумовлений тими змінами, яких у 90-ті роки зазнав двополюсний характер політичного життя Франції. Справа була не тільки в тому, що ліві — це комуністи, соціалісти, ліві радикали, екологісти, а праві — блок правочентристських партій і крайні праві. Вплив колись могутньої ФКП настільки зменшився, а позиції блоків, що протистояли, настільки зблизилися, що багато хто вважав застарілими поняття “праві” — “ліві”.

Причини цих змін крилися в суспільних метаморфозах, що стали виявлятися з 1995 р. Якщо раніше соціальною базою лівих були представники найманої праці, а правих підтримували “незалежні виробники” — селяни, ремісники,

представники інтелігенції, котрі не працювали за наймом, власники великих промислових і торговельних підприємств, то тепер значну частину електорату правих становили робітники, службовці, молодь, а частина традиційних прихильників правих передислокувалася до табору лівих. Так, у 1997 р. Національний фронт Ле Пена набрав 15,01 % всіх голосів. За нього проголосувало 32 % робітників і 23 % безробітних — людей, як правило, з низьким рівнем освіти. Такі глибокі зміни у виборчому електораті були спричинені раціональною відмовою навіть найбільш радикальних політичних сил від претензій на ліквідацію приватної власності, загальним визнанням демократії та ринкової економіки як найефективніших засобів оптимальної суспільної реалізації.

За умов такої м'якої двополюсності цілком уживалися, консенсусно співпрацювали президент від правих і прем'єр-міністр від лівих і навпаки. Однак, зрозуміло, така ситуація не вважалася ідеальною, і французька політична еліта шукала шляхів удосконалення механізму державної влади й управління. На референдумі 24 вересня 2000 р. французи підтримали ідею щодо скорочення терміну перебування президента на посаді з семи до п'яти років. А це означало, що відповідні зміни необхідно внести й до Основного закону.

Вибори 2002 р. : відповідь крайнім правим і недовіра лівим

На чергових президентських виборах, що відбулися 21 квітня 2002 р., у першому турі вийшли вперед діючий президент Жак Ширак і (що стало цілковитою несподіванкою для багатьох) лідер Національного фронту Ле Пен. Ле Пен ішов на вибори під лозунгом “Франція для французів”. Від його програми віяло провінційністю й консерватизмом. Він закликав французів дистанціюватися від Європи та інтеграційних процесів, переконував їх у необхідності ізоляціонізму й перегляду імміграційної політики. Певною мірою його програма відповідала настроям значної частини французів, які вважали, що пора

покінчити з політикою втягування європейських країн у силове протистояння з ісламським світом. Тут спрацював фактор проживання у Франції 5 млн мусульман. Водночас за Ле Пена голосували робітники околиць Марселя, Ліона, Арля. Йому віддали свої голоси 30 % безробітних, 20 % молодих французів, 24 % робітників. Причини такої ситуації були досить прозаїчними: іммігранти здешевлювали робочу силу, збільшували безробіття.

Така ситуація стривожила демократичну Європу, а ще більше саму Францію. Наслідки приходу Ле Пена до влади могли стати фатальними. Французи зробили висновок, що байдужість на виборах — це байдужість до самих себе, і продемонстрували, що вони здатні в момент серйозної небезпеки для демократії мобілізуватися. 1 травня 2002 р. понад 1,5 мільйона парижан вийшли на вулиці під лозунгом “Ле Пен не пройде!”.

5 травня 2002 р. у другому турі президентських виборів зустрілися не традиційні опоненти: праві і ліві, а праві і крайні праві. З великою перевагою, набравши 82 % голосів виборців, переміг Жак Ширак. Наступного дня новим прем'єр-міністром був призначений Ж.-П. Раффарен.

Наступні парламентські вибори проходили під знаком перемоги над крайніми правими. Результати другого туру, що відбувся 16 червня 2002 р., засвідчили переконливу перемогу правоцентристів. “Союз за президентську більшість” — нова партія, що об'єднала голлістів і центристів, разом з правими центристами здобула 392 мандати. Недавня рожево-червоно-зелена більшість (соціалісти, комуністи й екологісти) дістала лише 173 місця. Лідер комуністів Робер Ю узагалі не потрапив до парламенту. Таким чином Єлісейський палац (резиденція президента) отримав у Люксембурзькому палаці (місцезнаходження парламенту) цілком прийняттого для себе партнера по владі.

Результати президентських і парламентських виборів у Франції підтвердили, що вивірений, здоровий і толерантний центризм не лише запорука стабільності, а й головна перешкода для небезпечних політичних кульбтів з боку радикальних сил як справа, так і зліва. Зрозуміло, за умови підтримки його більшістю електорату, наділеного досвідом і вмінням оцінювати ситуацію, робити з неї прогнози на майбутнє.

Економіка й політика Франції
наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

У 1990—1996 рр. в економіці Франції спостерігався ряд тривожних симптомів. Значно збільшилося безробіття, рівень якого до початку 1997 р. сягав 12,5 % працездатного населення. Уряд Жоспена здійснив кардинальні заходи, спрямовані на зменшення безробіття та інфляції. Уже в 1998 р. виробництво збільшилося на 3 %. Ці темпи розвитку збереглися до кінця століття. Вирішенню проблем зайнятості сприяв також закон про 35-годинний робочий тиждень, остаточне запровадження якого відбулося 1 січня 2000 р., хоча підприємці побоювалися, що це призведе до зниження конкурентоспроможності французьких товарів. Значну частину бюджетних надходжень уряд отримувал від приватизації державних підприємств. Разом з тим, на початку ХХІ ст. значно погіршилися показники розвитку французької економіки. Якщо в 2000 р. приріст ВВП порівняно з попереднім роком становив 3,8 %, то в 2001 р. — лише 1,8 %, а приріст у промисловості був зафіксований на рівні 0,8 %. Економічні труднощі спричинили зростання безробіття (8,6 % у 2001 р.) та дефіцит державного бюджету.

Керівництво П'ятої республіки завжди тією чи іншою мірою у зовнішній політиці дотримувалося напрямів, визначених Шарлем де Голлем. У зовнішньополітичному курсі президента Жака Ширака, як колись у де Голля, спостерігався рішучий крен у бік самостійної гри на полі міжнародної політики. Особлива позиція Франції наприкінці ХХ і в перші роки ХХІ ст. зумовлювалася новим співвідношенням сил у світі після краху комунізму й розпаду Радянського Союзу, зміцненням економічних та політичних позицій Європи у світі, значним похолоданням у стосунках між США і Західною Європою, консолідацією європейських країн у контексті економічної та політичної інтеграції, де роль Франції дуже помітна. За таких обставин у зовнішній політиці Франції почав дедалі відчутніше проявлятися новий голлізм. Франція продовжувала залишатися поза військовою структурою НАТО, виступила за розширення постійного членства в Раді Безпеки, куди мають увійти Німеччина та Японія. Міністр закордонних справ Франції в уряді Жоспе-

на Юбер Ведрін назвав американську доктрину “вісізму” (“вісь зла” — Ірак, Іран, Північна Корея) “спрошенством”. Франція убачає в ній небезпеку для європейського співтовариства з боку США, а тому вважає, що Європі слід дистанціюватися від Сполучених Штатів. Франція не підтримала ідею здійснення силової акції проти Іраку, пропонувала шукати політичні шляхи вирішення проблеми. З різних причин тут збіглися інтереси Франції і Росії. У ситуації, що склалася, Франція виношує плани формування могутнього західноєвропейського полюса сили на світовій арені. А такі структури, як ЄС, Рада Європи та ОБСЄ, на думку французького керівництва, можуть стати основою формування самостійної європейської політики.

Сьогоднішня Франція — одна з найбільш економічно розвинутих демократичних країн світу. Її авторитет у Європі та світі незаперечний. Вона щороку виділяє на допомогу країнам Півдня 0,45 % ВВП. Франція входить до сімки країн, економічні рішення яких суттєво впливають на світове господарство. Її частка у світовому промисловому виробництві становить 5 %, а ВВП — 1160 млрд доларів (1997). 60 % виготовленої промислової продукції споживається всередині країни, 40 % — іде на експорт. Франція має добре розвинуте сільське господарство, 20 % продукції якого також експортується. За обсягом експорту сільськогосподарської продукції Франція посідає друге (після США) місце у світі, а промислової — четверте. На багаті країни приходить 80 % французького експорту, на слабозвинуті — 14, на східноєвропейські й Росію — 4 %. Франція — одна з країн, що мають добре розвинуту атомну енергетичну систему. На 40 АЕС, збудованих після енергетичної кризи першої половини 70-х років, виробляється більш як 75 % всієї електроенергії. Повсюдна комп’ютеризація, автоматизація, роботизація — характерні ознаки французької модерної економіки.

Франція — країна з великими демократичними традиціями й водночас зі складною палітрою політичних сил. Франція — специфічна, з погляду менталітету, країна. Де Голль якось напівжартома сказав: *“Як можна управляти державою, де є близько 400 сортів сиру, а кожен француз сам по собі політична партія”*.

Франція і Україна зацікавлені у взаємній співпраці. Перша має високорозвинуту промисловість, передове сільське господарство, нові технології, друга потребує інвестицій у свою економіку. Франція визнала Україну як незалежну державу вже 27 грудня 1991 р. У січні 1997 р. відбувся офіційний візит президента України Л. Кучми до Франції, а у вересні 1998 р. президент Франції Ж. Ширак відвідав Україну з державним візитом. Станом на середину 1998 р. діє 60 українсько-французьких міжурядових і міжвідомчих угод. У 1998 р. товарообмін між обома країнами становив 450 млн дол. 14—16 вересня 2000 р. президент України Л. Кучма відвідав Париж, де проходив черговий саміт Україна—Європейський Союз. У програмі перебування українського президента в Парижі значне місце відводилось і двостороннім переговорам з керівництвом Франції.

Відродження Чехословацької республіки

Чехословацщина до 1938 р. була однією з передових країн континентальної Європи. Вона мала добре розвинену ринкову економіку, високий, як на той час, рівень життя, усталені демократичні інститути правової держави. Тому в післявоєнний період демократична альтернатива, в основі якої лежали традиції домюнхенської Чехословацщини, підтримана переважною більшістю народу, мала серйозні шанси на перемогу. Лідери ліберально-демократичних сил, на чолі з досвідченим політиком Е. Бенешем, орієнтувалися на Захід. З іншого боку, Комуністична партія Чехословацщини (КПЧ), яка спиралася на величезну підтримку СРСР і свій власний престиж, здобутий у роки руху Опору, обстоювала альтернативу соціалістичного розвитку. Значної внутрішньої соціальної бази ця альтернатива не мала.

Державно-політична система Чехословацщини включала в себе як традиційні, так і новостворені інститути влади. До Національного фронту чехів і словаків, створеного у березні 1945 р. за ініціативою СРСР, входили чотири чеські і дві словацькі партії: Соціал-демократична, Націонал-соціалістична, Народна, Демократична, КПЧ і Комуністична партія Словацщини (КПС). Складовою частиною фронту були також масові громадські організації, зокрема Революційний профспілковий рух, союзи молоді та ін. Програма Національного фронту передбачала остаточне визволення країни від гітлерівців, запровадження національного управління в акціонерних товариствах, на підприємствах, у банках, пере-

дачу землі селянам, забезпечення широких демократичних прав і свобод та рішуче викорінення фашизму. Коаліційний уряд Національного фронту очолив посол Чехословаччини в СРСР, лівий соціаліст З. Фірлінгер. На місцях влада перебувала в руках національних комітетів, у яких до осені 1945 р. переважали комуністи. Пізніше вони були реорганізовані на принципах рівного представництва всіх партій. Широке коло повноважень, у тому числі й законодавчих, обіймав новообраний президент Е. Бенеш. Тимчасові національні збори були однопалатними й склалися з представників усіх політичних партій — 200 делегатів від чеських земель і 100 — від Словаччини. Вища влада у Словаччині деякий час залишалася у Словацької національної ради та її виконавчого органу — Корпусу уповноважених. Відносини центральних і словацьких державних органів регулювалися спеціальною угодою, яка обмежувала повноваження словацького керівництва у питаннях оборони, зовнішньої політики, торгівлі, фінансів тощо.

Міністром оборони став безпартійний генерал Л. Свобода, командир 1-го чехословацького армійського корпусу. Новий міністр мав прокомуністичну орієнтацію, але більшість офіцерського корпусу була безпартійною або тяжіла до немарксистських партій. Хоча діяльність політичних партій у силових структурах була заборонена, комуністи контролювали армійські органи політосвіти, що посилювало їхні позиції. Міністерства внутрішніх справ і держбезпеки також очолили комуністи, які призначали своїх однодумців на посади референтів цих силових структур у крайових і районних національних комітетах. Отже, реальне співвідношення сил у системі органів влади було досить далеким від проголошеного принципу паритету. Це об'єктивно підвищувало роль Національного фронту як органу, покликаного забезпечити кожній із сторін контроль за діями партнерів по коаліції.

На підставі декретів президента від 19 червня 1945 р. створювалися Національний суд і народні суди для покарання нацистських злочинців, зрадників і колабораціоністів. Були засуджені члени уряду протекторату, керівники Словацької республіки на чолі з Й. Тісо, чимало нацистських злочинців. Суди розглянули справи більше як 130 тис. чоловік, з яких 22 тис. були засуджені, а решта звільнені. За

співробітництво з нацистами була заборонена діяльність Аграрної і глінківської Народної партій, а також багатьох профашистських організацій і спілок.

У післявоєнній Чехословаччині відбулися значні демографічні зміни й міграційні процеси, пов'язані з міжвоєнним періодом та наслідками Другої світової війни. Трагічною сторінкою в історії країни було виселення в 1945—1946 рр. 3 млн судетських німців, звинувачених у співробітництві з гітлерівським райхом. Уникнули цієї акції тільки антифашисти і ті, за кого поручалися чехи. Проте у 1947 р. згідно з указом президента Бенеша і їх виселили в центральні райони Чехословаччини. 1 млн переселенців, що прибули натомість у Судети з різних районів країни, не врятували становище: колись квітуча й економічно стабільна земля занепадала. Німцям лише в 1950 р. повернули чеське громадянство, а національною меншиною їх визнано лише в 1968 р. Відтак Чехословаччина стала, загалом, двонаціональною державою, де чехи і словаки становили 95 % населення (12,1 млн).

Еволюція економічних структур

Після війни Чехословаччина переживала значні економічні труднощі. Матеріальні втрати, завдані країні війною, дорівнювали національному доходу довоєнної Чехословаччини за шість років. Виробництво промислової продукції становило лише половину довоєнного рівня. Сільське господарство було зруйноване.

19 травня 1945 р. президент Бенеш підписав декрет про запровадження національного управління майном німецьких та угорських власників, котрі співробітничали з окупантами. 10 тис. промислових підприємств, на яких працювало 1 млн чоловік, стали державною власністю. Так було створено основу майбутньої державної економіки, закладено фундамент під розбудову соціалістичної держави. Ця власність стала плацдармом ліворадикальних сил для подальшого наступу на приватну власність у країні. 24 жовтня урядовим декретом націоналізовано основні галузі промисловості, банки, страхові компанії, що фактично підривало засади економічної свободи. Комуністам вдалося провести цей важливий для них

захід до скликання Тимчасових національних зборів. Вони побоювалися, й очевидно небезпідставно, що це питання може бути надовго заблоковане депутатами від численних і сильних демократичних партій. До кінця 1946 р. 99 % підприємств енергетики, 77 % хімічної промисловості, 73 % металообробки, залізниці, радіомережа перейшли до рук держави.

Проте значна частина промисловості залишалася у приватній власності: поліграфічна, легка тощо. Клас власників у Чехословаччині був численним, сильним і досвідченим, а тому наступ на нього комуністичних сил затягнувся на тривалий час.

Улітку 1945 р. розпочалося поетапне здійснення аграрної реформи. На першому етапі були конфісковані землі німецьких і угорських власників та осіб, які співробітничали з окупантами. Ділянки землі (8 га орної і до 13 га загальної площі) передавалися малоземельним і безземельним селянам за символічну плату. Перерозподіл землі проводили селянські комісії із заінтересованих осіб. Проти такої практики виступили націонал-соціалісти й Народна партія. Вони вважали за необхідне збільшити наділи до 30 га, підвищити плату за землю, засуджували насильницькі методи здійснення земельної реформи. Однак запропонований ними варіант не був підтриманий іншими політичними силами. Перший етап реформи в чеських землях завершився швидко, оскільки йшлося про конфіскацію земель на північному заході країни, звідки виселялися німці. У Словаччині реформа відбувалася повільніше. Фонд землі, що перерозподілялася у краї, був незначним, а малоземельних селян, що її потребували, надто багато. Восени 1945 р. було проведено грошову реформу й запроваджено прогресивне оподаткування.

Вибори до Установчих національних зборів.
Політична боротьба в суспільстві

У січні 1946 р. Національний фронт прийняв рішення про проведення виборів до Установчих національних зборів. Передвиборча кампанія проходила за умов гострої політичної боротьби. КПЧ узяла курс на революційні соціалістичні перетворення, інші політичні

партії, що критикували позиції комуністів, виступили на захист свободи, демократії, релігії, гуманізму, приватної власності. У Словаччині напередодні виборів відбулося різке посилення позицій Демократичної партії й зростання її чисельності, особливо після досягнення угоди з клерикальними колами, що мали величезний вплив у масах.

Вибори до Установчих зборів ЧСР відбулися у травні 1946 р. В них взяло участь 95% населення. Напередодні виборів комуністи ініціювали деякі зміни до виборчої системи: право голосу дістали військовослужбовці строкової служби, віковий ценз знижено до 16 років, скасовано ценз осілості, позбавлено права голосу колаборантів. Зрештою, завдяки підтримці чеських і моравських селян, робітничого електорату промислових центрів та виборців-військовослужбовців комуністи в цілому по країні отримали 38 % голосів, більше, ніж інші партії. Великого успіху в Словаччині домоглася Демократична партія, за яку проголосувало 62 % словацьких виборців, КПС отримала лише третину голосів. Загалом комуністи здобули в Установчих зборах 114 із 300 місць. Керівники Національного фронту виступили проти змін у державних органах влади в Словаччині згідно з результатами виборів і змусили Демократичну партію до низки поступок. Обмежено права словацьких національних органів у вирішенні економічних і кадрових питань. Уряд очолив лідер КПЧ К. Готвальд, а з 26 міністерських крісел дев'ять дісталось комуністам. Цей хиткий консенсус як специфічна форма двовладдя тривав до лютого 1948 р.

Урядова програма передбачала розробку нової конституції, здійснення дворічного плану розвитку економіки, збереження зовнішньополітичної орієнтації ЧСР на Радянський Союз. Курс комуністів на розширення державного сектора зустрів опір партії націонал-соціалістів, підтриманих Народною і Демократичною партіями. Внаслідок цього у програмі було зафіксовано положення про рівноправність усіх видів власності. Утім, боротьба між політичними партіями за вибір подальших шляхів розвитку країни тривала. Міністерство сільського господарства, очолюване комуністами, розробило серію законопроектів щодо перетворень у сільському господарстві, передбачалося, зокрема, обмеження норми землекористування (50 га). Усупереч опору опозиції, до літа 1947 р. більшість із цих законопроектів були затверджені Національ-

ними зборами. Міністерство юстиції, очолюване націонал-соціалістом П. Дртиною, навпаки, намагалося організувати передачу вже конфіскованих підприємств їхнім колишнім власникам, оскільки практика швидко показала, що націоналізовані підприємства нерентабельні й збиткові. Боротьба за повернення “конфіскатив” тривала аж до весни 1948 р.

У 1947 р. Чехословаччину спіткав катастрофічний неврожай. 600 тис. тонн пшениці виділив Радянський Союз. Та це не зняло напруженості в суспільстві. Відбувся розкол у Національному фронті, загострилася міжпартійна боротьба. Демократичні партії, підтримувані президентом Е. Бенешем, орієнтувалися на Захід і виступали за прийняття “плану Маршалла”. Комуністи та їх союзники, що орієнтувалися на Радянський Союз, навпаки, наполягали на завершенні соціально-економічних перетворень, остаточній ліквідації економічних позицій буржуазії. Усі події в Чехословаччині були зумовлені суспільною дилемою — соціалізм чи демократія. У багатьох подіях того часу позиція радянського керівництва виявилася вирішальною, зокрема щодо участі Чехословаччини в Паризькій нараді 12 липня 1947 р. з питань реалізації плану Маршалла. У цьому зв’язку прем’єр і ключові міністри кабінету були викликані до Москви, де Сталін і Молотов у грубій формі зажадали відмовитися від будь-якого співробітництва із Заходом. Міністр закордонних справ Чехословаччини Я. Масарик висловився з цього приводу так: “Я їхав до Москви вільним міністром, а повернувся сталінським лакеєм”. Відтак, гостре політичне протистояння демократичних партій Чехословаччини, з одного боку, і комуністів — з іншого, на початку 1948 р. досягло критичної межі.

Лютневі події 1948 р.

Встановлення владної монополії комуністів

Переорієнтація політики Москви на форсоване просування компартій країн Східної Європи до встановлення монополії на владу означала відмову КПЧ від курсу на завоювання “більшості нації” і забезпе-

чення, таким чином, перемоги на майбутніх парламентських виборах. До того ж ситуація складалася так, що результати виборів могли бути не на користь радикальних змін. Зокрема, праві партії за підтримки соціал-демократів змогли ізолювати комуністів в уряді й провести проти них кілька важливих рішень. Водночас вони планували виступити із заявою про недовіру урядові з метою формування нового кабінету.

Відповіддю комуністів стала чистка державних структур від політичних опонентів, що проводилась Корпусом державної безпеки. Опозиція розцінила ці дії як акти свавілля й відповіла відставкою 12 міністрів — представників немарксистських партій, спровокувавши, таким чином, урядову кризу. Однак це не призвело до падіння кабінету, оскільки, відповідно до конституції 1920 р., для цього потрібна була відставка більшості міністрів, тобто 14. Керівництво КПЧ вирішило виборювати збереження уряду К. Готвальда за рамками парламентських методів. Прямого психологічного тиску, що межував із шантажем, зазнали лідери опозиції і навіть президент Е. Бенеш, яких залякували не лише організацією загального страйку, а й можливим уведенням на територію країни радянських військ, розташованих у Німеччині та Австрії. Проведенням 21 лютого стотисячного мітингу у Празі та багатолюдних маніфестацій на підтримку уряду Готвальда в інших містах країни комуністи розпочали наступ на опозицію. На заклик комуністів у країні відбувся одноденний загальний страйк, в якому взяли участь близько 2,5 млн чоловік. Розпочалося формування загонів народної міліції. Опозиційна преса була забронена. Республіка опинилась на межі громадянської війни. Радянське керівництво підтримало непарламентські заходи чеських комуністів. До Праги прибув заступник міністра закордонних справ СРСР В. Зорін з метою підштовхнути Готвальда до подальших рішучих кроків.

25 лютого за умов наростання небезпеки кровопролиття президент Бенеш дав згоду на відставку міністрів-бунтівників і погодився на новий склад кабінету міністрів, в якому 8 з 14 міністерських портфелів належали комуністам. Прем'єром залишився К. Готвальд. Увечері того ж дня у Братиславі був створений Центральний комітет дії словацького Національного фронту. Так, на перший погляд конституційно, завершилася шестиденна урядова криза, у процесі якої кардиналь-

ним чином змінився характер влади у країні й була встановлена владна монополія Комуністичної партії.

10 березня 1948 р. на засіданні Установчих національних зборів була схвалена програма нового уряду. В ній наголошувалося на необхідності очищення державного апарату, політичних і громадських організацій від “буржуазних і ворожих народній демократії” елементів. На чолі Соціал-демократичної, Націонал-соціалістичної та Народної партій опинилися ліві. Лідери опозиції зазнавали всіляких переслідувань. Проте й такий “класовий” підхід КПЧ до колишніх політичних противників не задовольнив радянське керівництво, яке закидало лідерам компартії, що “розгром реакції не супроводжувався арештом її політичних лідерів, притягненням їх до суду й викриттям як ворогів народно-демократичної республіки”.

Уже в червні 1948 р. на базі програми та статуту КПЧ об'єдналися Соціал-демократична і Комуністична партії, а восени відбулося організаційне об'єднання КПЧ і компартії Словаччини. Інші партії та громадські об'єднання “визнали” керівну роль компартії і діяли лише як суто формальні структури. На парламентських виборах у травні 1948 р. керований комуністами Національний фронт чехів і словаків уперше виступив з єдиним списком кандидатів і здобув 89 % голосів виборців. На одному з перших засідань Національні збори схвалили нову конституцію ЧСР, в якій законодавчо закріплювались результати комуністичного перевороту. Президент Бенеш, який висловив незгоду з текстом нового Основного закону й відмовився його підписати, на початку червня пішов у відставку. Президентський пост зайняв К. Готвальд, а уряд очолив А. Запотоцький.

Чехословаччина на шляху до “реального соціалізму”

Відразу після лютневого перевороту КПЧ взяла курс на побудову соціалізму. Навесні 1948 р. було прийнято закон про вилучення й розподіл земельних угідь, площа яких перевищувала 50 га. Здійснено

націоналізацію середніх підприємств, на яких було зайнято більше як 50 працюючих. На підприємствах, що залишалися у приватній власності, було лише 5 % зайнятих.

Новий курс у Чехословачині, як і в інших країнах ЦПСЄ, розпочався посиленням пошуків класових ворогів, репресіями, чистками, політичними процесами. У 1952 р. заарештовано й страчено генерального секретаря ЦК КПЧ Р. Сланського. Було влаштовано судові процеси над словацькими діячами В. Клементисом, Г. Гусаком, Л. Новомеським, репресовано Л. Свободу та інших. Їх звинувачували в буржуазному націоналізмі, антипартійній та антидержавній діяльності. Репресій зазнали й деякі діячі культури: письменники, поети, критики. Жертвами політичних процесів, що тривали до середини 50-х років, стали близько 27 тис. чоловік.

Загострення стосунків з верхівкою католицької церкви призвело до прийняття законів, згідно з якими держава брала на себе економічне забезпечення церкви, що фактично означало цілковитий контроль над нею. Католицька церква була позбавлена можливості втручатися у політичні справи.

До кінця 1948 р. загалом була завершена відбудова чехословацької економіки. Національний дохід наблизився до рівня 1937 р. На 1,5 % збільшився обсяг промислової продукції порівняно з довоєнним рівнем. Проте харчова, текстильна, деревообробна та інші галузі легкої промисловості перебували ще у стані відбудови. У Словачині відбувався процес інтенсивної індустріалізації: промислове виробництво вдвічі перевищило довоєнний рівень, переважно за рахунок переміщення сюди заводів і фабрик із чеських прикордонних районів, звідки виселялися німці. Сільськогосподарська продукція Словачини становила лише 75 % рівня 1937 р. Зростав державний сектор, де наприкінці 1948 р. було зайнято 46 % працездатного населення й вироблялося 70 % національного доходу республіки. А в 1950 р. частка державного сектора у промисловості досягла 95 %.

Відтак ринкова система, разом з приватною власністю, була зруйнована, економіка стала планово-розподільчою, запроваджена практика виконання п'ятирічних планів. Основна увага приділялася розвитку важкої промисловості. За період першої п'ятирічки (1949—1953) обсяг виробництва валової продукції збільшився на 93 %. Уведені в дію десятки

нових металургійних, машинобудівних, хімічних та інших підприємств. Провідною галуззю стало машинобудування. Причини економічних успіхів 50-х років крилися в післявоєнній відбудові, в резервах та ресурсах, які сприяли екстенсивному розвитку, у потоках дешевої сировини, що йшла з Радянського Союзу. Неабияке значення мало й те, що Чехословаччина брала активну участь в індустріалізації слаборозвинутих соціалістичних країн. З'явилися нові галузі виробництва — тракторобудування, приладобудування, суднобудування, виробництво автоматичних ліній, комплектного устаткування.

Водночас розвитку сільського господарства не приділялося належної уваги, що призвело до диспропорцій у народному господарстві. Наприкінці 1950 р. через дефіцит продуктів у країні знову було введено карткову систему. Вихід із становища, що склалося, керівництво країни вбачало у створенні єдиних сільськогосподарських кооперативів (ЄСГК), члени яких зберігали право приватної власності на землю. Значною мірою було використано досвід капіталістичної сільськогосподарської кооперації, що існувала до війни. У своєму розвитку кооперативи пройшли цілу низку стадій. У кооперативах першого, найнижчого типу, селяни об'єднувались лише для спільної роботи в полі. Члени ЄСГК другого типу розорювали межі своїх земельних ділянок і створювали єдиний орний масив; у кооперативах третього типу селяни об'єднували землю та худобу, доходи розподілялися переважно з урахуванням затраченої праці, оплата за земельні ділянки була вже незначною. У кооперативах четвертого типу поставлена мета досягалася повністю — оплата здійснювалася за працею, приватна власність на землю переставала для селянина відігравати будь-яку роль. У такий спосіб фактично здійснювалася націоналізація землі державою. Тактика поступового перетворення селянина-власника на сільськогосподарського заробітчанина давала можливість здійснювати колективізацію села без різких соціальних потрясінь. Хоча без гострих виступів проти ліквідації селянина-господаря не обійшлося, особливо в Моравії та Східній Словаччині. На 1960 р. було кооперовано 90 % усіх сільськогосподарських угідь.

У березні 1953 р. помер президент республіки К. Готвальд. Новим главою держави Національні збори обрали А. Запотоцького, а першим секретарем ЦК КПЧ став А. Новотний. Помітний вплив на політичну атмосферу в Чехословаччині справили рішення XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. Сталіна.

Труднощі економіки.
Визрівання суспільно-політичної кризи
кінця 60-х років

У липні 1960 р. Національні збори республіки прийняли нову конституцію, в якій було закріплено курс КПЧ “на перехід до комунізму”. Чехословаччина характеризувалась як соціалістична держава, відповідно, змінювалася її назва: Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). В Основному законі наголошувалася керівна роль Комуністичної партії, прихильність союзові з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Чехословаччина проголошувалася державою двох рівноправних народів — чехів і словаків, хоча конституція закріплювала обмеження повноважень словацьких органів влади й управління.

Проте реальна дійсність не відповідала декларованим партійно-державним керівництвом “успіхам”. Початок 60-х років ознаменувався зменшенням обсягу національного доходу, що зумовлювалося вичерпанням можливостей екстенсивного розвитку й внутрішніх резервів, слабкостями державної планової економіки. Почалося різке відставання від тих демократичних країн Заходу, з якими ще донедавна Чехословаччина йшла нога в ногу. Країна стала втрачати своє обличчя на світовому ринкові, її продукція виявилася неякісною і надто дорогою. Постаła проблема прискорення господарського розвитку. З цією метою в середині 60-х років почала здійснюватися економічна реформа, що передбачала часткове введення ринкових відносин за умов збереження центральних органів управління, розширення прав підприємств, стимулювання ініціативи робітників, удосконалення механізму господарю-

вання тощо. Проте незабаром виявилось, що нововведення суперечать командно-адміністративним методам управління, інтересам бюрократичної номенклатури. Неосталіністське керівництво А. Новотного почало всілякими засобами гальмувати здійснення реформи, щоб запобігти послабленню ролі і впливу КПЧ у процесі розпочатих демократичних перетворень.

За таких умов почав формуватися табір опозиції, яку очолили комуністи-реформатори, що займали ключові позиції в партії та державі: О. Дубчек (із січня 1968 р. перший секретар ЦК КПЧ), Й. Смерковський (голова Національних зборів), О. Чернік (голова Ради міністрів), директор інституту економіки О. Шік та інші політичні й громадські діячі. На січневому (1968) пленумі ЦК КПЧ реформатори, які широко вірили, що в Чехословаччині можна збудувати “соціалізм з людським обличчям”, взяли гору над ортодоксами на чолі з А. Новотним. Почався період, який увійшов в історію під назвою “празька весна”.

“Празька весна” —
невдала спроба реформування

Ідеї празьких реформаторів були викладені у “Програмі дій”, прийнятій на квітневому пленумі ЦК КПЧ. Щоб зупинити деградацію виробництва, було вирішено рухатися до ринку та демократії, відмовитися від командно-адміністративних методів керівництва країною. Звільнена від цензури, чехословацька преса в численних публікаціях почала розвивати ці ідеї. Один із теоретиків “ринкового соціалізму” О. Шік так сформулював поставлені завдання: “Наші підприємства мають відчути якнайсильніший тиск внутрішнього та світового ринку. Монопольне становище підприємств треба змінити конкуренцією внутрішньою чи з допомогою зовнішньої торгівлі”. Водночас обґрунтовувалася необхідність відкриття тисяч дрібних підприємств, планувалася передача середніх підприємств у приватну власність. Такі заходи пропагувалися як вимоги “демократичного соціалізму”, “чехословацької моделі соціалізму”. “Низи” і “верхи” вірили, що це й буде той самий

бажаний “соціалізм з людським обличчям”. Прагнення лідерів “празької весни” надати соціалізму ринкового змісту, повернути в русло свободи й демократії бачаться сьогодні як ілюзії. Чехословацьке суспільство на той час ще не усвідомлювало того, що соціалізм не реформується, а тому на вулицях Праги майоріли гасла “хай живе соціалізм”, “хай живе КПЧ”. Поряд з критикою марксистсько-ленінської ідеології широко пропагувалися “ринковий соціалізм”, економічна свобода, партійно-політичний плюралізм, звучали вимоги приватної власності та ін.

Свобода заповонила вулиці чехословацьких міст. Виникли десятки політичних організацій та клубів: “Клуб — 231”, “Коло незалежних письменників”, “Організація на захист прав людини”, “Клуб активних непартійних”. Чехословацька спілка молоді розкололася майже на двадцять молодіжних об’єднань. У Словаччині активізувався національний рух. Жорсткій критиці піддавалися стосунки з СРСР.

Якщо на Заході “празьку весну” розглядали як початок краху комуністичних режимів Східної Європи, то партійно-державне керівництво Радянського Союзу та інших соціалістичних країн убачало в ній загрозу власному існуванню. Перетворення у плані “ринкового соціалізму” об’єктивно вели до ліквідації реального соціалізму та переходу до демократії. Відтак радянське керівництво та його союзники по Варшавському договору зробили спробу покласти край експериментів спочатку за допомогою дипломатичного та силового тиску. Вже 20 червня на території Чехословащини розпочалися командно-штабні навчання військ ОВД з метою з’ясування політичної ситуації в країні та настроїв загалу. Через тиждень у чехословацькій пресі з’явилась стаття “2000 слів”, написана письменником Л. Вацуликом і підписана майже 70 діячами культури та науки, в якій висловлювалася рішуча підтримка процесу радикального реформування партії та держави. Відчуваючи підтримку мас, О. Дубчек ігнорував кремлівські “настанови” щодо рішучого наступу на “антисоціалістичні сили”, придушення всіх політичних організацій, відновлення цензури засобів масової інформації тощо. Після того як усі мирні методи придушення “празької весни” були вичерпані, політичні керівники країн ОВД вирішили здійснити військове втручання у внутрішні справи Чехословащини.

Сценарій імперського придушення народного повстання в Угорщині в 1956 р. майже без змін був розіграний у Чехословаччині. У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. одночасно з усіх сторін у Чехословаччину вторгнулися війська п'яти держав ОВД — СРСР, Польщі, Угорщини, Болгарії та НДР. Контингенти чотирьох останніх були незначними, а деяких суто символічними. Радянський Союз направив на Чехословаччину угруповання, що налічувало до півмільйона солдат і офіцерів, на озброєнні яких було 5 тис. танків та БТР. Бойових дій, як таких, не було. Чехословацька армія отримала наказ свого міністра оборони Дзура не чинити опір. Проте в локальних сутичках між населенням і військами ОВД загинуло 72 й поранено 269 чехословацьких громадян. У Празі були захоплені всі урядові установи. Заарештовані та вивезені до Москви Дубчек, Чернік, Сморковський та лідер Національного фронту Ф. Крігель. Противники реформ Індра, Ленарт, Кольдер, Біляк, які співробітничали з радянським посольством та командуванням, пропонували президентові Л. Свободі створити “революційний робітничо-селянський уряд”, ідею якого підтримувало вище московське керівництво. Однак президент Чехословаччини відмовився. Лицемірство такого кроку ні в кого б не викликало сумніву. Із заяви Президії ЦК КПЧ, а пізніше з інформації уряду та Національних зборів, чехословацькі громадяни вже о 2 годині ночі 21 серпня дізналися, що акцію здійснено без відома керівництва ЧССР.

Результатом переговорів у Москві радянського керівництва з насильно вивезеними чехословацькими лідерами стало підписання Московського протоколу, пункти якого містили програму виходу Чехословаччини з кризи. У цьому документі, між іншим, соромливо не йшлося ані про “контрреволюційну ситуацію” в Чехословаччині, ані про правочинність військового втручання. Головне завдання, що його ставило керівництво СРСР — захистити соціалізм від чехословацького народу та усунути реформаторів “празької весни”, — було досягнуте. Події 1968 р. засвідчили, що шлях народів до демократії лежить через ліквідацію тоталітарної комуністичної системи, а Радянський Союз може впливати на своїх союзників переважно погрозою застосування військової сили.

Окупація ЧССР військами ОВД мала негативний резонанс в усьому світі. На знак протесту в багатьох країнах спостерігався масовий вихід з компартій, особливо молоді. Навіть у Радянському Союзі 25 серпня 1968 р. шестеро дисидентів провели демонстрацію протесту на Красній площі, за що були жорстоко покарані владою.

Поразка “празької весни” була поразкою всіх антиталітарних сил у Східній Європі. Вона на цілих 20 років відстрочила розвал тоталітарних режимів.

Ера Г. Гусака (1969–1989)

Майже два роки після 1968 р. в Чехословаччині велася боротьба проти так званих антисоціалістичних сил. Проведено ґрунтовну чистку КПЧ. 420 тис. членів партії були виключені з її рядів. Празьких реформаторів на партійних та державних постах змінили консерватори-ортодокси. У квітні 1969 р. Першим секретарем ЦК КПЧ став прорадянськи налаштований Г. Гусак.

Реалізація у 70-х роках догматичного курсу “нормалізації” та цілковита залежність режиму Г. Гусака від московського керівництва поступово занурювали чехословацьке суспільство у глибоку кризу. Всі заходи в галузі економіки, намічені реформаторами, були згорнуті. Радянський Союз збільшив поставки енергоносіїв та сировини, однак це не привело і не могло привести до значних змін в економіці. З року в рік знижувалися темпи приросту промислового виробництва та національного доходу. Така ситуація зумовлювалася багатьма чинниками, в тому числі падінням загального приросту народногосподарських ресурсів і звуженням можливості їх ефективного використання. Ситуацію погіршували нераціональна структура економіки, низька питома вага сучасних галузей з високою метало- та енергомісткістю, негнучке й непослідовне використання чинників інтенсифікації та, найголовніше, повільне впровадження досягнень НТР. Як наслідок, Чехословаччина, котра ще в 50-х роках входила в десятку промислово розвинутих країн Європи, наприкінці 80-х опинилася на 40-му місці у світі. За рівнем

продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції вона відчутно відставала від країн Заходу.

З метою створення видимості демократії правляча КПЧ санкціонувала діяльність чотирьох кишенькових партій, що входили до складу Національного фронту: Чехословацької соціалістичної партії, Чехословацької народної партії, Партії словацького відродження та словацької Партії свободи. Дисидентський рух оформився в організовану опозицію владі лише в 1977 р., коли активний учасник “празької весни”, драматург В. Гавел та його соратники створили “Хартію-77”, що кинула новий виклик тоталітарному режимові. Розвивалися підпільна література й мистецтво, народжені протестом проти засилля офіційного “соцреалізму”. Значного поширення у країні набула серія самвидава “Клямка”.

На терені соціалістичної співдружності Чехословаччина продовжила своє членство в РЕВ та ОВД. У міжнародному плані вона була членом ООН. У 70—80-х роках поліпшилися стосунки із західними країнами. Зокрема, в 1973 р. було підписано західнонімецько-чехословацький договір, відповідно до якого була анульована Мюнхенська угода та встановлені нормальні дипломатичні стосунки між обома країнами. У лютому 1982 р. укладено угоду між США і Чехословаччиною, згідно з якою США повернули ЧССР 18 т золота, захопленого гітлерівцями в 1939 р. Дана акція сприяла нормалізації чехословацько-американських відносин.

Демократична революція 1989 р.

Остаточне повалення тоталітаризму в Чехословаччині відбувалося за досить сприятливих міжнародних умов. Перебудова в СРСР переконала чехів, що танки на вулицях Праги більше не з'являться. Революцію в Чехословаччині викликало не зубожіння населення, забезпеченість якого необхідними продуктами становила 98 %, а відсутність свободи, прав людини, прискорення процесу відставання від розвинутих країн Заходу. Прірва між народом і керівною партійно-державною номенклатурою ставала дедалі глибшою.

Особливо напружена ситуація склалася у серпні 1988 р. з огляду на горезвісну дату — 20-річчя вторгнення в Чехословачину союзницьких військ. Починаючи з цього часу, аж до осені 1989 р. у країні майже не припинялися вуличні збори, мітинги й демонстрації. Подією, що прискорила початок чехословацької “оксамитової революції” стала жорстока розправа органів правопорядку з демонстрацією молоді в міжнародний день студентів 17 листопада 1989 р. У цей день чеські студенти вийшли на вулиці Праги вшанувати пам’ять дев’яти своїх товаришів, страчених у 1939 р. нацистами. Молодь вимагала проведення радикальних реформ у країні й закликала пражан до страйку. Органи правопорядку розігнали демонстрантів, чимало студентів у сутичках були поранені.

19 листопада утворився “Громадянський форум” на чолі з В. Гавелом, який не тільки підтримав вимоги студентів, а й зажадав відставки партійного керівництва. 25 листопада колись всемогутня партійна верхівка на чолі з Г. Гусаком та М. Якешем пішла у відставку. 30 листопада Федеральні збори ЧССР відмінили статтю 4 конституції про керівну і спрямовуючу роль КПЧ.

На вимогу “Громадянського форуму” та словацького блоку “Громадськість проти насильства” було сформовано коаліційний уряд національної згоди на чолі з М. Чалфою. До його складу, крім комуністів, увійшли 10 безпартійних міністрів і по два представники від Соціалістичної і Народної партій. Наприкінці грудня президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР) (таку назву дістала країна) було обрано колишнього дисидента Вацлава Гавела, а головою Федеральних зборів став Олександр Дубчек. Було ліквідовано політоргани у державному апараті й силових структурах тощо. Завершальним акордом демонтажу тоталітарної системи стали парламентські вибори у червні 1990 р., на яких перемогу здобули “Громадянський форум” та “Громадськість проти насильства”. Антитоталітарна, демократична революція завершилася мирно, без кровопролиття, чому й дістала назву “оксамитової”.

Мирне “розлучення” чехів і словаків

Федеральні збори ЧСФР ухвалили цілий пакет законів, що відкривали дорогу до ринкової економіки. Розпочато поетапну приватизацію, запроваджено конвертованість крони, а головне, — без застосування методів “шокової терапії” проведено лібералізацію цін. Після роздержавлення підприємств сфери торгівлі й послуг у квітні 1991 р. дано старт процесові приватизації всієї індустрії за допомогою спеціальних купонів. У практиці економічної реформи це нововведення виявилось економічно ефективним, і до кінця року на аукціонах було приватизовано близько 20 тис. об’єктів. На підставі закону про реституції громадянам поверталось майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося за умов збереження надійних соціальних гарантій. Завдяки рішучим діям уряду вдалося зупинити інфляцію, стабілізувати крону. 1992 р. позначився похваленням промислового виробництва, збільшенням товарообміну та експорту до розвинутих країн. Рівень безробіття у цьому році не перевищував 3,5 %, а реальна заробітна плата збільшилася на 8,6 %. У 1991 р. республіка стала асоційованим членом ЄС. Того ж року в Чехо-Словаччині було прийнято закон про протизаконність комуністичного режиму й люстрації (від лат. *lustratio* — очищення через жертвоприношення). Закон вимагав очищення державних органів, армії, поліцейського корпусу не тільки від колишніх співробітників держбезпеки, їх інформаторів, а й від партійних функціонерів, починаючи від секретаря райкому й вище.

Перехідний період виявив і поглибив суперечності між словаками і чехами, які мали різні стартові можливості для запровадження ринкових відносин, чим скористалися лідери обох республік. Після багатомісячних безрезультатних спроб домовитися щодо загальноприйнятої моделі федерації — об’єднання двох повноцінних і рівноправних державних суб’єктів — керівництво Чеської і Словацької республік і федеральна влада, створена внаслідок вільних демократичних виборів у червні 1992 р., прийняли узгоджене рішення про поділ ЧСФР на дві суверенні держави.

Восени 1992 р. Федеральні збори розробили закон про засади поділу країни. Все федеральне майно ділилося у пропорції два до одного. Дві частини відходили Чехії, а одна — Словаччині відповідно до чисельності населення. Нерухомість ділилася за територіальною ознакою. Під час перехідного періоду діяли тимчасові фінансова та митна унії. Відтак у ході цивілізованого, безболісного процесу, що гарантував сприятливий розвиток у майбутньому, 1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві нові самостійні суверенні держави — Чеська і Словацька республіки.

На шляху зміцнення
парламентської демократії

31 січня 1993 р., після затвердження Національною Радою конституції Чеської Республіки, на політичній карті Європи з'явилась нова держава. Населення республіки становило 10,3 млн чоловік, 80 % із них — чехи. Нова держава стала парламентською республікою. Законодавча влада у країні належить двопалатному парламентові: верхня — Сенат (81 член) обирається строком на шість років, причому кожні два роки одна третина сенаторів переобирається, нижня — Палата представників (200 членів) — обирається строком на чотири роки на основі пропорційного представництва. Виконавча влада зосереджена в руках президента, який обирається на спільному засіданні палат і уряду. У січні 1993 р. першим президентом ЧР став В. Гавел, а коаліційний правоцентристський уряд очолив В. Клаус — лідер Громадянської демократичної партії (ГДП), один із основних авторів економічних реформ початку 90-х років. Визначилися й пріоритети поступального розвитку нової держави: перехід до ринкової економіки й підвищення її ефективності, забезпечення високого життєвого рівня й соціальної стабільності, зміцнення парламентської демократії, інтеграція до Євросоюзу й НАТО.

Становлення Чеської Республіки супроводжувалося зміцненням парламентської демократії. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система давали можливість демократичним шляхом формувати законодавчі й виконавчі органи влади всіх рівнів. У травні—червні 1996 р. у країні відбулися парламентські вибори, в ході яких 5-процентний бар'єр

здолали ГДП, Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП), Громадянський демократичний альянс (ГДА), Християнський демократичний союз — Чеська народна партія (ХДС — ЧНП), Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ), Республіканська партія (РП). Партії правлячої коаліції (ГДП, ГДА, ХДС — ЧНП) отримали 99 місць із 200 і сформували уряд парламентської меншості, який знову очолив В. Клаус. Посаду спікера парламенту обійняв лідер соціал-демократів М. Земан. У листопаді 1997 р. після викриття махінацій з відрахуванням коштів до виборчого фонду ГДП виникла урядова криза, наслідком якої була відставка кабінету В. Клауса. Новий уряд парламентської меншості очолив колишній директор Національного банку Й. Тосовський.

У січні 1998 р. В.Гавела вдруге обрано президентом Чеської Республіки, а на дострокових парламентських виборах того ж року перемогу виборола ЧСДП (32,3 % голосів). Після тривалих марних пошуків коаліційних союзників лідер соціал-демократів М. Земан і голова ГДП В.Клаус уклали безпрецедентну в історії чеського і європейського парламентаризму Стабілізаційну угоду. Партії розподілили посади. Крісло спікера парламенту обійняв В. Клаус, а прем'єр-міністром уряду, який самостійно сформувала ЧСДП, став її лідер М. Земан. Новий уряд продовжив зусилля своїх попередників, спрямовані на економічне зростання і якнайшвидше “повернення до Європи”, задля чого розпочато гармонізацію чеського законодавства, відповідно до норм і правил ЄС.

У червні 2002 р. в Чехії відбулися загальні вибори, перемогу на яких здобули соціал-демократи, які разом з християнськими демократами й партією “Союз Свободи — Демократичний Союз” (ССДС) сформували уряд. Його очолив В. Шпідл. Зусилля урядової коаліції були спрямовані на завершення процесу вступу Чехії до Євросоюзу, подолання проявів негативних тенденцій в економіці й соціальній сфері (безробіття у 2002 р. становило 8,5%), а також ліквідацію наслідків повені.

Наприкінці 2002 р. шість головних політичних партій розпочали підготовку до президентських виборів, що мали відбутися у січні 2003 р. Основними кандидатами на крісло глави Чеської Республіки вважалися колишні прем'єри

В. Клаус і М. Земан. Утім, ніхто з них, згідно з соціологічними опитуваннями, не був однозначним фаворитом. Новий спадкоємець В. Гавела мав завершувати інтеграційну ходу Чехії до Євросоюзу.

Реформування соціально-економічної сфери

У Чеській Республіці тривав процес купонної приватизації національної економіки: у 1994 р. 80 % населення стали власниками акцій різноманітних підприємств, а 60 % ВВП вироблялось у недержавному секторі, де зайнято лише 40 % працездатного населення. На той час було прийнято закони про вільне підприємництво, здійснено лібералізацію цін, чеська крона стала стабільною і внутрішньо конвертованою валютою, збільшилися валютні резерви Національного банку. Держава надавала всебічну підтримку малому й середньому бізнесові. З 1994 р. здійснювалось десять спеціальних державних програм, що мали сприяти розвиткові цієї сфери. Розвивалися фермерські господарства, хоча більшу частину сільськогосподарського виробництва здійснюють кооперативи власників. Нині вони трансформуються в акціонерні товариства. Інфляція поступово знижувалася й досягла у 1996 р. рівня 8,8 %. Це один із найкращих показників у країнах ЦПСЄ.

Однак на середину 90-х років у чеській економіці залишалося ще чимало невирішених проблем, зокрема взаємні заборгованості підприємств, необхідність нових капіталовкладень тощо. Промислова сфера потребувала значної модернізації та перебудови, при здійсненні яких широко використовувалися іноземні інвестиції, що спрямовувалися в такі галузі економіки, як транспорт і зв'язок, транспортне обладнання й автомобільна промисловість. Їх обсяг на кінець 1997 р. становив 6,7 млрд доларів. Найбільшими інвесторами були ФРН, Нідерланди, США, Швейцарія, Франція та Австрія.

Здійснюючи реформи, чеський уряд значну увагу приділяв соціальній сфері. Держава зберегла централізоване регулювання цін на комунальні послуги, транспорт, зв'язок,

охорону здоров'я. Зберігалися регулювання зарплати через запровадження страхових тарифів, норми відрахування на соціальне забезпечення і до фонду зайнятості. Попри низький рівень безробіття (близько 3 %) забезпечувався досить високий середньомісячний дохід на душу населення (370 доларів у 1996 р.). У 1995 р. уряд провів реформу державної системи медичного та пенсійного забезпечення, спрямовану на економію державних коштів. Підвищено вік виходу на пенсію, що погіршило становище широких верств населення й викликало конфлікт між урядом і профспілками. У листопаді 1997 р. у Празі відбулася 120-тисячна демонстрація, учасники якої протестували проти соціальної політики уряду.

На тлі економічної стабілізації попередніх років у 1997 р. стався збій в економічному розвитку Чехії, викликаний серйозною валютно-фінансовою кризою. Причиною фінансових потрясінь був дефіцит торговельного балансу, викликаний падінням конкурентоспроможності чеських виробів, а також прорахунки уряду в інвестиційній політиці, унаслідок яких структурна перебудова промисловості й виробничих підприємств здійснювалася вкрай повільно. Не була проведена реформа банківського сектора, слабким залишався фондовий ринок, а приватизація у 1995 р., по суті, була зупинена. Побоюючись збільшення безробіття, уряд В. Клауса стримував процес ліквідації збиткових підприємств, чисельність яких у 1996 р. досягла третини всієї промисловості. Негативним чинником економічного розвитку стали літні повені 1997 р. у Моравії та Східній Чехії, що завдали величезних збитків господарству країни.

Економічна ситуація в Чехії в цілому була стабілізована у 1998 р. Цьому значною мірою сприяла діяльність лівого уряду М. Земана, основу програми якого становили довготермінові концепції розвитку економіки та соціальної сфери, в тому числі й житлового будівництва. Започатковано акцію "Чисті руки", що передбачала розслідування всіх сумнівних випадків приватизації, нечесно набутих капіталів, фактів корупції та інших економічних злочинів. Важким випробуванням для Чехії стали повені влітку 2002 р., під час яких було евакуйовано близько 215 тис. осіб. Збитки, завдані країні, становили 2,5 млрд доларів, зокрема, для відновлення роботи пражського метрополітену урядові довелося виділити 65 млн євро.

Зовнішня політика

Пріоритетними напрямками зовнішньої політики Чеської Республіки були розвиток двосторонніх відносин із сусідніми країнами, державами “великої сімки”, а також якнайшвидше “повернення до Європи”. Чеська Республіка стала членом ООН і Ради Європи, асоційованим членом ЄС, а з 1 січня 1996 р., першою із посткомуністичних країн, — членом Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Важливу роль в інтеграції країни до європейських структур відіграло поліпшення стосунків з ФРН (30 січня 1997 р. підписано чесько-німецьку декларацію про примирення). З 1 березня 1999 р. Чеська Республіка — повноправний член НАТО. Визнанням геополітичного лідерства країни в регіоні стало проведення у листопаді 2002 р. в столиці Чеської Республіки чергового саміту НАТО, під час якого до Північноатлантичного альянсу запрошено найбільшу за весь період його існування групу держав. На копенгагенському саміті ЄС (грудень 2002 р.) остаточно вирішено питання про вступ Чехії до цієї організації у травні 2004 р.

Стабільно розвивалися стосунки між Чехією і Україною. Їх основою став міждержавний Договір про дружні відносини і співробітництво, підписаний у квітні 1995 р. Геополітичне положення обох країн зумовило наявність у них спільних європейських інтересів. Між Чеською Республікою і Україною укладено близько 60 двосторонніх угод. Україна заінтересована в підтримці Чехією своїх зусиль, спрямованих на інтеграцію до Євросоюзу, в підвищенні ефективності торговельно-економічних зв'язків між нашими країнами.

Суспільно-політичні процеси

Словацька Республіка з'явилася на карті Європи 1 січня 1993 р. й невдовзі була визнана більшістю країн світу. Її населення становило 5,4 млн чоловік. Окрім словаків, у країні мешкає близько 600 тис. угорців, 200 тис. чехів, 15 тис. українців та ін. Згідно з конституцією Словаччина — парламентська республіка. Законодавча влада належить Національній Раді (150 членів), а виконавча — президентові й уряду, відповідальними перед парламентом. Відповідно до Основного закону республіки політичні партії, як і церква, відділені від держави. Державну атрибутику Словаччини завершило обрання в лютому 1993 р. першого президента країни, яким став колишній голова Федеральних зборів ЧСФР М. Ковач. Уряд очолював лідер Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) В. Меч'яр, призначений на цю посаду у 1992 р. Утім, між президентом і главою уряду виникли гострі суперечності щодо шляхів реалізації і темпів економічних реформ, методів приватизації та ін.

На початку 1994 р. об'єднана опозиція за підтримки президента висловила недовіру урядові В. Меч'яра. Проте й новий кабінет Й. Моравчика проіснував близько 10 місяців і пішов у відставку після перемоги на парламентських виборах РЗДС (35 % голосів). У січні 1995 р. новосформований уряд знову очолив В. Меч'яр, який підпорядкував собі силові структури, запровадив контроль над державними засобами масової інформації й продовжив конфронтацію з президентом В. Ковачем. Зрештою, правлячий РЗДС продемонстрував очевидне небажання, як і невміння співпрацювати зі

своїми партнерами по коаліції — Словацькою національною партією (СНП) та Об'єднанням робітників Словаччини (ОРС). Партнери не отримували важливих посад в уряді, їх думка часто взагалі не бралася до уваги. Не кращим чином поведився уряд, коли йшлося про дотримання конституційних прав громадян, свободу інформації, боротьбу з корупцією й організованою злочинністю. Рік за роком виборці поступово розчаровувались у здатності РЗДС і його лідера реалізувати свої обіцянки не тільки забезпечити національну незалежність Словаччини (що, зрештою, вдалося), а й інкорпорувати свій народ у європейську спільноту, гарантувати йому демократичні свободи й процвітання (що так і залишилося обіцянкою).

Досить гострою у Словаччині залишалась проблема угорської меншини, що мешкає у південних районах країни. Угорці мали матеріальну й політичну підтримку Будапешта й домагалися культурно-мовної автономії та місцевого самоврядування. Офіційна влада у Братиславі відмовилась піти на поступки, заявляючи, що словаків у краї мешкає майже удвічі більше, аніж угорців. Прийнятий у 1995 р. Закон про словацьку мову як державну, істотно обмежував права угорської меншини. Це, безперечно, загостило стосунки між Словаччиною і Угорщиною. До цього додалися суперечки між обома сусідами щодо використання гідрокомплексу на Дунаї. Угорщина заявляла, що гребля в районі Габчикова порушує екологічний баланс і завдає збитків її економіці. В 1997 р. Міжнародний суд у Гаазі не підтримав вимоги угорців про демонтаж греблі й рекомендував обом країнам домовитися про спільне використання гідрокомплексу або ж про розподіл прибутків від його функціонування. Відродження уніатської церкви в південних районах Словаччини призвело до зіткнень з римо-католицькою церквою, що претендувала на роль національної.

Втрата В. Меч'яром підтримки в суспільстві, а також звинувачення Заходу на його адресу в "недостатньому демократизмі", змусили прем'єра піти у відставку у вересні 1998 р., хоча керований ним РЗДС здобув тоді перемогу (27 % голосів) на чергових парламентських виборах. Новий уряд країни сформував М. Дзуринда — лідер Словацької демократичної коаліції. Зусилля цього кабінету було спрямовано на завершення економічної трансформації, забезпечення

соціальних гарантій громадян, посилення боротьби з організованою злочинністю й корупцією в державному апараті, повернення країни на шлях до Заходу.

Незмінність курсу просування країни до західної демократії засвідчила перемога на президентських виборах 1999 р. лідера Партії громадянського порозуміння Р. Шустера. Вибори вперше відбувалися не в стінах парламенту, а шляхом всенародного голосування. Перемога Шустера над В. Меч'яром стала можливою лише завдяки підтримці правих, лівих і національних партій та коаліцій. В особі нового глави Словацької Республіки, німця за походженням символічно поєдналися комуністичне минуле, трансформаційне сучасне й орієнтація на Європу і НАТО.

Своєрідним політичним підсумком перших десяти років незалежного розвитку стали парламентські вибори у вересні 2002 р. Багато хто у Словаччині називав їх історичними, адже в разі повернення до влади екс-прем'єра В. Меч'яра шанси Братислави на вступ до Євросоюзу й НАТО ставали примарними. Відносно більшість голосів (20 %) здобув РЗДС В. Меч'яра, на другому місці (15 %) опинилася Словацька християнсько-демократична унія прем'єра М. Дзуринди. Уперше в новітній словацькій історії до парламенту пройшла компартія (6 %). На третьому місці у списку переможців — партійне об'єднання “Напрямок”, що критикувало уряд і піддавало сумніву доцільність вступу країни до ЄС. Парламентське представництво здобула також Угорська коаліція, яка репрезентує інтереси угорського народу Словаччини. При такому розкладі політичних сил єдиним легальним гарантом внутрішньої стабільності та найпалкішим прихильником Євросоюзу й НАТО залишався президент Словаччини Р. Шустер.

Соціально-економічний розвиток

Становлення Словаччини як суверенної країни відбувалося за умов економічних перетворень, розпочатих ще в ЧСР. Крім загальних труднощів, характерних для країн ЦПСЄ, особливо болючими ви-

явилися однобічна спеціалізація словацької промисловості на первинну переробку сировини й надмірна концентрація підприємств військової галузі, що після різкого обмеження виробництва без відповідної підготовки конверсійних технологій призвело до втрати країною багатьох ринків збуту й важких наслідків у сфері зайнятості населення. Уже в 1993 р. рівень безробіття у країні становив 11 %, а в наступному році — 18 %. Виробництво продукції сільського господарства також знизилося на 7 %. Доходи половини населення країни на середину 90-х років не перевищували прожиткового мінімуму. У 1992—1993 рр. інфляція зростає майже втричі.

Як і в сусідній Чехії, мала приватизація у Словаччині проходила прискореними темпами. При цьому підприємства іноді спеціально доводилися до банкрутства, з тим, щоб придбати їх за безцінь. У 1994 р. в роздрібній торгівлі приватний сектор становив уже 86 %. Велика приватизація здійснювалася на другому етапі, проте, на відміну від чеської, переважно через аукціони і конкурси для управлінського апарату та працівників підприємств, що приватизувалися. Купонна приватизація слугувала лише додатковим засобом і невдовзі була припинена, оскільки влада побоювалася, що купони можуть бути скуплені іноземцями. Утім, у 1997 р. 65 % ВВП було створено недержавними підприємствами.

1994 р. став переломним у розвитку економіки: почалося зростання ВВП (в середньому на 5—6 % у рік), знизилася інфляція (6 % у 1997 р.), покращився інвестиційний клімат, середньомісячна заробітна плата в 1996 р. становила 280 доларів. Поступово стабілізувалося становище у сільськогосподарському виробництві. На зміну сільськогосподарським кооперативам соціалістичної доби прийшли кооперативи власників, які на середину 90-х років виробляли більшу частину сільськогосподарської товарної продукції. На підтримку аграрного сектора держава виділяла значні бюджетні кошти. Структурна перебудова промисловості відбувалася переважно за рахунок внутрішніх резервів, обсяг іноземних інвестицій в національну економіку залишався незначним.

У 2002 р. економічна ситуація у Словаччині остаточно стабілізувалася. Обсяг ВВП становив 60 млрд дол., тобто в середньому 11 тис. дол. на одну людину. Це більше, ніж у Польщі, хоча й дещо менше, ніж у Чехії. Утім, чимало гос-

трих соціально-економічних проблем все ще чекали свого вирішення. Необхідно, зокрема, завершити економічну трансформацію й адміністративну реформу, поліпшити ситуацію у сфері освіти й охорони здоров'я. Значним залишався рівень безробіття — 17,2 % працездатного населення. Вирішення цих проблем наблизить Словаччину до членства у Євросоюзі й НАТО.

Зовнішня політика

Новостворена Словацька Республіка відразу ж стала членом ООН, Ради Європи, Вишеградської четвірки, здобула статус асоційованого члена ЄС. Утім, зовнішня політика країни до 1998 р. значною мірою була зорієнтована на Росію. Обидві країни підписали низку міждержавних угод, у тому числі й у військовій галузі та сфері безпеки. Словацький прем'єр В. Меч'яр не мав підтримки ані в європейських країнах, ані за океаном (держсекретар США М. Олбрайт назвала Словаччину “чорною діркою в Європі”). Хоча керівництво республіки офіційно підтримувало рішення щодо розширення НАТО і Словаччина навіть брала участь у програмі НАТО “Партнерство заради миру”, вона не стала членом альянсу в 1999 р., як деякі її сусіди. Лише наприкінці 1998 р. відбулася корекція зовнішньополітичного курсу. На саміті НАТО у Празі (листопад 2002 р.) Словаччина дістала офіційне запрошення на вступ до альянсу у 2004 р. Тоді ж країна мала стати членом Євросоюзу. Головні торговельні партнери республіки — Німеччина, Росія, Чехія.

Наявність спільних кордонів (майже 100 км), історичні та культурні зв'язки між словацьким і українським народами, відсутність будь-яких взаємних територіальних претензій, а також існування української меншини у Словаччині (близько 15 тис. чоловік) та словацької в Україні — все це відкривало широкі можливості для всебічної взаємовигідної співпраці між Україною і Словаччиною. У червні 1993 р. підписано Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво між обома країнами. Новий етап у двосторонніх відносинах розпочався після обрання президентом

Словаччини Р. Шустера. Навесні 2002 р. створено систему українсько-словацьких двосторонніх військово-політичних консультацій. На порядку денному активізація співробітництва у гуманітарній галузі, про що домовилися Л. Кучма і Р. Шустер під час офіційного візиту президента Словаччини до України у грудні 2002 р.

Поступально розвивалися торговельно-економічні зв'язки між нашими країнами. Словаччина брала участь у реалізації проекту добудови Криворізького гірничо-збагачувального комбінату, тривала співпраця у сфері транспортування російської нафти та газу в Європу. Особлива увага у двосторонніх словацько-українських стосунках приділяється питанням співробітництва двох країн у євроінтеграційній, військовій та правоохоронній сферах, а також визначення режиму спільного кордону, який у 2004 р. стане шенгенським.

Відродження Югославії.
Альтернативи повоєнного розвитку

Народи Югославії зазнали величезних втрат у війні. Населення країни скоротилося майже на 2 млн чоловік (понад 1 млн загинуло й близько 700 тис. чол. залишили її межі). Економіка була зруйнована, в 1945 р. обсяг виробництва у харчовій промисловості становив 45 % від рівня 1940 р., текстильній — 40 %, металургійній — 20 %. Відчувалася гостра нестача предметів першої необхідності. Над жителями Санджака, Боснії та Герцеговини, а також інших районів нависла загроза голоду.

Катастрофічне економічне становище ускладнилося політичною нестабільністю. Зберігалася атмосфера громадянської війни. Збройну боротьбу проти нової влади продовжували сербські четники на чолі з Д. Михайловичем, загони хорватських усташів і албанських сепаратистів. До лютого 1946 р. частини Югославської армії спільно з органами держбезпеки знищили близько 200 тис. чоловік, тих, хто боровся проти прокомуністичного партизанського руху в роки війни або після її закінчення не визнав нової влади.

Улітку—восени 1945 р. тривала жорстока політична боротьба між силами, об'єднаними в рамках Народно-визвольного фронту (НВФ) і опозицією. У цей період НВФ усе більше перетворювався на своєрідну “державну партію”. Політика НВФ повністю визначалася Комуністичною партією Югославії (КПЮ), чисельність якої у травні 1945 р. становила понад 140 тис. чоловік, переважно вчорашніх партизан, малоосвічених, відданих більше особисто Тіто, аніж тим малозрозумілим принципам, які він обстоював. До літа

1945 р. комуністи контролювали майже всі керівні посади в державному і господарському апаратах. Керівництво КПЮ вважало за краще здійснювати свою діяльність, прикриваючись як ширмою НВФ. Партія вирізнялася жорсткою централізацією, і розгалужений партійний апарат перебував під суворим контролем Політбюро у складі Й. Броз Тіто, Е. Карделя, М. Джиласа, А. Ранковича та ін. Вплив КПЮ на різні соціальні верстви був досить значним і нарощувався з допомогою державних і партійних структур. Керівництво КПЮ під прикриттям НВФ і коаліційного уряду використовувало всі можливі заходи для встановлення цілковитого контролю над усіма сферами суспільного життя. На словах підтримуючи й захищаючи приватну власність, комуністи, здійснивши широку експропріацію і націоналізацію засобів виробництва, банків, оптової торгівлі, на початок 1946 р. домоглись того, що державний сектор у промисловому виробництві сягав 80 %.

Ще в березні 1945 р. був запроваджений державний контроль над зовнішньою торгівлею, що по суті означало встановлення державної монополії. У квітні того ж року була проведена грошова реформа, причому під час обміну грошей можна було отримати не більше як 5 тис. нових динарів. Усі ці заходи призвели до підриву економічних позицій національної буржуазії.

Економічна політика уряду викликала протести підприємців, значної частини селян, дрібних і середніх власників міста. Улітку 1945 р. соціальна база НВФ помітно звужилася, зросли опозиційні настрої. Нелегальну боротьбу проти нового режиму вели монархісти, які підтримували короля Петра II, усташі й члени Хорватської селянської партії. Легальна опозиція об'єднувалася навколо Демократичної партії (ДП) на чолі з Міланом Гролом і Народної радикальної партії, яку очолював Мілош Трифунович. Керівництво цих партій робило спроби об'єднати всі опозиційні сили. Воно прагнуло добитися реорганізації уряду на широкій політичній основі, перетворити Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ) на Тимчасову народну скупщину шляхом введення до її депутатського корпусу представників довоєнного парламенту й проведення виборів під міжнародним контролем.

Вирішальні політичні події розгорнулися в серпні 1945 р. Тимчасовий уряд під тиском США та Великої Британії на-решті прийняв рішення про розширення АВНВЮ і виніс на його обговорення проекти виборчих законів. До складу АВНВЮ були введені 36 депутатів довоєнної скупщини (1/10 частина її чисельності). 5—7 серпня на з'їзді Народно-визвольного фронту Югославії він був перейменований у Народний фронт (НФ). З'їзд ухвалив програму, в якій декларувалося не тільки визнання “приватної власності й приватної ініціативи”, а й містилися обіцянки щодо підтримки середніх верств у їхній господарській діяльності. Водночас у документі проголошувалася необхідність експропріації буржуазії і створення сильного державного сектора, обстоювалися принципи планового ведення господарства. Керівництво компартії наполягало також, щоб лідери всіх партій публічно заявили про визнання керівної ролі КПЮ.

7 серпня відкрилася III сесія АВНВЮ, яка незабаром проголосила себе Тимчасовою народною скупщиною (ТНС). 81 % депутатів ТНС були представниками компартії. Скупщина прийняла 13 законів, у тому числі виборчий, про покарання за злочини проти держави, про перехід усіх рудних багатств країни у власність держави. Декрет про аграрну реформу передбачав ліквідацію великого землеволодіння і встановлював максимальний розмір земельних наділів на селянську сім'ю у розмірі 25—35 га оброблюваної землі або 45 га усіх сільськогосподарських угідь. Землі поміщиків і католицької церкви підлягали відчуженню за компенсацію від держави. Ділянки землі, отримані безземельними чи малоземельними селянами на правах приватної власності за викуп, протягом 25 років не підлягали продажу, розподілу, заставі чи здачі в оренду. Для перерозподілу землі створювалися аграрні комісії.

Відкрите й запекле зіткнення опозиції в особі ДП і прокомуністичної більшості Скупщини відбулося під час обговорення законопроектів про порядок виборів депутатів до Установчої Скупщини й покарання за злочини проти держави. Опозиція заперечувала повноваження народних комітетів, відмовляючись довірити їм підготовку й проведення виборів, протестувала проти переслідувань четників та порушень демократичних прав і свобод, звинувачувала

комуністів у встановленні терористичного режиму. Керівництву ДП не вдалося створити достатньо широку антикомуністичну опозицію у ТНС, її фракція залишила засідання Скупщини, а лідер партії М. Грол подав у відставку з посади заступника прем'єр-міністра. Мета цього демаршу полягала в тому, щоб попередити громадськість і лідерів європейських держав про загрозу комуністичної диктатури в Югославії. Фактично ці події означали поразку антикомуністичної опозиції.

**Встановлення комуністичної диктатури.
Будівництво соціалізму "по-радянськи"**

На початку вересня 1945 р. у зв'язку з виборами до Установчої Скупщини політична боротьба в країні ще більше загострилася. Очолювана М. Гролом "об'єднана опозиція" заявила про відмову брати участь у виборах. Вона вимагала прийняття демократичнішого виборчого закону й звинуватила комуністів у проведенні політики терору та залякування виборців. Бойкотувати вибори закликав віруючих і католицький єпископат. Посилився тиск на уряд Тіто з боку Англії та США, які звинувачували його в порушенні досягнутої раніше угоди щодо створення об'єданого уряду, встановленні "однопартійного режиму", систематичному порушенні демократичних прав і свобод громадян. Проте, спираючись на підтримку СРСР, уряд Тіто відкинув звинувачення. Комуністи організували маніфестації на підтримку політики Тимчасового народного уряду.

На виборах 11 листопада 1945 р. Народний фронт виступив з єдиним списком кандидатів. З майже 8,4 млн виборців у виборах взяли участь 7,4 млн, 90 % із них проголосували за кандидатів НФ ("список Тіто"). Опозиція зібрала 9,5 % голосів. Результати виборів викликали у країні неоднозначну реакцію. КПЮ розцінила їх як вияв широкої народної підтримки НФ, політики Тимчасового уряду на чолі з Тіто. Лідери опозиції звинувачували комуністів у фальсифікації підсумків голосування й відмовились визнати їх законними. Наслідки виборів стали ще однією поразкою антикомуністичної опозиції, що посилювало суперечності в її лабах.

29 листопада 1945 р. відкрилася перша сесія Установчої Скупщини. З 524 депутатів 404 були членами КПЮ. Скупщина майже одностайно ухвалила Декларацію про ліквідацію монархії і проголошення Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ) у складі шести республік (Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія) та двох автономних областей у межах Сербії (Воєводина й Косово). Уряди Великої Британії та США 22 грудня 1945 р. визнали ФНРЮ. 31 січня 1946 р. прокомуністична більшість Установчої Скупщини затвердила конституцію ФНРЮ, яка закріпила однопартійний режим комуністичної диктатури. З прийняттям цього документа прискорився процес формування командно-адміністративної системи, зрощування партійного й державного апаратів, посилювались переслідування опозиції. Дедалі частіше в боротьбі проти політичних супротивників комуністи використовували служби безпеки та внутрішніх справ.

На початку 1946 р. опозиція ще сподівалася на можливість легальної політичної діяльності в період підготовки виборів до скупщин республік Югославії. Керівництво КПЮ перенесло вибори на осінь 1946 р. й прискорило комунізацію країни за радянським зразком. Навесні 1946 р. держава контролювала 82 % всієї промисловості, переважну частину оптової торгівлі, займала вирішальні позиції в банківській справі. Це дало можливість здійснити перехід до планового ведення господарства в державному секторі економіки. 25 травня 1946 р. прийнято закон про загальнодержавний план і державні органи планування, в якому формулювалися загальні принципи планування й затверджувалася структура державних планових органів за радянським зразком.

Перехід КПЮ до реалізації соціалістичних завдань, відмова від компромісів з опозицією, використання силових методів щодо колишніх союзників по Народному фронту зумовили втрату опозицією політичної ролі й встановлення у країні наприкінці 1946 р. політичної монополії КПЮ, що вело югославське суспільство до тоталітарного режиму.

Соціально-економічні передумови утвердження тоталітаризму в Югославії крилися в економічній відсталості країни, що посилювалася воєнною руїною й неминучою люмпенізацією населення. Давалися взнаки також відсутність

демократичних традицій, зрослий за роки війни вплив Радянського Союзу й КПЮ. До того ж стара державна система була замінена ще в ході визвольної війни і комуністи в Югославії взяли курс на встановлення своєї влади раніше, ніж у будь-якій іншій країні Східної Європи. Тому висунуті опозицією варіанти альтернативного розвитку країни залишалися на рівні політичної боротьби і не мали активної соціальної підтримки. Після прийняття 7 грудня 1946 р. закону про націоналізацію в державну власність перейшли великі й середні підприємства, банки, 90 % роздрібною і вся оптова торгівля. У приватному володінні залишилося лише 30 % підприємств, переважно дрібних майстерень.

На початок 1947 р. в основному була завершена відбудова народного господарства. Панівні позиції посів державний сектор. Завершилося формування централізованої системи управління економікою. Був схвалений п'ятирічний план на 1947—1951 рр., який ставив завдання перетворити Югославію з відсталої аграрної країни на розвинуту індустріально-аграрну державу. Великі інвестиції направлялись у важку промисловість. У 1947 р. в країні розгорнулося будівництво близько 200 нових підприємств, електростанцій, залізниць, шосейних доріг та ін.

Важливу роль у відбудові економіки, реалізації господарських планів відіграло співробітництво з СРСР. Ще в 1946 р. між обома країнами були укладені економічні угоди, відповідно до яких передбачалося забезпечення народного господарства Югославії сировиною, технічною документацією і т. ін. Згідно з двосторонньою угодою 1947 р., Радянський Союз погодився надати ФНРЮ інвестиційний безпроцентний кредит у розмірі 135 млн доларів, за рахунок якого здійснювалися поставки промислового обладнання й матеріалів. У 1946—1947 рр. збільшився обсяг торгівлі Югославії з іншими країнами народної демократії, насамперед із Чехословаччиною.

Значні зміни відбулися в сільському господарстві. У ході аграрної реформи 0,8 млн га орної землі передано у власність малоземельним і безземельним селянам. На ній створювалися сільськогосподарські маєтки, перші селянські трудові кооперативи (СТК). У 1947 р. у країні налічувалося 779 СТК, а в 1948 р. — 1313. Зросла кількість державних ма-

шинно-тракторних станцій (МТС). Проте в аграрному секторі залишалося 2,6 млн приватних сільських господарств.

Керівництво Югославії активно будувало антиринкову планову господарську систему, основою якої була державна власність на засоби виробництва. У перші повоєнні роки ця економічна політика привела до позитивних наслідків: вдалося подолати інфляцію, відновити промисловість, рівень життя населення наблизився до довоєнного, певною мірою забезпечувалася соціальна справедливість у суспільстві.

Завершувалося формування політичної системи “диктатури пролетаріату”, що мала всі ознаки “надцентралізації”. Уся влада зосереджувалася в Політбюро ЦК КПЮ, передусім у руках Тіто, Карделя, Ранковича, Джиласа. Встановлено суворий партійний контроль за усіма сферами суспільного життя. Швидко зростала чисельність КПЮ, яка в червні 1948 р. налічувала 450 тис. членів. Розгалужений партійно-пропагандистський апарат посилено насаджував у громадській свідомості культ Тіто — легендарного керівника партизанського руху й культ партизанів — учасників народно-визвольної боротьби, як “особливих людей”. Здійснювалася культурна революція за радянським зразком.

Таким чином, у 1946—1947 рр. у Югославії в основному завершилося формування тоталітарної моделі суспільного ладу.

У зовнішньополітичній сфері Югославія в ці роки прямувала у фарватері політики СРСР. Навесні—влітку 1946 р. ФНРЮ уклала союзні договори з Польщею, Чехословаччиною та Албанією. Югославське керівництво надавало підтримку комуністам Греції, які навесні 1946 р. підняли повстання проти існуючого режиму. Югославія здійснювала активну політику в Албанії, де партійні й військові радники з Югославії відігравали ключову роль у становленні нової влади. З Болгарією обговорювалися плани створення спільної федерації. Як перший крок у цьому напрямі в 1947 р. між обома країнами був підписаний договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Нова Югославія відіграла дедалі активнішу роль у міжнародному комуністичному русі, де вважалася найвірнішим союзником СРСР. Делегація компартії Югославії брала активну участь у створенні Інформбюро в 1947 р. До 1948 р. Югославія, що мала одну з

найбільших армій у Європі, перетворилася на домінуючу силу на Балканах. Усе це стимулювало зростання амбітності югославського керівництва на чолі з Тіто, його прагнення до більшої незалежності від Москви. З іншого боку, негативну реакцію кремлівських лідерів викликали югославські претензії щодо контролю над Албанією, активність Югославії і Болгарії у створенні Балканської федерації, курс югославського керівництва на створення сильної армії тощо. Починаючи з другої половини 1947 р., дії Белграда почали зазнавати критики. Сталін не бажав миритися з найменшими проявами ініціативи серед своїх сателітів. Тому незгоди між комуністичними вождями суто суб'єктивного характеру інколи переростали у жорстокий і тривалий конфлікт.

Югославсько-радянський конфлікт 1948 р.

У лютому 1948 р. Й. Броз Тіто був запрошений до Москви на нараду з проблем Балканської федерації та інших питань. Проте він відправив туди делегацію у складі Е. Карделя, М. Джиласа й А. Бакарича. Сталін сприйняв це як вияв непокори. 18—19 березня 1948 р. з Югославії були відкликані радянські військові й цивільні спеціалісти, а в Москві перервані переговори з югославською торговою делегацією. У березні—травні 1948 р. відбувся обмін листами між радянським і югославським керівництвом. У своїх листах, адресованих Тіто, Сталін і Молотов звинувачували югославських лідерів у погіршенні стосунків між обома країнами. Тіто відкидав висунуті проти нього звинувачення й намагався виправдатися. Його позицію підтримав пленум ЦК КПЮ.

Бажаючи продемонструвати свою вірність марксизму-ленінізму й беззастережне прийняття радянського досвіду соціалістичного будівництва, лідери Югославії 28 квітня 1948 р. ініціювали черговий закон про націоналізацію, який не мав прецеденту в східноєвропейських країнах. Він розширив державний сектор за рахунок малих і середніх підприємств, що не потрапили під націоналізацію 1946 р. Йшлося, практично, про одержавлення всієї промисловості.

Проте Сталін, маючи намір дати урок керівництву інших країн народної демократії, переніс обговорення югославського питання в Інформбюро. На Бухарестській нараді країн-учасниць (червень 1948 р.) було прийнято резолюцію, в якій містилися звинувачення керівників КПЮ у закулісній критиці ВКП(б) і СРСР, невизнанні марксистської теорії тощо. Таким чином, конфлікт переріс у відкриту політико-ідеологічну війну. Улітку 1948 р. в СРСР і країнах народної демократії була розгорнута широка антиюгославська кампанія.

У з'їзд КПЮ (липень 1948 р.) відхилив резолюцію Інформбюро й водночас заявив про своє прагнення ліквідувати розходження з ЦК ВКП(б) та з Інформбюро. Більша частина членів КПЮ і безпартійних громадян підтримали своє керівництво. Кампанія проти "інформбюровщини", що розгорнулася у країні, поляризувала югославське суспільство, створила атмосферу нагнітання напруженості й підозрілості. Увійшли в практику адміністративні методи керівництва економікою, посилювалися репресії проти політичних супротивників. У січні 1949 р. проголошено курс на масову колективізацію сільського господарства. Чисельність СТК зростає з 1318 у 1948 р. до 6668 у 1950 р.

Погіршення відносин з Радянським Союзом і країнами народної демократії змусило югославське керівництво шукати підтримки капіталістичних держав. У липні 1948 р. США і Югославія уклали угоду про звільнення "заморожених" у США югославських активів та майна на суму 47 млн доларів. Водночас були врегульовані претензії з приводу націоналізації Югославією американської власності (США отримали компенсацію у розмірі 17 млн доларів), а також проведені взаємні розрахунки за ленд-лізом.

У 1949 р. взаємні звинувачення між керівництвом Югославії і країн радянського блоку посилювались. Наприкінці вересня радянський уряд денонсував радянсько-югославський союзний договір. Прикладові СРСР наслідували всі країни народної демократії. Югославія опинилася в економічній блокаді, що підштовхнуло її до розширення торговельно-економічних зв'язків із західними країнами.

Чергові звинувачення на адресу КПЮ містилися в резолюції наради Інформбюро, що відбулася в Будапешті у листопаді 1949 р. У документі, зокрема, стверджувалося, що

югославське керівництво встановило у країні антикомуністичну поліцейську диктатуру фашистського типу і є наймитом імперіалістичної реакції. Це призвело до остаточного розриву відносин Югославії з СРСР і країнами народної демократії, хоча формально дипломатичні зв'язки між ними усе ж не були розірвані. Після появи будапештської резолюції керівництво КПЮ відійшло від своєї “оборонної” позиції й розгорнуло широку кампанію проти Радянського Союзу та його сателітів. Воно звинувачувало сталінське керівництво в переродженні соціалізму в державно-капіталістичну систему, в догматичній ревізії марксизму-ленінізму, бюрократизації партії і країни.

Югославсько-радянський конфлікт, який досяг у 1949—1953 рр. свого апогею, помітно вплинув на Югославію. Змінилося геополітичне становище ФНРЮ: з активного члена табору народної демократії Югославія перетворилася на країну, йому об'єктивно протилежну. Конфлікт став потужним імпульсом для зростання жорстокості комуністичних режимів, становлення адміністративно-командної системи, форсування соціалістичних перетворень як у Югославії, так і в інших країнах соціалістичного табору. У самій Югославії різко зросла внутрішньополітична напруженість. Для виживання необхідно було внести зміни в зовнішню і внутрішню політику країни.

Суспільна криза початку 50-х років і перехід до самоврядного соціалізму

На зламі 40—50-х років у ФНРЮ тривало будівництво соціалізму за радянським зразком. Широко використовуючи методи примусу, комуністи “залучали” селян до кооперативів, які багато в чому нагадували радянські колгоспи. У 1950 р. у країні діяло 6,7 тис. СТК, які обробляли 2,6 млн га землі (20 %). Існувала система обов'язкових поставок зерна та інших продуктів. У 1950 р., через велику посуху й пасивний опір селян примусовій колективізації, у країні було зібрано вкрай низький урожай. Водночас “друга націоналізація” 1948 р. й надцентралізація в

управлінні промисловістю призвели до зниження темпів промислового розвитку. У 1949 р. національний дохід зріс на 9 % (на 3 % менше, аніж у попередньому році). Ця тенденція збереглася і в наступні роки. Розрив торговельно-економічних зв'язків з країнами соціалістичного табору призвів до скорочення обсягів зовнішньої торгівлі країни (35 % від рівня 1948 р.), а рівноправного партнерства з країнами Заходу не виходило. Експорт значно відставав від імпорту: у 1951 р. торговельний дефіцит становив 61 млрд динарів. Потреба в зарубіжних кредитах змусила югославський уряд піти на компенсацію західноєвропейським країнам вартості націоналізованої власності (всього було виплачено понад 93 млн дол.). Лише після цього Захід надав Югославії очікувані кредити. Почалося швидке зростання зовнішньої заборгованості.

У 1950 р. Югославія перебувала на одному з останніх місць у Європі за рівнем економічного розвитку й доходу на душу населення. Проте будь-які вияви невдоволення жорстоко придушувалися. Пошуки “радянських шпигунів” супроводжувались переслідуванням будь-якого інакомислення. Правляча КПЮ знищувала своїх політичних супротивників. Придушувався національний рух. У міжнародних стосунках домінуючу роль відігравали органи федерації, а республіки були практично позбавлені самостійності.

Погіршення економічної і політичної ситуації у країні вимагало негайних заходів, нових рішень. На початок 1950 р. керівництво КПЮ усвідомило зрештою необхідність ліберальних реформ у господарському й державному управлінні. Залишаючись на базі радянських доктрин, партійні ідеологи стали на шлях децентралізації й деєтатизації, тобто значного обмеження втручання держави в діяльність підприємств і трудових колективів. На початку 1950 р. було ліквідовано більшість федеральних галузевих міністерств, а їхні функції керівництва господарством передавалися республікам і галузевим об'єднанням підприємств — господарським палатам, метою яких була координація виробництва. Відповідно до нового закону, підприємства, залишаючись у державній власності, передавалися трудовим колективам для управління виробництвом. Тим самим вони здобували певну самостійність у плані господарювання. На всіх державних підприємствах створювалися робітничі ради.

Важливі зміни відбулися у сільському господарстві: закрито МТС, скасовано обов'язкові поставки сільгосппродукції, а в 1953 р. селяни дістали можливість залишати кооперативи й створювати приватні господарства. При цьому максимум землеволодіння встановлювався в 10—15 га, дозволялися продаж і оренда землі, використання найманої праці. Чимало колишніх виробничих кооперативів перетворилися на постачально-збутові.

Отже, реформи початку 50-х років були першими кроками в напрямі до ринково-орієнтованої економіки. Вони сприяли певному підвищенню ефективності виробництва, зростанню продуктивності суспільної праці. Проте курс на активніше використання елементів товарно-грошових відносин здійснювався нерішуче й непослідовно. Зберігався партійно-державний контроль над підприємствами, хоча механізм державного впливу значно змінився, оскільки істотного значення набули засоби кредитно-фінансової політики. Однак докорінних змін у формах власності не відбулося і така реформа не могла створити умови для заінтересованості виробників у наслідках своєї праці.

Розпочалася децентралізація в системі органів влади. Були дещо розширені права республік, впроваджувалося обмежене місцеве самоврядування, змінювалися форми і методи діяльності КПЮ та громадських організацій. Ця політика була закріплена рішеннями VI з'їзду КПЮ (листопад 1952 р.), який сформулював положення про нову роль компартії в будівництві соціалістичного суспільства, заснованого на принципах самоврядування. Суть цих принципів зводилася до відмови партії від безпосереднього втручання у державну діяльність, перетворення її на "ідейно-політичну силу всередині самоврядних організацій і громадсько-політичних організацій". Відповідно до нового статуту вся партійна діяльність мала стати відкритою, розширювалися права республіканських і місцевих партійних організацій. Символізувати нові зміни у характері КПЮ мало її перейменування у Спілку комуністів Югославії (СКЮ).

У січні 1953 р. Народна Скупщина затвердила нову конституцію, яка узаконила двопалатний парламент, посаду президента республіки, внесла зміни у структуру й компетенцію центральних та місцевих органів влади. Також було

прийнято новий, більш демократичний виборчий закон, розширено свободу віросповідання, особисті права і свободи громадян.

Після смерті Сталіна відновлено дипломатичні відносини з СРСР, остаточно нормалізація яких відбулася з підписанням Белградської декларації 1955 р. Проте на відміну від країн соціалістичного табору Югославія проводила незалежну зовнішню політику. Відмовившись увійти до військово-політичних блоків НАТО і Варшавського договору, ФНРЮ стала ініціатором проведення міжнародної конференції 23 позаблокових країн, що відбулася в Белграді у вересні 1961 р. І надалі Югославія залишалася одним із визнаних лідерів руху неприєднання. Водночас вона досить успішно балансувала між Сходом і Заходом. Югославські спостерігачі з'явилися в РЕВ, розширилися торговельні зв'язки з країнами соціалістичної співдружності, зріс обсяг поставок у Югославію дешевої радянської сировини. Водночас Югославія користувалася преференціями від ЄЕС. Югославські товари не обкладалися митом у країнах "Спільного ринку". Югославія слугувала резервуаром дешевої робочої сили для розвинутих країн Західної Європи, перетворилася на об'єкт туризму для їхніх громадян.

Метаморфози самоврядного соціалізму

У середині 50-х років "самоврядування" було запроваджене на залізниці, підприємствах зв'язку, в оптовій торгівлі, на міському транспорті, в комунальних службах, у сфері освіти, культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Проте аж до 1957 р. до компетенції самоврядних органів підприємств не входило розв'язання скільки-небудь важливих господарських питань, а з колективних рішень не впливала персональна відповідальність. Таке самоврядування означало не зміну форми власності, а лише її дещо ліберальніше функціонування, й тому цілком уписувалося в систему тоталітарної держави.

У наступні роки в Югославії було здійснено ряд заходів з метою зміни структури органів планування народного гос-

подарства, банків і кредитної системи, а також системи розподілу коштів господарських підприємств. Реорганізація державного управління завершилася впровадженням у 1955 р. так званої комунальної системи. Комуна (грумада) стала не тільки політичною, а й суспільно-економічною одиницею югославського суспільства. У 1957—1958 рр. трудові колективи й адміністрація підприємств здобули право самостійно розпоряджатися заробленими коштами.

Запровадження обмеженого “робітничого самоврядування”, розширення господарської самостійності підприємств, іноземні позики й кредити, використання новітніх зарубіжних технологій, а також значні капіталовкладення забезпечили в 1953—1960 рр. щорічний приріст промислової продукції на 13,7 %. Це були чи не найвищі показники у світі.

Певні успіхи були досягнуті і в сільському господарстві. У середині 50-х років основним виробником сільгосппродукції стало приватне господарство. У соціалістичному секторі (економії, аграрно-промислові комбінати) у 1965 р. перебувало лише 14 % земельних угідь, 9 % худоби, зате 90 % тракторів, що змушувало приватних власників кооперуватися з цими господарствами. У цілому ж темпи зростання виробництва сільгосппродукції були значно нижчими, аніж у промисловості. На початку 60-х років приблизно 20 % потреб країни у хлібі задовольнялося за рахунок імпорту.

Проте досягнуті успіхи були короточасними. Основи для довготривалої перспективи не було. Звідси постійні корективи й метушня задля удосконалення системи. Відповідно до законів 1957 й 1961 рр. відмінявся контроль за підприємствами з боку місцевих властей. Мета — підштовхнути ініціативу. Ефект виявився протилежним: весь прибуток пішов на споживання. Причини такого становища крилися у відсутності приватної власності та ринкової економіки, будь-якого інтересу до нагромадження капіталу з метою модернізації виробництва. Нікого не турбувала проблема конкуренції, оскільки її не існувало як такої. Негативно впливали на економічну ситуацію метання правлячої верхівки, що проявлялося в калейдоскопі чергових, нерідко суперечливих, установок, які не давали очікуваних результатів. З іншого боку, будь-які демократичні прояви й надалі обмежувалися тоталітарною системою.

Джерелом напруженості до середини 60-х років стала сфера міжнаціональних стосунків. Держава, виступаючи виразником спільних інтересів, намагалася нівелювати інтереси суб'єктів федерації. Шляхом перерозподілу фінансових і матеріальних ресурсів вона прагнула до піднесення рівня відсталіших регіонів країни. Як наслідок, у розвитку економіки слаборозвинутих республік були досягнуті значні успіхи: в 1947—1965 рр. обсяг промислового виробництва збільшився у Боснії та Герцеговині у 8 разів, Чорногорії — 21, Косово — 5,6, Македонії — 8 разів. Водночас рівень національного доходу за той же період зріс лише удвічі. Певну роль у збереженні цього розриву відігравала політика регулювання цін на продукцію сировинних галузей. Вирішення проблем вирівнювання економічного розвитку республік серйозно гальмували слаборозвинута інфраструктура, низький рівень освіти та відсутність традицій промислового виробництва.

На початку 60-х років дискусії з питань республіканського самоврядування почали забарвлюватися в націоналістичні кольори. Між імперським центром з його монопольним всевладдям СКЮ і керівництвом республік, де до влади прийшло нове покоління лідерів, що принесло з собою ліберальні та націоналістичні програми, зростала напруженість. Розвинутіші в економічному відношенні Словенія і Хорватія домагалися більшої самостійності у вирішенні соціальних, економічних і політичних питань, виступали проти дотування інших республік за їхній рахунок. Вихід із кризи було знайдено на рейках суспільно-економічної реформи.

Улітку 1965 р. Скупщина ухвалила близько 30 законів, які розширювали права підприємств, республіканських і крайових органів у розв'язанні господарських питань, створювали сприятливі умови для розвитку дрібного приватного підприємництва, лібералізували зовнішню торгівлю. Нововведення означали суттєву децентралізацію влади в межах самоврядного соціалізму і, як здавалося, вели до перетворення фактично унітарної держави на реальну федерацію. У країні намітилася економічна стабілізація, ожили приватне ремесло й торгівля, зміцніло одноосібне селянське господарство, виявилась тенденція до удосконалення структури виробництва, зміцнення динара. Проте ці косметичні заходи не могли

надовго стимулювати економіку. Уже наприкінці 60-х років почали проявлятися й негативні наслідки реформ: різко зменшилися обсяги капіталовкладень, виникли труднощі у збуті продукції, знизилися темпи виробництва, збільшилося безробіття (до 300 тис. наприкінці 1968 р.). Відставання експорту від імпорту вело до збільшення зовнішнього боргу, який у 1970 р. сягав уже 2,3 млрд дол. У країні падав життєвий рівень населення, загострювалися соціальні і міжнаціональні суперечності. Усе це відбувалося за умов лібералізації візового режиму і впливу західної думки на суспільну свідомість. На початку червня 1968 р. інтелектуальне бродіння вилилося у студентські заворушення в Белграді. Це були перші в повоєнні роки масові акти відкритої непокори властям.

Водночас активізувався рух за демократизацію у Хорватії, де реформаторське керівництво СК Хорватії здійснювало у 1966—1971 рр. ліберальні реформи, на зразок “празької весни” в Чехословаччині. У Хорватії розгорнулася кампанія проти викачування федеральним центром валютних надходжень з її бюджету на користь інших республік. Політичні діячі, які згурпувалися навколо культурно-освітньої організації “Матиця Хорватська”, пропагували ідею відродження Хорватії. Аналогічні процеси відбувалися і в інших республіках та автономних краях.

Реформи середини 60-х років не дали очікуваних наслідків. Економічні диспропорції у розвитку різних республік ще більше зросли. Посилився процес республіканської ізоляції, а міжнаціональні стосунки продовжували загострюватись. Восени 1971 р. у Хорватії почалися заворушення, учасники яких вимагали створення незалежної держави Хорватія. “Матиця Хорватська” розгорнула широку пропагандистську кампанію з метою запровадження ідеологічного плюралізму та багатопартійної системи. Перед країною знову постала дилема: або докорінна ломка системи, або згортання реформ. Утім, відмовившись від радянської і запровадивши власну модель самоврядного соціалізму з одноосібним сільським господарством, децентралізованою системою влади, вільним виїздом громадян за кордон, контрольованим вільнодумством та ін., правляча еліта усе ж не поспішала відмовитися від монополії на владу.

Період "контрреформ"

Криза соціалізму в Югославії настала у грудні 1971 р., коли рішенням Президії СКЮ процес реформ був грубо перерваний. У Хорватії, а потім і в інших республіках відбувалися масові політичні чистки. Згорання ринкових реформ супроводжувалося ідейно-політичним та організаційним зміцненням СКЮ на засадах демократичного централізму, а також кадровими переміщеннями в партійних організаціях і державних установах Хорватії, Словенії, Сербії та Воеводини. Розгорнулася кампанія проти хорватського націоналізму як основного бастиону "контрреволюції", почалися масові репресії проти представників політичної та культурної еліти. Єдиним виразником опозиційних поглядів залишалася католицька церква. Хорватія була втихомирена, проте серед хорватської громадськості поширювалися антиюгославські настрої.

У лютому 1974 р. була прийнята нова конституція, третя за післявоєнний період. Вона змінила принципи формування й структуру законодавчих органів, закріпила керівне становище й провідну роль СКЮ у суспільстві, визначила самоврядну соціалістичну демократію як особливу форму диктатури пролетаріату. Виходячи із принципів самоврядного соціалізму, конституція звузила економічні й політичні функції федерації при одночасному посиленні ролі та прерогатив республік у формуванні та проведенні спільної федеральної політики й суспільно-політичного розвитку. Цілий ряд функцій федерації передано республікам, яким відводилась також основна роль у вирішенні кадрових питань на федеральному рівні. Відповідальність за економічний розвиток покладалася на самі республіки. Тим самим було закладено основи поступового розпаду югославського економічного простору, що тримався не на ринкових засадах, а на командно-адміністративній системі. Посилювалися тенденції до економічної самоізоляції республік. Конституційні зміни означали, по суті, бюрократичну децентралізацію, проведену на користь лояльних партійних керівників з відновленням однопартійної системи на рівні республік та країв, і позбавлення союзних органів владних повноважень. Югославія перетворилася на своєрідну поліцентричну конфедерацію із восьми

держав. У травні 1974 р. президентом СФРЮ без обмеження терміну був обраний Й. Броз Тіто.

Господарська практика, що склалася в ході реалізації контрреформ, виявилася напрочуд оригіальною. Унаслідок розпорошення раніше існуючих господарств, виникали тисячі нових “організацій об’єднаної праці”, значна частина яких була штучними утвореннями. Реальне становище в народному господарстві не відповідало проголошеним принципам звуження адміністративного впливу до мінімуму, посилення ринкових відносин. Економіка досягла найвишого за всю історію країни рівня одержавлення. Ринок був відсунутий до сфер тіньової економіки. Трудові колективи втратили будь-яку можливість впливати на прийняття важливих рішень через обрані ними робітничі ради. Така економіка була абсолютно нежиттєздатною. Зазначені хиби господарського механізму протягом тривалого часу компенсувалися дефіцитним фінансуванням та іноземними кредитами. На 1980 р. зовнішній борг країни становив уже 15 млрд дол., з кожним роком зростала інфляція й падала ефективність економіки.

Самоврядування почало згортатися не тільки на підприємствах, а й в організаціях невиробничої сфери. Йому на зміну приходило пряме адміністрування. При цьому бюрократичні структури “спустилися” з рівня федерації на рівень республік, країв і громад, що, в поєднанні з наданням республікам та автономним краям широких повноважень, спричинило подальшу децентралізацію єдиного югославського ринку, створення восьми “національних економік”, з яких далеко не всі виявилися ефективними.

Децентралізація економіки й послаблення ролі партії привели до зростання самостійності республік й зміцнення в них позицій етнічних правлячих еліт. Наприкінці 70-х років Югославська федерація поступово переходить на конфедеративні принципи державного устрою при збереженні ще досить сильного центру, який спирався передусім на особистий авторитет Тіто.

Криза економічної та політичної системи

Смерть Тіто 4 травня 1980 р. прискорила економічну й політичну кризу Югославії. Почалась агонія суспільної системи в цілому. Виявилось це передусім у сфері економіки. Безпосередніми причинами загострення ситуації були низька економічна ефективність господарства, зростання світових цін на енергоносії та сировину, а також збільшення зовнішньої заборгованості. З року в рік знижувалася продуктивність праці. Постійно зростала інфляція, яка до 1989 р. переросла у гіперінфляцію. Скорочувались усі види споживання, особливо інвестиційного. Помітно знизився життєвий рівень населення, що виявилось у зменшенні реальної заробітної плати, скороченні роздрібного товарообміну, зростанні соціальної диференціації, збільшенні кількості безробітних (1,2 млн), активізації страйкової боротьби, зростанні соціально-політичної напруженості.

Керівництво країни, зіткнувшись із загальною кризою, розпочало проведення нової серії економічних реформ. З 1983 по 1988 р. цей процес характеризувався постійними коливаннями, тому суттєвих змін в економіці не відбулося. П'ятирічний план 1980—1985 рр. за основними показниками не був виконаний. Дедалі очевиднішою ставала неефективність системи “об'єднаної праці” й заснованої на ній так званої договірної економіки. Численні страйки охопили країну. У 1984—1985 рр. розгорнулася дискусія у СКЮ про становище в партії та її роль у суспільстві.

Загострення національної проблеми перетворилося на вісь політичного життя країни. У 1981 р. розпочалося одне з перших зтяжних міжнаціональних зіткнень у Югославії — події в автономному краї Косово, де вибухонебезпечна ситуація виникла ще в перші повоєнні роки. Вільний режим переселення албанців до Косово викликав необхідність співіснування людей різних національностей, релігій і культур. Стійкість традиційних укладів соціально-політичного життя албанців ускладнювала проблему їх співіснування із сербами, які з давніх-давен населяли Косово. Конституція 1974 р. наділила автономний край Косово правами, які, практично, зрівняли його з республіками. Ситуація різко загострилася в 1981 р., коли під впливом виступів албанських студентів

університету Приштини албанський національний рух швидко радикалізувався. Почалися постійні сутички між албанською і сербською громадами краю. Частина сербського населення змушена була залишити небезпечну територію і переселитися до Сербії. Практично, 80-ті роки в Югославії минули під знаком міжнаціональних зіткнень у Косово.

Наслідком економічних, політичних та ідеологічних суперечностей у розвитку югославського суспільства стала глибока криза федерації. Загальна ситуація у країні ускладнювалася з кожним роком. У 1987 р. інфляція досягла 170 %, а наступного року — 300 %. Зовнішній борг перевищив 20 млрд дол. Загострилися соціальні суперечності: у 1987 р. було зареєстровано понад 1,5 тис. страйків. Дедалі виразніше проявлялася криза суспільно-політичної системи, скорочувалася чисельність СКЮ, падав її авторитет у суспільстві. Загострювалися міжреспубліканські і міжнаціональні суперечності. Косовська проблема викликала відродження сербського націоналізму.

У правлячій партії і суспільстві посилилася боротьба між консерваторами і реформаторами. У травні 1986 р. X з'їзд СК Сербії обрав новим керівником республіканської парторганізації Слободана Мілошевича. Підтримуючи антиалбанську кампанію, Мілошевич майбутнє югославської федерації бачив у зміцненні централізму шляхом обмеження автономії Косово та Воеводини. Представники Сербії у загальнонаціональних органах зніщували рішучі дії у плані реалізації соціально-економічної реформи й створення передумов виходу з кризи. Після "всенародного обговорення" до конституції 1974 р. внесено поправки, метою яких було підвищення ролі загальнофедеративних органів у всіх сферах життя югославського суспільства. Започатковано курс на створення у країні відкритої ринково-планової економіки на базі суспільної власності на засоби виробництва, соціалістичного самоврядування і демократизації суспільно-політичного життя.

У березні 1989 р. поправками до конституції СР Сербії автономні краї Косово та Воеводина позбавлялися конституційних законодавчих, виконавчих і судових функцій, якими вони були наділені за конституцією 1974 р. Тоді ж сформовано новий уряд СФРЮ на чолі з Анте Марковичем, який

висловився за збереження єдиної Югославії і взяв курс на проведення радикальної суспільно-економічної реформи. У межах програми, спрямованої на стабілізацію економіки, законодавчо закріплено низку заходів щодо фінансової і господарської самостійності підприємств, відкриття ринку капіталу й цінних паперів, фінансової біржі, майже цілковитої лібералізації імпорту, вільного ціноутворення, конвертованості динара та ін.

У другій половині 1989 р. в країні спостерігалось стрімке зростання кількості неформальних організацій. Багато які з них до кінця року зареєструвалися як партії. Почалося становлення багатопартійної системи. Особливо активно цей процес відбувався у Словенії та Хорватії, громадськість яких була стурбована зростанням сербського націоналізму, активністю прибічників С. Мілошевича, котрий закликав до зміцнення федерації і боротьби проти сепаратизму. Наприкінці вересня 1989 р. Скупщина СР Словенії прийняла низку поправок до республіканської конституції, які започаткували процес відокремлення цієї республіки від югославської федерації. Реакція сербського керівництва була жорсткою. Між Сербією і Словенією почалася майже відкрита торгово-економічна війна.

Отже, наприкінці 80-х років розпочався крах комуністичної диктатури. Стала очевидною неефективність системи так званого самоврядного соціалізму. Почалися глибокі перетворення в політичній галузі, що характеризувалися становленням політичного плюралізму, прагненням до реалізації національної рівноправності. Створювалися основи ринкової економіки.

Розпад югославської федерації

Невдала спроба XIV з'їзду СКЮ (січень 1990 р.) зберегти існуючу модель тоталітаризму під виглядом "демократичного соціалізму", глибока криза партії, проявом якої був конфлікт між керівництвом СКЮ і його республіканськими організаціями, крах ідеології самоврядного соціалізму прискорили розпад югославської

федерації. У країні швидко поширювалися ідеї національного суверенітету й антикомунізму. Розпочався процес становлення партійно-політичного плюралізму. На тлі кризи югославської федерації загострилося національне питання у самій Сербії, де серби становили лише 66 % загальної кількості населення (албанці — 17 %, угорці — 3,5 % і т. ін.). У січні 1990 р. активізувався рух албанців Косово за відновлення автономного статусу краю, ліквідованого у 1989 р. У відповідь Белград запровадив там надзвичайний стан. Край опинився на порозі громадянської війни.

На виборах до республіканських та місцевих органів влади Словенії і Хорватії у квітні—травні 1990 р., що відбувалися на багатопартійній основі, уперше за післявоєнні роки перемогу здобули опозиційні сили. У Словенії до влади прийшла Демократична опозиція (ДЕМОС), а головою Президії республіки був обраний Мілан Кучан. У Хорватії перемогла Хорватська демократична співдружність (ХДС), лідер якої Франьо Туджман обійняв посаду голови Президії Хорватії. Нове керівництво обох республік виступило за конфедеративний устрій Югославії. Проте це аж ніяк не влаштовувало центр, що спирався, насамперед, на сербські номенклатурні кола.

Антитоталітарна демократична революція не скрізь мала логічне завершення. У деяких республіках СК змінив назву та програму, в інших — тільки назву. Комуністи зазнали поразки у Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговині. У Македонії вони поділили владу з новими політичними силами. Її утрималися при владі, прикрившись лозунгом “демократичного соціалізму”, в Сербії та Чорногорії. Комуністичні лідери цих республік, а також керівництво югославської народної армії (ЮНА) залишилися вірними соціалістичному виборові. Для сербських номенклатурних кіл та шовіністів це був єдиний спосіб зберегти або відновити югославську федерацію, що не могло не позначитися на характері югославського “шлюбозрозлучного процесу”.

Соціальна несумісність республік і країв (демократичні Словенія й Хорватія і комуністичні Сербія та Чорногорія), відмінності в економічному рівні розвитку республік, неадекватному їх політичній вазі у країні, трагічні напластування минулої історії югославських народів і строкатість етнічного та конфесійного складу населення відіграли роль каталізатора

ра у процесі розпаду Югославії в 1990—1991 рр. 25 червня 1991 р. проголосили свою незалежність Словенія й Хорватія, 14 жовтня 1991 р. — Боснія та Герцеговина, 17 листопада 1991 р. декларувала свою незалежність Македонія. Створенням 27 квітня 1992 р. Союзної Республіки Югославії — укороченої “третьої Югославії” у складі Сербії та Чорногорії завершився, в основному, процес державотворення на теренах колишньої СФРЮ.

Розпад Югославії та крах самоврядного соціалізму — єдиний і нерозривний процес, його передумови визрівали під впливом цілої низки чинників. По-перше, після смерті Тіто режим залишився без головної опори та керманіча. По-друге, на югославську економіку тиснули іноземні борги, на обслуговування яких Югославії довелося виділити 40 % валютних надходжень. По-третє, внаслідок подій у Східній Європі, Югославія втратила роль буферної держави, а відповідно й інтерес великих держав, котрі раніше всіляко підтримували її. По-четверте, посилення відцентрових тенденцій, викликаних економічними й політичними особливостями самоврядного соціалізму. У цьому ряду і події у Косово, де албанці вже з початку 80-х років ХХ ст. вимагали статусу сьомої республіки.

Збройні конфлікти на теренах “другої Югославії”

Громадянська війна, що розгорнулася на теренах “другої Югославії” в 1991 р., стала гіршим із варіантів розпаду югославської федерації. Міжнародна напруженість, що дедалі більше зростала в міру ослаблення федерального комуністичного обруча і про-являлася в прагненнях до національного відособлення, після краху тоталітаризму вибухнула кривавими конфліктами. Сербія, котра в югославській федерації займала домінуюче становище (36 % усього населення), вважала, що саме вона виражає ідею Югославії як єдиної держави. Водночас ЮНА, в якій близько 80 % командного складу становили серби, не без відома колишнього федерального центру й сербського

керівництва, втрутилася в політичний процес і стала діючою силою конфлікту. Якщо федеральний центр, яким управляло сербське керівництво, порівняно легко розлучився зі Словенією та Македонією (сербської меншини там не було), то в Хорватії події розвивалися за іншим сценарієм.

На початку 1991 р. сербські громади в Північній Далмації, Бараньї, Кордуні та Славонії заявили про свою незгоду стати хорватськими громадянами й оголосили про створення Сербської автономної області Крайна (АО Крайна), яка займала 28 % хорватської території, де мешкало 880 тис. чоловік (з них лише 316 тис. сербів). Сербія підтримала цю акцію, а контрольована Белградом ЮНА виступила у кривавій і руйнівній війні, що супроводжувалася терором та етнічними чистками, на боці крайнських сербів. У ході боїв, з серпня 1991 по січень 1992 р., загинуло 6 тис. чоловік, а матеріальні збитки становили 30 млрд дол. На міжнародній конференції по Югославії, що відбулася в жовтні 1991 р. у Гаазі, прийнято Декларацію, в якій світове співтовариство вперше визнало факт розвалу СФРЮ. Тоді ж на адресу Сербії та Чорногорії пролунали звинувачення в намаганні силою перешкодити відокремленню республік від Югославії. На початку грудня 1991 р. Рада міністрів Євросоюзу ухвалила рішення про застосування економічних санкцій щодо Югославії (фактично — Сербії та Чорногорії). Рішенням Ради Безпеки ООН навесні 1992 р. до Хорватії були направлені миротворчі сили. У хорватських подіях чітко визначилась позиція сербського керівництва на чолі з президентом С. Мілошевичем, яке прагнуло збереження Югославії як єдиної держави.

Сербський національний інтерес, боротьба проти сепаратизму, за об'єднання сербів у межах "Великої Сербії" й фактична міжнародна ізоляція об'єднали на певний час і лівих, і правих, владу і опозицію в Сербії і Чорногорії. Між націоналізмом влади і опозиції не було істотних відмінностей. За цих умов Скупщини Сербії та Чорногорії, а наприкінці квітня 1992 р. і югославський парламент у складі представників цих республік прийняли рішення про перетворення СФРЮ на Союзу Республіку Югославію (СРЮ) зі столицею в Белграді.

Політичні процеси у
“третій Югославії”

У день офіційного створення Союзної Республіки Югославії, 27 квітня 1992 р., була прийнята її Конституція, яка проголосила СРЮ федерацією двох республік: Сербії (в її складі два краї — Воєводина і Косово) і Чорногорії (площа новоутвореної держави — 102,2 тис. кв. км, населення — 20,5 млн чоловік). Федеральний парламент СРЮ (Народна Скупщина) складається з двох палат — Віча громадян і Віча республік. Повноваження Президента СРЮ, який обирається союзною Скупщиною, дуже незначні в порівнянні з правами республіканських лідерів. Панівну роль у федерації посіла Сербія, територія якої становить 86 % території країни.

Протягом 1992 р. завершилось організаційне оформлення різних політичних течій. Правляча Соціалістична партія Сербії (СПС) консолідувалася навколо президента С. Мілошевича і на травневих виборах 1992 р. до Скупщини СРЮ здобула переконливу перемогу. Національно-демократична течія була представлена Сербським рухом оновлення (СРО) на чолі з В. Драшковичем, а націоналістичні сили репрезентувала Сербська радикальна партія (СРП), лідером якої був В. Шешель. Поміркованих демократів (лібералів) очолював відомий югославський письменник і громадський діяч Д. Чосич, обраний 15 червня 1992 р. президентом СРЮ.

У другій половині 1992 р. ці політичні угруповання розгорнули запеклу боротьбу за владу. СРО, апелюючи до національних почуттів сербів, закликав їх усіма засобами боротися за Велику Сербію та всі території, на яких мешкають серби, й обіцяв відродити демократію, культурні традиції сербського народу, православну релігію, приватну власність тощо. СРП закликала до встановлення сильної влади на всіх рівнях, об'єднання сербських земель, проведення жорсткої політики щодо Заходу, ліквідації усіх “зрадницьких партій” всередині країни. Д. Чосич обстоював демократичні реформи, помірковану політику у сфері міжнародних стосунків й помірковану зовнішню політику, а на посаду прем'єр-міністра СРЮ запропонував М. Паніча — американського підприємця сербського походження, кандидатура якого була схвалена Скупщиною.

Напередодні дострокових федеральних і республіканських виборів, намічених на грудень 1992 р., сербська опозиція об'єдналася в Демократичний блок — Демократичний рух Сербії (ДЕПОС), проте не змогла домовитися про єдину кандидатуру на посаду президента Сербії. А відтак перемогу на виборах здобув лідер сербських соціалістів С. Мілошевич. Представники СПС, що мала комуністичні корені, дістали більшість місць у Скупщині Сербії (101 мандат). Значну кількість місць здобули також СРП (73) і СРО (50). Підсумки виборів засвідчили підтримку електоратом нової Югославії політичних діячів, які стояли на антизахідних, націоналістичних позиціях. Поміrkовані демократи зазнали поразки. М. Паніч пішов у відставку, а союзна Скупщина увільнила з посади президента СРЮ Д. Чосича. Новим президентом югославської федерації став соціаліст Зоран Ліліч, підтриманий коаліцією сербських соціалістів і радикалів. Фактично влада була зосереджена в руках С. Мілошевича і правлячої Соціалістичної партії Сербії. Посилився тиск на опозицію в особі Сербського руху оновлення.

Незважаючи на катастрофічний стан економіки, парламентські та президентські вибори в Сербії 20 грудня 1993 р. знову завершилися перемогою СПС. Правляча партія забезпечила собі половину місць у республіканському парламенті (123 мандати). Соціалісти набагато обійшли як демократичну опозицію, представлену коаліцією ДЕПОС В. Драшковица, так і націоналістів з Радикальної партії В. Шешеля. Президентом Сербії знову став С. Мілошевич, який вніс суттєві зміни до своєї внутрішньої і зовнішньої політики. Почалося здійснення програми економічної стабілізації, грошової реформи, різко зменшено асигнування на соціальні потреби. У галузі зовнішньої політики керівництво СРЮ проводило реалістичний курс, на якийсь час відмежувалося від гасла “всі серби — в одній державі”, намагалося встановити контакти з лідерами Хорватії, Хорвато-мусульманської федерації у Боснії та Герцеговині, представниками міжнародних організацій з метою розв'язати мирним шляхом питання про статус сербського населення в сусідніх державах.

Припинення війни в Боснії та Герцеговині, укладення Дейтонських і Паризьких мирних угод й остаточне скасування з жовтня 1996 р. економічних санкцій щодо СРЮ сприя-

ли активізації політичного життя у країні. У 1996—1998 рр. у центрі громадсько-політичних дискусій перебували питання модернізації економіки й підвищення добробуту громадян, статусу албанського населення Косово, долі біженців тощо. Демократична опозиція звинувачувала правлячі партії — Соціалістичну партію Сербії та Демократичну партію соціалістів Чорногорії — в авторитарності, обмеженні демократичних прав і свобод.

Навесні—влітку 1996 р., напередодні виборів до союзної Скупщини та місцевих органів влади, на політичній сцені СРЮ відбулося перегрупування сил. СПС сформувала коаліцію лівих сил, а опозиційні демократичні, реформістські партії об'єдналися в політичний блок “Єдність”. На крайньому правому фланзі перебувала націоналістична Сербська радикальна партія. У листопаді 1996 р. відбулися вибори до Віча громадян Скупщини СРЮ та місцевих органів влади. Найбільшу кількість місць як у союзному парламенті, так і в 75 % виборчих округів у провінції збрала правляча коаліція лівих партій. Проте вона зазнала фіаско в Белграді та інших великих містах країни, де перемогла опозиція.

Невдовзі після виборів Верховний Суд Сербії анулював результати голосування в округах, де перемогу здобула опозиція, посилаючись на те, що там буцімто мали місце порушення виборчого законодавства. У відповідь опозиція звинуватила уряд у зловживанні владою й вивела своїх прихильників на вулиці. Антиурядові демонстрації під гаслами визнання підсумків листопадових виборів, демократизації країни, економічних реформ, досягнення компромісу з косовськими албанцями тривали до січня 1997 р. Країна переживала гостру політичну кризу. Від правлячої Соціалістичної партії Сербії дистанціювалася частина керівництва Республіки Чорногорії (прем'єр-міністр М. Джуканович), армії та сербської православної церкви. Влада змушена була поступитися. У лютому 1997 р. кандидати блоку “Єдність” здобули більшість місць у муніципальних органах кількох великих міст Сербії, включаючи Белград. Лідер Демократичної партії Сербії 44-річний доктор філософських наук З. Джинджич став мером столиці.

Активізація діяльності демократичної опозиції й перемога її кандидатів на муніципальних виборах у Сербії супрово-

джувались посиленням авторитарних тенденцій режиму С. Мілошевича, який прагнув до необмеженого контролю над державними інститутами югославської федерації. 15 липня 1997 р. Народна Скупщина СРЮ на спільному засіданні палат обрала С. Мілошевича президентом Югославії, а за результатами повторних президентських виборів у Сербії, що відбулися у грудні того ж року, главою сербської держави став його прибічник М. Мілутінович. Водночас коаліція лівих сил здобула перемогу на виборах до сербської Скупщини. Проте на президентських виборах у Чорногорії 5 жовтня 1997 р. переміг 35-річний прем'єр-міністр М. Джуканович, з ім'ям якого пов'язувалися успішні економічні реформи в республіці.

Новий чорногорський лідер, підтриманий парламентом, виступив з критикою політичного курсу президента С. Мілошевича й союзного уряду М. Булатовича, що в кінцевому підсумку привело до бойкоту чорногорською владою федерального центру. Белград, своєю чергою, не визнав ані президентства М. Джукановича, ані чорногорського парламенту. Відтак розпочалася криза югославської федерації, котра ще більше загострилася в березні 1999 р., з початком збройної акції НАТО проти Югославії.

24 червня 2000 р. в Югославії відбулися перші прямі вибори президента, перемогу на яких здобув лідер Демократичної партії Сербії (ДПС) В. Коштуніца. Спроби Мілошевича та його прихильників фальсифікувати результати виборів, нарешті, оголосити їх такими, що не відбулися, призвели до народного повстання в Белграді 5 жовтня. Мілошевич змушений був піти у відставку. Президентом СРЮ став В. Коштуніца.

Соціально-економічний розвиток
Союзної Республіки Югославії

Після драматичного розпаду СФРЮ у 1991—1992 рр., через обставини, що склалися, зокрема, оголошення Сербії 30 травня 1992 р. Радою Безпеки ООН агресором і запровадження щодо неї широкомас-

штабних торгово-економічних санкцій, нова Югославія не змогла використати створені на попередньому етапі передумови для ефективної системної трансформації та успішного соціально-економічного розвитку. Країна опинилася в цілковитій ізоляції. Були заблоковані всі транспортні й транзитні перевезення, закриті всі морські гавані й сербські порти на Дунаї, перекриті газопроводи, заморожені кошти сербських фірм, організацій і банків на закордонних рахунках, експорт та імпорт товарів був майже повністю блокований, припинилося будь-яке інвестування в економіку СРЮ. До грудня 1992 р. обсяг виробництва скоротився майже удвічі, інфляція перевищила 7000 % на рік. Посилилося соціальне розшарування суспільства.

За умов дії економічних санкцій, загального спаду виробництва державні видатки постійно перевищували доходи. Кредитно-грошова та бюджетна політика СРЮ мала до початку 1994 р. інфляційний характер. Держава покривала свої витрати в основному за рахунок грошової емісії. Наслідком такої політики було переростання традиційно високої інфляції в гіперінфляцію. У 1992 р. роздрібні ціни зросли у 100 разів, а восени 1993 р. вони щодня збільшувалися на 10—20 %. Фінансова система країни розвалювалася. Німецька марка фактично витіснила національну валюту — динар. Надзвичайно важкий стан економіки спричинив різке зниження життєвого рівня населення. Середньомісячна заробітна плата на початку 1994 р. не перевищувала 15 дол., а розмір пенсій становив 4 долари. За рівнем життя СРЮ опинилася на останньому місці у Європі. Для значної частини населення настав період боротьби за звичайне виживання.

Основні виробничі потужності залишалися в руках держави. На приватний сектор припадало близько 7 % фондів країни й 10 % зайнятих. Загалом, господарські реформи в СРЮ були призупинені, закони про приватизацію, прийняті в Сербії у 1991 р., а в Чорногорії у 1992 р., реалізовувалися вкрай повільно. Структурні зміни в економіці були незначними. Жорстке державне управління економікою здійснювалося шляхом адміністративних заходів надзвичайного характеру. Спроби “поступової фінансової стабілізації” в 1993 р. мали поверховий характер і не поліпшили становища.

Лише в січні 1994 р. у СРЮ почалося здійснення програми економічної стабілізації та грошової реформи. Запроваджено новий динар, що став конвертованим. Водночас зведено до мінімуму грошову емісію, запроваджено нову, жорсткішу систему стягування податків. Різко зменшилося суспільне споживання, скоротилися витрати держави на соціальні потреби.

Здійснення програми економічної стабілізації протягом 1994—1995 рр. дало позитивні наслідки: знизилася інфляція, почалося піднесення економіки, стабілізувались ціни на товари першої необхідності тощо. У 1994 р. суспільний продукт збільшився на 5,5 %, а в 1995 р. — на 6,6 %.

Припинення війни в Боснії та Герцеговині, укладення Дейтонських і Паризьких мирних угод та Основного договору про Сремсько-Баранську область, рішення Ради Безпеки ООН про пом'якшення економічних санкцій щодо СРЮ створили умови для поступового економічного відродження Сербії та Чорногорії. У листопаді 1995 р. оприлюднена Програма економічної стабілізації, що передбачала деяку лібералізацію економічної політики: обмежено адміністративні методи господарювання, запроваджено елементи ринкової економіки, демократизовано відносини власності, створювались умови для іноземних інвестицій. Однією з передумов успішної реалізації програми стала нормалізація відносин з колишніми югославськими республіками і світовим співтовариством у цілому. У жовтні 1996 р. остаточно скасовано економічні санкції ООН щодо СРЮ, яка реінтегрувалася до міжнародних структур (ООН, ОБСЄ, МВФ, МБРР та ін.).

До кінця 1996 р. у СРЮ тривав спад виробництва, зростали ціни, знижувався життєвий рівень. У Чорногорії, яка здобула статус вільної економічної зони, соціально-економічна ситуація була дещо стабільнішою. Здійснення реальних економічних перетворень розпочалося навесні 1997 р. Уже до літа в Чорногорії було приватизовано 90 % підприємств, а в Сербії прийнято низку законів, спрямованих на пристосування економічної системи до ринкових методів господарювання (про іноземні інвестиції, про трансформацію форм власності, про засади податкової системи та ін.). Наприкінці року в СРЮ намітилося зростання виробництва та експорту, збільшився обсяг торгівлі із західноєвропейськими країнами.

Почалося оздоровлення банківської системи. Проте високим залишався рівень безробіття (30 %).

Негативні наслідки для народного господарства Югославії мала 11-тижнева збройна акція НАТО у березні—червні 1999 р., яка відкинула економіку країни на десятки років назад. Було зруйновано чи виведено з ладу інфраструктуру країни, майже в усіх галузях спостерігався спад виробництва, скоротився обсяг зовнішньої торгівлі. Після часткового зняття з Югославії санкцій ЄС (жовтень 2000 р.) зусилля федерального центру й сербського уряду спрямовано на відновлення економіки й прискорення економічної трансформації країни: завершення процесу приватизації, реформування фінансової, банківської та податкової систем. Значні зусилля спрямовано на відновлення Дунайського транспортного шляху, що має важливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі країни.

Між тим, економічна та соціальна ситуація в Югославії ще більше загострилася. Сербія не отримала фінансової та економічної допомоги, яку їй обіцяв Захід після повалення режиму Мілошевича. Внаслідок скасування наприкінці 2001 р. сербським урядом 3. Джинджича ліцензій чотирьох найбільших сербських банків у країні було зруйновано банківську систему. Разом з нею “обвалилися” практично всі найпотужніші сербські корпорації та державні фірми, яким удалося вижити навіть за умов ембарго й економічних санкцій з боку світового співтовариства на чолі зі США. Рівень безробіття у країні навіть за офіційною статистикою зріс майже на 20 %. Багатьох людей, які й без того десять років перебували у вкрай пригніченому, наближеному до стресового, стані, охопило не просто розчарування, а цілковита зневіра й відчай.

Соціально-економічна ситуація в Чорногорії на зламі двох століть також була складною, хоча й дещо сприятливішою, аніж у Сербії. Важливе значення для стабілізації економіки мало принципове рішення Подгориці про переведення грошового обігу в республіці на німецьку марку, завдяки чому вдалося уникнути фінансової кризи. На кінець 2002 р. Чорногорія, залишаючись у складі державної співдружності “Сербія і Чорногорія”, мала самостійну економіку, валюту (євро) й митну систему. І хоча в республіці

немає розвинутої промисловості, вона намагається розвивати екологічно чисті рекреаційні зони туризму, свої транспортні вузли й магістралі. Економічне відродження Чорногорії керівництво республіки вважає можливим лише за підтримки й фінансової допомоги міжнародних організацій та країн Євросоюзу.

Проблема Косово

Із розпадом СФРЮ й утворенням Союзної Республіки Югославії тривала суверенізація Косово. Після двох референдумів, парламентських і президентських виборів у 1992 р., які бойкотувала сербсько-чорногорська меншина, Косово проголосило себе незалежною республікою зі своїм президентом — І. Руговою, урядом і парламентом. Самопроголошену “Республіку Косово” офіційно визнав лише уряд Албанії. У 1992—1997 рр. косовські албанці фактично розбудували тут свою “тіньову державу”, яка контролювала товарно-грошові відносини й суспільне життя албанської громади, організувала стягнення податків, охорону громадського порядку, напівлегальну систему середньої та вищої освіти, медичного обслуговування, соціальної допомоги. Косовські албанці, не визнаючи влади Белграда, бойкотували всі вибори, що відбувалися у СРЮ і Сербії.

Найбільший вплив серед албанців, які мешкали у краї, мала очолювана І. Руговою Демократична спілка Косово, члени якої обстоювали ненасильницький опір і прагнули до федералізації СРЮ й перетворення Косово та Метохії (назва краю, запроваджена Белградом у 1989 р.) у третю югославську республіку. З іншого боку, активізувалися албанські рухи, які виступали за цілковиту незалежність краю від Белграда, насамперед Армія визволення Косово (АВК). Її збройні сутички наприкінці лютого — на початку березня 1998 р. з сербськими силами правопорядку призвели до загибелі десятків албанців і сербів. Під впливом цих кривавих подій лідер косовських албанців І. Ругова, переобраний у березні 1996 р. президентом ніким не визнаної республіки, зажадав цілковитої незалеж-

ності Косово, відкинувши ідею розширення автономії краю. Щоб уникнути подальшого кровопролиття й поширення конфлікту на сусідні країни, міжнародні організації запропонували конфліктуючим сторонам розпочати політичний діалог. Пропозиція була підкріплена рішенням представників шести країн Контактної групи (за винятком Росії) запровадити ембарго на постачання зброї до СРЮ та заморозити всі югославські активи за кордоном. На Чорногорію, керівництво якої наполягало на мирному врегулюванні косовської кризи, економічні санкції не поширювались.

Зрештою, у травні 1996 р., під тиском міжнародних інституцій, розпочався переговорний процес за участю поміркованого косовського лідера І. Ругови, президента СРЮ С. Мілошевича й уряду Сербії, але він завершився нічим. Під приводом боротьби з албанськими терористами серби, використовуючи танки, міномети й артилерію, розпочали обстріл албанських населених пунктів на сході Косово та поблизу кордону з Албанією. У відповідь нелегальна АВК закликала до зброї всіх чоловіків-албанців. Конфлікт між Белградом і Приштиною та локальні сутички ворогуючих сторін переросли у справжню громадянську війну. Спокуса розв'язати косовське питання з позиції сили обернулася трагедією для мирного населення краю, що стало заручником етнічних чисток, запроваджених режимом Мілошевича. Шукаючи порятунку, тисячі етнічних албанців змушені були залишати свої домівки й стати біженцями.

Засудивши дії сербських і косовських радикалів, країни НАТО збільшили контингенти своїх миротворчих сил в Албанії та Македонії, щоб запобігти переростанню конфлікту в третю балканську війну. Проте дипломатичними заходами врятувати хисткий мир на Балканах не вдалося, і 24 березня 1999 р. розпочалася 76-денна військова операція Північноатлантичного альянсу проти Югославії, в ході якої завдано ракетних і бомбових авіаударів по стратегічних і військових об'єктах Югославії. Союзницькі сили за участю авіаційної армади (1,1 тис. літаків) здійснили 35 тис. бойових вильотів і скинули на територію СРЮ 20 тис. бомб і ракет. Від наземної операції командування альянсу утрималося. За даними НАТО, втрати ЮНА в ході військової операції становили близько 5 тис. чол., а втрати цивільного населення — 1,2 тис.

чол. Близько 1,4 млн осіб змушені були залишити свої домівки в Косово. Чимало з них знайшли порятунком у сусідніх країнах: Албанії, Македонії, Чорногорії. Зрештою, зруйнувавши безліч промислових і стратегічних об'єктів СРЮ (збитки, завдані економіці країни, сягнули 30 млрд доларів), командування НАТО дістало згоду югославського керівництва на розміщення миротворчих сил у Косово і 9 червня припинило військову операцію.

Нова хвиля насильств охопила Косово вже після завершення натівської операції, коли близько 800 тис. косовських албанців почали повертатися до рідних домівок. Їхньою мішенню стали здебільшого косовські серби й цигани. Щоб зупинити насильство, на вимогу міжнародних інституцій 1 лютого 2000 р. було ліквідовано парламентські структури косовських албанців, розпущено всі політичні та адміністративні органи в краї, створені в період існування Республіки Косово. Перестав існувати й інститут президентства. Для припинення міжетнічного протистояння, в Косово були введені миротворчі й поліцейські сили — KFOR, загальна чисельність яких наприкінці 2001 р. становила 39 тис. військовиків.

Після припинення міжнаціонального конфлікту, Косово формально залишалось югославською територією, однак суверенітет Белграда тут не діяв. Край фактично став підмандатною територією ООН. Контроль і влада ООН були тимчасові — до вирішення питання про остаточний статус Косово, з приводу якого змагалися дві непримиренні позиції. Албанська більшість (90 % населення краю) бачила Косово незалежною державою, сербська меншість і керівництво СРЮ — сербською провінцією.

Упродовж 2000—2001 рр. світове співтовариство виділило 2 млрд доларів для надання допомоги жителям Косово. Проте необхідні для відбудови економіки краю кошти отримали лише албанці. Албанські міста й села переживали справжній бум, тоді як сербські поселення перебували в депресивному стані. Масового насилля не було, за цим пильно стежили військовики армії міжнародних сил — KFOR (серед них були й українські підрозділи). Однак серби жили фактично в гетто — анклавх. Тим часом, за два роки після введення міжнародних сил, близько тисячі громадян некорінних

національностей в Косово, за інформацією зарубіжних ЗМІ, були вбиті, більше тисячі — зникли безвісти.

У жовтні 2000 р. за підтримки ОБСЄ у провінції відбулися муніципальні вибори. Оскільки серби бойкотували цю акцію, перемогу на виборах здобула партія І. Ругови — Демократичний союз Косово. У листопаді 2001 р. відбулися вибори до асамблеї (скупщини) Косово, де за сербами було зарезервовано 10 із 120 депутатських місць (іншим меншинам також виділено 10 місць). Більшість депутатських мандатів вибороли албанські партії: Демократичний союз Косово (47 мандатів), Демократична партія Косово (26 мандатів), Альянс за майбутнє Косово (8 мандатів). Сербська коаліція “Повернення” утворила фракцію у складі 22 депутатів. У березні 2002 р. І. Ругову було обрано першим президентом цього краю, новостворений уряд очолив Б. Реджеп.

Як центральні, так і місцеві органи влади разом з місією ООН у Косово намагалися покласти край насиллю, розгулу злочинності, тероризму, торгівлі наркотиками тощо. У 2002 р. розпочато реалізацію плану повернення 250 тис. біженців, але частина косовських албанців всіяко перешкоджала поверненню сербів до своїх домівок. Тож процес мирного врегулювання виявився надто складним і тривалим.

Югославська федерація: проблеми остаточного розмежування

Крах режиму Мілошевича посилив відцентрові тенденції у “третій Югославії”. Убезпечивши Чорногорію від інтервенції сербських військовиків, президент М. Джуканович обрав еволюційну тактику унезалежнення країни. Найпринциповішим кроком чорногорського лідера та його команди стало переведення грошового обігу в республіці спочатку на німецьку марку, а згодом — євро. Наступним кроком Подгориці став бойкот уряду СРЮ як “нелегітимного” й підготовка до проведення референдуму щодо подальшого перебування Чорногорії у складі югославської федерації.

Водночас розпочався переговорний процес між представниками Белграда, Подгориці і федерального центру, що

відбувався за посередництва представника Євросоюзу Х. Солани. На заключному етапі переговорів, 14 березня 2002 р., було досягнуто компромісу, закріпленого в документі під назвою “Вихідні основи врегулювання відносин Сербії і Чорногорії”. Питання про відокремлення Чорногорії знімалося з порядку денного, а проведення референдуму про незалежність республіки відкладено на три роки. Упродовж трирічного процесу розлучення замість СРЮ створювалася “державна співдружність Сербії і Чорногорії”. Державне новоутворення зберігало єдину міжнародну правосуб’єктність, одне місце в ООН і міжнародних організаціях, що займалося почергово представниками Сербії і Чорногорії.

Устрій цієї конфедерації мав регламентуватися Конституційною хартією, яку до кінця 2002 р. так і не змогла підготувати спеціальна комісія. Під спільною надбудовою у співдружності зберігалися дві окремі економічні системи з різними валютами (в Чорногорії — євро, в Сербії — динар), з власною торгівлею і митною політикою. Водночас передбачалася “гармонізація” їх економіки відповідно до стандартів ЄС, який наділявся функціями гаранта цього процесу й арбітра в суперечках між республіками. Члени співдружності мають право через три роки вийти з неї. Таке розмежування “третьої” югославської федерації у травні 2002 р. було схвалене Союзною Скупщиною. Отже, стан напіврозпаду СРЮ, у якому країна перебувала останні кілька років, було, по суті, інституалізовано й закріплено режимом, за яким можливі обидва варіанти наступного розвитку: і поява двох незалежних держав, і зміцнення їх спільності. Зрештою, трирічна відстрочка в остаточному вирішенні югославської кризи дала можливість виграти час й уникнути зайвої напруженості.

Утім, наприкінці 2002 р. Сербія і Чорногорія опинилися в конституційній кризі. Вона була викликана провалом перших і повторних президентських виборів у Сербії, оскільки кожного разу в них брало участь менше половини виборців. Не було обрано й президента Чорногорії у грудні 2002 р. Якнайшвидше розв’язання цієї кризи сприятиме стабілізації не тільки політичного клімату в цих балканських республіках, а й геополітичної ситуації в регіоні.

Зовнішня політика СРЮ на зламі століть

Серед головних стратегічних партнерів пост-комуністичної Югославії були Китай і Росія. КНР — перша країна, з якою СРЮ у 1995 р. підписала Договір про науково-технічне співробітництво. Серед пріоритетів і спільних проектів двостороннього співробітництва — співпраця у галузі зовнішньої торгівлі, фінансів і банківської діяльності, участь КНР у відбудові промислових об'єктів й інфраструктури, що постраждали під час акції НАТО у 1999 р. Росія постачала в СРЮ нафту і газ, надавала кредити. Важливу роль у розвитку двосторонніх відносин зіграло підписання (наприкінці 1999 р.) Договору про лібералізацію торгівлі. Згідно з досягнутою домовленістю митні тарифи на товари обох країн знижувалися до мінімальних розмірів. Сторони зацікавлені також у поглибленні співробітництва в галузі машинобудування, чорної і кольорової металургії, хімічної, фармацевтичної та легкої промисловості, розширенні зв'язків в агропромисловому комплексі.

Після повалення режиму Мілошевича офіційний Белград розпочав консультації щодо вступу країни до європейських структур і міжнародних організацій, розраховуючи на їхню підтримку у відновленні економіки. У вересні 2002 р. “державна співдружність Сербії та Чорногорії” стала членом Ради Європи. У квітні того ж року уряди Сербії та Чорногорії заявили про свою готовність співпрацювати з Міжнародним трибуналом у Гаазі, для розслідування воєнних злочинів на території колишньої Югославії.

Блючою проблемою для Сербії залишалися стосунки з НАТО. Сербське керівництво неодноразово заявляло про свою готовність приєднатися до загальноєвропейських процесів, у тому числі й у сфері безпеки, провідним інструментом якої є НАТО. Однак після військової акції НАТО проти Югославії у березні—червні 1999 р. ситуація в країні різко змінилася, ставлення сербів до альянсу сьогодні можна охарактеризувати як вкрай негативне.

Відносини між Югославією і Україною розвивалися досить нерівно. Після розпаду СФРЮ й утворення у квітні 1992 р. Союзної Республіки Югославії Україна не визнала

нової держави, з огляду на події на Балканах та запроваджені Радою Безпеки ООН санкції проти цієї країни. Лише у квітні 1994 р. між СРЮ і Україною були встановлені дипломатичні відносини на рівні послів. Під час загострення Косовської кризи українські спостерігачі брали участь у Верифікаційній місії ОБСЄ (жовтень 1998 р. — березень 1999 р.). У складі сил KFOR у Косово спочатку був задіяний український миротворчий контингент у складі окремої роти забезпечення та вертолітного підрозділу. Згодом у налагодженні мирного життя в Косово брав участь 1-й окремих батальйон Збройних Сил України, який входив до складу багатонаціональної бригади “Схід”.

Українсько-русинське населення у Сербії, на жаль, має багато нерозв’язаних проблем в організації свого культурного життя, освіти й інформування. Контакти між Україною і СРЮ на вищому рівні були започатковані у 2001 р. під час візиту президента України Л. Кучми до Белграда. В тому ж році були підписані двосторонні угоди про стандартизацію товарів і послуг та співпрацю у культурній сфері.

Становлення держави.
Хорвато-сербський конфлікт

Хорватський Сабор 25 червня 1991 р. прийняв декларацію, у якій проголошувалося створення самостійної і суверенної Республіки Хорватії (територія — 56,5 тис. кв. км, населення — 5,4 млн чол.). Розпочався новий етап в національній історії країни. Становлення суверенної хорватської держави відбувалося за умов кривавої і руйнівної сербсько-хорватської війни, в ході якої Хорватії вдалося зберегти й зміцнити свою незалежність. 8 жовтня 1991 р. набули чинності законодавчі акти про цілковиту самостійність республіки, а в грудні 1991 р. Сабор Хорватії прийняв конституційний закон про права і свободи людини та права національних й етнічних меншин (8 % населення). Відповідно до статей цього закону дві автономні території з центрами в містах Кнін і Гліна, де компактно мешкали серби, здобули особливий правовий статус. Проте нове керівництво сербського національного руху в Хорватії не прийняло автономію. 24 грудня 1991 р. сербські території в Хорватії об'єдналися в Республіку Сербська Крайна і проголосили себе самостійною державою.

До середини січня 1992 р. воєнні дії в Хорватії припинилися. Відповідно до статей перемир'я, під контролем сербів залишилася 1/3 території Хорватії. З метою роз'єднання хорватських військ і збройних формувань сербів під егідою ООН була створена смуга шириною в три кілометри, куди вводилися миротворчі сили. На цей час близько півмільйона хорватських біженців залишили територію Сербської Крайни й переселилися в Хорватію. Війна і розрив економічних

зв'язків завдали величезної шкоди економіці республіки, рівень розвитку якої був одним із найвищих у СФРЮ. Більше того, досконаліша структура господарства, а також високий економічний потенціал давали Хорватії певні переваги над іншими республіками, зокрема сусідньою Словенією. Проте рівень діяльності урядів правлячої партії — Хорватського демократичного союзу — виявився значно нижчим, аніж їх словенських колег. Реформи були призупинені. В ході воєнних дій майже повністю була зруйнована система комунікацій, залізнична мережа. У січні 1992 р. обсяг промислового виробництва становив близько 30 % від рівня 1989 р. Експорт за ці роки скоротився наполовину. Рівень безробіття зріс до 18 % у 1993 р. Різко зменшилася реальна заробітна плата. На середину 1993 р. середньомісячний темп інфляції сягав 50 %.

Збройний конфлікт із сербами і, як наслідок цього, різке погіршення соціально-економічної ситуації у країні спричинили зростання в суспільній свідомості антисербських настроїв. Від січня 1992 р. по серпень 1995 р. територія Хорватії фактично була поділена на дві частини — Республіку Хорватія (столиця — м. Загреб) і самопроголошену Республіку Сербська Крайна (столиця — м. Кнін), які перебували у стані відкритого протистояння. Конфронтація супроводжувалася жорстоким насильством, етнічними чистками, унаслідок яких загинули десятки тисяч людей. Усі ці роки обидві частини Хорватії перебували в надзвичайних умовах воєнного часу, а економіка — під жорстким державним контролем.

У цей час Національна рада оборони й безпеки була наділена надзвичайними функціями, й інколи навіть підміняла уряд і парламент. Повноваження президента були дуже широкими. Був запроваджений урядовий контроль над телебаченням, радіо, пресою. Головну роль у громадському житті відігравала Хорватська демократична співдружність (ХДС), яка на виборах до палати представників Сабора у серпні 1992 р. здобула 43,7 % голосів. За кандидатів провідної опозиційної партії — Хорватський соціально-ліберальний союз (ХСЛС) — проголосували 17,3 % виборців. Водночас відбулися й перші прямі президентські вибори, перемогу на яких здобув колишній тітовський партизан, генерал Ф. Туджман

(57 % голосів). У країні було встановлено авторитарний націоналістичний режим. Зокрема, чимало вулиць Загреба перейменовано на честь усташських “героїв” часів Другої світової війни.

У лютому 1993 р. в країні відбулися вибори до палати жупаній (громад) — верхньої палати Сабора, — а також до місцевих органів влади. Перемогу на виборах здобула правляча ХДС. Новим прем'єром став член ХДС Н. Валентич, прихильник ринкової економіки та економічної лібералізації. Пріоритетними цілями уряду проголошувалися скорочення інфляції та приватизація. У жовтні 1993 р. уряд і Народний банк почали здійснення стабілізаційної програми “шокової терапії”. Було “відпущено” ціни на переважну більшість товарів і послуг. Зменшувалися державні витрати на соціальні потреби, скорочувалися дотації нерентабельним підприємствам. Це призвело до зростання цін і збільшення безробіття. За цих умов держава змушена була надавати адресну допомогу непрацездатним і низькооплачуваним верствам населення.

До весни 1994 р. урядові вдалося досягти фінансової стабілізації. Інфляція становила 8 % на рік, темпи скорочення НВП знизилися до 4 %, а виробництва промислової продукції — до 6 % на рік. Проте різко зріс рівень безробіття (у 1994 р. — 19 %, а в 1995 р. — 22 %). Структурні зміни відбувалися повільно через відсутність необхідних коштів. Низькими були темпи приватизації, більшість підприємств залишалися в державній власності й орієнтувалися на випуск військової продукції. Іноземні кредити були, практично, недоступні.

У 1994 р. поліпшилися відносини між Хорватією і Союзною Республікою Югославією, активізувалися контакти між Загребом і Кніном. Проте досягнуті з великими труднощами домовленості практично залишалися нереалізованими. Незважаючи на важке соціально-економічне становище, політичне керівництво Сербської Країни не погоджувалося на статус автономії у складі Хорватії й продовжувало плекати надії на утворення “Великої Сербії”.

31 березня 1995 р. закінчився строк мандата миротворчих сил ООН, що розділяли хорватів і сербів Країни. Хорватський уряд відмовився продовжити його, а 1 травня 1995 р.

хорватські війська за наказом президента Ф. Туджмана розгорнули наступ проти Сербської Країни. Уже наступного дня вони вийшли на кордон з Боснією та Герцеговиною. Західна Славонія увійшла до складу Хорватії. У серпні хорватська армія зайняла м. Кнін, і самопроголошена республіка перестала існувати. “Серби розпочали цю війну, а хорвати надали їй характеру середньовічного звірства”, — так охарактеризував роль Хорватії у війні відомий югославський дисидент тітовських часів М. Джилас. Близько 200 тис. сербських біженців, вигнаних із Хорватії, перебралися до Сербії, Боснії та Герцеговини, а також Східної Славонії.

Між тим, 3 жовтня 1995 р. Загреб і Белград досягли домовленості про поетапне повернення Східної Славонії, Бараньї і Західного Срема (території, контрольовані сербами) під юрисдикцію Загреба. На перехідний період Східна Славонія переходила під контроль тимчасової адміністрації ООН. Відтак, унаслідок багаторічного збройного хорвато-сербського конфлікту й масової міграції населення на території Хорватії виникла “етнічно чиста” хорватська держава. Наприкінці 1995 р. в ній мешкало лише 4 % нехорватів. З відновленням територіальної цілісності Хорватської держави на перший план виступили внутрішні соціально-економічні проблеми.

Соціально-економічний і політичний розвиток на межі століть

За умов внутрішнього миру хорватський президент і правляча ХДС дістали можливість відмовитися від авторитарного стилю управління й розпочати реформи в усіх сферах суспільного життя. У жовтні 1995 р. відбулися вибори до палати представників Сабора. Більше половини депутатських місць (75 із 127) здобули представники ХДС. Новий однопартійний уряд, сформований на базі ХДС, очолив колишній міністр економіки Златко Матеша. У червні 1997 р. відбулися президентські й парламентські вибори, на яких 75-річний Ф. Туджман був переобраний на дру-

гий п'ятирічний термін. Зусилля парламенту й виконавчої влади спрямовано на стабілізацію економічного розвитку, зокрема ліквідацію зовнішнього боргу країни, який збільшився з 3 млрд дол. у 1990 р. до 10 млрд наприкінці 90-х років. Економіка Хорватії отримала стійку орієнтацію на імпорт. Водночас можливість покривати зовнішню заборгованість за рахунок власних валютних резервів постійно скорочувалась (у 1995 р. — 63 %, в 1996 р. — 48 %, у 1997 р. — 35 %).

Дефіцит державного бюджету в 4 млрд кун (понад 1 млрд німецьких марок) у 1999 р. уряд безуспішно намагався покрити за рахунок приватизації. Як зауважували з цього приводу опозиційні хорватські економісти, все, що мало хоч якийсь попит у країні, було вже розпродано. Унаслідок номенклатурної приватизації державна власність опинилася в руках 200 сімей, тісно пов'язаних з правлячим режимом. Що ж до великих промислових об'єктів хорватської економіки, то іноземний капітал не поспішав з їх купівлею. Через панування в економіці країни номенклатурних кланів, наближених до режиму Ф. Туджмана, низький рівень демократичних свобод і правових гарантій Хорватія мала рейтинг високого ризику інвестування коштів. Покриття дефіциту бюджету пов'язувалося з продажем хорватських телекомунікацій та з додатковою грошовою емісією. У цілому ж, за оцінками експертів, Хорватії знадобиться ціле десятиліття, щоб вийти на рівень 1990 р. за основними соціально-економічними показниками.

У грудні 1999 р. помер Ф. Туджман, якого Захід звинувачував в авторитаризмі й обмеженні демократичних прав і свобод. На парламентських виборах у січні 2000 р. перемогла лівоцентристська коаліція у складі шести партій. Тим самим було покладено край дев'ятирічному пануванню ХДС. Представник лівоцентристської коаліції, колишній перший прем'єр незалежної Хорватії, Степан Месич дістав підтримку електорату і в ході президентських виборів у лютому 2000 р.

Зусилля президента С. Месича та урядової коаліції прем'єра І. Рачана були спрямовані на ліквідацію спадку соціалістичної системи й демократизацію політичного життя, побудову демократичного капіталізму й інтеграцію країни до європейських структур і НАТО. Одним із перших кроків на цьому шляху стало співробітництво офіційного Загреба з

Міжнародним трибуналом у Гаазі у розслідуванні злочинів на території колишньої Югославії. На вимогу гаазького прокурора К. дель Понте у 2001 р. трибуналу було видано колишнього командира корпусу “Дрина”, генерала Р. Крстича (засуджений до довічного тюремного ув’язнення) і генерала Д. Тадича (засуджений до 20 років ув’язнення). Кроком до західної демократії слід вважати заяви керівництва республіки про необхідність якнайшвидшого повернення до Хорватії 200 тис. сербів, які у 1995 р., по суті, були вигнані хорватськими військами з країни. На думку президента С. Месича, вирішення цього болючого питання має стати “мостом співробітництва” з Сербією і сприяти стабілізації геополітичної ситуації на Півдні Європи.

Зовнішня політика

Республіка Хорватія є повноправним членом ООН і ОБСЄ, прагне інтегруватися до Євросоюзу й НАТО, і досягла у цьому певних успіхів. У листопаді 1996 р. вона стала членом Ради Європи, а в січні 1998 р. війська ООН були виведені зі Східної Славонії й, таким чином, мирним шляхом була остаточно відновлена територіальна цілісність Хорватської держави. Республіка підтримала операцію НАТО проти Югославії в період косовської кризи 1999 р., відкривши для авіації альянсу свій повітряний простір. Однак на Празькому саміті трансформації (листопад 2002 р.) Хорватія не дістала запрошення на вступ до НАТО, хоча й розраховувала на це. Її не включено й до списку десяти європейських держав, що у травні 2004 р. стали новими членами Євросоюзу.

5 грудня 1991 р. Сабор Республіки Хорватія визнав державну незалежність України, а Україна, першою з країн—членів ООН, 11 грудня того ж року визнала державну незалежність Хорватії. Дипломатичні відносини між Україною і Хорватією було встановлено в лютому 1992 р. У травні 1991 р., в ході офіційного візиту до Києва глави парламенту Республіки Хорватія Ф. Туджмана, було підписано міждержавну Угоду про торговельно-економічні відносини й науко-

во-технічне співробітництво. У грудні 2001 р. відбувся візит в Україну президента Хорватії С. Месича, дружина якого походить з української родини, що виїхала з Галичини наприкінці ХІХ ст. Широкомасштабний Договір про дружбу й співробітництво, що охоплює ключові сфери співробітництва й створює підстави для розширення правової бази між двома країнами, було підписано в жовтні 2002 р. під час візиту президента України Л. Кучми до Хорватії.

Позиції України і Хорватії в питаннях інтеграції до європейського економічного та політичного простору, побудови системи загальної безпеки в регіоні мають багато спільного. Прикладом співробітництва двох країн на міжнародній арені можуть слугувати спільні дії в рамках Центральноєвропейської ініціативи, підтримка, яку Україна надала Хорватії під час її вступу до Дунайської комісії.

Становлення держави

Перебуваючи на межі слов'янського, романського й германського світів, словенці вперше у своїй історії, 25 червня 1991 р., здобули державність. Скупщина Словенії прийняла рішення про вихід з Югославії і затвердила “Основні конституційні принципи про самостійність і незалежність”. Перші ж кроки щодо їх реалізації викликали протидію Белграда. Збройні сутички між ЮНА і словенськими територіальними формуваннями незабаром переросли у широкомасштабні воєнні дії із застосуванням важкої зброї та авіації. “10-денна війна”, що розгорнулася майже на всій території республіки, завершилася цілковитою поразкою ЮНА, що не в останню чергу пояснювалося виходом з її лав словенців і хорватів. За посередництва Євросоюзу воюючі сторони домовилися про негайне припинення вогню й поступове виведення підрозділів ЮНА з території Словенії.

8 жовтня 1991 р., одразу після закінчення терміну тримісячного мораторію, словенський парламент підтвердив державну самостійність республіки (територія — 20,3 тис. кв. км; населення — майже 2 млн чоловік, із них 90,5 % — словенці, 3 % — хорвати, 2,2 % — серби та ін.). Восени 1991 р. Словенія запровадила власну прикордонну й митну служби, взяла під свій контроль кордони із сусідами. Почалося активне формування національних збройних сил, дипломатичного корпусу, набуття інших атрибутів незалежної держави, включаючи власну грошову одиницю — толар. Міграційні процеси початку 90-х років (близько 40 тис. сербів і хорватів

переселилися на історичну батьківщину) посилили високу етнічну та конфесійну однорідність суспільства, що стало одним із стабілізуючих чинників розвитку молодого держави.

25 грудня 1991 р. Скупщина ухвалила Конституцію країни, яка проголосила Словенію демократичною республікою, правовою й соціальною державою. До кінця 1992 р. Республіка Словенія була визнана більшістю країн світу, включаючи Союзу Республіку Югославію.

Перехід від планової економіки до режиму вільного ринку супроводжувався серйозними труднощами. Розрив економічних зв'язків з колишніми республіками СФРЮ, на які в 1991 р. припадало 60 % товарообміну, позбавив Словенію традиційного ринку збуту й дешевих джерел сировини. За умов глибокого економічного спаду виникла гостра урядова криза. Кабінет Лойзе Петерле, основу якого складав коаліційний блок ДЕМОС, змушений був піти у відставку. У травні 1992 р. був створений новий кабінет міністрів на чолі з лідером Ліберально-демократичної партії (ЛДП) Янезом Дрновшеком, який узяв курс на зближення з європейськими структурами, розпочав проведення широкомасштабної економічної реформи. Стрижнем її стали приватизація, структурна перебудова, реформа банківської системи, пристосування законодавства країни до європейських правових норм.

Стартові позиції для проведення реформ у державі були непоганими. По-перше, Словенія одна з найбільш розвинутих республік колишньої СФРЮ — на неї припадало 17 % ВВП і 30 % експорту у твердій валюті. По-друге, зовнішній борг становив лише 1,9 млрд доларів (1991), і на відміну від інших країн Східної Європи не тиснув важким тягарем на економіку. По-третє, лише 2,7 тис. підприємств функціонувало на принципах старої системи самоврядування. Було зареєстровано 27 тис. нових фірм, у тому числі 13 тис. приватних, 940 фірм фінансувалося іноземним капіталом. Усе це стимулювало структурну перебудову народного господарства, де ставка робилася на конкурентоспроможні галузі, туризм і сферу послуг.

Розпочата зміна суспільно-політичних та економічних структур мала мирний характер, відбувалася за умов швидкого досягнення національної злагоди щодо нових цілей розвитку, взаємодії та співпраці між старою і новою політич-

ною елітою. Досягнення національного консенсусу у життєво важливих для словенського народу питаннях, таких як побудова демократичного суспільства, заперечення як лівого, так і правого тоталітаризму й екстремізму, неприйняття виявів реваншу, вульгарного антикомунізму й реставрації старих порядків — стало передвиборною платформою колишнього першого секретаря ЦК Союзу комуністів Словенії Мілана Кучана. Його перемога на президентських виборах, що відбулися у грудні 1992 р., була цілком переконливою — 63,4 % виборців віддали йому свої голоси. Тоді ж відбулися й перші вільні парламентські вибори, в яких взяли участь 25 партій. Більшість виборців віддали перевагу лівоцентристській ЛДП (26 %), а її лідер Я. Дрновшек знову очолив коаліційний уряд за участю представників трьох провідних партій.

Успіхи й труднощі доби незалежного розвитку

Президент М. Кучан та уряд Я. Дрновшека у співпраці з місцевими органами влади зуміли за короткий строк досягти політичної й економічної стабілізації, не вдаючися до авторитарних методів правління й “шокової терапії”. Оскільки в торгівлі, сфері послуг і землеробстві приватний сектор і раніше мав досить міцні позиції, відпала необхідність проводити в широких масштабах малу приватизацію, а для масової приватизації, згідно з законом 1992 р., було запропоновано сім різних схем у різних комбінаціях. По суті, денационалізація розпочалася з кінця 1994 р. Першим кроком у цьому напрямі став продаж акцій 59 найбільших підприємств. До 1998 р. процедуру приватизації пройшла переважна більшість державних заводів, фабрик та інших підприємств.

Паралельно проводилась аграрна реформа, що мала на меті обмежити дрібнотоварне виробництво, стимулювати й підтримати великі рентабельні господарства, врегулювати орендні відносини в землеробстві, полегшити умови кредитування й захисту вітчизняних виробників. У середині й другій

половині 90-х років прискорився процес консолідації та приватизації банківської системи країни. Продумана стратегія економічних реформ досить швидко дала наслідки. Уже в 1993 р. намітилася тенденція до зростання ВВП, у 1997 р. його рівень становив 3,5 %. У 1995 р. обсяг промислового виробництва вперше перевищив рівень 1989 р., хоча кількість зайнятих у ньому скоротилася у 2,5 рази. Двомільйонна Словенія виробляла приблизно стільки ж продукції, скільки 10-мільйонна СРЮ — Сербія й Чорногорія. Інфляція, завдяки жорсткій монетарній політиці Центробанку, помітно скоротилася: з 550 % у 1990 р. до 9 % у 1997 р. З літа 1995 р. національна валюта — толар — стала конвертованою. Безробіття, залишаючись основною соціальною проблемою, знизилось у 1997 р. до 13 %. Урядові за короткий строк удалося забезпечити захист не тільки безробітних, а й пенсіонерів, молоді.

Політичним підсумком першого п'ятиріччя незалежного розвитку стали парламентські вибори, що відбулися в листопаді 1996 р. У них взяли участь 28 партій. Відносну більшість голосів (понад 27 %) здобула правляча ЛДП. Президент знову доручив формування уряду Я. Дрновшеку, який зумів отримати в Скупщині вотум довіри. Гарантом внутрішньої стабільності держави залишався М. Кучан, який упевнено переміг уже в першому турі президентських виборів, що відбулися в листопаді 1997 р. (56 %).

Наприкінці 90-х років за більшістю показників Словенія переважала інші країни Східної Європи: середня заробітна плата — 970 марок на місяць — найвища серед усіх посткомуністичних країн, а обсяг ВВП (на душу населення) становив 59 % від середнього показника для країн Євросоюзу, тобто більше, аніж у Чехії, Угорщині й Польщі. Бюджетний дефіцит кілька років поспіль не перевищував 3 %. Валютні резерви зросли до 3,8 млрд дол. у 1997 р., а національний дохід на душу населення перевищив 10 тис. доларів. Це було досягнуто завдяки послідовному й добре виваженому проведенню ринкових економічних реформ.

На порозі ХХІ ст. Республіка Словенія сприймалася в Європі як зразкова серед країн Центральної та Південно-Східної Європи. Економічні й політичні реформи в ній відбувалися швидше, аніж в інших країнах, і з найменшими

втратами. ВВП у 2002 р. сягав 34 млрд дол., що в перерахунку на одного жителя країни становило 17,3 тис. дол. Інтернетом у Словенії користувався кожен третій із двохмільйонного населення.

Наприкінці 2002 р. відбулися кадрові перестановки у верхніх ешелонах влади республіки. У листопаді завершився другий термін перебування на посаді президента М. Кучана. Новим главою держави було обрано лідера лівоцентристської Ліберально-демократичної партії, прем'єр-міністра Словенії Я. Дрновшика. У другому турі голосування (1 грудня 2002 р.) свої голоси за нього віддали 56 % виборців. Пріоритетним напрямом своєї діяльності керівництво країни вважає завершення процесу економічної трансформації. У 2004 р. Словенія стала повноправним членом Євросоюзу й НАТО.

Зовнішня політика

Протягом 90-х років міжнародне становище Словенії значно зміцнилось. Уже навесні 1992 р. вона стала членом ОБСЄ й ООН, у травні 1993 р. увійшла до складу Ради Європи. Вважаючи себе часткою культурної та економічної спільноти центральноєвропейських держав, Словенія прагнула до максимальної участі в європейських організаціях. У вересні 1995 р. вона стала п'ятим членом "Вишеградської групи" й того ж року підписала договір з Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ). Проте надії Любляни на швидку інтеграцію до Євросоюзу й атлантичних структур не здійснились. Аж до травня 1996 р. асоціювання з ЄС блокувала Італія, вимагаючи компенсації збитків за націоналізоване після Другої світової війни режимом Тіто майно італійців, змушених покинути півострів Істрія, який згідно з угодою 1954 р. відійшов до Югославії. Лише прихід до влади в Італії лівоцентристського кабінету Р. Проді дав можливість досягти компромісу й зняти напруженість у відносинах між двома державами. У червні 1996 р. було підписано угоду з ЄС про асоційоване членство, а на саміті Союзу в Копенгагені у грудні 2002 р. затверджено остаточну дату входження Словенії до ЄС — 1 травня 2004 р.

Досить успішно розвивалися стосунки Словенії з Північноатлантичним альянсом. З 1994 р. вона бере активну участь у програмі НАТО “Партнерство заради миру”. У 1999 р. Любляна підтримала військову акцію проти Югославії, надавши авіації альянсу свій повітряний простір. На саміті НАТО у Празі (листопад 2002 р.) Словенія отримала офіційне запрошення на вступ до цієї організації у 2004 р.

Словенії вдалося нормалізувати двосторонні відносини з усіма колишніми республіками СФРЮ. Однак не всі проблеми вирішені, особливо з Хорватією, яка заперечувала проти закриття АЕС “Кршко”, що будувалася двома республіками на паритетних засадах, а після розпаду Югославії залишилася на території Словенії. Проте найбільш складною проблемою виявилася демаркація сухопутного й морського кордону з Хорватією. Невелике 46-кілометрове узбережжя республіки виявилось затиснутим між Італією і Хорватією, тож судна, виходячи із словенського порту Копер, не можуть потрапити у відкрите море, не проходячи через територіальні води одного з сусідів. Загреб не заперечував проти такої практики, але вимагав взамін територіальних поступок на суші.

Україна була першою державою — засновницею ООН, котра визнала Республіку Словенія. У березні 1992 р. між нашими країнами було встановлено дипломатичні відносини. Нового імпульсу розбудові політичних, торговельно-економічних та гуманітарних стосунків між Україною і Словенією надав візит до Любляни в березні 1999 р. президента України Л. Кучми. В ході візиту підписано міждержавні угоди про взаємне сприяння та захист інвестицій, повітряне сполучення, співпрацю у галузі поштового та електронного зв'язку. У липні 2002 р. відбувся візит в Україну президента Словенії М. Кучана. Тоді ж підписано програму співробітництва в науково-технічній галузі між урядами двох країн на період до 2005 р. Обсяг товарообміну між двома країнами в 2001 р. був досить скромним — 60 млн дол. Перспективними напрямками розвитку двосторонніх відносин є співпраця у галузі дерево- і металообробки, машинобудування, перевезення вантажів.

Розбудова македонської держави
та її міжнародне визнання

Слідом за Словенією та Хорватією восени 1991 р. незалежність здобула й Македонія. 8 вересня у республіці відбувся референдум, 95 % учасників якого проголосувало за вихід з Югославської федерації. Попри бойкот референдуму етнічними албанцями, збори Республіки Македонія 17 вересня ухвалили декларацію про суверенітет. Процес оформлення державності де-юре завершився 17 листопада прийняттям конституції, яка визначала Македонію як суверенну, незалежну, демократичну й соціальну державу. Площа країни — 25,7 тис. кв. км, населення — 2 млн чол.

Під час спалаху національних ідей, який призвів до локальних конфліктів на теренах колишньої Югославії, Македонія, керована альянсом колишніх комуністичних лідерів і представників опозиції, стала блискучим зразком мирного, “оксамитового розлучення”. 21 лютого 1992 р. керівництво республіки підписало з Белградом договір про виведення з македонської території частин Югославської народної армії, що дало змогу уникнути збройних сутичок. У квітні 1993 р. македонську державу було прийнято до ООН під назвою “Колишня югославська республіка Македонія” (КЮРМ).

Проте перед країною постали інші серйозні проблеми. Чи не найважливішою з них виявилась проблема міжнародного визнання нової держави. Ще до проведення референдуму про незалежність Греція категорично виступила проти назви республіки, яка повторювала назву північної грецької провінції. Між Афінами і Скоп’є виникла також суперечка з

приводу герба, прапора і конституції Македонії, що завершилася економічним ембарго, проголошеним в односторонньому порядку греками з 16 лютого 1994 р. За умов санкцій ООН проти СРЮ, закриття доступу до Солунського порту поставило Македонію у скрутне становище. Лише у вересні 1995 р., за посередництва США, вдалося досягти компромісу: КЮРМ мала внести додаткові поправки до конституції, а Греція зобов'язувалася зняти економічне ембарго і своє вето на входження Македонії до Ради Європи та інших міжнародних організацій.

Оскільки Белград підтримав сербську національну меншину в її прагненні здобути більше прав, відносини з Сербією розвивалися не найкращим чином. Проте “сербського питання” у Македонії не було, принаймні в тому вигляді, в якому воно існувало в Хорватії і Боснії. Із двох мільйонів населення країни сербів налічувалося близько 45 тис. чоловік, їхні інтереси обстоювали чотири партії. Утім, сербські радикали висували до південного сусіда територіальні претензії. Щоб уникнути провокацій і поширення збройного конфлікту на території КЮРМ, у вересні 1992 р. в Скоп'є була розгорнута місія ОБСЄ, а на кордонах із СРЮ у липні 1993 р. розташовано “блакитні шоломи” ООН (1 тис. чоловік наприкінці 1994 р.).

Досить складними були стосунки Македонії і з іншими сусідами — Болгарією та Албанією. Софія, першою визнавши незалежність Македонії, 15 січня 1992 р. відмовилася визнати існування македонської нації, вважаючи слов'янське населення цієї країни етнічними болгарами. А взаємна недовіра, що залишилася з часів тітовської Югославії і живковської Болгарії, стала на заваді встановленню добросусідських стосунків між двома країнами. Однак після проголошення грецького ембарго, Болгарія відкрила для Скоп'є “східний кордон” до чорноморських портів Бургас і Варна, рятуючи західну сусідку від неминучого економічного колапсу.

Не менше проблем нагромадилося й у македонсько-албанських стосунках. Хоча Тирана не висувала офіційно територіальних претензій, сам факт того, що все західне прикордоння Македонії заселене албанцями, давав їй підстави постійно втручатися у внутрішні справи країни. Складною проблемою для Македонії була “демографічна

війна” албанців, основною зброєю в якій був високий рівень народжуваності. За останні 50 років чисельність албанців у республіці зростає з 4 % до 22 % (440 тис. за даними перепису, хоча лідери албанських партій вважали, що дійсна цифра — 800 тис.). Автономістський рух македонських албанців, їх згуртування й усвідомлення себе єдиною етнічною спільнотою з сусідами на заході та півночі значно посилюються під впливом косовської кризи 1999 р.

Складне геополітичне становище країни визначило загальну концепцію регіональної політики македонського керівництва — “рівної віддаленості” від усіх сусідів, яка вважалася гарантом захисту національних інтересів та існування македонської нації. Проте у другій половині 90-х років намітився відхід від цієї політики. Прикметною подією стала участь президента К. Глігорова в першій загальнобалканській зустрічі у верхах на острові Крит у листопаді 1997 р., яка дещо згладила суперечності між сусідніми державами. Відбулася остаточна нормалізація македонсько-югославських відносин: відповідно до підписаної 8 квітня 1996 р. угоди, Белград визнав державну спадкоємність Республіки Македонії з 1944 р., а Скоп’є визнав державну спадкоємність СРЮ з 1918 р. Усього на початок 1998 р. Македонію визнало понад 100 держав.

Соціально-економічний і політичний розвиток

Вихід Македонії зі стану міжнародної ізоляції надав їй можливість зосередитися головним чином на вирішенні найгостріших соціально-економічних проблем. Розпад загальноюгославського економічного простору, війна в Боснії та Герцеговині, економічні санкції проти СРЮ і торгова блокада з боку Греції поставили народне господарство Македонії в становище вимушеної автаркії. Македонська економіка позбулася традиційних зв’язків по лінії Північ—Південь, завдяки яким республіка реалізовувала 85 % своєї зовнішньої торгівлі. Використання обхідних шляхів до ринків Центральної і Західної Європи

призвело до подорожчання македонських товарів й зменшило їхню конкурентоспроможність. Унаслідок майже цілковитої ізоляції Македонія втрачала щомісяця понад 100 млн доларів.

Становище найбіднішої з колишніх югославських республік погіршилося внаслідок гіперінфляції, яка в 1992 р. перевищила 2000 %, спаду промислового виробництва, зменшення обсягу ВВП (у 1991 р. — 50%) та масового безробіття. Щодня в 1992 р. відбувалося не менше 10 страйків. Додаткові труднощі створювали 70 тис. біженців з Боснії та Герцеговини, будівництво табору для яких в одному з районів столиці викликало в лютому 1993 р. масові виступи. Македонці протестували не тільки проти можливих економічних проблем, які неминуче створюють біженці, а й проти подальшої “ісламізації” Македонії, де третина населення сповідує іслам.

За такої ситуації президент К. Глігоров намагався втримати хистку рівновагу між різними етноконфесійними групами й політичними силами у країні. За його ініціативою у вересні 1992 р. уряд Ніколая Ключева був замінений коаліційним кабінетом Бранко Црвенковського. До його складу ввійшли представники Соціал-демократичної Спільноти Македонії, Ліберальної Соціалістичної партії, Народної демократичної партії та албанської коаліції Партія демократичного процвітання. Провідна опозиційна сила країни — Внутрішня Македонська Революційна Організація — Демократична партія македонської національної єдності (ВМРО—ДПМНЕ), яка мала 37 (зі 120) місць у парламенті, — залишилася поза виконавчою владою. Зрештою, термінові заходи уряду щодо поліпшення становища населення, 80 % якого перебувало нижче рівня прожиткового мінімуму, виявилися неефективними. Стало зрозумілим, що без радикальної трансформації економічного механізму, передусім розвитку ринкових стосунків і денационалізації збиткових державних підприємств, кризи не подолати. Першим успіхом стало приборкання інфляції (з 230 % у 1993 р. до 10 % у 1995 р.). З 1990 по 1995 р. кількість приватних фірм збільшилася з 5,7 тис. до 70 тис., було приватизовано близько 800 державних підприємств. До кінця 1997 р. кількість останніх не перевищувала 1 тис. Денационалізація промисловості в основному

завершилася. Водночас розпочата структурна перебудова економіки спричинила збільшення безробіття, яке в 1995 р. становило 28 % працездатного населення.

У жовтні 1994 р. відбулися парламентські й президентські вибори, котрі внаслідок їх бойкоту опозиційною ВМРО — ДПМНЕ завершилися перемогою правлячої коаліції — Союз за Македонію. К. Глігоров знову був обраний президентом. Новий коаліційний уряд вдруге сформував Б. Црвенковський. Проголошена урядом програма економічної стабілізації через санкції проти Югославії і грецьке ембарго опинилася під серйозною загрозою. Пом'якшити ситуацію певною мірою допомогли довгострокові кредити, надані МВФ, Всесвітнім банком та іншими фінансовими організаціями на суму 0,5 млрд дол. Відчутного удару міжнародній репутації Македонії завдав скандал, пов'язаний із крахом фінансових пірамід, який призвів до банкрутства шести банків та арешту їхніх керівників.

Восени 1995 р., після замаху на президента К. Глігорова, загострилася внутрішньополітична ситуація в країні. Посилилися суперечності у правлячій коаліції, що, зрештою, призвело до відставки керівництва парламенту, зростання протиборства всередині Соціал-демократичної Спілки Македонії, активізації позапарламентської опозиції. Загостренням політичної, економічної та соціальної ситуації у країні скористалася впливова опозиційна партія ВМРО—ДПМНЕ, яка в ході парламентських виборів 1998 р. вперше за роки незалежності здобула більшість у Зборах Македонії. Лідер партії 32-річний Л. Георгієвський очолив новий уряд країни. На президентських виборах у грудні 1999 р. перемогу здобув кандидат від правлячої коаліції Б. Трайковський (53 %).

На початку 2000-х років економіка республіки перебувала у важкому стані. Її основу становило традиційне сільське господарство, в якому задіяне переважно албанське населення. Прибуткових промислових підприємств практично не залишилося. Рівень безробіття перевищив 30 % (2002). Економічна стабілізація в республіці стримувалася наслідками косовської кризи, загальні збитки від якої сягали 1,5 млрд дол. Додаткові труднощі створювали присутність у республіці близько 200 тис. косовських біженців і тимчасова дислокація на території республіки військового контингенту

НАТО. Основні зусилля президента Б. Трайковського й уряду Л. Георгієвського були спрямовані на подолання індустріальної фрагментарності, сировинної та енергетичної скрути, інституційної нестабільності й розв'язання гострих етнічних, релігійних та соціально-економічних проблем.

Черговим випробуванням для македонської демократії були парламентські вибори у вересні 2002 р., фаворитом яких став опозиційний Соціал-демократичний союз на чолі з колишнім прем'єром Б. Црвенковським (41 % голосів), партія прем'єр-міністра Л. Георгієвського ВМРО набрала 24 % голосів. До парламенту увійшов також Демократичний союз за інтеграцію, на чолі з колишнім політкерівником розпушеної Албанської визвольної армії А. Ахметі (12 %). Демократична партія албанців, що входила до правлячої коаліції, набрала лише 4 % голосів. Новий коаліційний уряд сформував Б. Црвенковський. Результати виборів засвідчили прагнення македонського суспільства до громадянського миру, політичної стабільності, демократичного розвитку країни.

Проблема албанського автономізму

Парадоксом історії було утворення в 1912 р. албанської держави в кордонах, що не включали Косово і західні провінції Македонії — райони, де компактно мешкало албанське населення, а албанський автономістський рух був найбільш активним. Така ситуація стала справжньою міною, що загрожувала самому існуванню суверенної Македонської Республіки. У січні 1991 р. албанці бойкотували референдум щодо незалежності Македонії й вимагали відокремлення албанських районів і приєднання їх до Албанії. Відбувалась поступова радикалізація політичної еліти албанського населення республіки. Утім, на початковому етапі розбудови незалежної Македонії будь-який прояв автономізму сприймався як загроза самому існуванню країни й викликав однозначно негативне ставлення націоналістично налаштованої еліти країни. Це виключало можливість розумного компромісу й призвело до загострення ситуації.

Серйозна конфронтація між державою і албанською меншиною сталася взимку 1994—1995 рр. унаслідок спроби самостійно відкрити албанський університет у м.Тетово. У 1997 р., з початком громадянської війни в Албанії ситуація ще більше загострилася. Навесні 1999 р. у Західній Македонії фактично вже існували “бази відпочинку” і склади зі зброєю для військовиків Визвольної армії Косово (ВАК). Албанці із Косово активно входили в політичне життя країни. Вимоги албанських політичних угруповань щодо запровадження автономії були доволі реалістичними й могли стати базою для досягнення компромісу, проте керівництво республіки, налякане розвитком подій у Косово, не погодилося з вимогами албанців.

Утім, події в Косово наприкінці 90-х років уже поширилися на Македонію: у західній частині країни відбувалися напади на поліцейські дільниці і патрулі, сталося кілька вибухів у містах Прилепі й Куманові. Поступово у 2000—2001 рр. албанський автономістський рух Македонії перейшов у якісно іншу фазу. На заході республіки почастишали збройні виступи албанських військових формувань. Їх підтримували студенти забороненого владою албанського університету Тетова. Албанське населення вже не довіряло політичним силам і віддавало перевагу силовим акціям. Уряд Македонії пропонував переговори щодо конституційної реформи, проте на арену албанського автономістського руху вже вийшли командири військових формувань, які демонстрували готовність збройним шляхом здійснити радикальні зміни в державному устрої країни. Окремі збройні сутички на кордонах Македонії з Косово переросли у військові операції з використанням важкої артилерії та авіації на околицях столиці. Сили ВАК і Національної визвольної армії (НВА), створеної радикально налаштованими албанцями, за озброєнням і досвідом були значно сильніші й активніші за регулярні македонські війська. Албанські угруповання захоплювали населені пункти, виганяли звідти всіх неалбанців, організовували терористичні акції, напади на представників сил безпеки республіки тощо. Під час піврічної конфронтації загинуло 300 чоловік, 500 — поранено, 70 тис. македонців змушені були залишити свої домівки. Економічні втрати республіки на кінець 2001 р. становили 630 млн німецьких марок.

10 серпня 2001 р. після двомісячних напружених переговорів, що проходили за посередництва представника ЄС Х. Солана, між урядом Македонії і лідерами албанських угруповань було досягнуто угоди. У ході переговорів демократичний Захід дістав можливість домогтися від Скоп'є політичних поступок — оголошення амністії албанським екстремістам і внесення змін до конституції, які істотно розширяли права албанської меншини. Зокрема, закріплювався офіційний статус албанської мови у провінціях, де частка албанського населення складала не менше як 20 %; від 5 до 25 % збільшувалася частка албанців у поліції та армії; розширювалися можливості вступу албанців до вищих навчальних закладів. Згідно з досягнутою домовленістю в Македонії був розміщений контингент НАТО для вилучення зброї в албанських бойовиків. Отже, Македонія стала першою країною на Балканах, якій за допомогою міжнародної спільноти вдалося здолати логіку шовіністичної брутальності. Роззброєння повстанців та узгодження змін у конституції засвідчили готовність македонського керівництва до прийняття компромісних рішень заради миру, міжетнічної гармонії та політичної стабільності у країні. Хочеться вірити, що македонці разом з усіма національними меншинами зуміють пройти через тимчасові незгоди і труднощі й продовжити рух до європейського дому.

Зовнішня політика

Своїми стратегічними партнерами Скоп'є обрав США і НАТО, яких, своєю чергою, привертало геополітичне становище маленької балканської країни. Адже це єдина держава, яка розташована в середині коридорів, що пов'язують Дунай, Егейське й Чорне море з Адріатикою. Військова присутність США в Македонії істотно зросла після розміщення тут у 1993 р. "блакитних шоломів" ООН, у складі яких переважали американці. У листопаді 1994 р. підписано меморандум про македонсько-американське військове співробітництво. Американські військові спеціалісти допомагають формувати національні збройні си-

ли й прикордонні війська. У 1995 р. Македонія приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”. У ході операції військ НАТО на Балканах у 1999 р. Македонію відвідав президент США Б. Клінтон, який заявив, що “перемога над Югославією була б неможлива без підтримки Македонії”. По завершенні операції на території країни залишилось кілька добре обладнаних військових баз НАТО, що красномовно свідчить про стратегічне значення республіки для Заходу.

Складніше розвивалися відносини з Євросоюзом, який не поспішав налагоджувати стосунки з неспокійною республікою. Лише після тривалих і важких переговорів ЄС і Македонія у червні 1996 р. підписали угоду про економічне й технічне співробітництво та продовження політичного діалогу. У 2001 р. Македонія стала асоційованим членом ЄС.

Україна визнала державну незалежність Македонії 23 липня 1993 р. У квітні 1995 р. були встановлені дипломатичні відносини між Києвом і Скоп’є. Офіційні контакти між двома країнами започатковано у травні 1996 р. візитом делегації України на чолі з міністром Кабінету Міністрів України В. Пустовойтенком. У вересні 1997 р. відбулася зустріч президентів обох країн, а в грудні 1998 р. відбувся офіційний візит українського президента до Македонії, в ході якого було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія. Згодом підписано угоду про вільну торгівлю, договір про правову допомогу в цивільних справах. Нові можливості щодо активізації економічного співробітництва двох країн відкрили візит в Україну президента Македонії Б. Трайковського в жовтні 2000 р. та візит президента України Л. Кучми до Македонії у жовтні 2002 р. З огляду на своє геополітичне положення, темпи оновлення господарської інфраструктури та потребу індустріалізації господарства, Македонія є перспективним економічним партнером України в Балканському регіоні. Активна співпраця між нашими країнами вийшла на рівень конкретних проєктів, а серед напрямів двостороннього співробітництва — сільське господарство, машинобудування, чорна та кольорова металургія, фармацевтика, транспортна й військово-технічна галузі.

Складний процес становлення
нової держави

Боснія і Герцеговина виявилась останньою республікою, що зважилася на вихід з Югославської федерації. У 1991 р. на її території мешкало 4,3 млн чоловік, з них — понад 2 млн — боснійські мусульмани, 1,4 млн — православні серби і майже 760 тис. хорватів. У ході розпаду СФРЮ сербське населення Боснії та Герцеговини в більшості своїй прагнуло до об'єднання із Сербією, хорватське населення сподівалося на входження до складу Хорватії, і лише боснійські мусульмани хотіли зберегти єдину державу Боснія та Герцеговина.

У ході підготовки до перших багатопартійних виборів відбулася поляризація виборців за національно-релігійною ознакою. 14 жовтня 1991 р. Скупщина Боснії та Герцеговини за відсутності сербських депутатів ухвалила Меморандум про незалежність і Платформу про становлення республіки. На знак протесту 80 депутатів сербів вийшли зі складу республіканської Скупщини й ініціювали проведення 9 листопада в сербських громадах плебісциту, під час якого понад 1 млн сербів висловилися за вихід зі складу Республіки Боснія та Герцеговина (РБГ). У січні 1992 р. сербські лідери проголосили створення Сербської республіки Боснії та Герцеговини, сформували республіканські органи — Скупщину, уряд та республіканську армію.

На загальнореспубліканському референдумі 1 березня 1992 р. 63 % виборців колишньої югославської республіки проголосували за незалежність Боснії та Герцеговини. Сербська громада референдум бойкотувала. На конференції

в Сараєво, організованій європейським співтовариством у березні 1992 р., де обговорювалися питання майбутнього устрою республіки, була досягнута компромісна угода про перетворення країни на конфедерацію у складі трьох державних формувань — мусульманської, сербської і хорватської. 6 квітня 1992 р. незалежність Боснії та Герцеговини визнав Європейський Союз, 7 квітня — США. А в ніч з 7 на 8 квітня Скупщина сербського народу Боснії та Герцеговини проголосила самостійну Сербську республіку Боснії та Герцеговини (СРБГ), яка відразу ж була визнана офіційним Белградом.

Лідери боснійських сербів відмовилися від мирних переговорів і взяли курс на силове вирішення спірних питань щодо майбутнього устрою Боснії та Герцеговини. Розпочалася кровопролитна війна “всіх проти всіх”. Розташовані на території республіки частини ЮНА (понад 100 тис. бійців), що склалися в основному з місцевих сербських жителів, фактично в повному складі зі зброєю влилися до військових формувань СРБГ.

Навесні—влітку 1992 р. серби захопили 70 % території РБГ. Коли ж у червні хорватська громада встановила контроль над районами компактного проживання хорватів на півночі й півдні республіки і 3 липня 1992 р. проголосила хорватську державу Герцег-Боснія, РБГ фактично розколася на три національно-територіальні утворення: мусульманське, сербське і хорватське. Президент РБГ А. Ізетбегович і прем'єр Х. Силайджич постійно підкреслювали своє прагнення до створення в Боснії світської багатонаціональної держави, проте за умов війни, що розпочалася, політичний курс боснійського керівництва став більш жорстким: заборонено діяльність Сербської демократичної партії, створено боездатну армію, чисельність якої на початку 1993 р. досягла 110 тис. чоловік.

Підтримка Сербією боснійських сербів, очолюваних Р. Караджичем, дала привід світовому співтовариству звинуватити її в агресії і 30 травня 1992 р. Рада Безпеки ООН запровадила економічні санкції проти СРЮ. Проте світове співтовариство неодноразово робило спроби зупинити війну в Боснії та Герцеговині. У лютому 1992 р. в Ліссабоні відкрилася міжнародна конференція, на якій обговорювалося питання щодо припинення конфлікту в Боснії та Герцеговині,

а на початку 1993 р. співголови координаційного комітету конференції щодо колишньої Югославії С. Венс і Р. Оуен висунули план мирного врегулювання, що передбачав поділ республіки на 10 провінцій при максимальному врахуванні етнічного складу. План Венса—Оуена вимагав від сербів відмовитися від деяких амбіційних планів, зокрема утворення “держави в державі”, однак сербська сторона відкинула ці пропозиції. Війна тривала, особливо жорстокі бої відбувалися в районі Сараєво.

У лютому 1994 р. розпочався новий виток розвитку боснійської кризи. Утім, після того, як Рада Безпеки ООН наприкінці травня санкціонувала бомбардування сербських військових об'єктів, яке було доручено НАТО, серби відступили від Сараєво й ослабили облогу боснійської столиці. З метою контролю над ситуацією в районі Сараєво до міста введено міжнародні сили ООН, серед яких і два українські миротворчі батальйони.

1 березня 1994 р. за ініціативою США лідери мусульман і хорватів підписали угоду про утворення Мусульmano-хорватської федерації у Боснії та Герцеговині, а в липні того ж року А. Ізетбегович і президент Хорватії Ф. Туджман підписали угоду про військовий союз двох республік. Сподіваючись на пом'якшення санкцій ООН, уряд СРЮ улітку 1994 р. оголосив про розрив політичних та економічних зв'язків із СРБГ і закриття спільних з нею кордонів. Своєю чергою, Р. Караджич спеціальним декретом перевів господарство на режим воєнної економіки й заявив про намір продовжувати війну до остаточної перемоги.

Подолавши суперечності в підході до балканської кризи, великі держави у серпні 1994 р. вперше виступили зі спільною ініціативою щодо врегулювання конфлікту. На Женевській конференції був вироблений план територіального поділу республіки: до Мусульmano-хорватської федерації мав відійти 51 % території, боснійським сербам — 49 %. В обох частинах Боснії та Герцеговини були проведені референдуми, на підставі яких керівництво Боснії та Герцеговини план схвалило, а керівництво боснійських сербів — категорично відхилило. Зусилля представників створеної в Женеві Контактної групи з Боснії дипломатичним шляхом домогтися зміни позицій боснійських сербів успіху не мали. У

відповідь великі держави, а також СРЮ, посилили санкції проти боснійських сербів. Авіація НАТО продовжувала завдавати удари по їхніх позиціях. Рада Безпеки ООН ухвалила рішення про створення на території РБГ шести “зон безпеки”, що перебували під захистом ООН, і “гуманітарних коридорів”, які давали змогу постачати необхідним цивільне населення в оточених сербами мусульманських анклавів.

На початку травня 1995 р. мусульманські війська перейшли до широких наступальних дій у районі Сараєво й Біхача. Наступ виявився успішним, а воєнно-політичне становище в Боснії ставало дедалі сприятливішим для Мусульmano-хорватської федерації, війська якої влітку 1995 р. контролювали майже 60 % території республіки. Бомбардування натовською авіацією позицій боснійських сербів навколо Сараєво, розгортання в Боснії багатонаціональних сил “швидкого реагування” остаточно переконали керівництво сербів у неможливості подальшого продовження війни за умов міжнародної ізоляції. На зустрічі в Женеві міністри закордонних справ Боснії, Сербії і Хорватії під егідою міжнародної Контактної групи підписали документ, що визначав конституційний устрій післявоєнної Боснії та Герцеговини. Він передбачав збереження єдиної держави, що складається з двох утворень, — федерації Боснії та Герцеговини (тобто мусульманської і хорватської громад) і Республіки Сербської (сербської громади). При цьому кожне з утворень надіялося правом налагоджувати “паралельні спеціальні стосунки із сусідніми країнами”, сумісні із суверенітетом і територіальною цілісністю Боснії та Герцеговини.

Воєнні дії тривали до 10 жовтня 1995 р., а 21 листопада в м. Дейтоні (США) керівники Сербії, Хорватії й Мусульmano-хорватської федерації парафували угоду щодо припинення вогню у Боснії і схвалили план поділу території Боснії та Герцеговини між Мусульmano-хорватською федерацією і Сербською Республікою. Інтереси боснійських сербів у Дейтоні репрезентував президент Сербії С. Мілошевич. Дейтонська угода, що принесла мир Боснії та Герцеговині, передбачала також установа протекторату міжнародного співтовариства над цим трінаціональним, трирелігійним державним новоутворенням. Протекторат міжнародного співтовариства в особі ООН, ОБСЄ та інших організацій

забезпечував контингент стабілізаційних військ SFOR. Міжнародні органи в республіці репрезентував Високий представник у Боснії та Герцеговині.

14 грудня 1995 р. у Парижі президенти А. Ізетбегович (Боснія та Герцеговина), С. Мілошевич (Сербія), Ф. Туджман (Хорватія) підписали мирну угоду, яка поклала край трирічній війні, в котрій загинуло чверть мільйона людей і близько двох мільйонів стали “переміщеними особами”, біженцями. Угода передбачала збереження у складі РБГ Мусульмано-хорватської федерації в її тодішніх кордонах і боснійської Сербської Республіки.

За роки війни 1992—1995 рр. економіка країни була зруйнована, рівень життя її населення різко знизився. Внаслідок етнічних чисток і вимушених масових переселень країна виявилась поділеною за національною ознакою, між боснійськими мусульманами, сербами і хорватами зміцніли почуття взаємного відчуження.

Успіхи і труднощі повоєнної стабілізації

У 1996 р. на території Боснії та Герцеговини існувала формально єдина суверенна держава — Республіка Боснія та Герцеговина (РБГ) у складі Мусульмано-хорватської федерації Боснії та Герцеговини (МХФ) і боснійської Сербської Республіки (СР). Територія країни — 51 тис. кв. км, населення — 3,3 млн чоловік. Майже половина населення — слов'яни, що сповідують іслам, 31 % — православні християни і близько 15 % — католики. Згідно з досягнутими домовленостями західноєвропейські держави і США пообіцяли надати РБГ протягом трьох років фінансову допомогу в розмірі 5 млрд дол. на відновлення зруйнованого війною господарства. Звичайно, за умови сумлінного дотримання Дейтонських угод. Уже в 1996 р. РБГ отримала близько 700 млн дол., більша частина яких була передана в розпорядження МХФ. На ці кошти була відновлена транспортна інфраструктура, у багатьох районах налагоджено постачання електроенергією, водою та газом, у Сараєво відбу-

довувався житловий фонд. Країна поступово переходила від війни до миру.

Перші повоєнні вибори в РБГ відбулися 14 вересня 1996 р. На загальнодержавному рівні обиралися три члени Президії Боснії та Герцеговини — колективного глави держави, по одному від мусульманської, сербської і хорватської громад, депутати Палати представників — нижньої палати парламенту й депутати місцевих органів влади МХФ і СР. Обирався також президент Сербської Республіки, оскільки колишній її керівник Р. Караджич був звинувачений Міжнародним трибуналом у воєнних злочинах і перебував у розшуку. Наприкінці червня 1996 р. він передав повноваження своєму заступникові — Біяні Плавшич (у 2000 р. вона добровільно здалася Міжнародному гаазькому трибуналові). Верхня палата парламенту — Віче народів — мала бути сформована з десяти депутатів парламенту МХФ та п'яти депутатів парламенту СР. У виборах взяло участь близько 60 % виборців. Фактичними фаворитами виявилися три правлячі націоналістичні партії. У мусульманській частині країни домінувала Партія демократичних дій, яку очолював А. Ізетбегович, у хорватських кантонах абсолютним лідером стала Хорватська демократична співдружність (ХДС) на чолі з керівником її місцевого відділення К. Зубаком. У Сербській Республіці перемогу здобули Сербська демократична партія (СДП) та її лідер, давній соратник Р. Караджича М. Країшнік.

Як і очікувалося, членами Президії Боснії та Герцеговини стали представники “партій влади” — А. Ізетбегович, К. Зубак і М. Країшнік. Першим головою Президії став А. Ізетбегович, який набрав на виборах найбільшу кількість голосів. Через два роки, згідно з досягнутою домовленістю, Президію мав очолити сербський, а згодом і хорватський лідери. На виборах до Палати представників парламенту РБГ провідні партії разом отримали 72 % голосів. Вони завоювали також більшість місць у парламентах МХФ і СР. Президентом Сербської Республіки була обрана Б. Плавшич, котра орієнтувалася на Західну Європу. Вибори 1996 р. лише формально створили умови для політичної консолідації трьох народів у єдиній державі після трирічної жорстокої війни. Насправді ж результати голосування підтвердили: боснійські мусульмани, серби і хорвати ще не готові відмо-

витися від взаємних образ, претензій і націоналістичних прагнень. Владу зберегли у своїх руках націоналістичні партії на чолі зі своїми лідерами — вчорашніми непримиреними супротивниками.

Після виборів у Боснії та Герцеговині був сформований центральний уряд у складі п'яти міністрів: закордонних справ, фінансів, юстиції, зовнішньої торгівлі та у справах біженців і переселенців. Усі інші владні повноваження передано вниз, на рівень МХФ і боснійської Сербської Республіки. Кожен із суб'єктів мав атрибуту суверенітету — парламент, уряд, армію, поліцію, бюджет, валюту тощо. У МХФ були в обігу боснійські динари й хорватські куни, а в СР — югославські динари, проте основним платіжним засобом залишалася німецька марка. Тож фактично РБГ була державою з надзвичайно слабкою центральною владою. У її межах не було свободи пересування ані між МХФ і СР, ані між мусульманськими і хорватськими кантонами та поселеннями. Згідно з Дейтонськими угодами, МХФ і СР могли встановлювати “особливі відносини” з сусідніми державами (Хорватією і СРЮ).

До кінця 1996 р. МХФ і СР формально домовилися про запровадження спільного громадянства, паспортів, бюджету й валюти. Проте через відсутність довіри між мусульманами, сербами і хорватами відносини між федерацією і республікою залишалися напруженими. Фактично кожна з них жила своїм життям.

У 1997 р. особливо важка ситуація склалася в Сербській Республіці. За умов тривалої міжнародної ізоляції відродження господарства відбувалося повільно. Міжнародна фінансова допомога надходила в дуже обмежених розмірах. У керівництва республіки не було єдності у визначенні шляхів виходу з економічної кризи. Не припинялася боротьба за владу. Серед керівництва правлячої сербської Демократичної партії переважали крайні націоналісти, які відкрито чи таємно саботували Дейтонські угоди, проводили курс на незалежність Сербської Республіки й відокремлення сербських територій від МХФ, перешкоджали видачі воєнних злочинців гаазькому Міжнародному трибуналові, поверненню мусульманських біженців на територію Сербської Республіки. При цьому вони звинувачували Захід у грубому

тискові на сербів. Їхнім оплотом стали райони Сербської Республіки з центром у м. Пале.

Навесні 1997 р. всередині керівництва Сербської Республіки загострилися суперечності між президентом Б. Плавшич, яка обстоювала більш реалістичний політичний курс на налагодження економічних і політичних зв'язків зі світовим співтовариством, і прибічниками Р. Караджича і М. Крайшніка, котрі виборювали "Велику Сербію". На тлі важкого економічного становища вибухнула політична криза. Резиденція прибічників Р. Караджича залишалася в м. Пале, де перебували парламент і всі силові міністерства. Президент Б. Плавшич перенесла свою резиденцію до міста Баня-Лука. Вона заявила про необхідність послідовного виконання Дейтонських мирних угод та ініціювала безкомпромісну боротьбу з корупцією і спекулянтами, що нажилися на війні. Наслідком конфронтації було призупинення членства Б. Плавшич у СДП і створення нею власної партії — Сербської народної спілки (СНС). У червні президент розпустила парламент і призначила нові вибори на 1 вересня того ж року. Депутати розпушеного парламенту відмовилися підкоритися указові президента. Боротьба за владу досягла кульмінації.

Політична криза в Сербській Республіці гальмувала мирне врегулювання у РБГ й спонукала міжнародні організації, що підтримували в республіці ті партії й тих лідерів, які були орієнтовані на встановлення демократії, ініціювати новий виборчий марафон. У ході виборів, що відбулися у вересні 1998 р., членами Президії РБГ було обрано Живко Радишича від сербської громади, Алія Ізетбеговича від мусульман і Анте Елавиича від хорватів. Першим посаду президента Президії обійняв Ж. Радишич, який започаткував поступовий вихід Сербської Республіки з ізоляції. Водночас відбулися вибори президентів СР і МХФ. Ними стали, відповідно, лідер соціалістів Н. Поплашен і Е. Ганич. Обрання на вищі державні посади і в парламенти націоналістично налаштованих політиків ще більше ускладнило шлях до справжнього примирення й спільного розв'язання складних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Ситуацію в Боснії та Герцеговині загострила косовська криза, унаслідок якої в країні зросла кількість біженців.

Подолання проблем, пов'язаних із відбудовою країни після руйнівної війни та переходом від комуністичної системи до ринкової економіки, виявилось непосильним завданням для недосконалих державних інститутів. Незважаючи на те, що Боснія отримала міжнародну допомогу на суму понад 5 млрд дол. для відбудови країни, її валовий національний продукт на кінець 2000 р. становив менше половини довоєнного обсягу. Високим залишався рівень безробіття, середня заробітна плата не могла задовольнити навіть елементарні потреби сім'ї, понад 60 % населення жило в злиднях. Іноземні інвестори не поспішали в країну через повільні темпи приватизації, слабку правову систему та безліч нормативних актів і положень.

На початку XXI ст. лідерами політичного життя в Мусульмано-хорватській федерації були мусульманська моноетнічна Партія демократичних дій, Хорватська демократична партія та Соціал-демократична партія, а в Республіці Сербській — Сербська демократична партія та поміркована Партія незалежних соціал-демократів. Саме ці партії поділили між собою мандати в законодавчих органах обох суб'єктів Боснії та Герцеговини в ході загальних виборів у листопаді 2000 р. й у жовтні 2002 р. Зокрема, на останніх виборах перемогу святкували націоналістично налаштовані Партія демократичних дій та Сербська демократична партія, а символічні президентські посади обійняли С. Тихич, М. Сарович, Д. Чович.

Завдяки зусиллям австрійського дипломата В.Петрича, який у 2000—2002 рр. обіймав посаду Високого представника в Боснії та Герцеговині (глави міжнародної місії), вдалося не лише досягти політичної стабілізації, а й здійснити гармонізацію республіканського законодавства. Тим самим було створено легальну базу демократичної багатонаціональної держави й започатковано процес внутрішньої інтеграції трьох основних етносів республіки — боснійських мусульман, сербів і хорватів. Обнадійливі результати роботи міжнародної місії були реальним кроком, що наблизив Боснію та Герцеговину до об'єднаної Європи.

Зовнішня політика

У другій половині 1990-х років Республіка Боснія та Герцеговина прагнула інтегруватися до міжнародних організацій та європейських структур. Було налагоджено співпрацю з ООН, ОБСЄ, а також з Північноатлантичним альянсом, війська якого перебували в країні. Навесні 2002 р. Глава Єврокомісії Р. Проді заявив про свою підтримку Боснії та Герцеговини в її прагненні вступити до ЄС і рекомендував лідерам країн Європи продемонструвати більшу солідарність у прискоренні цього процесу.

Тривале військове й етнополітичне протистояння в РБГ завадило розвиткові нормальних стосунків України з цією державою. У липні 1992 р. спеціальний батальйон Збройних Сил України у складі бригади “Центр” багатонаціональних миротворчих сил розпочав виконання своєї місії на території республіки. У липні 1999 р. у рамках проведення саміту Пакту стабільності для країн Південно-Східної Європи у столиці Боснії та Герцеговини Сараєво побував президент України Л. Кучма, який мав робочі зустрічі з лідерами Балканських країн. У березні 2002 р. між урядами України і РБГ підписані торговельна угода, а також угода про сприяння та взаємний захист інвестицій. У червні того ж року в рамках саміту глав держав Центральної Європи відбулася зустріч президента України Л. Кучми і Голови держави Боснія та Герцеговина Б. Белкіча, в ході якої її учасники висловилися за розширення зв’язків між обома країнами.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
1945—1956 рр.

Становлення двох курсів
у міжнародній політиці
після Другої світової війни

Проблеми розвитку міжнародних стосунків у повоєнний період завжди привертали увагу дослідників. Як могло статися, що вчорашні союзники по антигітлерівській коаліції надовго опинилися у стані протиборства та конфронтації? Певною мірою тут спрацювала формула, висловлена колись англійським прем'єр-міністром Пальмерстоном: *“В Англії немає вічних ворогів і друзів, у Англії є вічні інтереси”*. Для того, щоб стала зрозумілою поведінка колишніх союзників після війни, варто згадати, на чому саме трималася антигітлерівська коаліція. Виявиться: на національно-державних інтересах. Коли Німеччина у 1941 р. напала на Радянський Союз, Вашингтон і Лондон довго не вагалися. З двох тоталітарних режимів, які ще в 1939 р. кинули виклик миру на планеті, небезпечнішим для існування західних демократій було визнано німецький фашизм. Це засвідчило прийняття лідерами Англії та США — У. Черчіллем та Ф. Рузвельтом — Атлантичної хартії 14 серпня 1941 р. Саме вона лягла в основу антигітлерівської коаліції. Хартія започаткувала коаліцію на принципах, запропонованих Заходом. Радянський Союз, фактично, беззастережно прийняв її, змінивши при цьому класові пріоритети зовнішньої політики на національно-державні й погодившись, по суті, на майбутні умови післявоєнного устрою світу, запропоновані Заходом.

Війна завершилася перемогою антигітлерівської коаліції. Кожна з великих держав—учасниць коаліції виношувала свої власні плани і бачення післявоєнного світу. Так, Черчілль

був не проти повернутися до традиційної рівноваги сил у Європі, створити таку модель європейського порядку, в якій Велика Британія, Франція, а також переможена Німеччина могли б протистояти Радянському Союзові. Метою Черчілля було не допустити панування СРСР у Європі. Водночас він добре розумів, що самостійно відновити європейську рівновагу Британія не зможе. Американський президент Рузвельт, зі свого боку, сповнений романтичних надій на продовження товариського діалогу й співробітництва в рамках антигітлерівської коаліції, плекав ідею “чотирьох поліцейських”, відповідно до якої США, СРСР, Англія та Китай, як всесвітня рада директорів, силою забезпечували б мир та безпеку у світі. Американська доктрина своєї моделі колективної безпеки виявилася неспроможною. Тверезий прагматик Рузвельт опинився у ролі мрійника щодо моделі післявоєнного світу. По-перше, між переможцями існувала глибока ідеологічна прірва. По-друге, надзвичайно слабкий Китай, заглиблений у внутрішню боротьбу, не міг виконувати функції одного із світових “чотирьох поліцейських”. План Черчілля виявився більш реальним. І цілком законно, що американці після смерті Рузвельта поставилися до нього з розумінням, взявши на себе тягар захищати європейські демократії. А Радянський Союз, захоплений перемогою, повернувшись на позиції класових інтересів і нехтуючи Атлантичною хартією, почав активно просувати ідею соціалізму в Центральну та Південно-Східну Європу, грубо насаджуючи систему, яка від 1917 р. існувала на теренах колишньої Російської імперії. У приватній розмові з одним із тодішніх югославських лідерів Мілованом Джіласом Сталін зауважував: “Війна тепер не така, як у минулому; той, хто захоплює територію, запроваджує на ній свою власну соціальну систему. Кожен запроваджує свою систему скрізь, куди може дійти його армія. Інакше не може бути”. Сталін, як бачимо, мислив категоріями комуністичної ідеології і традиційної російської політики (чого варті війна і перемога, якщо не розширено кордони і сфери впливу). Того ж Джіласа Сталін запевняв: “Якщо слов’яни залишаться об’єднаними і виявлять солідарність, то ніхто в майбутньому не зможе навіть пальцем поворухнути. Одним тільки пальцем”. Генрі Кіссінджер у своїй “Дипломатії” зауважує з цього при-

воду: “Той новий міжнародний порядок, який мав на увазі Сталін, являв собою панславізм, підкріплений комуністичною ідеологією”. Усе це різко контрастувало зі спільно здобутою перемогою над фашизмом, загострило ситуацію і змінило баланс сил у Європі. Таким чином, завершення Другої світової війни не принесло бажаного спокою. Причин цьому було кілька. По-перше, до країн Центральної та Південно-Східної Європи радянське керівництво почало насильно експортувати комуністичну систему, перетворюючи їх на форпост дальшого просування соціалізму в Європі. По-друге, унаслідок розгрому Німеччини була порушена традиційна конфігурація сил у Європі, створився своєрідний вакуум рівноваги сил.

Посилення СРСР та реалізація радянських планів у Центральній та Південно-Східній Європі сприймалися недавніми союзниками як загроза їхнім життєвим інтересам. Ні для кого не було секретом, що Радянський Союз не відмовився від реалізації ідеї світової революції. Навпаки, вона відверто проголошувалася як основний зміст епохи, суть якої, на думку радянського керівництва, полягала в революційному переході від капіталізму до соціалізму. І якщо Радянський Союз ставив своєю метою насадження соціалізму у світі, то Захід всіляко протидіяв цьому. Соціалізм як система однозначно відкидався західними суспільствами. Одним із перших кроків Західної Європи у цьому напрямі стало запрошення США на роль лідера Вільного світу. США, найсильніша в економічному відношенні країна світу, заповнили вакуум сили в Західній Європі. Для США теза радянської загрози стала основою мирного завоювання Західної Європи. Надовго встановилася своєрідна, неприродна рівновага сил у формі виснажливого протистояння та всеосяжної, за винятком прямого воєнного зіткнення між лідерами двох світів, “холодної війни”, що тривала десятки років. Жорстка хронічна конфронтація поглинала сили та засоби сторін. А тому звалювати вину за розв’язання “холодної війни” виключно на якусь одну сторону було б некоректно.

Зовнішня політика СРСР була значною мірою зумовлена внутрішніми процесами. Надцентралізація у внутрішній політиці неминуче породжувала гегемонізм та великодержавність у зовнішній політиці. Міністр закордонних справ

СРСР Молотов ще до війни так визначив завдання СРСР: *“Якомога більше розширяти межі нашої вітчизни”*. Після Другої світової війни ці завдання ставилися ще масштабніше: *“З частини Німеччини зробити свою соціалістичну Німеччину”*. Чехословаччина, Польща, Угорщина, Югославія, на думку радянського керівництва, перебували у *“розрідженому стані”*, *“тут належало наводити порядок, притискати капіталістичні порядки”*. Політика “розширення” соціалістичного простору бачилася як “політика салями” — відрізання від капіталістичної системи шматка за шматком на користь СРСР. Розширення просторової і силової сфери соціалізму стало основною метою радянського керівництва. Воно розглядало США як найбільш придатну для насадження соціалізму країну, оскільки комунізм у багатій країні наступить швидше, аніж в інших. А тому в 1946 р. на Чукотці була зосереджена десантна армія, перед якою Сталін ставив конкретне завдання: у випадку війни висадитися на Алясці й уздовж узбережжя Тихого океану наступати на США. На розширення “меж” витрачалися величезні кошти. Нікого з вищого радянського керівництва не турбувало те, що замішана на авантюризмі політика “ощасливлення” народів прирікала їх на злидні, трагедії, відставання від цивілізації.

Усе це призвело до балансування на грані війни. Інтереси експансії соціальної революції відсували на задній план відвернення загрози війни. Пропагандистська логіка, прийнята для внутрішнього користування, виглядала приблизно так: *“Оскільки західний імперіалізм чинить опір прогресивним соціальним і територіальним змінам у світі, які ідуть від Радянського Союзу, значить, він агресор”*. Адекватною була й тактика. З одного боку, СРСР, наступаючи на позиції Заходу, підвищував рівень воєнної небезпеки, а з іншого, зауважував російський історик В.Дашичев, — розгортав широку кампанію на захист миру і не жалів сил і засобів для організації масового руху прихильників миру. Не випадково у 50-ті роки жартували: *“Буде така боротьба за мир, що каменя на камені не залишиться”*. Таким чином, СРСР став заручником власної пропаганди. Захід сприймав Радянський Союз як небезпечну державу, яка прагне воєнним шляхом ліквідувати демократію і встановити комуністичний лад в

усьому світі, і нарощував зусилля для “стримування комунізму”, що, своєю чергою, підвищувало рівень напруженості й посилювало загрозу глобального ядерного конфлікту.

На такому тлі розгорталося об’єктивне змагання між двома світами — демократичним і тоталітарним, в основі яких лежали доктрини: “накс американа” і “накс советіка”. СРСР програв це змагання, і шлях до остаточного краху “світу по-радянськи” лежав через прозріння та відмову від утопії.

Таким чином, міжнародні відносини після 1945 р. формувалися тими стратегічними політичними установками двох світів, які суперечили, не допускали нормального цивілізованого співіснування. Однак вимушене співіснування, під загрозою глобального зіткнення і цивілізаційної катастрофи, сформувалося у специфічну “рівновагу жаху”.

Післявоєнне мирне врегулювання в Європі.
Мирні договори 1947 р.

Першою великою і назрілою проблемою після війни, що вимагала негайного вирішення, стало підписання мирних договорів з колишніми європейськими союзниками фашистської Німеччини — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. Основні положення майбутніх мирних договорів були намічені уже на Ялтинській та Потсдамській конференціях. Однак уже у вересні—жовтні 1945 р. між державами-переможницями виявилися серйозні суперечності, які поглиблювалися за умов формування двох курсів у міжнародній політиці. СРСР намагався, і досить успішно, закріпити свій вплив у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, Захід — не допустити цього. Виходячи із принципів Атлантичної хартії, Захід вимагав надати народам цих країн право самостійно вибирати свій шлях розвитку. Радянський Союз прагнув прив’язати ці країни до себе, перетворити на трамплін дальшого просування соціалізму.

Питання мирного врегулювання з колишніми союзниками Німеччини вирішувалися на сесіях Ради Міністрів закордонних справ (РМЗС) (осінь 1945 — перша половина 1946 р.)

і на Паризькій мирній конференції (29 липня — 16 жовтня 1946 р.). У процесі вироблення мирних статей виявилися серйозні розбіжності. США та Англія прагнули розглядати мирні договори в тісному зв'язку з внутрішніми змінами в означених країнах (встановлення режиму парламентської демократії тощо). Це стосувалося також складу урядів. Щоб не допустити комуністичної диктатури, Англія та США обстоювали принципи створення коаліційних урядів на багатопартійній основі шляхом вільних виборів. Для контролю виборчого процесу, зокрема в Болгарії та Румунії, пропонувалося створення інспекційних груп. Радянський Союз, вірний політиці комунізації (під комунізацією слід розуміти насадження комуністичної диктатури — ліворадикального тоталітаризму), виступив за те, щоб не пов'язувати мирні договори з внутрішньополітичним розвитком країн Центральної та Південно-Східної Європи. Сторонам удалося дійти компромісу. Перші післявоєнні роки характеризувалися взаємними поступками. Внаслідок цього до складу урядів Болгарії та Румунії увійшли представники “інших демократичних груп”. Західні делегації, на жаль, тоді ще не усвідомлювали, що “поступка” з боку комуністичних лідерів була вимушеним, тимчасовим маневром.

З великими труднощами вирішувалися також питання територіального порядку. Західні держави підтримували територіальні претензії Греції до Болгарії та Албанії. Радянський Союз підтримував своїх соціалістичних протеже. Гостра боротьба розгорнулася навколо статусу міста Трієста з прилеглою територією. Радянський Союз підтримав французький проект, і Трієст став вільною територією під егідою ООН (за договором 1954 р. м. Трієст відійшло до Італії, а територія на схід від нього — до Югославії).

Об'єктом гострих зіткнень стали італійські колонії Сомалі, Лівія, Еритрея. Англія хотіла поставити їх під свій контроль. США прагнули розмістити там свої військові бази. Франція схилилася до того, щоб залишити їх Італії, але під контролем ООН. У Сталіна з'явилися свої “африканські плани”. На зустрічі міністрів закордонних справ Молотов з подачі Сталіна заговорив про виникнення в Лівії національно-визвольного руху й необхідності надання йому допомоги

з боку Москви. СРСР, заявив Молотов, готовий побудувати там військово-морську базу, взяти район під свій контроль. Представникові Великобританії Бевіну від цих заяв стало погано, довелося навіть викликати лікаря і зробити укол.

Долю італійських колоній було остаточно вирішено лише на початку 50-х років. Сомалі — з 1950 р., Лівія — з 1951 р. проголошені незалежними державами, а Еритрея у 1952 р. стала провінцією Ефіопії.

Гострі суперечки викликали також економічні питання договору. США обстоювали пункт “про рівні можливості” та виплату репарацій доларами, що об’єктивно орієнтувало вказані країни на економічні й торгові стосунки зі США, наполягали на цілковитій компенсації націоналізованої власності іноземних компаній. Радянський Союз наполягав на компенсації 1/3 всієї націоналізованої власності. Тут також було досягнуто компромісу (зійшлися на 2/3 всієї вартості).

Колишні союзники зважено, з урахуванням можливостей переможених, підійшли до визначення сум репараційних платежів. Італію зобов’язали виплатити Югославії 125 млн дол., Греції — 105, СРСР — 100, Ефіопії — 25, Албанії — 5 млн дол. Румунія та Угорщина мали виплатити СРСР по 300 млн дол. тощо. Пізніше Радянський Союз відмовився від значної частини репарацій з Угорщини, Румунії, Болгарії та Фінляндії.

Мирні договори, підписані 10 лютого 1947 р., 15 вересня того ж року набули чинності. Вони зафіксували певні територіальні зміни. Північна Трансільванія передана Румунії, а кордони Угорщини визначені такими, якими вони були на 1 січня 1938 р. Південна Добруджа закріплена за Болгарією, згідно з румунсько-болгарським договором від 7 вересня 1940 р. Італо-французький кордон змінився на користь Франції, італо-югославський — на користь Югославії. До Югославії відійшли Істрія та частина Юлійської Крайни. Додеканезькі острови від Італії передані Греції. Радянсько-фінляндський кордон встановлювався станом на 1 січня 1941 р. Мирний договір з Фінляндією підтверджував також належність Радянському Союзові області Петсамо (Печенга) та передачу СРСР в оренду строком на 50 років району Порккала-Удд для створення військово-морської бази. Італія втрачала також свої права на колишні колонії.

Підписання мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини слід розглядати як важливий крок у політиці європейського повоєнного врегулювання. Сама практика обговорення та вироблення компромісним шляхом мирних договорів могла стати зразком для вирішення інших європейських та світових проблем. Однак у процесі зростання конфронтації та поглиблення протиборства набула практика вельми скоро була забута. Проте мирні договори стали позитивним фактом післявоєнної європейської політики. Вони жодною мірою не ущемили суверенітет цілого ряду країн, а більшість проблем, пов'язаних з мирним урегулюванням, були вирішені в цілому справедливо. Важко докоряти західним державам за те, що вони не зуміли відстояти демократичний розвиток Румунії, Болгарії, Угорщини. У цьому делікатному питанні західні делегації на мирних переговорах виходили з того, що це внутрішня справа народів цих країн.

Німецька проблема

За умов наростання конфронтації між тоталітаризмом і демократією німецька проблема стала найбільш складною у повоєнний час. Уже в період війни союзники будували найрізноманітніші плани щодо Німеччини. Так, американський план Моргентгау (1944) передбачав розчленування та децентралізацію Німеччини, "інтернаціоналізацію" Рурської області. Відомий також рузвельтівський план розчленування Німеччини на п'ять держав, підтриманий Черчіллем. Однак у міру наближення кінця війни ставало дедалі очевиднішим, що плани розчленування, федералізації (створення Дунайської федерації, куди мала увійти Південна Німеччина) та аграризації країни не влаштовують обидві сторони. Коли наприкінці війни почали проявлятися перші симптоми майбутнього протистояння і протиборства, єдина Німеччина стала потрібною обом сторонам як майбутній потенціальний союзник. Про попередні плани вже ніхто не згадував. Чи не тому кінцеві цілі Ялти та Потсдама не могли здійснитися, хоча були конкретними і цілком реальними й формулювалися як "політика чотирьох Д": демократизація, денацифікація, демілітаризація та декартелізація?

Для координованої політики реалізації ялтинських та потсдамських угод союзники створили Контрольну Раду, до складу якої увійшли командувачі окупаційних військ усіх чотирьох зон, на які була поділена Німеччина. Однак союзникам не вдалося узгодити свою політику у виконанні наміченої програми, і єдина демократична миролюбна Німеччина не була створена. Її основною причиною цього був розкол світу, розкол Європи. Німеччина стала головним пунктом цього розколу, його каньйоном. Політико-дипломатичні кампанії навколо об'єднання Німеччини десятки років нагадували канат, який безуспішно намагалися перетягнути обидві сторони. Ситуація склалася так, що єдина Німеччина не могла стати ані демократичною, ані соціалістичною. Будь-яка спроба силою об'єднати Німеччину вела до порушення європейського та світового балансу й загрожувала ракетно-ядерним конфліктом. В обстановці посилення конфронтації між Сходом і Заходом Німеччина до 1990 р. існувала у двох системних іпостасях — соціалістичній і демократичній, що дало можливість наочно продемонструвати переваги і хиби обох суспільних систем: системи економічної свободи і системи тоталітарного соціалізму.

Політика колишніх союзників щодо дотримання ялтинських та потсдамських угод не була послідовною як на Заході, так і на Сході, хоча кожен вважав, що саме він, і ніхто інший їх виконує. Англія та США вважали, що німці дістали шанс прилучитися до демократії і мають оптимально його використати. Це привело до глибоких демократичних перетворень у Західній Німеччині. Західні зони через Бізонію (1946), Тризонію (1948), господарську реформу та “план Маршалла” (1948) прийшли в кінцевому рахунку до створення у 1949 р. демократичної ФРН. Східна Німеччина (окупаційна зона Радянського Союзу) поступово, але неухильно затягувалася до системи лівого тоталітаризму. Цей процес завершився в тому ж 1949 р. появою соціалістичної НДР. Становлення двох німецьких держав супроводжувалося загостренням радянсько-західних стосунків. У 1945 р., коли відбувся поділ Берліна на чотири окупаційні зони, Радянський Союз довго не міг змиритися з такою ситуацією. Це було викликано тим, що третину радянської зони контролювали союзники. Американці й англійці відвели свої

війська за демаркаційну лінію лише тоді, коли Радянський Союз погодився на поділ Берліна на чотири зони. Так з'явився Західний Берлін, який Радянський Союз вважав скалкою, що вклинилася в соціалістичне тіло. Під приводом того, що через Західний Берлін знецінені німецькі марки у великій кількості потрапляють із західних зон окупації до радянської, Кремль розпочав у червні 1948 р. блокаду Західного Берліна, яка тривала 318 днів. Радянське керівництво розуміло, що нові дойчмарки сприятимуть входженню Західного Берліна до західної системи. А тому радянські контрольні органи повністю перекрили погоджені раніше транспортні комунікації, що вели до Західного Берліна. Водночас радянські власті заявили, що беруть на себе постачання Західного Берліна всім необхідним, насамперед продовольством. Західні держави у відповідь створили ефективний повітряний міст для постачання міста. Блокада була знята лише 12 травня 1949 р., коли виявилось, що вона неефективна і не приносить бажаних результатів. Перша берлінська криза поглибила суперечності між великими державами у німецькому питанні. Водночас виявилось, що вирішення спірних питань шляхом переговорів цілком можливе. Тоді ж, у травні 1949 р., після першої берлінської кризи обидві сторони підписали угоду про вільне пересування громадян між зонами в Берліні, без усяких обмежень.

Насильне і штучне роз'єднання Німеччини стало оголеним нервом міжнародних відносин, негативно впливало на них, особливо в Європі. Усі повоєнні спроби загальноєвропейського порозуміння впиралися в розкол Німеччини. Обидві Німеччини на передовій лінії конфронтації були втягнуті в жорстке силове протистояння, очолюване США і СРСР.

Після утворення двох німецьких держав спроби обох сторін об'єднати Німеччину, перетворити її на свого союзника стали ще більш активними, проте як і раніше залишалися ілюзорними і проблематичними. Так було в 1952 р., коли Радянський Союз та НДР висунули проект плану об'єднання Німеччини шляхом вільних загальнонімецьких виборів. Мирна нота СРСР від 10 березня 1952 р. закликала колишніх союзників до створення "на основі вільних виборів об'єднаної, нейтральної Німеччини, якій буде дозволе-

но мати власні збройні сили, причому всі іноземні війська мають покинути її територію протягом року”. Там же містилася ціла низка застережень. Зокрема, пропонувалося забронити “організації, ворожі демократії і збереженню миру”, що розумілося як ліквідація західної багатопартійної системи. Захід розцінив радянську пропозицію як спробу не допустити переозброєння Західної Німеччини і як сигнал про те, що гонка озброєнь обернулася для СРСР непосильними труднощами. Захід висунув власний проект, який також передбачав механізм загальнонімецьких виборів, але під контролем ООН. Проте ні той ні інший проект не міг бути реалізований. Обидва виявилися звичайними пропагандистськими кампаніями, породженням психологічної війни. Адже реалізація будь-якого з двох проектів привела б до об’єднання Німеччини на демократичній основі, що для СРСР було неприйнятним. Франція, Велика Британія і США у своїх нотах СРСР від 25 березня підтримали саму ідею об’єднання, проте категорично відкидали принцип нейтралітету Німеччини. Вони наполягали на тому, що об’єднана Німеччина має право вступати в “асоціації, які відповідають цілям і завданням ООН”. Підтримуючи принцип вільних виборів, Захід водночас вимагав, щоб комуністичний режим Східної Німеччини надав своїм громадянам право на свободу слова, свободу зібрань тощо. Найдаліше пішов у цьому плані англійський міністр закордонних справ А. Іден, який пропонував так організувати вільні вибори, щоб їх результатом було відновлення демократії у НДР і входження єдиної Німеччини до НАТО. Обмін нотами продовжувався до вересня 1952 р., проте ніяких зрушень не відбулося, оскільки Захід підозрював Сталіна у намірі в такий спосіб не допустити вступу ФРН до НАТО, розколоти і ліквідувати альянс. З іншого боку, Німеччина з суто національною політикою була небезпечною і для Заходу. Невдовзі у Радянському Союзі дійшли висновку, що зберегти власну сферу впливу у Східній Європі набагато важливіше, аніж виманити ФРН з обіймів Заходу.

До німецької проблеми сторони повернулися ще раз на початку 1954 р. під час конференції в Берліні. Там Іден і Молотов обмінялися планами, які в котрий раз продемонстрували неможливість об’єднання Німеччини. Зокрема,

англійський міністр закордонних справ пропонував здійснити об'єднання Німеччини у п'ять етапів: вільні вибори, установчі збори, конституція, загальнонімецький уряд і мирний договір. Молотов, своєю чергою, не відкидаючи саму ідею вільних виборів, наполягав на укладенні договору про європейську безпеку строком на 50 років (його учасником мали бути і США), за умови неприєднання Німеччини до інших союзів. Захід кваліфікував це, як прагнення СРСР домогтися розпуску НАТО. Обидва плани зазнали невдачі.

Реальними й успішними були дії обох сторін щодо включення ФРН і НДР у “холодну війну” шляхом переозброєння. У вересні 1950 р. на нараді міністрів закордонних справ США, Англії та Франції підготовлено рекомендації по переозброєнню ФРН.

Для того, щоб ФРН змогла стати повноцінним союзником, з неї необхідно було зняти обмеження, пов'язані з окупаційним статутом. 26 травня 1952 р. державний секретар США Д. Ачесон, міністри закордонних справ Англії та Франції А. Іден і Р. Шуман, канцлер ФРН К. Аденауер підписали договір про відносини між ФРН і трьома західними державами, який дістав назву Боннського або Загального договору. Він мав замінити “Окупаційний статут”. Ішлося про включення ФРН до “Європейського оборонного співтовариства”, котре мало стати, своєю чергою, частиною Атлантичного співтовариства. Три західні держави все ж залишали за собою певні повноваження на території Західної Німеччини. На другий день міністри закордонних справ Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу, ФРН та Італії підписали договір про утворення “Європейського оборонного співтовариства” (ЕОС). Новостворені військові контингенти ФРН мали увійти до складу наднаціональної військової організації — “європейської армії”, ідею створення якої ще в 1950 р. висунув французький прем'єр-міністр Рене Плевен у плані європейської інтеграції. Проте договір про утворення “європейської армії” не викликав особливого ентузіазму серед європейського загалу, і крапку тут поставили французи. 30 серпня французький парламент проголосував проти створення “європейської армії”. Проте це не зупинило західні держави, і форма ремілітаризації ФРН все ж була знайдена. Відповідно до Паризьких угод, підписаних

23 жовтня 1954 р., ФРН увійшла до Західного Союзу, створеного в 1948 р. на основі Брюссельського договору, в якому брали участь Англія, Франція, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Тепер до нього приєдналися Західна Німеччина та Італія, а сам блок дістав назву Західноєвропейського Союзу (ЗЕС). За Паризькими угодами ФРН отримала дозвіл на формування 490-тисячної армії — бундесверу. Угоди передбачали також ряд обмежень. Зокрема, ФРН не дозволялося мати ядерну зброю та деякі види важкої наступальної зброї. 8 травня 1955 р. ФРН стала членом Північноатлантичного пакту.

Соціалістичні країни на чолі з СРСР розцінили Паризькі угоди як прямий виклик своїй безпеці, недопустиму спробу Заходу зламати баланс сил на свою користь. 11—14 травня на нараді у Варшаві вісім соціалістичних країн прийняли рішення про створення Організації Варшавського договору (ОВД), членами-учасницями якої стали Албанія, Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина, СРСР, Угорщина. У рамках ОВД почалася ремілітаризація Східної Німеччини. Бундесвер та 200-тисячна Національна народна армія НДР доповнили високобоездатні дивізії держав-переможниць на передній лінії обох блоків. Уся Німеччина, в буквальному розумінні цього слова, була нашпигована військами та засобами ведення великої війни. Небезпека воєнного конфлікту на території Німеччини різко зростає. Розкол Німеччини поглибився, а справа об'єднання стала ще проблематичнішою.

Утворення і діяльність ООН у перші післявоєнні роки

Атлантична хартія від 14 серпня 1941 р. підштовхнула до створення могутньої антигітлерівської коаліції. Вашингтонська декларація від 1 січня 1942 р. завершила її оформлення у вигляді Об'єднаних націй. Однак з наближенням завершення війни постала проблема устрою післявоєнного світу, створення надійного механізму безпеки. 21 серпня — 7 жовтня 1944 р. у Думбартон-Оксі (США) відбулася конференція великих держав (СРСР, США, Англія, згодом до них приєднався також Китай).

Учасники конференції одностайно підтримали ідею створення міжнародної організації і висловили загальні міркування щодо її характеру та цілей. З цією метою було вирішено скликати спеціальну міжнародну конференцію для вироблення статуту організації. Конференція 50 держав розпочала свою роботу 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско. 26 червня учасники форуму прийняли Статут, який набув чинності 24 жовтня 1945 р. Цей день вважається днем ООН (Організація Об'єднаних Націй). У Статуті проголошувалися рівноправність усіх людей, повага до прав людини і основних свобод. Пізніше цей розділ документа був доповнений Декларацією прав людини, прийнятою у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Статут зобов'язував учасників міжнародного співтовариства вирішувати всі суперечки мирним шляхом, дотримуватися міжнародних договорів та зобов'язань. Основне призначення ООН, наголошувалося у Статуті, — забезпечення загального миру та безпеки в усьому світі. Основними робочими структурами ООН є Генеральна Асамблея, яка щороку збирається на свою сесію і приймає рішення 2/3 голосів, та Рада Безпеки, що складається із п'яти постійних (США, СРСР, Китай, Англія, Франція) і десяти тимчасових членів, котрі обираються строком на два роки Генеральною Асамблеєю ООН. Сьогодні місце СРСР у Раді Безпеки займає Росія.

Рада Безпеки — дуже важливий, постійно діючий орган ООН. На нього покладається відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рішення у ньому приймаються на основі принципу одноголосності постійних членів і є обов'язковими для всіх членів ООН. До порушників можуть застосовуватися санкції. Однією з основних функцій Ради Безпеки є також урегулювання суперечок між державами. Крім Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки, ООН має досить розгалужену структуру різноманітних міжнародних інститутів, головне призначення яких — сприяти взаємодопомозі та налагодженню співробітництва всіх країн світу. ООН фінансується за рахунок відчислень з ВВП країн-членів. Чим більший валовий національний продукт, тим більшими мають бути відчислення на рахунок ООН. Головні структури організації розміщені у Нью-Йорку, низка служб — у Женеві, Відні та інших містах.

Перші практичні кроки ООН засвідчили доцільність створення такої організації. У післявоєнні роки, коли за інерцією ще працював дух компромісів, у діяльності ООН виявилися перші успіхи. Так, у 1946 р. ООН домоглася виведення англійських і французьких військ із Сирії та Лівану. У 1948 р., під час першої арабо-ізраїльської війни, вперше були використані сили ООН (“блакитні шоломи”) для підтримання миру на Близькому Сході.

Неодноразово у ці роки ставилося питання про роззброєння. 24 січня 1946 р. за пропозицією СРСР Генеральна Асамблея ООН створила спеціальну комісію по контролю за ядерною енергією. Радянський Союз пропонував вилучити з національних озброєнь зброю масового знищення, а всі її запаси зліквідувати у тримісячний строк. За умов зростання конфронтації у світі це була явно нереальна пропозиція. Водночас Радянський Союз пропонував налагодити обмін інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. У Радянському Союзі в той час тривала гарячкова секретна робота по створенню власного ядерного потенціалу. Сьогодні багато хто вважає, що Сталін, будучи на місці Трумена, без вагань застосував би атомну зброю для здобуття перемоги над “імперіалізмом”. Усе ж радянська активність у питанні заборони атомної зброї не залишилася поза увагою. Американська атомна політика була сформульована у “плані Баруха”, висунутому США в комісії ООН по атомній енергії в 1946—1947 рр. В основі плану лежала ідея створення міжнародного тресту, який контролював би всі запаси атомної сировини та компоненти, необхідні для виробництва атомної енергії (хімія, металургія, енергетика), і спрямував би розвиток атомної енергетики в мирне русло. Таким чином, США хотіли вивести ядерну проблему зі сфери міждержавної політики і надати їй особливого інтернаціонального статусу. Якби “план Баруха” був прийнятий, безперечно, не з’явилися б величезні арсенали ядерної зброї і ядерна загроза не набула б всесвітнього масштабу. Радянський Союз, котрий з пропагандистською метою виступав за заборону ядерної зброї і водночас таємно її створював, категорично відкинув “план Баруха” під тим приводом, що США корисливо намагаються встановити свій контроль над цією галуззю в усьому світі. Проте й сам не запропонував механізму

припинення ядерної гонки. Головним для сталінського керівництва після появи у США атомної бомби було догнати США у військовому відношенні. Мета СРСР досягти ядерного паритету зі США не вписувалася у “план Баруха”. Суперечки навколо ядерної проблеми зайшли у глухий кут. У 1948 р. Комісія з атомної енергії ООН припинила своє існування.

У такому ж руслі розвивалися події навколо гонки озброєнь. У 1948 р. СРСР вніс пропозицію про скорочення на 1/3 збройних сил п'яти великих держав. Захід наполягав на ефективному контролі за озброєнням, що на той час було реальнішим, аніж пропозиція безконтрольного роззброєння, коли обидві сторони не довіряли одна одній. Радянський Союз рішуче відкидав навіть саму ідею контролю за озброєннями, убачаючи в ній лише шпигунські наміри Заходу. Тим часом конфронтація у світі посилювалася. Зі зростанням напруженості та протистояння роль ООН на початку 50-х років дедалі більше зводилася до дискусійного клубу, де оприлюднювалися “рішучі і найбільш правильні” заяви конфронтуючих сторін.

Початок “холодної війни”

В американському місті Фултоні (штат Міссурі) 5 березня 1946 р. У. Черчілль закликав демократичні країни об'єднатися проти СРСР. *“Залізна завіса, — заявив він, — опустилася на континент від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці”*. Черчілль твердив про тиранію, яка вже здійснюється у країнах, що перебувають у зоні “панування росіян”, закликав “до союзу між Великобританією і США”, щоб зупинити просування комунізму, про можливість застосування в разі необхідності, навіть ядерної зброї. Усе ж стверджувати, що промова Черчілля започаткувала “холодну війну”, було б, принаймні, наївно. Її перші ознаки простежувалися вже на заключному етапі війни. Події навколо Варшавського повстання 1944 р., боротьба щодо статусу емігрантських урядів Польщі, Чехословаччини, Югославії, нехтування розмежувальною лінією

просування союзних військ та іншими ялтинськими домовленостями, взаємні “помилкові” бомбардування та обстріли військових колон — у цьому ряду.

Якщо рішення, прийняті в Ялті, ще певний час виконувалися великими державами, то в Потсдамі сторони вже не могли знайти спільної мови з більшої частини питань, що обговорювалися. Спроби Сталіна отримати бази на Босфорі, добитися опіки над якоюсь італійською колонією в Африці, чотиристороннього контролю над Руром і визнання Заходом поставлених Кремлем урядів Румунії і Болгарії — були відкинуті. Відкинуто і план Трумена інтернаціоналізувати Дунай. Угоди було досягнуто лише з німецького питання (чотиристоронній механізм розгляду пов'язаних з Німеччиною питань, отримання кожною державою репарацій зі своєї зони). Союзники погодилися на запропоновану Москвою розділювальну лінію по Одеру—Нейсе, проте залишили за собою право пізніше повернутися до розгляду цього питання. Сталін погодився брати участь у війні проти Японії. Практичним наслідком Потсдамської конференції було започаткування процесу поділу Європи на дві сфери впливу.

Нема також підстав вважати, що Захід прагнув “холодної війни”. Уже наприкінці 1945 р., коли явно намітились тенденції до конфронтації, посол США в СРСР А. Гарріман, за твердженням американського історика А. Шлезінгера, запитав колишнього народного комісара закордонних справ СРСР М. Литвинова, чи можуть бути зупинені негативні тенденції розвитку напруженості та конфронтації, якщо США підуть на поступки, щоб задовольнити претензії Радянського Союзу. Добре знайомий зі сталінською політичною кухнею, Литвинов дав зрозуміти, що цього робити не слід: натомість будуть висунуті нові вимоги. Можливо, саме тому за два місяці до заяви Черчілля американський президент Г. Трумен писав державному секретареві США Дж. Бірнсу: *“Росіянам потрібно показувати залізний кулак і говорити сильною мовою”*. У своєму зверненні до нації 16 квітня 1945 р. Трумен заявив, що єдина “альтернатива глобальній колективній безпеці — анархія”. Це було визнанням неможливості післявоєнного консенсусного співробітництва. Захід відкрито заговорив про радянську військову загрозу. Ще через кілька місяців Джон Фостер Даллес,

видатний політик і діяч Республіканської партії, закликав до створення оборонного блоку західних держав проти СРСР.

“Холодна війна” була не причиною міжнародної напруженості, а наслідком глобальної стратегії великих держав, яка проявилася у двох лініях, у двох курсах, у двох альтернативних баченнях світового суспільного порядку. Лінія Радянського Союзу була спрямована на “активне сприяння прогресові” — ліквідацію капіталізму в усьому світі, оскільки він “історично приречений”. Лінія США та їхніх союзників по демократичному табору — на ліквідацію ліворадикального тоталітаризму — комунізму, — який загрожував свободі та демократії в усьому світі. В обстановці тотального озброєння, воєнного психозу та гонки озброєнь політика з позиції сили стала віссю, карданом міжнародної політики, навколо якого небезпечно крутилась людська цивілізація десятки років після Другої світової війни. Мілітаризація економіки, військові бази різного призначення і, нарешті, військово-політичні блоки стали її складовими. В арсеналі “холодної війни” — також шпигунство, психологічна та ідеологічна війна, локальні конфлікти, економічне ембарго, інтриги у “третьому світі”. Негативно оцінюючи сам факт існування ядерних арсеналів великих держав, варто зауважити: їх наявність тривалий час служила єдиним стримуючим чинником.

Економічні важелі Заходу. Доктрина Трумена та “план Маршалла”

І все ж не озброєння та військова сила визначали характер післявоєнного розвитку світу. Основну ставку в боротьбі проти комуністичної загрози Захід робив на економічну силу, на переваги економічної демократії над аморфною державною економікою з її зашореним плануванням. Пущений в дію економічний важіль Заходу був саме тим валом, що зупинив комунізм, насамперед у Європі. І тут головну роль відіграли США. Уже 12 березня 1947 р. була оприлюднена доктрина Трумена. Відповідно до її положень, Туреччині, де внаслідок украй низького рівня життя населення назривала небезпека соціального вибуху, та

Греції, де відбувалася громадянська війна, що підживлювалася радянським керівництвом з баз у Болгарії та Югославії, і де комуністи, захоплені Сталіним, рвалися до влади, Сполучені Штати Америки надали допомогу обсягом 400 млн дол., що дало змогу обом країнам подолати кризу. У тому ж 1947 р. був оприлюднений ще масштабніший план оздоровлення Європи — план Маршалла. 5 червня 1947 р., виступаючи з промовою перед студентами Гарвардського університету, державний секретар США Джордж Маршалл заявив: *“Роль нашої країни має полягати в тому, щоб надати дружню підтримку Європі при складанні програми її економічного відновлення, а потім повною мірою, наскільки це можливо, допомогти проведенню програми в життя. Ця програма має бути спільною для всіх і виробленою спільно, якщо не всіма європейськими країнами, то багатьма із них”*. Програма економічного відродження, акцентував Маршалл, буде “спрямована не проти якої-небудь країни чи доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю і хаосу”. Звичайно, висунута Маршаллом програма заслуговувала на підтримку, однак створені в 1944 р. Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку не мали достатніх ресурсів для її реалізації. Проте такі ресурси були у США.

“План Маршалла” передбачав використання економічних методів для досягнення політичних цілей. Доларові ін’єкції у зруйновану економіку Європи мали на меті фінансове та господарське оздоровлення Європи, піднесення не лише економіки, а й життєвого рівня людей. А на цій основі, основі добробуту, досягти трансформації психології мільйонів людей, які мають усвідомити, що багате та заможне життя створюється не класовою боротьбою, не ліквідацією приватної власності, а зміцненням її, посиленням персонального інтересу кожного виробника. Американська допомога пропонувалася також і соціалістичним країнам, у тому числі й Радянському Союзові. Проте останній убачав в американській економічній допомозі своєрідну капіталістичну пастку, оскільки “план Маршалла” був спрямований насамперед на підтримку ринкової економіки. А тому Радянський Союз, побоюючись внутрішньополітичних та економічних метаморфоз і розвалу тоталітарної системи, не тільки не прийняв “план Маршалла”, а й вчинив жорсткий тиск на ті

східноєвропейські країни, які мали намір це зробити, наприклад Чехословаччину.

Шістнадцять західноєвропейських країн, які прийняли “план Маршалла”, протягом чотирьох років (1948—1951) отримали 17 млрд дол. (за сьогоднішнім курсом — 170 млрд дол. — *Авт.*). “План Маршалла”, безперечно, сприяв відновленню західноєвропейської економіки на новій науковій та технічній основі, підвищенню життєвого рівня населення, відвернув небезпеку соціальних потрясінь. У цьому його позитивне значення. Безумовно, “план Маршалла” сприяв консолідації Західної Європи під керівництвом США, зміцненню там американської присутності, посиленню економічного, політичного та військового впливу США. Водночас слід зазначити, що американська присутність у Європі, “американізація” Західної Європи жодною мірою не ущемляла незалежність або інтереси тієї чи іншої західноєвропейської країни. США поводити себе як гарант цієї незалежності, її недоторканності.

Блокова політика великих держав

Якщо “план Маршалла” призначався для того, щоб дати можливість Європі стати на ноги, то НАТО мало гарантувати її безпеку. Військово-політичною організацією демократичних країн Західної Європи та Північної Америки став утворений 4 квітня 1949 р. Північноатлантичний пакт (НАТО). Договір про його утворення підписали США, Канада, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. Пізніше до НАТО приєдналися Греція, Туреччина (1952), Західна Німеччина (1955), Іспанія (1982). У березні 1999 р. членами НАТО стали Польща, Угорщина, Чехія. Можна погодитися з думкою багатьох дослідників, що на 80 % виникнення блоку завдячувало поведінці сталінського керівництва, котре прагнуло до поширення соціалізму. “Російські армії, — зауважував із цього приводу англійський історик Кальвокорессі, — не були демобілізовані і виведені з районів, окупованих ними в ході останніх воєнних кампаній,

де знаходились історичні столиці Європи — Будапешт, Прага, Відень, Берлін”.

Характерною ознакою блоку було те, що він створювався на добровільних засадах: ніхто туди нікого не затягував силою, ніхто нікого не карав за вихід з нього. Блок НАТО не військовий, а, скоріше, економіко-політико-військовий союз. “Атлантичний союз, — зауважував Г. Кіссінджер, — не будучи насправді союзом, претендував на якусь універсальність. Він об’єднав світову більшість, що протистояла неспокійній меншості”. Слідом за НАТО з’явилися й інші об’єднання: у 1951 р. АНЗЮС (Австралія, Нова Зеландія, США). Як правило, військово-політичні блоки Заходу створювалися у тих районах, де, на думку західних політиків, виникала загроза наступу комунізму й, відповідно, необхідність протидіяти цьому. Так, у 1954 р., після поразки Франції у В’єтнамі, створюється СЕАТО (Організація країн Південно-Східної Азії), куди увійшли США, Англія, Франція, Пакистан, Таїланд, Філіппіни, Австралія та Нова Зеландія. Організація мала стати бар’єром проти комунізму у Південно-Східній Азії. У 1955 р. з’явився також Багдадський пакт (з 1958 р. — СЕНТО), членами якого стали Велика Британія, Туреччина, Ірак, Іран та Пакистан. Військово-політичні блоки Заходу стали своєрідною дамбою, яка згідно з доктриною “стримування комунізму” мала замкнути його на східноєвропейсько-азійському просторі. Наступні події у світі показали, наскільки непростим було це завдання у плані глобального протистояння.

На противагу НАТО, Радянський Союз разом зі своїми східноєвропейськими союзниками створив у 1955 р. Організацію Варшавського договору, яку важко назвати рівноправним союзом, урахувуючи гіркий досвід ставлення Москви до своїх партнерів по ОВД. У цілому ж створенням військово-політичних блоків завершується формування структурної системи ведення “холодної війни” обома сторонами, системи “рівноваги жаху”.

Перші спроби порозуміння між Сходом і Заходом.
Дві тенденції у міжнародній політиці

У “Короткому курсі історії ВКП(б)” Й. Сталін на запитання, “чи може радянський народ лише своїми власними силами знищити цю зовнішню небезпеку, небезпеку капіталістичної інтервенції”, відповідав: “Не може, оскільки для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення, а знищити капіталістичне оточення можна лише в результаті переможної пролетарської революції принаймні в кількох країнах... Із цього виходить, що перемога пролетарської революції в капіталістичних країнах є кровним інтересом СРСР”.

Від застарілих догм радянське керівництво почало відходити після смерті Й. Сталіна (березень 1953 р.). У липні 1953 р. у м. Паньминьчжоні було підписано договір про перемир'я у Кореї. Війна, розв'язана 25 червня 1950 р. північно-корейським режимом Кім Ір Сена за безпосередньої підтримки СРСР і КНР, завершилася там, де й почалася — на 38-й паралелі. США зі своїми союзниками в ході трирічної кровопролитної війни зірвали спробу поширення комунізму на весь Корейський півострів.

Урегулювання корейського питання стало одним із основних пунктів Женевської наради міністрів закордонних справ п'яти держав (Англія, Франція, СРСР, США, КНР), яка розпочала свою роботу 26 квітня і тривала до 21 липня 1954 р. Однак досягти компромісу з корейського питання не вдалося. Більш успішними були дискусії з індокитайського питання. У його обговоренні брали участь також ДРВ, Камбоджа, Лаос і Південний В'єтнам. 20 липня 1954 р. були підписані угоди, що передбачали припинення воєнних дій в Індокитаї до 11 серпня того ж року. Франція зобов'язувалась вивести свої війська з Індокитаю. Між ДРВ і Південним В'єтнамом південніше 17 паралелі встановлювалася демаркаційна лінія. У 1955 р. мали відбутися вільні вибори в Лаосі і Камбоджі, а через рік — у В'єтнамі. Узятий в Женеві курс на мирне врегулювання відповідав інтересам країн регіону. Однак невдовзі ситуація в Індокитаї знову різко загострилася.

Важливою подією, що сприяла зближенню позицій Заходу і Сходу було укладення мирного договору з Австрією. 15 трав-

ня 1955 р. представники СРСР, Англії, Франції, США та Австрії підписали державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії, що влаштувало обидві сторони, які в той час прагнули до зниження рівня напруженості.

18—23 липня 1955 р. відбулася Женевська нарада керівників урядів чотирьох держав (США — Д. Ейзенхауер, СРСР — М. С. Хрущов, Англія — А. Іден, Франція — Е. Фор). На ній обидві сторони займалися, скоріше, пропагандою власних ідей, а не вирішенням гострих проблем. Так, пропозиція американського президента Ейзенхауера про запровадження політики “відкритого неба” (тобто здійснення повітряної розвідки територій обох сторін) була відкинута Хрущовим. Не знайшли підтримки також пропозиція СРСР про підписання договору про ненапад між НАТО і ОВД та Ідена про вільну для інспекції зону. Створювалося враження, що лідери чотирьох держав зібралися для отримання точнішої інформації про найближчі наміри сторін. Як наслідок, ніяких домовленостей з важливих питань досягнуто не було. Нарада зазнала невдачі.

Утім, перемир'я в Кореї, врегулювання австрійського питання, “дух Женеві” свідчили про певний відхід Радянського Союзу від попередньої жорсткої силової політики. У 1956 р. СРСР підкріпив це на рівні ідеології. XX з'їзд КПРС зробив висновок про відсутність фатальної небезпеки війни, про можливість мирного співіснування країн з різними соціальними системами.

З того часу й аж до другої половини 80-х років у міжнародній політиці співіснували дві тенденції. Перша уособлювала “холодну війну”, гонку озброєнь, балансування на грані війни тощо. Друга відображала пошуки “модус вівенді”, бажання зменшити напруженість, утримати світ від сповзання у прірву. Упродовж цього періоду переважала то одна, то інша тенденція. Відповідно, наставав або короткий період відлиги, або нове похолодання у міжнародних відносинах.

Однак переламати хід подій у бік миру та безпеки в той час однозначно було неможливо. Тоталітаризм не тільки продовжував домінувати у Східній Європі, на більшій частині азійського континенту, на Кубі, а й систематично здійснював спроби різними шляхами розширити географічний простір свого впливу. Починаючи з другої поло-

вини 50-х років розгорнулася безкомпромісна боротьба двох протилежних систем за “третій світ”, за країни, що звільнилися від колоніальної залежності.

Проте, оцінюючи тодішню дійсність, не варто зосереджуватися на критиці дій однієї сторони. З одного боку, радянські танки в Будапешті (1956) та Празі (1968) задушили не тільки “контрреволюціонерів”, а й перші пагінці зовнішньої політики, необтяженої ідеологемами “непримиренності”. А з іншого боку, як зауважує історик В. Дашичев, Вашингтон *“допомагав такому ходові подій проповідями “балансування на грані війни”, підкріпленими стратегічними бомбардувальниками з ядерними бомбами на борту”*. Внаслідок цього радянсько-американські стосунки — головна ланка міжнародних відносин — постійно балансували на грані глобального ракетно-ядерного конфлікту.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х РОКІВ

Стосунки між країнами соціалістичної співдружності

Відносини між СРСР і соціалістичними країнами ЦПСЄ були далеко не беззмарними та зразковими, як їх подавала радянська історіографія. За умов жорсткої тоталітарної системи вони були позбавлені тих демократичних начал і принципів, які могли б сприяти розвиткові рівноправності та взаємовигідного співробітництва. Довгі роки відносини між СРСР і так званими країнами народної демократії базувалися на засадах нерівності і жорсткого контролю з боку “старшого брата”, прикривались відомими зовнішньополітичними кліше: “корінні інтереси робітників і селян”, “світова соціалістична революція” тощо. Проте виявилось, що корінні інтереси всіх найкраще розуміла перша у світі країна робітників та селян. Десь у середині 50-х років утвердилась нова ідіома: “корінні інтереси соціалізму”. Неминуча світова соціалістична революція відходила в небуття, однак світ безкомпромісно продовжував ділитися на своїх і чужих.

У цілому ж відносини між “братніми країнами” розвивались у рамках “обмеженого суверенітету” соціалістичних країн ЦПСЄ, регулюючими чинниками якого стали ідея “радянцентризму” та “доктрина Брежнєва”. Хто обійме вищу державно-партійну посаду у Празі, Варшаві та інших столицях співдружності, залежало від згоди кремлівського керівництва. За таких умов дедалі очевиднішою ставала штучність нав’язаної СРСР системи командно-адміністративного тоталітаризму. Навіть створені спільні організації типу Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) були зліпками, структурами, збудованими за тією ж жорсткою вертикальною схемою, тоталітарними організаціями. Командно-планові економічні стосунки між СРСР і країнами ЦПСЄ могли реалізовуватися більш-менш успішно лише на етапі екстенсивного розвитку. Із завершенням втягнення у процес виробництва всіх ресурсів та резервів вичерпалися й “успіхи”. Спроби соціалістичних країн перейти до інтенсифікації у рамках державної власності та планової економіки зазнали невдачі. Виявилось, що інтенсифікація і командно-адміністративна система — антиподи. Внаслідок цього уже в 50—60-х роках почалася серйозна криза тоталітарної системи. Масові виступи проти насадження сталінської моделі соціалізму відбулися в НДР (1953), Угорщині (1956), Чехословаччині (1968). Керівництвом СРСР ці події сприймалися як замах на ідеї соціалізму та комунізму. Проти союзників — “молодших братів” — було застосовано силу. В ім’я “корінних інтересів соціалізму” потоплене в крові народне повстання в Угорщині. Спроба Чехословаччини вийти з системи командно-адміністративного соціалізму в 1968 р. закінчилася вступом десятків дивізій військ Варшавського договору на територію країни. Політика “радянцентризму” залишалася основоположною для радянського керівництва щодо країн народної демократії. Усяке відхилення вліво чи вправо від накресленої радянським керівництвом схеми будівництва соціалізму негайно каралося. Так здійснювалася на практиці “доктрина Брежнєва”, суть якої полягала у спільному захисті соціалізму скрізь, де тільки виникала загроза його “завоюванням”, і всіма засобами, включаючи також військову інтервенцію. Прерогатива визначати ступінь такої загрози і спосіб її усунення залишалися за радянським

керівництвом. Політика СРСР щодо країн Центральної та Південно-Східної Європи була однією з основних причин загострення відносин між Сходом і Заходом.

Що ж до економічних відносин, то тут встановився своєрідний поділ праці. Радянський Союз поставляв сировину (93 % всіх поставок СРСР до соціалістичних країн становили сировина та напівфабрикати), європейські соціалістичні країни — готову продукцію. Для обслуговування багатосторонніх торговельно-економічних зв'язків у 1963 р. було запроваджено так званий перевідний карбованець, який в конкретно-предметній формі не існував, а використовувався для безготівкових розрахунків шляхом взаємозарахувань. Така система не сприяла розвитку економічних і торговельних зв'язків. На міжнародній арені, зокрема в ООН, світ стикався з погодженою, одностайною політикою країн радянського блоку.

Крах колоніальної системи

У другій половині 50-х років поглибився процес краху колоніальної системи. Колись могутні колоніальні імперії — Британська, Французька — в 60-х роках зійшли з історичної арени. У 1956—1974 рр. від колоніалізму звільнилося 250 млн чол., утворилося 50 нових держав. Станом на 1970 р. площа колоній становила лише 4 % суші. На цій території проживало близько 1 % населення земної кулі. У цілому, процес деколонізації пройшов три етапи. На першому етапі (1945—1955) звільнилися від колоніалізму і стали на шлях незалежності насамперед країни Азії — Індія, Пакистан, Цейлон, Бірма, В'єтнам, Індонезія, Сирія, Ліван тощо. На другому етапі (друга половина 50-х — перша половина 60-х років) відбулося становлення незалежних країн Північної та Тропічної Африки (Марокко, Туніс, Алжир, Кенія, Камерун, Конго, Малі, Руанда, Уганда, Нігерія, Танганьїка, Занзібар та ін.). 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. У ній виражалася позиція світового загалу щодо вирішення проблеми деко-

лонізації. Переважна більшість народів здобула незалежність мирним шляхом. Проте не обійшлося й без тривалих кривавих війн (Алжир, В'єтнам, Малайя). На третьому етапі деколонізації (1975—1990) здобули незалежність країни африканського Півдня (Ангола, Мозамбік, Зімбабве, Намібія).

Причини краху колоніальної системи крилися в метаморфозах капіталістичного суспільства як такого. Після Другої світової війни виявилася цікава закономірність. Країни, позбавлені колоній (Німеччина, Японія, Італія, а також США, які ніколи не були колоніальною країною у класичному розумінні цього слова) розвивалися набагато швидше, ніж країни, що володіли значними територіями в Азії та Африці (Велика Британія, Франція, Португалія, Голландія). Виявилося, що не обов'язково володіти територіями з багатими покладами корисних копалин, а досить лише, використовуючи багатий науковий і виробничий потенціал, виробляти потрібні всім товари, і проблема забезпечення сировиною буде вирішена: її просто і дешево можна купити у тих, кому потрібні високоякісні товари. Розвиток продуктивних сил, науково-технічна революція у промисловості, “зелена революція” у сільському господарстві, поява новітніх галузей, що визначають обличчя сучасного світу, прискорили розвал колоніальної системи. Зрештою виграв той, хто скоріше позбувся своїх колоній. Хоча не варто применшувати значення таких чинників, як зростання національної свідомості пригноблених народів, розвиток продуктивних сил у самих колоніях, прагнення людей до національно-державної самовизначеності. Крахові колоніалізму сприяли також процес демократизації світового співтовариства в повоєнний час і навіть певною мірою протиборство двох систем і їх боротьба за вплив у колоніях.

Що ж до колоніальних ринків збуту, яким так багато уваги приділяла радянська історіографія, то слід зауважити, що вони ніколи не були місткими. Ринки стають такими там, де зростають добробут і життєвий рівень населення. Інша річ, що деякі колишні колонії, а нині незалежні держави, особливо ті з них, які вирішили скористатися соціалістичною ідеєю, опинилися у ще трагічнішому становищі, ніж за колоніальних часів (Гана, Гвінея, Мозамбік, Ефіопія та ін.). І навпаки, ті країни, які, спираючись на допомогу Заходу,

пішли шляхом ринкової економіки, економічної та політичної демократії, добилися разючих успіхів у створенні сучасного виробництва та зростанні рівня життя своїх громадян (Республіка Корея, Сінгапур, Тайвань, Єгипет та ін.).

Становлення та розвиток інтеграційних процесів

Новим явищем післявоєнного економічного та політичного життя стали інтеграційні процеси. Саме слово інтеграція означає зближення, зрощення, з'єднання. Тенденції до економічної інтеграції намітилися ще з початку XIX століття. Зростання продуктивних сил та поява нових технологій після Першої світової війни поставили питання про практичну реалізацію ідеї інтеграції, насамперед у Європі. Однак лише після Другої світової війни вона набула конкретних форм і почала втілюватися в життя, чому сприяли як політичні, так і економічні чинники. Важливу роль у цьому відіграло, зокрема, франко-німецьке примирення, що стало надійною політичною віссю нової Європи.

Першою віхою на шляху до європейської інтеграції було утворення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі, членами якого стали Італія, Франція, ФРН та країни Бенілюксу. В 1957 р. ці ж країни підписали договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС або "Спільний ринок", з 1992 р. — Європейський Союз (ЄС)). Пізніше до ЄЕС увійшли також Велика Британія, Данія, Ірландія (1973), Греція (1981), Португалія й Іспанія (1986), Австрія, Швеція та Фінляндія (1995). Мета організації — поступове усунення всіх обмежень між країнами-учасницями щодо вільного пересування осіб, капіталів, послуг. Передбачалося також зближення законодавчих норм країн-учасниць, уніфікація податкових систем. Однією з головних причин активізації інтеграційних процесів була необхідність поглиблення міжнародного поділу праці. Важливими чинниками, що сприяли розвитку економічної інтеграції, були досягнення науково-технічної революції, станов-

лення та зміцнення прав людини як державного й суспільного пріоритету. Європейська економічна інтеграція не була породженням суб'єктивної волі якоїсь однієї особи чи групи осіб (де Голля, Аденауера та ін.). Інтеграційний процес починається там, де постають певні об'єктивні умови. У Західній Європі були готовність партнерів до багатостороннього співробітництва, високий рівень виробництва, добре відпрацьована система економічної свободи та вільного підприємництва, а демократія стала нормою усіх сфер життя. Водночас ринкова свобода великого економічного простору може реалізовуватися на принципах, вільних від будь-яких політичних амбіцій та прагнень. Непорушним законом інтеграції є повага до національно-державних інтересів кожної країни-учасниці. Без цих складових всяка інтеграція виявилася б фікцією. Крім усього іншого, європейська інтеграція викликана переливанням через національні кордони великої товарної маси, що об'єктивно вело до руйнування митних кордонів. Для поглиблення розвитку економіки необхідно було зняти митні бар'єри. Це стало аксіомою для країн-учасниць. "Спільний ринок" став найбільш процвітаючим та життєздатним інтеграційним утворенням.

Менш ефективною виявилася утворена в 1960 р. Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), куди увійшли Австрія, Велика Британія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія та Швеція. Після виходу з ЄАВТ у 1973 р. Англії та Данії, у 1986 р. — Португалії, а в 1995 р. — Австрії і Швеції, які вступили до "Спільного ринку", в Європейській асоціації вільної торгівлі залишилося чотири члени: Норвегія, Ісландія, Швейцарія та Ліхтенштейн. З 1984 р. вона співпрацює з ЄЕС.

Спроби інтегрувати соціалістичні країни Східної Європи привели до утворення наддержавної економічної структури, — так званої Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), — яка нічого спільного не мала з нормальною інтеграцією.

Таким чином, європейська інтеграція у формі "Спільного ринку" була породжена об'єктивними умовами економічного розвитку вільної ринкової економіки. Вона сприяє розвитку виробництва в цілому і кожного члена-учасника економічного об'єднання зокрема. А тому є життєвою і необхідною.

Локальні конфлікти
на полі “холодної війни”

Одним із найнебезпечніших проявів конфронтації та протиборства у світі стали локальні конфлікти, які, по суті, охопили майже всі континенти і являли собою важко контрольовані вогнища можливого переростання “холодної війни” в гарячу, до того ж глобального масштабу. Про те, наскільки вони були небезпечними, свідчить хоча б той факт, що в локальних післявоєнних конфліктах загинуло понад 25 млн чол. Механізм їх зародження за умов світової конфронтації та протиборства простий. У жодній країні світу немає і не може бути однорідного суспільства. Претензії на владу, скажімо, одного соціального прошарку чи впливової групи підпиралися могутністю та підтримкою наддержави. Протівники шукали і знаходили підтримку іншої наддержави. Радянським керівництвом ця здебільшого кланова чи родоплемінна боротьба зображалася як національно-визвольний рух, один із трьох потоків, які складають так звані рушійні сили “революційної епохи переходу від капіталізму до соціалізму”. Внаслідок цього Радянський Союз був утягнений в численні конфлікти на “палаючому” африканському континенті та в Латинській Америці — в Анголі, Ефіопії, Мозамбіку, Нікарагуа тощо. А вироблені в Радянському Союзі танки стали основою жорстокої влади багатьох диктаторських режимів у світі. Вони складали левову пайку так званої “безкорисливої допомоги”.

Досить було комусь із правителів “третього світу” заявити, що він будує соціалізм, як радянське керівництво відразу ж надавало йому “братерську” допомогу, що виражалася в астрономічних сумах, які, звісно, ніхто й ніколи не поверне (із 165 млрд дол. боргів колишньому СРСР основна маса припадає на країни “третього світу”). Сполучені Штати Америки також не жаліли коштів на підтримку “дружніх” країн (у 1962—1976 рр. допомога США таким країнам сягала 105 млрд дол.). Багато хто, таким чином, жив за рахунок суперництва гігантів. Країни “третього світу” перетворилися на поле битви між Сходом і Заходом. Саме там, на думку лідерів Сходу і Заходу, мала вирішитися історична доля майбутнього — соціалізм чи демократія.

Унаслідок такого підходу ідеологічна боротьба перемістилася до країн “третього світу”, в яких наростали і розгоралися локальні конфлікти. Найбільш небезпечними конфліктами локального порядку були в’єтнамська війна США та афганська авантюра СРСР, де у воєнних діях безпосередньо брали участь збройні сили великих держав. Разом з тим після корейської війни обидві великі держави свідомо уникали безпосереднього бойового зіткнення своїх збройних сил. У цілому ж наростання протистояння на теренах “третього світу” призвело до глобалізації протиборства двох систем, зростання міжнародної напруженості.

Близькосхідна проблема.
Позиції Сходу і Заходу

Пороховою бочкою планети у повоєнний період став Близький Схід, де всередині 50-х років зіткнулися інтереси великих держав. І тих і інших приваблювали насамперед багаті поклади дешевої нафти. Іншим чинником, що живив цей інтерес, було прагнення здобути там вигідні стратегічні позиції. Підвищена увага Сходу і Заходу до цього важливого регіону зумовлювалася подіями, що відбулися тут на початку 50-х років. Революція 1952 р. в Єгипті, націоналізація урядом Гамаль Абдель Насера Суецького каналу в 1956 р. та англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту, як відповідь на цю акцію — усе це надовго привернуло увагу великих держав до Близького Сходу. Прорадянський курс насерівського Єгипту, зміна політичного режиму в Іраку (1958) стурбували керівництво західних держав. За розпорядженням президента США Д. Ейзенхауера та прем’єр-міністра Великої Британії Г. Макміллана на територію Лівану та Йорданії були введені англо-американські війська. Таким чином, була реалізована доктрина Ейзенхауера, оприлюднена ще в 1957 р. Доктрина Ейзенхауера виходила з політики “стримування комунізму”. В її основі лежала ідея політичного вакууму на Близькому Сході, що з’явився там унаслідок ослаблення позицій Англії та Франції. А тому США брали на себе зобов’язання надавати

підтримку на Близькому Сході всім, хто боровся проти агресії з боку будь-якої країни, яка контролювалася комунізмом. Політика великих держав призвела до розколу арабського світу. Сирія, Ірак, Єгипет, ОВП (Організація визволення Палестини) зайняли прорадянську позицію. Саудівська Аравія, Кувейт, Йорданія дотримувалися західної орієнтації. Однак фокусом усіх суперечностей у близькосхідному регіоні стало арабо-ізраїльське протистояння, яке постійно підігрівалося великими державами. Ворожість арабського світу до створеної у 1948 р. на основі рішення ООН держави Ізраїль та ізраїльська політика блокування державотворчих процесів у середовищі палестинських арабів зав'язали такий вузол суперечностей, який за умов конфронтації розв'язати практично було неможливо. Ось чому на Близькому Сході час від часу спалахували короткі (оскільки великі держави усе ж контролювали і регулювали ситуацію на Близькому Сході, щоразу відновлюючи статус-кво як гарант збереження миру між ними самими), але масштабні і криваві арабо-ізраїльські війни. Розв'язана арабами в червні 1967 р. війна проти Ізраїлю закінчилася для Сирії та Єгипту поразкою і значними територіальними втратами (Сінайський півострів, Голанські висоти, Західний берег Йордану тощо). Війна зав'язала ще тугіший вузол суперечностей. Спроби СРСР і США розв'язати його власними зусиллями виявилися безуспішними. Так, запропонований у 1969 р. американським державним секретарем Роджерсом план мирного врегулювання, в основі якого лежала ідея обміну захоплених Ізраїлем територій на всесторонню угоду, був відкинтий обома сторонами. Наступного року конфронтація на Близькому Сході ще більше посилилася. Єгипет розпочав бойові дії на виснаження уздовж Суецького каналу. Ізраїль відповів масованими авіаударами по території Єгипту. Радянський Союз на прохання Єгипту розмістив на його території масштабну систему протиповітряної оборони з обслуговуючим персоналом у 15 тис. чол. Король Хусейн завдав ударів по загонах ОВП і змусив їх покинути територію Йорданії. Сирійські війська, своєю чергою, вторглися в Йорданію. У відповідь Ізраїль оголосив мобілізацію, а США посилили своє військово-морське угруповання у Східному Середземномор'ї і заявили, що не потерплять стороннього втручання

у близькосхідні події. Сирія вивела свої війська з Йорданії. Стало зрозумілим, що Радянський Союз не піде на ризик великої війни, тим більше, що його позиції у регіоні значно послабилися. У 1972 р. Анвар Садат відмовився від послуг радянських “радників” й розпочав поворот у внутрішній та зовнішній політиці.

Невдалою для арабів виявилася також війна Судного дня 1973 р., в якій вони знову зазнали поразки. Після цих кривавих воєн ставало дедалі очевиднішим, що вирішити близькосхідні проблеми воєнним шляхом — ілюзія. Примирення і співіснування арабів і ізраїльтян лежать у площині мирних переговорів та політичних рішень і доброї волі обох сторін. Проте тривалий час процес мирного урегулювання стримувався протиборством між Сходом і Заходом, яке було постійним чинником, що живив хронічну конфліктну ситуацію у близькосхідному регіоні.

Три центри сили у Західному світі.
Суперечності чи співпраця?

У другій половині 50 — у 60-х роках сформувалися три могутні центри сили, котрі дедалі помітніше впливали на міжнародні стосунки: США, Західна Європа та Японія. Надії Радянського Союзу на заострення боротьби між ними не здійснились. Система ДМК і тут посприяла капіталістичному світові, ставши регулюючим чинником міжнародних відносин. Для розв’язання найбільш проблем, насамперед економічних, між трьома центрами сили була вироблена нова система стосунків у формі щорічних зустрічей (самітів) глав семи найбільш розвинутих країн капіталістичного світу (так званої великої сімки — США, Англія, Франція, ФРН, Японія, Італія, Канада). Уперше така зустріч відбулася у листопаді 1975 р. в містечку Рамбуйє, неподалік від Парижа, під час економічної кризи, що охопила західний світ. На зустрічах лідерів “великої сімки” обговорюються й регулюються найбільш важливі питання, які в минулому нерідко призводили до гострих міждержавних конфліктів і навіть воєн. У діяльності

“сімки” знайшла втілення система поєднання економічної демократії з продуманими методами регулювання відносин між розвинутими країнами світу на принципах компромісів і пошуку взаємоприйнятних рішень. Така політика знаходила підтримку й серед тих країн, які в 60-ті роки були утягнені технологічною революцією в орбіту бурхливого економічного розвитку (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг та ін.). Останнім часом “сімка” перетворилася на важливий штаб, де приймаються економічні, а також політичні рішення, що стосуються країн, які потребують допомоги.

Берлінська криза 1958—1963 рр.

Після 1955 р. німецька проблема перейшла у фазу стагнації та усвідомлення світовим загалом безперспективності об'єднання двох країн у найближчий час. У 1957 р. в дипломатичних та політичних колах Європи промайнула ідея німецької конфедерації, яка не викликала особливого інтересу ні на Сході, ні на Заході. Німецька проблема продовжувала залишатися джерелом конфліктів у стосунках між Сходом і Заходом. Її невралгічним пунктом був Західний Берлін, який анклавно існував у межах НДР. Відповідно до рішень Потсдамської конференції Берлін управлявся чотирма державами. Урешті-решт, Східний Берлін став столицею НДР, а Західний — вітриною ринкового процвітання в соціалістичному оточенні. А радянське керівництво вважало його просто “наривом”, який необхідно було ліквідувати, оскільки саме через нього відбувалася втеча на Захід найбільш дієздатної частини населення НДР.

Із млявої реакції Заходу на придушення радянськими військами повстань у Берліні (1953) та Угорщині (1956) радянські керівники зробили висновок, що “загальна криза” капіталізму “поширюється” і співвідношення сил у світі “змінюється” на користь соціалізму. За таких умов Радянський Союз 10 листопада 1958 р. висунув вимогу скасувати чотиристоронній статус Берліна і пригрозив передати контроль за доступом до Західного Берліна східнонімецькій адмі-

ністрації. У нотах західним державам від 27 листопада СРСР наполягав на перетворенні Західного Берліна на демілітаризоване “вільне місто”. Він заявив, що коли протягом шести місяців дане питання не буде вирішене, то СРСР підпише мирний договір з НДР і передасть їй свої окупаційні права і контроль над комунікаціями до Західного Берліна. Це був ультиматум Заходу.

10 січня 1959 р. Хрущов передав трьом західним державам проект мирного договору, де йшлося про встановлення нового статусу як самого Берліна, так і Східної Німеччини. Перед Заходом постала дилема: або визнання радянського сателіта, або війна. Хрущов сподівався убити двох зайців: зміцнити НДР, припинивши втечу її громадян на Захід, і змусити останній ослабити свої зв'язки з ФРН. Проти будь-яких поступок з боку Заходу категорично виступив бундесканцлер ФРН К. Аденауер. Для нього давно вже стало аксіомою, що радянські вимоги містять загрозу майбутньому Німеччини. Навіть конфедерація зі Східною Німеччиною вважалася йому неприйнятною у будь-якій формі.

Хрущов, побоюючись що Захід може прийняти виклик Радянського Союзу, не наполягав на своєму ультиматумі. Просто робив грізні заяви і тут же відступав, продовжуючи пошуки односторонніх заходів, які б не призвели до ускладнення ситуації й водночас припинили потік утікачів на “загниваючий Захід”.

Відповідь соціалістичного світу на непоступливість Заходу була несподіваною для всіх. 13 серпня 1961 р. західні берлінці проснулися і виявили, що вони опинилися у тюрмі. Щоб унеможливити втечі східних німців до ФРН, у ніч з 12 на 13 серпня з готових бетонних блоків була збудована Берлінська стіна висотою від трьох до п'яти метрів. Над нею було натягнуто колючий дріт, змонтовано хитрі пристосування-самостріли, поставлено прикордонників. Після 1961 р. близько 200 східних німців, намагаючись потрапити на Захід, загинули біля Берлінської стіни. НДР, відстаючи від ФРН в економічному плані, з подачі Радянського Союзу здійснювала кроки, які дивували весь світ своєю незграбністю. “Банкрутство комуністичного режиму, — зауважував Г. Кіссінджер, — було продемонстровано всьому світові”. Проте через проблему пересування всередині Берліна Захід воювати не став.

Берлінська криза показала, що ніхто не хотів поступатися, але й ніхто не хотів зриватися за грань ядерної війни.

Розуміючи, що мета стала недосяжною, Хрущов у січні 1963 р. оголосив, що “успіх”, пов’язаний із спорудженням Берлінської стіни, зробив сепаратний мирний договір з Берліном непотрібним. Берлінська криза завершилась. СРСР більше не робив спроб перешкоджати доступові до Західного Берліна. Остаточо конфлікт вдалося урегулювати в 1971 р., коли СРСР, Франція, Велика Британія і США підписали спеціальну угоду з цього питання. Після побудови Берлінської стіни проблема об’єднання Німеччини втратила свою актуальність. Новий східнонімецький лідер Еріх Хонеккер, який прийшов до влади у 1971 р., поспішив заявити, що в Німеччині склалися дві нації, які розвиваються кожна своїм історичним шляхом, а тому будь-яке об’єднання є недоцільним. А Берлінська стіна, “порадував” своїх співвітчизників Хонеккер, простоїть ще сто років.

Міжнародна розрядка
в першій половині 70-х років.
Її значення для формування
міжнародних відносин

Наприкінці 50-х років у міжнародних відносинах відбувся певний поворот від війни до миру, що виявилось у поліпшенні американо-радянських стосунків, підписанні договорів, спрямованих на стримування ракетно-ядерних озброєнь. Зокрема, Московський договір 1963 р. забороняв випробування ядерної зброї у трьох сферах: на землі, під водою та в атмосфері. У 1968 р. сторони уклали договір про непоширення ядерної зброї, до якого приєдналися більшість країн світу. Водночас мали місце події, які свідчили, що досягнення тривкого, стабільного миру поки що справа далекого майбутнього. У 1960 р. процес нормалізації радянсько-американських відносин був перерваний конфліктом, пов’язаним з польотом американського розвідувального літака У-2 над територією СРСР. У 1962 р. військово-політичні амбіції радянського керівництва спрово-

вокували Карібську кризу. Прагнучи урівняти ракетно-ядерні озброєння (співвідношення СРСР — США становило 1:17) і вчинити тиск на США, Радянський Союз умовив Ф. Кастро дати дозвіл на розміщення радянських ракет з ядерними боеголовками на Кубі. Влітку 1962 р. на Кубу були перекинуті ракети класу “земля—повітря”, винищувачі “Міг-21”, бомбардувальники “Іл-28”, ракети класу “земля—земля” і навіть кілька мотострілецьких полків. На думку радянського керівництва, це мало додати козирів СРСР у боротьбі навколо берлінської проблеми і змусити США піти на поступки. Проте авантюра швидко вийшла за межі ролі, яка була їй призначена.

Світ був поставлений на грань катастрофи. Тільки стриманість і витримка американського президента Дж. Кеннеді та прозоріння радянського лідера М. Хрушова, котрий урешті-решт усвідомив свою помилку і вчасно схаменувся, дали змогу уникнути фатальних наслідків. США підтвердили свої мирні наміри щодо кубинського режиму, а Радянський Союз вивіз із Куби свої війська та ракети з ядерними боеголовками і таким чином визнав доктрину Монро. Досягти переваги над США не вдалося, а світ ледве не скотився у прірву ядерної війни.

Наприкінці 60-х років Радянський Союз ціною неймовірних зусиль та затрат нарешті досяг воєнно-стратегічного паритету зі США, що, зрозуміло, дістало належну оцінку протилежної сторони. Конфронтація на деякий час поступилася місцем співробітництву та співіснуванню, насамперед між СРСР і США. Пріоритетною стала тенденція мирного співіснування. У першій половині 70-х років між СРСР і США підписано цілий ряд важливих документів, які, з одного боку, регулювали американо-радянські відносини, а з іншого, стосувалися світових проблем. Серед перших слід виділити “Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами”, Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), а також Тимчасову (строком на 5 років) угоду про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1). Досягнуті домовленості були значним кроком на шляху зменшення загрози війни та зміцнення міжнародної безпеки.

Друга група договорів стосувалася міжнародних проблем: європейської безпеки, Близького Сходу, країн Південно-Східної Азії тощо. У 1972 р. укладено також радянсько-американську торговельну угоду, котра, як відомо, так і не набула чинності, зіткнувшись із проблемою прав людини в СРСР. Зокрема, суперечки розгорілися навколо еміграційного питання, що виникло у зв'язку зі спробою радянських властей 1972 р. увести “виїзний збір” на євреїв, що емігрували до Ізраїлю, аби компенсувати у такий спосіб затрати на освіту тощо. У грудні 1974 р. конгрес США за пропозицією двох сенаторів-демократів Г. Джексона і Ч. Веніка прийняв поправку до торговельного законодавства, яка пов'язувала режим торгівлі зі свободою еміграції у країнах з так званою “неринковою економікою”. Відповідно до цієї поправки надання кредитів і статусу найбільшого сприяння у торгівлі прямо пов'язувалося з імміграційною політикою того чи іншого уряду. Поправка Веніка—Джексона стала на заваді радянсько-американській торговельній угоді. Слідом з'явилася поправка Стівена, яка з тієї ж причини законодавчо обмежила позики і кредити Радянському Союзові з боку Експортно-імпортного банку США. Так що розрядка не була позбавлена труднощів і непорозумінь, які ускладнювали стосунки, поглиблювали недовір'я. Розрядка була обережною і суперечливою. Політика з позиції сили не була згорнута, а лише відсунута на задній план.

Проблема безпеки та співробітництва у Європі

Перша половина 70-х років характеризувалася також поліпшенням політичного клімату в Європі. Процес європейської розрядки став можливим завдяки тим змінам, які відбулися в радянсько-американських стосунках, у самих державах Західної і Східної Європи. Мається на увазі прихід до влади у ФРН “малої коаліції” під керівництвом далекоглядного німецького політика, соціал-демократа В.Брандта, який висунув тезу, що коли надія завела країну в глухий кут, об'єднання Німеччини

може бути досягнуто шляхом примирення з комуністичним світом, а тому наполягав на визнанні НДР, кордонів по Одеру—Нейсе, поліпшенні стосунків з СРСР. До того ж труднощі, які переживали країни Східної Європи, спонукали їх до тісніших економічних зв'язків із Заходом. Необхідність у західних технологіях та кредитах ставала більш ніж очевидною. Всі ці обставини відкрили шлях до Європейської наради з безпеки та співробітництва, в якій активну участь взяли США та Канада.

Уже 22 листопада 1972 р. з ініціативи Фінляндії представники 32 європейських держав, США та Канади почали багатосторонні консультації в Хельсінкі. До липня 1973 р. було погоджено текст Заключних рекомендацій, що дістав назву “Синьої книги”. По суті “Синя книга” містила процедурні питання та порядок проведення наради з питань безпеки та співробітництва. Погоджений порядок денний включав чотири пункти: питання безпеки у Європі, питання співробітництва в галузі економіки, проблеми співробітництва в гуманітарній та інших сферах, розвиток загальноєвропейського процесу після наради.

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) почалася 3 липня 1973 р. на рівні міністрів закордонних справ 35 країн. Уже на самому початку форуму стали очевидними серйозні розходження в самих підходах сторін до обговорюваних питань. Радянський Союз та інші соціалістичні країни виявили найбільший інтерес до налагодження економічних, торговельних та наукових зв'язків, цікавилися можливостями отримання нових технологій, обміну інформацією тощо. Західні держави основну увагу приділили третьому пунктові порядку денного, особливо проблемі прав людини. Таким чином, на першому етапі чітко визначилися позиції Заходу і Сходу.

Другий етап Наради, що розпочався 18 вересня 1973 р. у Женеві, тривав з перервами до 21 липня 1975 р. Він характеризувався поглибленням суперечностей із зовнішньополітичних та ідеологічних питань між представниками Заходу і Сходу. Радянський Союз та інші соціалістичні країни домагалися, в першу чергу, визнання принципу непорушності кордонів у Європі, що склалися після Другої світової війни. Річ у тім, що мирний договір з Німеччиною так і не був підписа-

ний і західні кордони Польщі, Чехословаччини та Радянського Союзу не були юридично закріплені на міжнародному правовому рівні. Двосторонні угоди ФРН з СРСР (1970), Польщею (1970), Чехословаччиною (1973) не означали остаточної відмови ФРН від перегляду кордонів. Особливо непевною була ситуація з питання кордонів між обома німецькими державами. Після тривалих дискусій сторонам усе ж удалося знайти формулу, що влаштувала всіх. Було прийнято принцип непорушності кордонів у Європі. Теза про можливість територіальних змін мирним шляхом, на чому особливо наполягала ФРН, звучала як можливість зміни кордонів *“відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю”*, тобто відповідала принципів суверенної рівності держав, поваги прав, властивих суверенітету.

Значну увагу учасники женецького етапу Наради приділили заходам, спрямованим на зміцнення довір'я між Сходом і Заходом. Проблема прав людини, висунута західними державами як ключова, зустріла в гуманітарній комісії опір з боку делегацій соціалістичних країн. Проте й тут було знайдено компроміс.

На завершальному етапі Наради фактично мали місце лише протокольні формальності. 1 серпня 1975 р. вищі керівники 35 країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі підписали в Хельсінкі Заключний акт. У ньому визначалися принципи відносин між державами, в тому числі поважання суверенітету й незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів, відмова від застосування сили чи загрози її застосування, невтручання у внутрішні справи. Важливими принципами співіснування держав і народів було визнано повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, співробітництво між державами, добросовісне виконання взятих на себе зобов'язань з міжнародного права. Як бачимо, цілий ряд положень Заключного акта мав явно антитоталітарний характер і був спрямований на протидію курсові, який Радянський Союз здійснював щодо країн ЦПСЄ. Інші положення вимагали від соціалістичних держав кардинальних змін стосовно прав та свобод своїх громадян. Компроміси, що стали головним принципом вироблення

Хельсінкських рішень, у перспективі виявилися для комуністичної системи поразкою. “Москва, — зауважував із цього приводу Г. Кіссінджер, — як виявилось пізніше, втрачала від цієї конференції набагато більше, ніж демократичні країни, оскільки в підсумку вона надала всім своїм учасникам, включаючи Сполучені Штати, право голосу в питаннях політичного устрою Східної Європи”. І тут головну роль зіграв “третій кошик” — проблема прав людини. Вона підняла, зміцнила і розширила дисидентський рух у соціалістичних країнах, значною мірою надихала горбачовську перебудову, сприяла розвалові комунізму в Європі. Від усіх країн, що підписали Заключний акт, “третій кошик” вимагав забезпечення прав людини, припинення політичних репресій, толерантного ставлення до інакомислячих.

Нарада в Хельсінкі відкривала сприятливі можливості для співробітництва в Європі і світі. Проте тривалий час прийнятий документ не реалізовувався. Для Радянського Союзу та інших соціалістичних країн Європи це означало б здійснити глибоку політичну й економічну реформацію всього суспільства, на що радянське керівництво, зрозуміло, не могло піти. Однак переоцінити чи недооцінити Заключний акт неможливо. Він стимулював посилення боротьби з тоталітаризмом, зростання дисидентського руху у країнах соціалістичного табору. У другій половині 80-х — на початку 90-х років Заключний акт став теоретичною базою формування нової Європи, нового європейського мислення.

Однак у другій половині 70-х років Заключний акт в Хельсінкі не став віхою дальшого поглиблення розрядки в Європі та світі. В цей час відлига почала змінюватися новим похолоданням. Філософія розрядки не була підкріплена структурними зрушеннями. Комуністичний режим у своїй базисній основі, ідеології поведінки не зазнав якихось змін. Причини, що породили повоєнну конфронтацію, не були усунуті. Тоталітарна система у своїй зовнішній політиці жила пошуком ворогів. Та й Захід не змінив свого попереднього уявлення про Радянський Союз. Ніксон, зазначав Г. Кіссінджер, уявляв собі розрядку у тривалій сутичці. Хоча й був переконаний, що час працює на демократію, оскільки період миру за відсутності експансії посилить відцентрові сили всередині комуністичного світу. Уже в 1975 р., відразу ж

після підписання Заключного акта, стало зрозуміло, що його ідеї не будуть утілені в життя. Усі сторони мали намір використовувати принципи акта вузько вибірково. Для Радянського Союзу важливим був лише територіальний статус-кво в Європі, для американців пріоритетним став принцип дотримання прав людини. Заклучний акт як цілісний документ, який належало виконувати в повному обсязі, на 10 років фактично був похований. За такої ситуації всі так звані мирні пропозиції знову перетворилися на звичні порожні декларації. Під їх прикриттям розпочався процес похолодання в міжнародних стосунках, розгорталася небачена досі гонка озброєнь, здійснювалися кроки, що прискорювали сповзання світу до ракетно-ядерної катастрофи.

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 70-х —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ**

Поворот від розрядки
до нового витка напруженості

Військово-стратегічний паритет, що встановився між двома протиборствующими сторонами наприкінці 60-х років, у другій половині 70-х років зазнав нових випробувань. Вимотуюча, особливо для СРСР, гонка озброєнь дедалі більше прискорювалася. Рівність в озброєннях між СРСР і США стала підтримуватися на вищому, небезпечнішому рівні.

Для США та їхніх союзників розрядка першої половини 70-х років була прийнятною лише за умови збереження міжнародного політичного та військово-стратегічного статус-кво. Проте, на думку Заходу, радянське керівництво під виглядом досягнення військового паритету зі США активно використовувало розрядку для нарощування своїх озброєнь.

Після своєї поразки у В'єтнамі США болісно сприймали посилення радянського впливу в Африці, на Близькому Сході та в інших районах світу. Так, у 1975 р. в Анголу був направлений кубинський експедиційний корпус з метою підтримки прокомуністичного режиму Агостіньо Нето. Захід

розцінив цю акцію як відновлення комуністичного геополітичного наступу, як кінець розрядки. Особливе занепокоєння викликала європейська політика СРСР, його спроби усупереч духу Хельсінкі витіснити Сполучені Штати Америки з Європи і, використовуючи свої нафто- та газопроводи, економічно прив'язати західноєвропейські країни до Радянського Союзу. Ця політика була підкріплена масованим розгортанням ракетно-ядерних установок середнього радіуса дії (від 500 до 5000 км) СС-20, націлених на Західну Європу. Спроби американського керівництва, зокрема державного секретаря Сайруса Венса під час його візиту до Москви 1977 р., переконати радянських лідерів відмовитися від цієї авантюри не мали успіху. Однак ракетна політика проти Західної Європи була не єдиним військово-силовим прийомом радянського керівництва. *“Розширення сфери радянського впливу, — наголошував російський історик В. Дашичев, — досягло в очах Заходу критичних меж з уведенням радянських військ до Афганістану. За попередніх часів такі дії неминуче призвели б до розв'язання великої війни”*. Відомо, коли якась країна порушує рівновагу сил, то відповіддю на її дії є створення могутньої антикоаліції. Так було й після грудня 1979 р., коли радянські війська вторгнулися до Афганістану. Лише загроза ядерного знищення планети втримала Захід від лобового воєнного зіткнення з СРСР. Проте засоби “холодної війни” були включені на повні оберти. Масова гонка озброєнь, що знову розгорнулася, була не на користь СРСР. Навіть применшене радянською статистикою співвідношення економічних потенціалів країн НАТО і ОВД становило 2,5:1. Проти Радянського Союзу та його брежневського керівництва об'єдналися матеріальні й ідеологічні ресурси всього капіталістичного світу. Навіть дехто із лідерів соціалістичних країн (Й. Броз Тіто, Н. Чаушеску) відкрито заявили про свою незгоду з політикою радянського керівництва. СРСР опинився фактично в зовнішньополітичній ізоляції.

Сама ж криза була викликана головним чином прорахунками та некомпетентністю радянського керівництва, яке конче прагнуло продемонструвати, що світовий революційний процес продовжується. І цього разу до соціалізму мирним шляхом переходить Афганістан, де звичайна змова

військових кабульського гарнізону в 1978 р. була роздута до масштабів так званої Квітневої революції. Незабаром виявилося, що її нікому підтримувати й захищати. Вступ до Афганістану радянських військ, які мали захищати “здобутки” Квітневої революції, Заходом був сприйнятий вкрай негативно, тим більше, що тривалий час Середній Схід розглядався обома сторонами як район “хисткої рівноваги”, порушувати яку ніхто не наважувався. На Заході заговорили про можливість використання ядерної зброї на випадок прориву радянських військ до теплих вод Перської затоки. Парадоксально, але стратегічні плани СРСР на Близькому та Середньому Сході переплелися з банальними суб’єктивними мотивами, що не мали нічого спільного з великою політикою. Брежнев прагнув помститися новому прем’єр-міністрові Афганістану Х. Аміну за вбивство його попередника Н. М. Таракі, якого радянський лідер добре знав і підтримував, а міністрові оборони Д. Устинову кортіло спробувати в дії досягнення воєнно-стратегічного паритету. Агресія СРСР в Афганістані всіляко замовчувалася радянськими органами масової інформації, а якщо й подавалася, то у вигляді “гуманної акції-протидії американському та світовому імперіалізму”.

Водночас розгорнулася нова грандіозна кампанія пропаганди миролюбної політики СРСР. У Європі відбувалася мобілізація прихильників антиракетного руху, щоб не допустити розміщення там американських ракет, націлених на СРСР. У котрий раз уже виникла своєрідна невідповідність між декларативними заявами про мир і безпеку та конкретними діями, які руйнували цей мир та безпеку. Знову уже в котрий раз класові інтереси взяли гору над здоровим глуздом.

Уся післяжовтнева історія підтверджує, що радянська зовнішня політика входила в більш-менш нормальне русло тоді, коли на чільне місце виходили національно-державні інтереси, коли ж їх відтісняли класові, а це, на жаль, відбувалося набагато частіше, тоді провали і катастрофи не заставляли себе чекати. У першому випадку складні питання вирішувалися політичним шляхом, у другому — воєнним. Те, що розрядка першої половини 70-х років не вирішила проблеми війни і миру, було закономірним. Адже на перший план висувалися не політичні, а політико-суспільні пробле-

ми. З 1945 по 1985 р. СРСР виступав у ролі воєнного гаранта розширення сфери соціалізму у світі й опинився надовго втягнутим у конфронтацію. Це було помилкою чи наслідком доктринальної необхідності? Очевидно друге. Прийнята у 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС програма миру не була і не могла бути підкріплена глибокими зрушеннями в економіці та політиці, які могли б стати основою для розрядки напруженості та повороту від війни до миру.

Розвиток радянсько-американських відносин
у другій половині 70-х —
першій половині 80-х років

Радянсько-американські стосунки продовжували залишатися основним, визначальним компонентом міжнародних відносин у цілому. У другій половині 70-х років вони різко погіршилися. Загальний обсяг радянсько-американської торгівлі з 7 млрд дол. у 1971—1975 рр. скоротився до 1—1,5 млрд на рік. Радянсько-американська торговельна угода так і не стала реальністю унаслідок прийнятої американським конгресом поправки Веніка—Джексона, що містила вимогу свободи еміграції з СРСР. Радянське керівництво розцінило цей законодавчий акт як втручання у внутрішні справи. Така ж доля спіткала й інші позитивні починання. Підписаний у Відні 18 червня 1979 р. американським президентом Д. Картером та Л. І. Брежневим договір ОСО-2 не був ратифікований законодавчими органами обох держав.

Посилилося і військове протистояння. Після того як Радянський Союз розмістив у європейській частині своєї території ракети СС-20 (РСМД-10), НАТО 12 грудня 1979 р. прийняло “подвійне” рішення: або Радянський Союз прийме “нульовий варіант”, тобто демонтує свої ракети середнього радіуса дії, націлені на Західну Європу, або там будуть розміщені американські ракети такого ж класу, націлені на СРСР. Та радянське керівництво не прислухалося до цих пропозицій. А міністр закордонних справ СРСР А. Громико навіть звинуватив Захід у нагнітанні міжнародної напруже-

ності. Нормалізації радянсько-американських стосунків завадила та ж сама політика прощтовхування соціалізму і відповідно протидія цій політиці з боку Заходу.

Стосунки між країнами соціалістичної співдружності у другій половині 70-х — першій половині 80-х років

В означений період продовжувалося закріплення принципів, що використовувалися в міждержавних відносинах країн “соціалістичної співдружності”. Була узаконена і піднесена до рангу “закономірності” соціалістичної революції та будівництва соціалізму “доктрина Брежнева”. Досягнення згуртованості та однотайності східноєвропейських соціалістичних країн і надалі залишалося основною турботою СРСР. Проте слухняність “молодших братів” та їхня орієнтація на “старшого брата” ставали дедалі проблематичнішими. Це засвідчили, зокрема, глибока криза в польському суспільстві, що розпочалася в 1980 р. масовим виступом проти тоталітаризму, і пов’язане з нею перетасування партійно-державних кадрів у вищому ешелоні влади, а також незгода керівництва деяких соціалістичних країн з ракетною політикою та афганською війною СРСР.

Соціалістична система продовжувала працювати за старою схемою економічного співробітництва. Спільні гігантські будови мали символізувати дружбу “братніх” країн. Спільними зусиллями у 1978 р. введено в дію газопровід “Союз”, зводилися Усть-Ілімський целюлозний комбінат, гірничозбагачувальний комбінат Ерденет у Монголії, нікелеві підприємства на Кубі, атомні електростанції в Болгарії, НДР, Чехословаччині. Здебільшого це були сировинні або енергетичні підприємства. В економічному співробітництві країн РЕВ продовжували панувати розподільчі принципи й особливо ідеологія. Так, кубинський цукор країни РЕВ купляли утричі дорожче, аніж він коштував на світовому ринкові, а Радянський Союз продавав Кубі нафту набагато дешевше світових цін. Виробництво в більшості випадків характеризувалося випуском неякісної, неконкурентоспроможної за світовими стандартами продукції.

Готова продукція реалізувалася майже виключно на ринках РЕВ. На Захід ішла в основному сировина, що оберталася великими матеріальними втратами для країн РЕВ. Як наслідок розрив в економічному розвитку між соціалістичними і капіталістичними країнами Європи збільшувався.

У першій половині 80-х років економічне становище східноєвропейських країн погіршилося, що було закономірним наслідком відставання, спричиненого відсутністю надійних господарських контактів зі світом, системою екстенсивного розвитку, неспроможністю соціалістичного економічного укладу, основанийого на примусі, використати досягнення НТР.

У сфері зовнішньої політики соціалістична співдружність продовжувала висувати популістські плани безпеки та миру. Так, 28 червня 1983 р. Політичний консультативний комітет ОВД оприлюднив проект договору про незастосування сили між НАТО і ОВД. Однак за умов ажіотажу навколо націлень та перенацілень бойових ракет це, крім гіркої іронії, нічого більше викликати не могло. Висувалися й інші декларативні документи, знову ж таки розраховані на закріплення у психології радянських людей іміджу миролюбця за Радянським Союзом. Але чи можна було реалізувати такі декларації за тих умов? Адже гонка озброєнь продовжувалася, по обидва боки берлінської стіни розміщувалися ракети, війна в Афганістані не припинялася.

КАРДИНАЛЬНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СВІТІ НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Горбачовська перебудова в СРСР
та нове політичне мислення

До квітня 1985 р. рівень напруженості у стосунках Сходу і Заходу досяг критичної точки. Ядерний конфлікт здавався неминучим. Щоб мати уявлення про масштаби гонки озброєнь у другій половині 70-х — першій половині 80-х років, досить навести такі факти: в 1979—1988 рр. СРСР, у багато разів поступаючись країнам

НАТО за розмірами ВВП, примудрився виготовити зброї більше ніж усі країни НАТО разом узяті. Зокрема, Радянський Союз випустив у 3,5 рази більше танків, у 4 рази — бомбардувальників, у 2 рази більше винищувачів, гелікоптерів та підводних човнів ніж США. Мілітаризація та гонка озброєнь висвітлили економічну неспроможність СРСР та його союзників. Невиправдані військові затрати важким тягарем лягли на плечі народу. Радянський Союз, попри свою військову силу, залишався досить відсталою у технічному плані країною. Дефіцит товарів народного споживання, взагалі характерний для соціалізму, ще більш поглибився. Гонка озброєнь позначилася навіть на економіці США. Розуміння фатальності воєнного конфлікту змушувало обидві сторони шукати вихід із небезпечної ситуації. Устами свого нового лідера М. Горбачова СРСР дав зрозуміти Заходові, що подальші військові змагання йому не під силу. Для радянської сторони цей пошук виразився у кардинальних внутрішньо- та зовнішньополітичних змінах, у новому політичному мисленні, суть якого зводилася, насамперед, до відмови від класових пріоритетів і переходу до загальнолюдських принципів у зовнішній політиці.

Нове політичне мислення радянського керівництва формувалося довго і болісно під впливом змін у світі, які дедалі більше диктували хід суспільного розвитку. Нові технології, електроніка стали визначальними для характеристики рівня розвитку держави. Безнадійно відстали ті, хто зосередився на традиційних галузях (металургія, видобуток вугілля тощо). Виявилось, що від інформаційної революції не відгородитися “залізною завісою”, а від арсеналів ракетно-ядерної зброї безпека не зростає. Навпаки, мілітаризація економіки і бідність населення породжують внутрішню нестабільність. Військово-стратегічний паритет, до якого весь післявоєнний період прагнув СРСР, став лише більш високим рівнем “рівноваги жаху”, до краю виснажив народне господарство, мілітаризував усі сфери життя, відкинув на периферію розвитку соціально спрямовані галузі промисловості. Ось за таких умов радянське керівництво почало схилитися до нового політичного мислення, що було нічим іншим, як добре забутим нормальним політичним мисленням демократичного представницького керівництва. Принципи нового політич-

ного мислення — світ єдиний і взаємозв'язаний, верховенство загальнолюдських принципів над класовими, свобода вибору, відмова від концепції всесвітньої перемоги соціалізму та протиборства, деідеологізація та демілітаризація міжнародних стосунків, неможливість вирішення світових проблем воєнним шляхом та пошук компромісів, визнання у міжнародній політиці принципу взаємної безпеки, визнання факту допущення помилок, критична оцінка всієї міжнародної діяльності радянського керівництва — ставали поступово пріоритетними у зовнішній політиці Радянського Союзу.

Взявши за основу принципи нового політичного мислення, горбачовське керівництво поставило перед собою два першочергові завдання: по-перше, усунути найбільш небезпечні перекося в гонці озброєнь, що вели до загострення конфронтації між лідерами світового протистояння, по-друге, шукати взаєморозуміння зі США для вирішення найболючіших проблем, пов'язаних з міжнародною напруженістю.

Зустрічі “нагорі”.

Перші кроки на шляху роззброєння

Передусім горбачовське керівництво вирішило відновити діалог із Заходом, блокуваний у 1979 р. Такий поворот подій цілком влаштував західних лідерів. Відбулася ціла серія зустрічей “нагорі” між М. Горбачовим і президентом США Р. Рейганом, який ще в 1981 і 1983 рр. у своїх зверненнях до Брежнева та Андропова намагався переконати їх, що США не мають агресивних намірів щодо СРСР. Водночас Рейган схилився до того, що особисті зустрічі лідерів обох країн сприяли б вирішенню багатьох важливих проблем. Повільно й обережно, із зрозумілою недовірою обидві сторони почали зондувати ґрунт для порозуміння. Зустріч у Женеві (1985) завершилася усвідомленням того, що ядерна війна не повинна бути розв'язана. У ході наступних зустрічей (Рейк'явік, жовтень 1986 р.; Вашингтон, грудень 1987 р.; Москва, травень-червень 1988 р.; Нью-Йорк, грудень 1988 р.) була закладена міцна концептуальна та правова основа для розвитку взаємопорозуміння між СРСР і США з виходом на конкретні рішення, спрямовані на

згортання гонки озброєнь. Найважливішим результатом переговорних процесів було підписання 8 грудня 1987 р. Договору про РСМД (ракет середньої і малої дальності), що передбачав цілковиту ліквідацію двох класів ракетно-ядерних озброєнь СРСР і США: ракет з дальністю від 500 до 5000 км, їх пускових установок, пов'язаних з ними допоміжних споруд та устаткування. Уперше в історії ліквідації підлягали найновіші види озброєнь. 1 червня 1988 р. Договір набув чинності. Уперше за післявоєнний час СРСР дав згоду на здійснення контролю за ліквідацією озброєння. Радянські військові інспектори в США, а американські — в СРСР на військових підприємствах та полігонах контролювали не лише знищення, а й припинення випуску цих ракет.

Переговорний процес захопив широкий спектр озброєнь. У березні 1989 р. делегації 23 держав розпочали у Відні переговори про скорочення чисельності збройних сил і звичайних видів озброєнь. Важливе значення мало підписання 19 листопада 1990 р. в Єлісейському палаці (Париж) 22 країнами-учасницями Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) Договору про звичайні (конвенційні) збройні сили в Європі, що визначив колективні рівні озброєнь НАТО і ОВД, які через 40 місяців мали бути обмежені такими кількісними рамками: танки — 20 тис. штук, броньовані машини — 30 тис. і т. ін. Переговори, що стосувалися тактичних ядерних озброєнь, завершилися виведенням США, Радянським Союзом, а потім Росією цього виду зброї з Центральної Європи. У січні 1993 р. була підписана конвенція про заборону і ліквідацію такого виду зброї масового знищення, як хімічна.

У листопаді 1987 р. почалися радянсько-американські переговори по обмеженню та припиненню ядерних випробувань. Мораторій, який згідно з досягнутою домовленістю почав вводитися, підтримується ядерними державами до сьогоднішнього дня. У цьому плані набуло актуальності завдання припинення виробництва матеріалів, які розщеплюються, необхідних для створення ядерної зброї, що було пов'язано з прогресом роззброєння у цілому. В 1989 р. в СРСР припинено виробництво високозбагаченого урану. На 1989 р. було зупинено також три плутонієвих реактори. До 2000 р. планувалося зупинити решту.

У США цей процес розпочався ще раніше. Уже в липні 1988 р. з технічних та економічних причин були зупинені останні з 14 діючих реакторів, на яких виготовлявся плутоній, а продукування урану, призначеного для виготовлення зброї масового знищення, припинено ще в 1964 р.

Важливим досягненням другої половини 80-х років було припинення гонки озброєнь. Уперше за післявоєнну історію вдалося домовитися про початок роззброєння. Це було наслідком нового співвідношення сил у світі. Тоталітарні режими під тиском внутрішніх обставин змушені були відмовлятися від воєнних змагань в ім'я ідей, утопізм яких ставав дедалі очевиднішим.

Крах комунізму в Східній Європі. Розпад СРСР

Епохальною подією кінця 80-х — початку 90-х років став крах комунізму у Східній Європі. У 1989—1991 рр. система, яка трималася на насильстві, примусі, узурпації громадянських свобод, упала настільки швидко й обвально, що висновок напрашувався один: передумови краху комунізму у країнах ЦПСЄ визріли давно і лише страх перед радянськими танками, які в 1956 р. прокотилися по народному повстанню в Угорщині та “празькій весні” 1968 р., утримував народи від повалення насаджених після 1945 р. режимів, що не виправдали надій і сподівань. Це могло статися і сталося тільки за умов докорінних змін у світі та цілковитої зневіри у “світле майбутнє”. Не останню роль відіграло й нове політичне мислення, продеклароване новим лідером СРСР. Делійська 1986 р. та Белградська 1988 р. декларації, проголошені Горбачовим, визнавали невід’ємне право кожного народу на вибір свого суспільного шляху. Радянський Союз зобов’язався не втручатися у внутрішні справи соціалістичних країн ЦПСЄ, що означало кінець політики “радянцентризму” та “доктрини Брежнєва”, яка беззастережно була відкинута радянським лідером під час поїздки до Фінляндії у жовтні 1989 р. Радянські танки вже не могли з’явитися на вулицях столиць так званих країн народної демократії. Цей шанс швидко й

ефективно був використаний тими, хто жив за умов насильно насадженого тоталітаризму. Крах комунізму у країнах ЦПСЄ призвів до розвалу ялтинської системи поділу світу на сфери впливу переможців, яка відразу ж після 1945 р. стала системою протиборства і конфронтації, до швидкого згорання “холодної війни”. Радянському Союзові більше нічого було просувати в Європі та світі, він сам почав вибиратися з-під уламків власного комунізму, а американцям та їхнім союзникам більше нічого було стримувати. Водночас розпалися й міжнародні структури комуністичного блоку — ОВД та РЕВ (1991). Спроби комуністичних сил у серпні 1991 р. зупинити об’єктивний процес краху тоталітаризму в СРСР завершилися спонтанним розпадом Радянського Союзу.

Посткомуністичний світ.

Нові горизонти міжнародного співробітництва

З розвалом комунізму зникли двополюсність світу та конфронтація по лінії “Схід—Захід”. Водночас піднялася хвиля національно-визвольного руху, яка особливо сильною виявилася на теренах колишнього СРСР, Югославії та Чехословаччини. У кривавих конфліктах та війнах розпалася також СФРЮ, цивілізовано розійшлися чехи та словаки, утворивши 1 січня 1993 р. свої національні держави.

Ставлення Заходу до подій на Сході проявилось в обережних кроках, спрямованих на послаблення удару від падіння комунізму. З цією метою у 1990 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), який мав фінансово сприяти розвитку ринкової економіки у країнах ЦПСЄ. Західні країни підтримали нові посткомуністичні уряди кредитами, надавали їм гуманітарну допомогу.

У політичному плані знову окреслився регіон Центральної Європи, який розпочав пошуки свого місця в Європі та світі. Колишні соціалістичні країни повернули свою економіку та політику на Захід, вступили до Ради Європи, прагнули вступити до Євросоюзу, а прилучившись у 1994 р. до “Партнерства заради миру”, зробили перший крок на шляху до НАТО.

Позитивних змін зазнала європейська рівновага сил. Якщо раніше вона будувалася на конфронтації та протиборстві двох військово-політичних угруповань, то сьогодні в її основу закладені принципи Заключного акта в Хельсінкі, що за нових умов здобули загальне визнання. Європейська безпека ставиться сьогодні на демократичну, правову основу. Поряд з ООН дедалі важливішим механізмом європейської безпеки ставала НБСЕ (з грудня 1994 р. ОБСЄ, штаб-квартира у Відні). ОБСЄ (Організація з безпеки та співробітництва в Європі) виступає гарантом суверенітету та цілісності кордонів європейських держав. Концепція миру та безпеки здобула широку підтримку світового співтовариства, яке однозначно засуджує агресію та насильство. Так, зокрема, сталося з Іраком, правитель якого Саддам Хусейн спробував улітку 1990 р. насильно приєднати до своєї країни невеличкий Кувейт. Могутня коаліція демократичних держав рішуче припинила ці наміри. Санкції на операцію у Перській затоці (1991) дала ООН, роль і значення якої незмірно зросли після зникнення двополюсності світу. Після тривалого періоду буксування на місці ООН почала виконувати функції, які поклалися на неї з самого початку утворення цієї організації. Демократичні параметри сучасного світу сприяли тому, що міжнародна організація запрацювала дієво та ефективно. Миротворчі функції (з 1949 по 1998 р. здійснено 49 заходів з метою підтримки миру за участю майже 750 000 військових і цивільного персоналу), гуманітарна допомога, ліквідація низки локальних конфліктів, активізація процесу замирення на Близькому Сході були важливими досягненнями ООН у справі гарантування надійного миру та безпеки у світі.

Поглиблення інтеграційних процесів у Європі та світі

У другій половині 80-х — на початку 90-х років поглибився процес західноєвропейської інтеграції, що стала оптимальним варіантом прискорення економічного розвитку демократичних держав, а також політичного урегулювання назрілих проблем країн-

учасниць “Спільного ринку”. У 1987 р. набув чинності Єдиний європейський акт, що передбачав формування єдиного внутрішнього ринку, оснований на принципі “чотирьох свобод” (вільного пересування товарів, капіталів, послуг, а також громадян). Новий важливий імпульс інтеграційному процесові було дано в лютому 1992 р., коли 12 країн-учасниць “Спільного ринку” підписали в Маастріхті (Нідерланди) договір про Європейський Союз (ЄС), що охоплював увесь комплекс відносин між ними. До кінця 1992 р. були завершені заходи по створенню єдиного внутрішнього ринку. За деяким винятком рішення приймалися кваліфікованою більшістю (не менше 2/3 голосів). З 1 січня 1993 р. у межах ЄС стали практично вільно переміщуватися товари, послуги і капітали. Країни-члени ЄС, що підписали Шенгенську угоду (Німеччина, Франція, країни Бенілюксу, Італія, Іспанія та Португалія), яка набула чинності у 1995 р., допускають також вільне переміщення через свої кордони громадян цих держав. Інші, побоюючись притоку емігрантів з країн, що не входили до ЄС, і зростання злочинності, зберегли поки що візовий режим.

У 90-ті роки продовжувався процес зміцнення ЄС. Новою формою фінансово-економічного співробітництва було створення єдиного валютного союзу. 1 січня 1995 р. членами ЄС стали Австрія, Фінляндія, Швеція, що є підтвердженням вигідності членства в ЄС і подальшого наростання інтеграційних тенденцій в Європі. Ще 10 країн у 1994—1996 рр. подали офіційні заявки на вступ до ЄС (Угорщина, Польща, Чехія, Румунія, Словаччина, Латвія, Естонія, Литва, Болгарія, Словенія). Про своє бажання приєднатися до економічного союзу заявили також Албанія, Македонія, Хорватія, Туреччина. Стати найближчим часом асоційованим членом ЄС прагне також Україна.

У червні 1997 р. Комісія Європейського Союзу прийняла документ під назвою “Порядок денний 2000 року”, у якому визначалися країни першого ешелону, з якими в 1998 р. було розпочато переговори про вступ до ЄС. Це — Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Кіпр та Естонія. На думку Комісії, ці держави спроможні забезпечити відповідні стандарти як передумову вступу до ЄС. Це, насамперед, стабільність державних і громадських інститутів, гарантії де-

мократії, верховенство закону і дотримання прав людини, нормально функціонуюча ринкова економіка, здатність витримати конкуренцію усередині єдиного ринку, відповідати всім критеріям членства. На “саміті розширення”, що відбувся 12—13 грудня 2002 р. у Копенгагені, визначено 10 країн, які вступають до ЄС у 2004 р. Це ті ж Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Кіпр, Естонія, а також Латвія, Литва, Словаччина і Мальта. До зазначеного строку ці країни мають привести свої політичні, економічні, юридичні й інституційні умови у відповідність до європейських.

З 1999 р. 12 країн ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Греція, Португалія, Фінляндія, Франція) запровадили єдину європейську валюту — євро— й утворили Європейський валютний союз. Європейським Центральним банком (Франкфурт-на-Майні) до найменших деталей було продумано процедури переходу на нову валюту, розроблено методи та інструменти грошово-кредитної політики валютного союзу. Переваги єдиної валюти очевидні: були ліквідовані витрати на обмін національних валют, запрацювала система швидкісних транскордонних розрахунків. До 2002 р. нова валюта існувала в безготівковій формі, а з початку 2002 р. з'явилися банкноти євро, які через кілька місяців повністю витіснили національні гроші. Євро — один із чинників подальшого об'єднання Європи. Нова валюта водночас претендує на роль світової регіональної грошової одиниці, унаслідок чого вже сьогодні почала складатися біполярна валютна система. Євро має потужну економічну основу. Сьогоднішній ЄС — це 30 відсотків світового ВВП і 20 відсотків світової торгівлі.

Наприкінці 80-х — у 90-х роках інтеграційний процес як результат дії об'єктивних чинників світового економічного й технічного прогресу почав глобалізуватися. У світі сформувалися і діяли три потужні регіональні інтеграційні угруповання — ЄС, НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), АТЕС (Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва). Наслідком їхньої взаємодії було подальше посилення глобалізації господарського життя.

Основою НАФТА (1994) стала давня співпраця між економіками США та Канади. Започаткована 1989 р. АТЕС,

куди увійшли країни-учасниці НАФТА, була дещо аморфнішою групою, ніж усі інші інтеграційні об'єднання. У 2001 р. до АТЕС входила 21 країна азійсько-тихоокеанського регіону. В 1998 р. до асоціації вступила й Росія, після чого частка АТЕС у світовій економіці склала 55, а в зовнішній торгівлі — 54 відсотки.

АТЕС є різнорівневим господарським комплексом. Найбільш розвинуті країни АТЕС США і Японія стали локомотивами технічного прогресу і джерелом капіталів. На цю ж роль дедалі більше претендували Південна Корея, Тайвань, Сінгапур. Однак членами АТЕС стали й такі бідні країни, як Папуа—Нова Гвінея, В'єтнам, Перу. Різниця в доходах на душу населення між найрозвинутішими і найвідсталішими країнами АТЕС становила наприкінці ХХ ст. 71:1, тоді як у ЄС — 5:1.

СНД у 90-ті роки

Одним із конфліктних регіонів стали терени колишнього СРСР. Новоутворені держави зіткнулися з непростими проблемами. Це, насамперед, визначення шляхів переходу до нормального, цивілізованого ринкового суспільства, подолання економічної, політичної та психологічної спадщини минулого, розв'язання міжнаціональних конфліктів (Карабах, Абхазія, Таджикистан), входження до світового співтовариства. Співдружність незалежних держав (СНД), утворена 8 грудня 1991 р., розглядалася деякими лідерами країн-учасниць як своєрідний механізм уладнання проблем, що дісталися в спадщину від СРСР, дехто із них вважав Співдружність інститутом нової інтеграції. Проте СНД не стала ні тим, ні іншим. Численні конфлікти, міждержавні тертя на просторах СНД свідчили про труднощі розлучного процесу, різну оцінку широким загалом і керівними структурами ситуації, що створилася після розпаду СРСР, перспектив майбутнього. З іншого боку, на пострадянському просторі відсутні будь-які об'єктивні передумови для розвитку інтеграційних процесів. Адже необхідними умовами інтеграції є насамперед приватна власність, ринок,

соціальний характер економіки, глибокий демократизм суспільства та всіх його структур, високий рівень виробництва тощо. Нічого цього на теренах СНД не було. Політична, насильна інтеграція здатна привести лише до нового імперського утворення. Чи не тому всі рішення СНД залишалися нереалізованими. У цьому ж плані слід брати до уваги також різні рівні суспільно-політичного розвитку країн СНД. Якщо Росія у першій половині 90-х років досягла певних успіхів у здійсненні ринкових перетворень, то Білорусь, Туркменістан, Таджикистан навіть не приступали до реформування своєї економіки на ринкових засадах.

На середину 90-х років різновекторність інтересів країн СНД стала ще очевиднішою. В організаційно-політичному плані Співдружність перетворилася на об'єднання, в якому простежуються принаймні три рівні взаємозв'язків. Перший — це тандем Росія—Білорусь, який після підписання Союзного договору (2 квітня 1996 р.) поступово прямує до створення єдиної держави. Другий рівень, оснований на Ташкентському пакті 1994 р. (охоплює Росію, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан), передбачав співпрацю у галузі оборони. Щоправда, у 1999 р. Узбекистан заявив про припинення своєї участі у цьому пакті. Країни СНД, що входять до групи ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) складають третій рівень Співдружності, зв'язки якого з СНД можна назвати скоріше асоціативними. До співробітництва з країнами ГУАМ після виходу із Ташкентського пакту схилився також Узбекистан. Учасники цього об'єднання підписали низку договорів, що стосуються військово-технічного співробітництва, торгівлі, транспорту тощо. Вони дотримуються принципів двостороннього співробітництва на основі взаємовигідного партнерства і багатостороннього — у випадку вирішення життєвих питань регіонального характеру (зокрема, використання нафтових ресурсів Каспійського моря і торговельного коридору “шовковий шлях”). Учасники ГУАМ категорично виступають проти будь-якого домінування у СНД і створення наднаціональних структур. Рівні, що існують у СНД, об'єктивно свідчать про відсутність єдності й наявність конфліктності у Співдружності. Більшість рішень, прийнятих на самітах керівників держав — членів СНД, не йшли далі

звичайних декларацій, оскільки часто-густо не узгоджувалися з національно-державними інтересами тих чи інших країн. Так, давно виношувана ідея створення на теренах СНД зони вільної торгівлі, як показав січневий саміт 2000 р. у Москві, блокується Росією, яка не бажає втрачати монопольних прибутків від реалізації енергоносіїв і використання їх як засобів політичного тиску.

Водночас імперські кола Росії не відмовилися від ідеї політичної інтеграції СНД під своїм керівництвом, що викликає відповідну реакцію з боку інших країн Співдружності. Однак намагання здійснювати тиск на колишні союзні республіки завдає шкоди й самій Росії, змушує її партнерів міняти економічну й політичну орієнтацію, дистанціюватися від неї. Така ситуація дедалі більше переконує учасників Співдружності, що СНД — не ембріон нового, а осколок старого, незграбна тінь колишньої імперії. СНД у її нинішньому вигляді позбавлена будь-якої перспективи. А тому різноманітні стосунки між державами, що виникли на теренах колишнього СРСР, розвивалися здебільшого на двосторонній основі.

Нова роль НАТО: надії і тривоги

Крах комунізму в Європі значно вплинув на функціональне призначення і прерогативи НАТО. Альянс залишився єдиним військово-політичним блоком у світі. Час змів його суперника ОВД. Але потреба в НАТО не відпала, оскільки світ ще далекий від безпеки і загального миру. А стаття 6 Вашингтонського договору, яка обмежувала зону відповідальності блоку територією країн-учасниць і морськими районами Середземного моря та Північної Атлантики, що прилягають до них, виявилася несумісною з тими новими завданнями, які постали перед НАТО. Північноатлантичний альянс почав виконувати за нових умов миротворчі місії в конфліктних районах, які з'явилися як продукт краху комунізму. Уже в період кризи у Перській затоці (1990—1991) військові сили блоку використовувалися за межами його традиційної географічної зони. За операцією

“Буря в пустелі” настали миротворчі акції в Боснії (1994—1995) та Косово (1999), які можна назвати практикою “примусу до миру”. Нові миротворчі функції сприяли трансформації Північноатлантичного альянсу у військову силу системи колективної безпеки. Якщо раніше НАТО було оборонним союзом Заходу і протистояло ОВД, то тепер його основне завдання — підтримка миру і безпеки в Європі та світі. У зв’язку з цим на мадрідському саміті у липні 1997 р. було прийнято рішення про перегляд і оновлення стратегії НАТО. У документах саміту наголошувалося, що “акцент переноситься з оборони географічної зони відповідальності НАТО на забезпечення інтересів його країн-членів у будь-якому регіоні світу”.

Звідси цілком закономірне й навіть необхідне розширення членства союзу (Рада НАТО ухвалила рішення з цього питання ще в 1992—1993 рр.).

9 липня 1997 р. у Мадриді було прийнято рішення щодо членства в НАТО Польщі, Чехії та Угорщини. У грудні 1997 р. ці країни підписали протокол про вступ до НАТО, після чого почалася тривала процедура його ратифікації всіма членами Альянсу. Головною метою означених країн було не тільки закріпити свою західну орієнтацію, а й прикритися натівським щитом, не опинитися знову в “братніх” обіймах колишнього східного наставника. Нарешті, закріпити свої демократичні надбаня, назавжди порвавши з комунізмом. Цього ж прагнули і три прибалтійські держави, які у січні 1998 р. підписали Хартію партнерства зі США, що було розцінено Москвою, як перший крок країн Балтії до НАТО. Для країн Центральної і Східної Європи прилучення до НАТО стало реалізацією європейського вибору.

Плани розширення НАТО викликали негативну реакцію Москви, яка розцінила їх як наступ Заходу на свої національно-державні інтереси в колишніх районах свого впливу. З одного боку, Росія заявляла, що розширення НАТО не суперечить її національним інтересам, а з іншого, — виявляла стурбованість втратою позицій у Центральній та Східній Європі і водночас не відмовлялася від надій на відновлення статусу наддержави.

Основоположний акт, підписаний 27 травня 1997 р. між Росією і НАТО як спроба нормалізації стосунків, визначив на

перспективу сфери, норми і механізм взаємовідносин сторін (Росія стала усіченим членом “вісімки”, членом Паризького клубу кредиторів тощо). Однак прийнятий сторонами акт не знайшов практичного застосування. Російське керівництво, яке традиційно вважає Балкани сферою свого впливу, вкрай негативно відреагувало на воєнну акцію НАТО проти Югославії навесні і влітку 1999 р. Не маючи інших засобів впливу, Росія зтягувала ратифікацію СНО-2, посилювала антинатівську кампанію, чому сприяли антизахідні настрої в усіх верствах російського суспільства. Zobov'язання Основоположного акта “працювати спільно заради встановлення в Європі сумісної і всесторонньої безпеки, основаної на прихильності загальним цінностям і нормам безпеки в інтересах усіх держав”, певний час виявилися незатребуваними.

Однак, крім небезпеки опинитися в ізоляції, спротив Росії розширенню НАТО на Схід нічого не обіцяв, а тому новий російський президент В. Путін, зважаючи на реальну ситуацію, розпочав новий діалог з Альянсом. Він завершився у 2002 р. фіксацією стосунків Росії з НАТО за формулою “Ради 20” (НАТО + Росія, 19+1), що відкривало шлях до співробітництва у сфері миротворства, ядерної безпеки та роззброєння. Така форма влаштувала обидві сторони. Не маючи наміру в найближчому майбутньому стати членом НАТО, Росія водночас прагнула якомога більше впливати на його рішення. Зі свого боку НАТО не хотіло обтяжувати себе відповідальністю за проблеми Росії, зокрема на Далекому Сході (територіальні суперечки з Японією, прикордонні непорозуміння з КНР тощо).

Тим часом процес розширення НАТО на Схід тривав. На пражському саміті (21—22 листопада 2002 р.) лідери НАТО запросили до Альянсу сім країн. Повноправними членами НАТО у 2004 р. стануть Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина та Словенія.

Заключним акордом “самітів розширення” стало підписання в середині грудня 2002 р. між НАТО і ЄС спільної декларації про стратегічне партнерство, що надало європейцям можливість проводити як спільні з НАТО, так і самостійні військові операції. З цією метою ЄС створює 60-тисячний корпус, формування якого мало завершитися 1 береня 2003 р.

Формування нової моделі
посткомуністичного світу в 90-ті роки

Після завершення “холодної війни” склався безпрецедентний міжнародний порядок. Світ, у якому зникло системне протистояння двох наддержав, знову став єдиним. Єдина наддержава світу — Сполучені Штати Америки — очолюючи єдиний у світі військовий альянс і виробляючи майже четверту частину світового ВВП, здійснювала контроль над усіма районами світу. Своєю етикою, політичним мисленням, технологічним проривом США задали темп і напрям руху всьому сучасному світові. Американська відкритість в оцінці власних досягнень і невдач може слугувати прикладом для державних керівників багатьох країн світу. Один із двох лідерів двох протилежних систем, які у 45-річній виснажливій боротьбі доводили свою життєздатність, США з 1991 р. перетворилися на глобального лідера. Теза однополюсності світу ґрунтується на американській економічній, технологічній, військовій і культурній могутності. Звідси, на думку правлячої еліти США, впливає об’єктивне право на американське “глобальне керівництво” світом в інтересах миру, свободи і демократії.

Курс на збереження і закріплення лідерства США у світі підтверджений на вищому рівні: у лютому 1995 р. Білий дім висунув офіційну доктрину “Стратегія залучення США до міжнародних справ і поширення демократії у світі”, у новому варіанті якої (1997) “тенденція до встановлення демократії і ринкової економіки у світі відповідає просуненню американських інтересів”. У доктрині зафіксовані й методи досягнення мети: “Сполучені Штати мають підтримувати цю тенденцію шляхом активної участі у світових справах”. Як бачимо, означена доктрина цілком узгоджувалася з “паксом американця”, підтверджувала, що США як ніколи близькі до її реалізації.

Однак на шляху до нового світового порядку США зіткнулися з цілою низкою проблем. Ї основною із них є протидія Росії, яка на відміну від США бачила сучасний світ багатополюсним. Тим самим, з одного боку, заперечувалося глобальне право США на керівництво світом, а з іншого, стверджувалося наявність багаточентровості, здатної нівелю-

вати американський глобалізм. Заперечуючи тезу однополюсності світу, Росія намагалася хоч якоюсь мірою втримати свої позиції одного із лідерів світової політики, оскільки ельцинське керівництво розуміло, що відтворення попередньої двополярності світу вже неможливе. Економічний потенціал країни значно зменшився. У другій половині 90-х років вона виробляла менше двох відсотків світового ВВП. А формула нового протистояння “Росія—Захід” скоріше була тінню стереотипів мислення категоріями минулого, аніж реального розрахунку співвідношення сил, і не йшла ні в яке порівняння з попередньою — “Схід—Захід”.

Залишалася невирішеною і проблема ядерної зброї. Як і раніше, США і Росія мали потужні ядерні арсенали. Підписаний ще на початку січня 1993 р. договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) був ратифікований Державною Думою Росії лише 14 квітня 2000 р. Американський конгрес ратифікував його ще в 1996 р. Згідно з досягнутими домовленостями Росія і США могли мати по 3000 боєголовок. Однак наміри США збудувати протиракетну оборону і вийти таким чином із системи договору ПРО 1972 р. знову загострили ситуацію навколо проблем ядерної зброї.

У доктринальному плані у Росії також були проблеми. Комунізм, який з 1917 р. був формою російського месіанства у світі, зник, і заміни йому поки що не знайдено. Імперська ідеологія, непопулярна і неприйнятна в усьому світі, спричиняла лише непорозуміння й ускладнення у стосунках з іншими державами. Росія роздиралася між дезінтеграцією і реінтеграцією. Прикладом може слугувати російська політика щодо Чечні та Білорусі. Очевидно, саме тому Росія не поспішала асимілюватися в широкі рамки європейського співробітництва.

Спроби Росії продовжувати активно впливати на світову політику виявилися безуспішними. У 1992—1994 рр. їй не вдалося реалізувати свою модель європейського світу, зокрема створення на основі НБСЕ загальноєвропейських структур безпеки, в яких вона сподівалася посісти ключове місце, що аж ніяк не влаштовувало США. Росії не вдалося зупинити процес розширення НАТО на Схід, а балканські проблеми (боснійська, косовська) вирішувалися за сценарієм Захо-

ду. Відповіді Росії у вигляді Ташкентського договору з центральноазійськими республіками та Союзного договору з Білоруссю були слабкими і неадекватними.

За ситуації, що склалася, Росія, як і 100 років тому, звернула свої погляди на Схід. Проте лідери КНР, пам'ятаючи про статус “молодшого брата” за часів Сталіна і Мао, не поспішали пов'язувати себе договором з Росією. Індія віддавала перевагу традиційному нейтралітету. А Тегеран, очевидно, не мав наміру й надалі дотримуватися існуючого статусу у відносинах із західним світом, що підтвердили парламентські вибори 2000 р. в Ірані. Знайти надійних союзників, на яких можна було б опертися у переговорах із Заходом, щоб зберегти свої колишні позиції на міжнародній арені, не вдалося. Таким чином, навколо процесу формування нового світового і європейського порядку встановився, за словами російського экс-президента Б. Єльцина, “холодний мир”. Усе-таки це був крок уперед порівняно з “холодною війною”.

Особлива роль у формуванні нового світопорядку у 90-х роках ХХ ст. належала Європі. Саме тут після 1991 р. відбулися кардинальні зміни. Європейський порядок, що до 90-х років тримався на жорсткому дуалізмі, системному протистоянні і специфічній ядерній рівновазі, впав. Східна Європа втратила свої попередні контури і прийшла в рух, який завжди передуює становленню нової моделі стабільності. Внутрішні конфлікти, що виникли в окремих державах, стали загрозою для безпеки всієї Європи незалежно від їх етнічного чи релігійного характеру. За допомогою наявного інструментарію, створеного як до 1991 р. (ООН, ЄС, НАТО), так і в наступні роки (ОБСЄ), Європа з честю вийшла з непростих випробувань. А підписана 19 листопада 1999 р. у Стамбулі Хартія європейської безпеки — показник того, що мир і стабільність на континенті й надалі залишаються головними пріоритетами країн Європи.

Характерні видозміни
у форматі міжнародних відносин
після 11 вересня 2001 р.

Події 11 вересня 2001 р. викликали глибинні зрушення в усій системі міжнародних відносин, змінили конфігурацію міжнародних зв'язків і союзів, висвітлили оцінки й підходи різних країн і політичних угруповань до тих явищ і процесів планетарного масштабу, вирішувати які можна лише спільними зусиллями усього людства. Швидкість, з якою сформувалася антитерористична коаліція на чолі зі США, була адекватна несподіваному викликові міжнародного тероризму.

Військова операція США та їхніх союзників у Афганістані в жовтні—листопаді 2001 р. під кодовою назвою “Незламна воля” завершилася розгромом талібів та баз терористичної організації “Аль-Каїда”. Значні зміни відбулися в регіоні Середнього Сходу та Середньої Азії. В Афганістані до влади прийшли сили, метою яких було покінчити з внутрішніми війнами, частково спровокованими зовнішньою інтервенцією, й розпочати демократизацію цієї напівсередньовічної країни. Сполучені Штати Америки прийшли в район традиційного російського впливу — Середню Азію. З країнами цього регіону вони уклали цілу низку військових, економічних та фінансових угод. Наприкінці 2001 р. виявилися і зійшлися пріоритетні національно-державні інтереси США і Росії. Досить прохолодні стосунки змінилися теплініням і зближенням. Лише в 2001 р. відбулося 17 зустрічей між державним секретарем США Коліном Пауеллом і російським міністром закордонних справ Ігорем Івановим. За ситуації, що склалася, американській адміністрації вкрай необхідна була підтримка Росії, яка контролювала сили Північного альянсу, що боролися проти талібів, мала досвід 10-річної війни в Афганістані й могла вплинути на керівництво середньоазійських республік у плані використання антитерористичною коаліцією військових баз у цих країнах. А для російського президента Путіна це був шанс для вирішення низки внутрішніх проблем. Відтак, Росія дала зелене світло на використання колишніх радянських аеродромів у Середній Азії, відкрила другий фронт проти

талібів, оперативно перекинувши зброю, спорядження і військових радників Північному альянсові. Таким чином, після 11 вересня 2001 р. на базі боротьби проти міжнародного тероризму стала формуватися вісь “Росія—США”.

Намагаючись вивільнити свої відносини від негативних напластунків минулого, Росія і США пішли на взаємні поступки. З 1 січня 2002 р. Росія закрила свою військово-морську базу у В’єтнамі (Камрань) і радіоелектронний центр на Кубі (Лурдес, поблизу Гавани). 24 травня Росія і США підписали договір про скорочення стратегічних озброєнь, згідно з яким протягом наступних 10 років обидві сторони мають зменшити кількість ядерних боєголовок, що перебувають на бойовому чергуванні, до 1700—2200. Це був крок США назустріч Росії, якій за нинішніх умов важко утримувати існуючий ракетно-ядерний арсенал. Млявою виявилася й реакція Росії на заяву США від 13 червня 2002 р. про вихід із системи ПРО 1972 р. США зі свого боку дали зрозуміти, що готові найближчим часом відмінити дискримінаційний закон Веніка—Джексона, надати підтримку Росії у здійсненні її планів щодо вступу до СОТ та ін.

Підтримавши США в антитерористичній кампанії, Росія досягла двох надзвичайно важливих для неї цілей. По-перше, таліби — ісламські фундаменталісти, що загрожували районам російського впливу (Середня Азія) і південним рубежам Росії, були розгромлені американцями. По-друге, бунтівна Чечня була проголошена анклавом міжнародного тероризму, а дії російської армії в Чечні — складовою всесвітньої боротьби з тероризмом. Таке формулювання давало можливість, не оглядаючись на Захід та світову громадськість, рішучіше вести боротьбу з чеченським сепаратизмом.

Попри певне потепління у стосунках між Росією і США, між ними залишається чимало розбіжностей і навіть суперечностей. У Росії панує антиамериканізм, перенесений ще з радянських часів і примножений в роки незалежності. У цей період його підживлювали настрої, породжені програшем “холодної війни”, крахом імперії, соціально-економічними негараздами тощо. За даними російських дослідників М. Носова, С. Рогова, Н. Шмельова, А. Уткіна в середовищі російської еліти прозахідні настрої не перевищують 10—15 %.

Антиамериканські настрої переважають і серед широкого загалу. США, своєю чергою, не вільні від антирусизму. Американська громадськість сприймала Росію як країну сумнівної демократії і зростаючого авторитаризму. Формуванню таких настроїв “сприяли” події у Чечні, російський дефолт 1998 р. Тож противників зближення з Росією у США чимало. Так, радник Дж. Буша з національної безпеки К. Райс вважає, що США мають зупинити поширення впливу Росії на країни СНД. США непокоїть російська політика “збирання земель”. Крім того, вони підозрюють Росію у неконтрольованому постачанні зброї тоталітарним режимам. Обидві сторони не змогли подолати інерцію ядерного протистояння часів “холодної війни”. Не зникла недовіра. Так, Пентагоном розроблені плани застосування ядерної зброї на випадок непередбачуваних обставин. Серед семи країн-об’єктів фігурує й Росія.

Росія, зі свого боку, була занепокоєна посиленням американського впливу в Середній Азії (Таджикистан, Узбекистан, Киргизія) і на Кавказі (Грузія). У другій половині 2002 р., коли загострилася криза навколо Іраку, вона заявила про нелегітимність планованої військової акції США без санкції ООН. Не останню роль у розхитуванні “осі” відіграють і нафтові інтереси обох країн.

Ситуативність чи довготривалість осі “Росія—США” залежатиме від того, які інтереси в американо-російських стосунках здобудуть пріоритет: спільні, зближучі чи протилежні, суперечливі. Це залежатиме й від того, наскільки керівництво обох країн буде заряджене політичною волею національно розв’язувати вузли буденних проблем.

Певною мірою російсько-американське зближення, що відбувалося на тлі погіршення західноєвропейсько-американських стосунків, стало для США своєрідною компенсацією. Те, що накопичувалося роками у стосунках між США і їхніми європейськими партнерами, після подій 11 вересня вийшло на поверхню. Не відмовившись від участі в антитерористичній операції на боці США, європейці, однак, виявили своє бачення методів вирішення проблеми боротьби з міжнародним тероризмом. Так, якщо США операцію в Афганістані вважають лише початком силових дій проти міжнародного тероризму, то їхні європейські союзники

наполягають на використанні, насамперед, політичних чинників. По суті, зміцніла Європа запропонувала США новий формат відносин — відносин рівного партнерства. Ідею самостійного вирішення власних проблем Європа зробила стрижнем своєї видозміненої політики.

Основою формування нової моделі світової політики європейських держав було досягнення Європою наприкінці ХХ ст. економічного паритету зі США й ті зміни, що відбулися на рубежі 80—90-х років ХХ ст. Небезпека, що виходила від СРСР, зникла і підґрунтя північноатлантичної солідарності, в якій Америка була головним чинником стримування, виявилось розмитим. Європа стала спроможною самостійно наводити порядок у власному домі. Не випадково ЄС свої економічні та політичні структури почав доповнювати й мілітарними, а європейські ЗМІ заговорили про можливість реалізації у недалекому майбутньому чи бодай у перспективі європейської ідеї у формі Сполучених Штатів Європи.

Самостверджуючись, Європа окреслювала свою позицію, яка не збігається з глобальними інтересами США. Зокрема, європейці не визнали “ісламський світ” як загрозу і ворога № 1. Їм чужа ідея світу “по-європейськи”. Європу не влаштовує монополярність світу. Європейці негативно сприймають небажання США заборонити смертну кару, протипіхотні міни. Серйозні розбіжності у позиціях США і Європи існують щодо проблем Близького Сходу, в тому числі й ізраїльсько-палестинської. Європейські лідери насторожено ставляться до небажання американського керівництва радитися з Європою. Та й саму зовнішню політику США після 11 вересня 2001 р. західні союзники сприйняли як гегемоністський курс, як заявку на утвердження системи монополярного світу. В діях США вони убачають загрозу перетворення антитерористичної кампанії на засіб обмеження політичних прав і свобод. Не заперечуючи необхідності антитерористичної операції, Європа виступає проти її глобалізації.

За такої ситуації розходження між Європою і США можуть поглибитися. І все ж назвати це якоюсь глибокою кризою у надрах північноатлантичної цивілізації було б помилкою. Просто змінилися імперативи часу. Реалії, що

склалися у світі, вимагають нових параметрів у міжнародному житті, параметрів рівноправного партнерства, у тому числі між Європою і США.

Погляд у майбутнє

За умов глобалізації та інтеграції прогнозування майбутнього стало важливою складовою політичної стратегії провідних країн світу та міжнародних організацій. Турботами майбутнього переймаються також лідери великих країн. Прогнозувати майбутнє — справа невдячна. Однак з початком ХХІ ст. за умови урахування заданості світового розвитку уявляється цілком можливим і прийнятним науковий аналіз того майбутнього, яке можна означити як доступний оглядові час. Підтвердженням цього став саміт “великої вісімки”, що відбувся 20—22 липня 2001 р. у Генуї, присвячений прогнозам майбутнього. Учасники саміту не виключали можливість появи на політичній карті світу в майбутньому нових країн. У такому випадку принцип територіальної цілісності має поступитися місцем принципів права націй на самовизначення, а великі держави зіткнуться з сепаратизмом.

У найближчій перспективі визначальний вплив на світ матимуть три центри сили: США, ЄС, Японія. Зросте роль Китаю та Індії. Європа вступить у стадію постнаціональної держави. Країни на теренах колишнього Радянського Союзу або швидко підуть уперед, за умови чіткого визначення орієнтирів внутрішнього розвитку і прилучення до суспільної моделі, характерної для розвинутих країн світу, або надовго будуть відкинуті у табір слаборозвинутих. Це може призвести, як свідчить нинішня тенденція в окремих пострадянських країнах, до серйозних труднощів у розвитку демократії і появи одіозних режимів, несумісних з нею.

Однак тріумфальна хода демократії продовжиться у ХХІ ст. Інтеграція та глобалізація стануть основними формами інтернаціоналізації господарського життя, пріоритетами в розвитку кожної країни і світового співтовариства в цілому.

У глобальній політиці, на думку професора С. Хантінгтона (директора інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Олена при Гарвардському університеті), домінуючим чинником уже сьогодні стало зіткнення цивілізацій, причому в майбутньому цей процес значно посилиться. Причина в тому, вважає дослідник, що представники різних цивілізацій по-різному дивляться на всю систему зв'язків людини з природою, суспільством, Богом, між собою і державою, батьками й дітьми тощо. Прогнози, зроблені Хантінгтоном ще на початку 90-х років, менш як через 10 років підтвердилися. Таким чином, глобалізація і зближення суспільств розмивають усталені моральні, етичні, побутові, звичаєві та інші традиції, що призводить до нагромадження негативної енергії протесту, яка приводить у рух континенти цивілізацій, що загрожує їх зіткненням. З огляду на те, як розвивалися події наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., конфронтація між ісламським світом і Заходом триватиме. Як наслідок цього та інших чинників, насамперед демографічних, що породжують масову міграцію із слаборозвинутих країн до розвинутих, зростатимуть расистські настрої навіть у демократичних країнах. Проте центризм, який посилюватиметься в партійно-політичному спектрі багатьох країн, буде спроможний гасити тиск як з боку лівих, так і правих ультра.

Різновекторні процеси можуть розгорнутися в Європі, регіони якої неоднорідні за рівнем суспільного розвитку. Тут поруч існують як демократичні, так і тоталітарні ментальності. Якщо Західна Європа, де “національний егоїзм, військове суперництво застаріли і вийшли з моди”, сміливо вступає у ХХІ ст., то на території колишнього СРСР вирішуються проблеми ХІХ ст., створюються національні держави, відбувається осмислення азів ринкового господарювання. Україні, окрім того, доведеться доводити свою центральноевропейськість, якщо вона прагне вступити до європейських економічних, політичних та військових структур. Росія, за умови, що в ній переважають державницькі тенденції, маючи багаті ресурси для реконструкції свого господарства і входження в демократію, зможе на паритетних началах стати рівноправним членом процвітаючої Європи. Хоча сам процес входження Росії в Європу буде непростим і тривалим. Якщо ж переважають імперські тенденції, то, як вважає

американський політолог З.Бжезинський, це може поставити під питання її власний суверенітет, оскільки імперські витрати завжди руйнівні для держави. Такий хід подій, безумовно, завдасть шкоди Європі і європейській демократії. Щоб цього не трапилося, Європа й надалі сприятиме розвитку демократії в Росії, становленню ринкової економіки й консенсусного співіснування із сусідами. Такі думки щодо Росії переважають і в американському політикумі. Водночас російсько-американським стосункам ще тривалий час буде притаманна нестабільність, спричинена змінами регіонального, континентального і глобального масштабу, що стали наслідком появи переможців і переможених у “холодній війні”, а також і віртуальними примарами як наслідку попереднього системного протистояння наддержав. Можна сподіватися, що з роками ареал імперської ностальгії у свідомості російського загалу згасатиме, як це завжди мало місце в історичній практиці після краху великих імперій.

Завдяки структурам Європейського Союзу Європа досягне більшої єдності, консолідації, стане самостійною у прийнятті та реалізації рішень. Щодо США, то вони й надалі прагнутимуть до світового лідерства.

ЄС і США здійснюватимуть визначальний вплив на формування нового світового порядку — демократичного і безпечного. Американці схильні його реалізувати, певною мірою, навіть за допомогою сили, європейці — ліберальним і правовим шляхом. Роль інших центрів сили у творенні нового світового порядку теж буде значною.

Конфліктні ситуації можуть виникнути між США і деякими азійськими державами (насамперед, КНР, Японією, Республікою Корея). Протистояння між ними може набути політичного забарвлення й характеру економічного та технологічного суперництва. Його метою з боку суперників США, найімовірніше, буде не гегемонія у світі, а рівноправне партнерство, що виключатиме можливість воєнного зіткнення й ліквідації світового співтовариства. НАТО як система колективної безпеки стане важливим чинником гарантії недопущення сповзання конфліктної ситуації зі сфери політики у площину війни.

Значні зрушення відбудуться на азійському континенті. На основі зближення культур і посилення економічних

зв'язків там створюватимуться регіональні інтеграційні об'єднання. В окремих країнах Азії (Індія, Пакистан, Туреччина) та Африці зростатиме роль націоналізму.

Тривалою і психологічно важкою буде боротьба з міжнародним тероризмом. Викорінення цього явища вимагатиме значних зусиль і засобів військового й політичного характеру, а також застосування нових підходів і методів, насамперед гуманітарного порядку, з боку міжнародного співтовариства.

Велику загрозу для людства становлять техногенні катастрофи. Тому для вирішення проблеми збереження й захисту довкілля, забезпечення надійності середовища, в якому проживає людина, необхідно об'єднати зусилля й фінансові можливості усіх країн світу.

Залишиться актуальною і демографічна проблема. Населення країн "третього світу" й надалі швидко зростатиме. Збільшуватиметься розрив між технологічними структурами розвинутих і відсталих держав. Аграрні суспільства переходитимуть у стан індустріальних. Цілком можливі й рокировки у плані здачі позицій окремими індустріальними країнами. Загостриться проблема продовольства, що істотно вплине на становище країн, які його виробляють. Водночас здійснюватимуться подальші кроки в напрямі поглиблення й розширення "зеленої революції". Проте важко сподіватися, що в найближчому майбутньому буде подолана бідність.

РОЗДІЛ 1

Богомолов О. О неолиберализме // Международная жизнь. 1999. № 2.

Болховитинов Н. Н. В поисках новой системы координат в мировой истории // Новая и новейшая история. 1994. № 3.

Валіцький Анджей. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії. Київ, 1999.

Гибианский Л. Я. Коминформ в действии. 1947—1948: По архивным документам // Новая и новейшая история. 1996. № 1, 2.

XX век. Краткая историческая энциклопедия: В 2 т. Т. 1. Явления века. Россия. СССР. СНГ. Страны Запада. Восточная Европа. Москва, 2001.

Европа: Вчера, сегодня, завтра / Под ред. И. П. Шмелева. Москва, 2002.

Иноземцев В. Переосмысливая грядущее: крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // МЭМО. 1998. № 11.

Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). Київ, 2001.

Мир в XX веке / Под ред. А. О. Чубарьяна. Москва, 2001.

Морозов Г. И. Международный терроризм // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 10.

Орлов Б. Левые в Европе // Международная жизнь. 1999. № 2.

Политика и власть в Западной Европе XX века. Москва, 2000.

Портной М. А. Современные тенденции мировых интеграционных процессов // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 8.

Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / Пер. з англ. Київ, 2001.

Толипов Ф. Ф. Испытание геополитики терроризмом и антитерроризмом // США, Канада: экономика, политика, культура. 2002. № 7.

Фененко А. Балканский фактор и военно-политическая безопасность Европы // Международная жизнь. 2002. № 2.

Шлезінгер А. Чи має демократія майбутнє? // Час. 1997. 18—24 груд.

РОЗДІЛ 2

Волков В. К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 2000.

Волокитина Т. В. “Холодная война” и социал-демократия в Восточной Европе. 1944—1948. Москва, 1998.

Восточная Европа в документах российских архивов. 1944—1953. Т. 1. 1944—1948. Москва; Новосибирск, 1997.

Давыдов Ю. П. Возникновение региона ЦВЕ // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 4.

Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: “Круглый стол” // Новая и новейшая история. 2000. № 2.

Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Под ред. Ю. В. Новолашина. Москва, 1997.

Кривогуз И. М. Крушение “реального социализма” в Европе и судьбы освободившихся народов. Москва, 2001.

Лівицький М. Відносини Захід—Схід і проблеми по-неволених Москвою націй. Мюнхен, 1975.

Международный ежегодник “Политика и экономика”, 1975—1990. Москва, 1975—1990.

Новопашин Ю. Об антисоветизме и русофобии в послевоенной Восточной Европе: к постановке проблемы // Славяноведение. 1998. № 1.

Политический ландшафт стран Восточной Европы. Москва, 1997.

Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944—1953). Харків, 2000.

Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие / Под ред. Г. Н. Севастьянова. Москва, 2001.

Страшнюк С. Ю., Пугач Є. П. Політичні кризи та анти тоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50—80-ті роки ХХ ст.). Харків, 1998.

Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века: В 3 т. Т. 1. Становление “Реального социализма” 1945—1965. Москва, 2000.

РОЗДІЛ 3

Бурков В. Г. Государственные эмблемы и символы стран Содружества Независимых Государств и Балтии: Учеб. пособие. СПб., 1998.

Демури́н М. Россия и Латвия: как выходить на стезю добрососедства // Международная жизнь. 2000. № 12.

Дзинтарс Я. Латвия: в почете фашисты // Диалог. 2001. № 6.

Круминг-Сухарев Б. А. Русские в Прибалтике: рубеж ХХІ века. СПб., 2001.

Метропольский А. Страны Прибалтики преодолевают кризис // МЭМО. 1998. № 9.

РОЗДІЛ 4

Астахова С. Белоруссия: нестабильное и неравномерное развитие // МЭМО. 1998. № 9.

Климин И. И. Беларусь и Россия: Трудный путь к воссоединению. СПб., 2001.

Михайленко А. Беларусь накануне президентских выборов // Свободная мысль. XXI. Москва, 2001. № 7.

Пастухова Н. Союз русских и белорусов не всем нравится на Западе // Международная жизнь. 2000. № 5.

Соскин О. Диктатура Лукашенко як джерело потенційної загрози Європі // Універсум. 2001. № 11—12.

РОЗДІЛ 5

Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Под ред. Е. Л. Валева. Москва, 2003.

Зенкин Д. Болгария: шансы присоединения к ЕС // МЭМО. 1999. № 3.

Зудинов Ю. Болгария: трудный путь в “большую Европу” // Славяноведение. 1999. № 3.

Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.

Тоталитаризм: исторический опыт Восточной Европы. Москва, 1994.

РОЗДІЛ 6

Жигалов И. И. Современная история Великобритании (1945—1975). Москва, 1978.

“Третий путь” Тони Блэра // Международная жизнь. 1997. № 7.

Перегудов С. П. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI век? // МЭМО. 1998. № 3.

Перегудов С. П. Тони Блэр // Вопросы истории. 2000. № 1.

Рыжиков В. А. Британский лейборизм сегодня. Москва, 1984.

РОЗДІЛ 7

Испания: вихід із тіні минулого // Час. 1997. 23 — 29 жовт.

Орлов А. Единая и неделимая родина всех испанцев // *Международная жизнь.* 1998. № 6.

Пожарская С. Генералиссимус Франко и его время // *Новая и новейшая история.* 1990. № 6.

Пожарская С. От июля 1936 г. — долгий путь. Москва, 1977.

РОЗДІЛ 8

Комолова Н. П. Новейшая история Италии. Москва, 1970.

Любин В. Итальянская партийно-политическая система в 90-е годы (Переход от Первой ко Второй республике) // *МЭМО.* 1998. № 3.

Маджистер Сандро. Политика Ватикана и Италия. 1943—1978. Москва, 1982.

Селігей П. Президент по-італійськи // *Президент.* 2000. Січень, лютий, березень.

РОЗДІЛ 9

Ажаева В. С. Канада: тенденции социально-политического развития. Москва, 2001.

Еременко Е. Современная этнополитическая ситуация в Канаде // *МЭМО.* 2001. № 4.

Канада на пороге 80-х годов. Москва, 1979.

Немова Л. А. Канада: фискальный федерализм и социальная политика // *США: экономика, политика, культура.* 2000. № 1.

Немова Л. А. Канадский опыт приватизации // *США: экономика, политика, идеология.* 1998. № 11.

Немова Л. А. Канадское правительство меняет социально-экономическую стратегию // США: экономика, политика, идеология. 1998. № 6.

Тишков В. А., Кошелев Л. В. История Канады. Москва, 1982.

Шеховцова А. Ю. Распределение доходов в Канаде: общее и специфическое // США: экономика, политика, идеология. 1998. № 4.

РОЗДІЛ 10

Бразилия в современном мире // Латинская Америка. 2001. № 6.

Мартынов Б. Ф. Безопасность: латиноамериканские подходы. Москва, 2000.

Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы. Москва, 2000.

Строганов А. И. Новейшая история стран Латинской Америки. Москва, 1995.

Хачатуров К. А. Латиноамериканские уроки для России. Москва, 1999.

РОЗДІЛ 11

Ахтамзян А. А. Германия на пороге XXI века // Мир и Россия на пороге XXI века. Москва, 2001.

Гуревич А. “Новые социал-демократы” и Герхард Шредер // Столичные новости. 1998. 22—29 сент.

Джерольд Р. Німеччина — життя після “Вашої Вічності” // Час. 1998. 22—28 січ.

Миллер С., Поттхоф Х. Краткая история СДПГ. 1848—1990. Киев, 2000.

Объединенная Германия: десять лет. Москва, 2001.

Погорлецкий А. И. Экономика и экономическая политика Германии в XX веке. СПб., 2001.

Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX в. Москва, 2001.

Филатов А. М. СССР и ГДР: год 1953-й // Вопросы истории. 2000. № 7.

Черняев А. С. М. С. Горбачев и германский вопрос // Новая и новейшая история. 2000. № 2.

РОЗДІЛ 12

Волков А. Северные страны на рубеже тысячелетий // Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 6.

Кан А. История скандинавских стран. Москва, 1980.

Северная Европа: проблемы истории. Вып. 3. Москва, 1999.

РОЗДІЛ 13

Бухарин Н. И., Синицина И. С., Чудакова Н. А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. 2000. № 4.

Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1993.

Майорова О. Н. Роль и место Польши в современной Европе (дискуссии в польском обществе) // Славяноведение. 1999. № 3.

Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 1999. Вип. 8.

Медведев Р. А. Незнакомый Андропов. Кризис в Польше 1980—1981 гг. // Новая и новейшая история. 1999. № 2.

Медведев Р. А. Время Путина? Россия на рубеже веков. Москва; Харьков, 2002.

Новак Л. Что происходит в Польше? // Интеллектуальный форум. 2001. № 5.

РОЗДІЛ 14

Десять лет, которые потрясли... : 1991—2001. Москва, 2002.

Иванов И. С. Новая российская дипломатия: десять лет внешней политики страны. Москва, 2001.

История России в новейшее время, 1994—2001: Учеб. пособие. Москва, 2001.

Козик В. Кремль и НАТО: Перспективы взаимодействия // *Международная жизнь*. 2000. № 4.

Луков В. Б. Россия в “большой восьмерке”: 1992—2001 гг.: Учеб. пособие. Москва, 2001.

Манилов В. О военной доктрине России // *Международная жизнь*. 2000. № 5.

Медведев Р. А. Время Путина?: Россия на рубеже веков. Москва; Харьков, 2002.

Россия—Украина. 1990—2000: Документы и материалы: В 2 кн. Москва, 2001.

Селезнев Г. К. Политическая история современной России: 1991—2001. Москва, 2001.

Согрин В. В. Политическая история современной России: 1985—2001. От Горбачева до Путина. Москва, 2001.

РОЗДІЛ 15

Бывшие “хозяева” Восточной Европы. Москва, 1995.

Гостюк М., Григоришин С. Румыния: десять років реформ // *Політика і час*. 2001. №2.

История стран Центральной и Юго-Восточной Европы 20-го века / Под ред. А. В. Фадеева. Москва, 1997.

Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.

РОЗДІЛ 16

Климов В. Г. Экономический рост США: ретроспектива // *США: экономика, политика, идеология*. 1998. № 7.

Пархоменко А. Б. Экономические позиции США в многополярном мире на пороге XXI века // *США: экономика, политика, идеология*. 1998. № 9.

Супян В. Б. Американская экономика: особенности современной модели // США, Канада: экономика, политика, культура. 1999. № 3—4.

США в 2000 году. Москва, 2001.

США на рубеже веков. Москва, 2000.

Уткин А. И. Осмысление геополитического сдвига // США: экономика, политика, идеология. 1998. № 4.

Черняков Б. А. Аграрная политика в США в новом измерении // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 9.

Шаклеина Т. А. “Доктрина Клинтона” и будущее американской внешней политики // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 10.

РОЗДІЛ 17

Желицки Б. Й. Венгерская осень 1956 г. в донесениях западных дипломатов из Будапешта и Москвы // Конфликты в послевоенном развитии восточно-европейских стран. Москва, 1997.

Желицки Б. Й. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // Вопросы истории. 2000. № 6.

Желицки Б. Й. Трагическая судьба Ласло Райка. Венгрия 1949 г. // Новая и новейшая история. 2001. № 2—3.

Корнаи Я. Макростабилизация в Венгрии: политэкономический взгляд // МЭМО. 1999. № 2, 3.

Кыров А. М. Советская карательная акция в Венгрии (Хроника событий 1956 г. по материалам военного архива) // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. Москва, 1997.

Стыкалин А. С., Отехова Е. Д. Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД) // Славяноведение. 1994. № 3.

Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии. Москва, 1995.

РОЗДІЛ 18

Виноградов В. А. Экономические преобразования во Франции накануне XXI века. Москва, 1999.

Жискар д'Эстен В. Власть и жизнь / Пер. с фр. Москва, 1990.

Коломийцев В. Ф. Франсуа Миттеран: политик и человек // Новая и новейшая история. 1999. № 1.

Преображенская А. Парламентские выборы 1997 г. во Франции // МЭМО. 1998. № 1.

Смирнов В. П. Франция в XX веке: Учеб. пособие. Москва, 2001.

Трубайчук А., Шевченко В. Шарль де Голль. Киев, 1997.

Шимов В. С. Внешняя политика и партии во Франции (1969—1981). Москва, 1994.

РОЗДІЛ 19

Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945—1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгород, 2000.

Волков В. К. Инстинкт самосохранения: советская партократия и “пражская весна” // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. Москва, 1997.

Коровицына Н. В. Самая “бархатная” революция: “Чешский человек” на фоне общественных перемен // Славяноведение. 2000. № 3.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Мурашко Т. Февраль 1948 года в Чехословакии: Новые документы российских архивов // Международная жизнь. 1998. № 6.

Орлик И. И. Запад и Прага в феврале 1948 г. // Новая и новейшая история. 1998. № 2.

Февраль 1948 г. Москва и Прага в феврале: Взгляд через полвека. Москва, 1998.

Чеклина Т. Чехия: накопление неблагоприятных тенденций // МЭМО. 1998. № 9.

РОЗДІЛ 20

Шимов Я. В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // Полис. 2001. № 3.

РОЗДІЛ 21

Задорожнюк Э. Г. Социал-демократия в Центральной Европе. Москва, 2000.

РОЗДІЛ 22

Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?.. Историческая судьба Югославии в XX веке. Москва, 2000.

Волков В. К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 2000.

Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990—2000). Москва, 2001.

Десять лет распада СФРЮ // МЭМО. 2001. № 9.

Козин В. Косово на распутье // Международная жизнь. 2002. № 3.

Косово: сепаратизм или самоопределение? (круглый стол) // МЭМО. 1998. № 9.

Кудров В. М. Югославия: трудный путь. Москва, 2001.

Морозов Ю. В., Глушков В. В., Шараван А. А. Балканы сегодня и завтра: Военно-политические аспекты миротворчества. Москва, 2001.

Романеско С. А. Югославский кризис конца 80-х — начала 90-х годов (исторические корни и этнополитические причины) // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. Москва, 1997.

Тягуненко Л. В. Союзная республика Югославия на рубеже XXI века // Новая и новейшая история. 2001. № 3.

Энгельгард Г. Н. Россия и боснийский кризис 1992 года: формирование подхода к урегулированию // Славяноведение. 2000. № 3.

Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990—1992). Москва, 1992.

РОЗДІЛ 23

Вукадинович Р. Хорватия после Дейтона // МЭМО. 1998. № 9.

РОЗДІЛ 24

Словения. Путь к самостоятельности: Документы. Москва, 2001.

РОЗДІЛ 25

Македония: проблемы истории и культуры. Москва, 1999.

Македония: Путь к самостоятельности: Документы. Москва, 1997.

Самохвалов В. Нова гаряча точка. Албанський сепаратизм на Балканах: формування і сучасний стан // Політика і час. 2001. № 9.

РОЗДІЛ 26

Історія західних і південних слов'ян ХХ століття: Навч. посібник / Під ред. Е. П. Пугачова. Харків, 1998.

РОЗДІЛ 27

Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва, 1999.

Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2 кн. / Пер. с англ. Москва, 2000.

ЛІТЕРАТУРА

Казанцев Б. Новая стратегия НАТО вызывает серьезную озабоченность // *Международная жизнь.* 1999. № 2.

Кортунов С. “Имперское” и национальное в российском сознании // *Международная жизнь.* 1998. № 6.

Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. Москва, 1997.

Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Київ, 2001.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945—70-ті роки). Київ, 1999.

Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001.

Носов М. Г., Рогов С. М., Шмелев Н. П. Россия и Запад после 11 сентября 2001 года // США, Канада: экономика, политика, культура. 2002. № 6.

Смирнов П. И. США и Западная Европа. Борьба за влияние в восточноевропейском пространстве // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 6.

Сокол Н. Н. Многополярный мир в зеркале теорий международных отношений // США: экономика, политика, идеология. 1998. № 7.

Татю Мишель. Треугольник Вашингтон—Москва—Пекин в новой геометрии // *Международная жизнь.* 1999. № 2.

Уткин А. И. Антитеррористическая коалиция: опыт и уроки // США, Канада: экономика, политика, культура. 2002. № 6.

<i>Передмова</i>	3
<i>РОЗДІЛ 1</i> Світ після Другої світової війни. Основні тенденції суспільного розвитку сучасності	5
<i>РОЗДІЛ 2</i> Країни Центральної та Південно-Східної Європи в системі тоталітаризму	33
<i>РОЗДІЛ 3</i> Країни Балтії	52
<i>РОЗДІЛ 4</i> Республіка Білорусь	73
<i>РОЗДІЛ 5</i> Болгарія	85
<i>РОЗДІЛ 6</i> Велика Британія	111
<i>РОЗДІЛ 7</i> Іспанія	137
<i>РОЗДІЛ 8</i> Італія	151
<i>РОЗДІЛ 9</i> Канада	170
<i>РОЗДІЛ 10</i> Латинська Америка	183
<i>РОЗДІЛ 11</i> Німеччина	209
<i>РОЗДІЛ 12</i> Країни Північної Європи	245
<i>РОЗДІЛ 13</i> Польща	258
<i>РОЗДІЛ 14</i> Російська Федерація	292

ЗМІСТ

<i>РОЗДІЛ 15</i>	Румунія	313
<i>РОЗДІЛ 16</i>	Сполучені Штати Америки	332
<i>РОЗДІЛ 17</i>	Угорщина	382
<i>РОЗДІЛ 18</i>	Франція	408
<i>РОЗДІЛ 19</i>	Чехословаччина	437
<i>РОЗДІЛ 20</i>	Чеська Республіка	456
<i>РОЗДІЛ 21</i>	Словацька Республіка	461
<i>РОЗДІЛ 22</i>	Югославія	467
<i>РОЗДІЛ 23</i>	Республіка Хорватія	505
<i>РОЗДІЛ 24</i>	Республіка Словенія	512
<i>РОЗДІЛ 25</i>	Республіка Македонія	518
<i>РОЗДІЛ 26</i>	Республіка Боснія та Герцеговина	527
<i>РОЗДІЛ 27</i>	Міжнародні відносини	537
<i>Література</i>	608

Навчальне видання

Газін Володимир Прокопович

Копилов Сергій Анатолійович

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ
(1945—2002 роки)**

За редакцією академіка УАІН,
професора А. О. Копилова

Художнє оформлення *А. Є. Сендзюка*

Технічне редагування *Т. О. Щур*

Коректори *А. І. Бараз, Л. Ф. Іванова*

Комп'ютерна верстка *С. В. Чаплинського*

Підп. до друку 29.06.04. Формат 84×108/32. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс.

Друк офсет. Ум. друк. арк. 32,76. Ум. фарбовідб. 33,18. Обл.-вид. арк. 32,5. Вид. № 4056. Зам. 4-269.

Видавництво "Либідь",

01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Газін В. П., Копилов С. А.
Г 13 Новітня історія країн Європи та Америки (1945—
2002 роки): Навч. посібник. — К.: Либідь, 2004. — 624 с.
ISBN 966-06-0329-0.

У посібнику викладено систематичний курс новітньої історії країн Європи та Америки. На багатому фактичному матеріалі висвітлюється соціально-економічний та політичний розвиток країн двох континентів. Глибоко аналізуються суспільні процеси зламу тисячоліть, характеризуються тенденції та окреслюються перспективи їх розвитку.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів, учителів історії.

Відтворюється картина повоєнного світу

Аналізується процес становлення нової
посткомуністичної Європи

З'ясовуються особливості соціально-економічного
і політичного розвитку країн Європи та Америки

Висвітлюються основні історичні події у понад 30-ти
провідних державах двох континентів

Наводиться авторська аргументація історичних
процесів і явищ новітньої історії

